ERIC HOBSBAWM

Sermaye Çağı

1848-1875

DOST

Sermaye Çağı

Eric Hobsbawm

Yüzyılımızın en önemli tarihçilerinden biri olarak kabul edilen Eric Hobsbawm 1917 yılında İskenderiye'de doğdu. Öğrenim hayatını Viyana, Berlin, Londra ve Cambridge gibi farklı şehirlerde sürdürdü. İngiliz Akademisi, Amerikan Sanat ve Bilim Akademisi gibi birçok saygın kuruluşa üye olan Hobsbawm, uzun yıllar Londra Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak çalıştı. Emekliliğinden sonra New York "New School for Research"te çalışmayı sürdürdü.Hobsbawm'ın çok sayıdaki yapıtları arasından bazıları şunlardır:
Avrupa'nın en kapsamlı toplumsal tarihi olan, *Devrim Çağı* (1780-1840), *Sermaye Çağı* (1848-1875), *İmparatorluk Çağı* (1875-1914) ve *Aşırılıklar Çağı* (1914-1991). Bunların dışında *Primitive Rebels, Sanayi ve İmparatorluk, Bandits, On History, Labouring Men and Worlds of Labor,* ve *Jazz Scene* anılmaya değer yapıtlarıdır. En son kitabı, jaz tarihinden ayakkabı tamircilerinin radikal geleneğine kadar uzanan geniş bir yelpazede yer alan yazılarının derlendiği "Uncommon People" dır.

D

Hobsbawm, E. J.
Sermaye Çağı
ISBN 975-7501-49-2 / Türkçesi, Bahadır Sina Şener / Dost Kitabevi Yayınları
Temmuz 2003, Ankara, 375 sayfa.
Tarih-Dünya-19. yy.-Kaynakça-Dizin

SERMAYE ÇAĞI
1848–1875

E. J. Hobsbawm

DOST
kitabevi

ISBN 975-7501-49-2

The Age of Capital
E. J. HOBSBAWM

© E. J. Hobsbawm, 1995

Bu kitabın Türkçe yayın hakları
ONK Ltd. Şti. aracılığıyla
Dost Kitabevi Yayınları'na aittir.
Birinci Baskı, Aralık 1998, Ankara
İkinci Baskı, Temmuz 2003, Ankara

İngilizceden çeviren, Bahadır Sina Şener

Teknik Hazırlık, Mehmet Dirican - Dost İTB
Baskı ve Cilt, Pelin Ofset

Dost Kitabevi Yayınları
Karanfil Sokak, 29/4, Kızılay 06650, Ankara
Tel: (0312) 418 87 72 Fax: (0312) 419 93 97
www.dostyayinevi.com
bilgi@dostyayinevi.com

Bu kitap, *The Age of Capital*'in Weiden & Nicholson baskısından çevrilmiştir.

İçindekiler

Önsöz	9
Giriş	13
I. Kısım: *Devrimci Peşrev*	19
1 'Halkların Baharı'	21
II. Kısım: *Gelişmeler*	41
2 Büyük Patlama	43
3 Birleşen Dünya	62
4 Çatışmalar ve Savaş	84
5 Ulusların İnşası	97
6 Demokrasi Güçleri	114
7 Kaybedenler	133

8 Kazananlar **152**
9 Değişen Toplum **173**
III. Kısım: *Sonuçlar* **189**
10 Toprak **191**
11 İnsan Hareketleri **213**
12 Kent, Endüstri ve İşçi Sınıfı **228**
13 Burjuvazinin Dünyası **251**
14 Bilim, Din, İdeoloji **273**
15 Sanatlar **301**
16 Sonuç **328**
Tablolar **334**
Haritalar **337**
Ek Okuma Listesi **343**
Notlar **351**
Dizin **365**

Marlene, Andrew ve Julia'ya

Önsöz

Elinizdeki cildin, bir bölüm olarak içinde yer aldığı *History Civilisation*'daki öteki ciltler gibi kendi başına bir kitap olması amaçlanmıştı; fakat, bu dizide yer alan ve *Sermaye Çağı*'nı zamandizin açısından önceleyen bir kitap, aynı yazar tarafından daha önce yazılmıştır.* Bu yüzden, *Sermaye Çağı*'nın, *Devrim Çağı 1789–1848 Arasında Avrupa*'yı bilmeyen okurların yanı sıra bilen okurlar tarafından da okunma olasılığı vardır. Gerek *Devrim Çağı*'nda gerekse *Sermaye Çağı*'nda zaten bildikleri malzemelere yer verdiğim için *Devrim Çağı*'nı okumuş olanlardan özür dilerim; ancak, *Devrim Çağı*'nı okumamış olanlara dönemin arkaplanına ilişkin zorunlu bilgileri vermem gerekiyordu. Bu tür yinelemeleri, en az düzeyde tutmak ve metnin bütününe dağıtmak suretiyle daha katlanılabilir hale getirmek için elimden geleni yaptım. Umarım bu kitap, diğerlerinden bağımsız olarak tek başına okunabilecektir. Uzman olmayan okurlar bilinçli olarak hedef

* E. J. Hobsbawm, *Devrim Çağı, 1789–1848 Arasında Avrupa*, Dost Kitabevi Yayınları, Ekim 1998, çev. Bahadır Sina Şener.

alındığından, aslında bunun için yeterli bir genel eğitimden fazlası gerekmeyecektir. Eğer tarihçiler, toplumun kendilerine sağladığı kaynaklara (ne kadar alçakgönüllü olsa da) hakkını vermek istiyorlarsa, yalnızca diğer tarihçiler için yazmamalıdırlar. Yine de, çok temel bir bağlamda Avrupa tarihiyle tanışık olmak elbette yararlı olacaktır. Okurun, gerekirse Bastille'in düşüşü ya da Napoleon Savaşları konusunda daha önce hiçbir bilgisi olmadan da idare edebileceğini sanıyorum, ama bu tür bilgilerin kuşkusuz yardımı olacaktır.

Bu kitapta ele alınan dönem, görece kısa olmakla birlikte, coğrafi alanı geniştir. 1789–1848 arasındaki dünyayı, Avrupa –daha doğrusu, neredeyse yalnızca İngiltere ile Fransa– açısından kaleme almak, gerçek dışı bir yaklaşım olmaz. Ne var ki, 1848'den sonraki dönemin ana izleği, kapitalist ekonominin bütün dünyaya yayılmasıdır; o yüzden, artık saf bir Avrupa tarihi yazmanın olanaksızlığı ortadadır: Öteki kıtalara gerçekten eğilmeden bu dönemin tarihini yazmak saçma olurdu. Ben, bu dönemi üç kısıma ayırarak ele alıyorum. Dönemin ana gelişmeleri üzerine bir peşrevden bir fasıla kadar 1848 devrimleri. Bu gelişmeleri, kendine yeterli bir dizi 'ulusal' tarihten ziyade, hem kıta ölçeğinde, hem de gerektiğinde dünya ölçeğinde ele alıyorum. Belli başlı alt–dönemleri (kabaca: Sakin, fakat yayılmacı 1850'ler, daha çalkantılı olan 1860'lar, 1870 başlarındaki ekonomik patlama ve düşüş) açık biçimde ayırt etmek olanaklıysa da, bölümler, zamandizinsel olarak değil, izleklere göre ayrılmıştır. Üçüncü kısım, ondokuzuncu yüzyılın üçüncü çeyreğinin ekonomisinden, toplumundan ve kültüründen alınma bir dizi yatay kesitten oluşmaktadır.

Ufak tefek bölümler dışında, bu kitabın engin bir alanı kucaklayan ana konusunun bütünü üzerinde uzman olduğumu iddia edemem. O yüzden, kitabın neredeyse tamamında ikinci, hatta üçüncü el bilgilere güvenmek zorunda kaldım. Ondokuzuncu yüzyıl hakkında zaten yığınla yazı yazılmıştır ve her yıl, tarihin göğünü karartan uzmanlık yayınlarının oluşturduğu bu dağın ağırlığını ve cesametini artıran yeni ekler yapılmaktadır. Tarihçilerin ilgili alanları, yaşamın yirminci yüzyıl sonlarında yaşayan bizleri ilgilendiren her yönünü pratik olarak içerecek biçimde genişlediği için, bilgi miktarı, en ansiklopedik ve en derin bilgili alimlerin bile sindiremeyeceği bir büyüklüğü varmıştır. Hatta bunun farkına varıldığı noktada, çoğu zaman, bilginin geniş erimli bir bireşim bağlamında ya bir, iki paragrafa, bir satıra indirgenmesi veya geçerken sözünün edilmesi ya da pişmanlık duyularak da olsa gözardı edilmesi gerekmektedir. Bu nedenle, giderek üstünkörü bir biçimde, başkalarının eserlerine dayanmak zorunlu olmaktadır.

Bilginlerin yararlandıkları kaynakları, özellikle başkalarına olan borçlarını inceden inceye, titizlikle sayıp dökme adetini, herkesin serbestçe ulaşabileceği bulguların kendi bulguları olduğunu iddia etme hakkını yalnızca yaratıcılarına tanıyan hayranlık verici o adeti izlemek yazık ki olanaksızdır. Öncelikle, teklifsizce ödünç aldığım önerileri ve fikirleri, belli bir kitaptan mı, makaleden mi, yoksa bir sohbetten veya tartışmadan mı edindiğimi ortaya koyabileceğimden kuşkuluyum. Bilerek ya da bilmeden eserlerini yağmaladığım kişilerden, bu kabalığımdan dolayı beni bağışlamalarını isteyebilirim ancak. İkinci olarak, bilginlerin adeti izlenseydi, kitap hiç uygun ve elverişli olmayan bir öğrenme aygıtının altında ezilebilirdi. Çünkü bu kitabın amacı, bilinen olguları özetleyerek okura çeşitli konularda yapılmış daha ayrıntılı incelemeler konusunda rehberlik etmekten çok, bu olguları, ondokuzuncu yüzyılın üçüncü çeyreğini 'anlamlandırmak' ve bu biçimde davranmak akla uygun olduğu ölçüde bugünkü dünyanın köklerini o dönemde aramak üzere genel bir tarihsel bireşim içerisinde bir araya getirmektir. Yine de, en yararlı bulduğum ve borcumu itiraf etmek istediğim bazı çalışmaları içeren ek okumalar için genel bir rehber kitapta sunulmuştur (Bakınız: 343. sayfa).

Kaynakçalar, neredeyse tamamen alıntı yapılan kaynaklarla, istatistik tablolarıyla ve başka şekillerle, ve ihtilaflı ve şaşırtıcı bazı açıklamalarla sınırlıdır. Kitabın çeşitli yerlerine serpiştirilmiş, Mulhall'ın *Dictionary of Statistics*'i gibi paha biçilmez derlemelerden ya da standart kaynaklardan alınma rakamların kaynağını belirtme gereği duyulmamıştır. Farklı baskıları bulunan edebiyat eserlerinin –örneğin Rus romanlarının– yalnızca isimleri belirtilmiştir: Yazarın kullandığı ve okurun bulamayabileceği belirli bir baskıya göndermede bulunmak bilgiçlik olacaktı. Bu dönemin önde gelen çağdaş yorumcuları olan Marx ve Engels'in yazılarına yapılan göndermelerde hem eserin bilinen adı veya mektubun tarihi, hem de mevcut standart baskının sayfa numarası verilmiştir (K. Marx ve F. Engels, *Werke* [Doğu Berlin, 1956–71], bundan sonra '*Werke*'). Yer adları, İngilizcesi varsa İngilizce biçimiyle, yoksa o dönemde çıkan yayınlarda genel olarak kullanılan biçimiyle verilmiştir. Bu, öyle ya da böyle milliyetçi bir önyargı içermemektedir. Gerektiğinde şu anda kullanılan isim, parantez içersinde belirtilmiştir, örneğin Laibach (Ljubljana) gibi.

Sigurd Zienau ile Francis Haskell, bilimle ve sanatla ilgili bölümleri okuyarak hatalarımı düzeltme inceliğini gösterdiler. Charles Curwen, Çin ile ilgili sorularımı yanıtladı. Yaptığım hatalardan ve ihmallerden kendim dışında kimse sorumlu değildir. W. R. Rodgers, Carmen Claudin ve Maria Moisá, araştırma asistanı olarak çeşitli dönemlerde bana çok

yardımcı oldular. Andrew Hobsbawm ile Julia Hobsbawm, tıpkı Julia Brown gibi, resimleri seçmeme yardım ettiler. Ayrıca editörüm Susan Loden'a da müteşekkirim.

E.J.H.

Giriş

1860'larda dünyanın ekonomik ve siyasi dağarcığına yeni bir sözcük girdi: 'Kapitalizm'.* O nedenle, elinizdeki kitaba *Sermaye Çağı* adını vermekte bir beis yok gibi görünmektedir; aynı zamanda bu başlık, kapitalizmin en zorlu eleştirmeninin başlıca eserinin –Karl Marx'ın *Das Kapital*'inin (1867)– bu yıllarda yayımlandığını da bize anımsatmaktadır. Çünkü, kapitalizmin dünya çapında elde ettiği zafer, 1848'den sonraki on yıllarda tarihin başlıca izleğini oluşturmaktadır. Bu, ekonomik büyümenin rekabetçi özel girişime, (emek dahil) herşeyi en ucuza alıp en pahalıya satma başarısına dayandığına inanan bir toplumun zaferiydi. Kaidesi bu olan, dolayısıyla bulundukları toplumsal konuma enerjileriyle, zekâlarıyla ve sahip oldukları değerlerle yükselen ve orada kalan kişilerin meydana getirdiği bir burjuvazinin sağlam temellerine dayanan bir ekonominin, yalnızca maddi zenginliğin uygun bir biçimde dağıtıldığı bir dünya değil,

* *Devrim Çağı*'nda da (Giriş) belirtildiği gibi, sözcüğün kökenini 1848 öncesine götürmek mümkün olmakla birlikte, yapılan ayrıntılı araştırmalar, 1849'dan önce pek gözükmediğini ya da 1860'lardan önce yaygın olarak kullanılmadığını göstermektedir.[1]

aydınlanmanın, aklın ve insani fırsatların durmadan geliştiği, bilimlerin ve sanatların ilerlediği, özetle ivmesi sürekli artan maddi ve ahlaki ilerlemenin hakim olduğu bir dünya yaratacağına inanılıyordu. Özel girişimin engelsiz gelişmesinin önünde duran birkaç kalıntı da temizlenecekti. Dünyanın, daha doğrusu dünyanın gelenek ve boş inanç despotunun ya da beyaz derili olmamak gibi talihsiz bir gerçeğin henüz dumura uğratmadığı kesimlerindeki kurumlar, yavaş yavaş, mülkiyet ve yurttaşlık haklarının anayasal olarak garanti edildiği, seçilmiş bir meclisin ve bu meclise karşı sorumlu bir hükümetin bulunduğu ve sıradan halkın siyasi yaşama uygun bir biçimde, yani burjuva toplumsal düzenini garanti eden ve devrilme riskini bertaraf eden sınırlar içerisinde katılımının söz konusu olduğu, toprak esasına göre tanımlanmış uluslararası bir 'ulus–devlet' modeline yaklaşacaklardı.

Bu toplumun ilk gelişim izlerini sürmek bu kitabın işi değildir. Gerek ekonomik gerekse siyasi–ideolojik cephelerde, deyim yerindeyse tarihsel yarma harekâtını 1848'den önceki altmış yıl içersinde zaten gerçekleştirmiş olduğunu anımsatmak yeterli olacaktır. 1789 ile 1848 arasındaki yıllara (bu dönemi, önceki kitapta [*Devrim Çağı*, Önsöze bakınız] ele aldım. Zaman zaman bu kitaba göndermelerde bulunulacaktır) çifte devrim egemendi: İngiltere'nin öncülük ettiği ve büyük oranda da onunla sınırlı kalan endüstriyel dönüşüm ve Fransa'yı çağrıştıran, yine büyük oranda onunla sınırlı siyasi dönüşüm. Her iki devrim de, yeni bir toplumun zaferini imlemekle birlikte, bunun, muzaffer liberal kapitalizme (Bir Fransız tarihçi ona 'fatih burjuva' adını vermişti) özgü bir toplum olup olmayacağı, çağdaşlarına, şimdi bize göründüğünden çok daha belirsiz görünüyordu henüz. Burjuvazinin siyasi ideologlarının arkasında, kitleler, ılımlı liberal devrimleri toplumsal devrimlere dönüştürmek için hazır bekliyordu. Kapitalist girişimcilerin altında ve etrafında hoşnutsuz ve işten çıkartılmış 'çalışan yoksullar' kıpırdanıyor ve kabarıyordu. 1830'lar ve 1840'lar, kesin akıbetini ancak iyimserlerin öngörmek isteyebileceği bir bunalım çağıydı.

Bununla birlikte, 1789–1848 arasındaki devrimin ikili niteliği, bu dönemin tarihine hem bir birlik hem de bakışım kazandırmaktadır. Açık bir izleğe ve açık bir kalıba sahip göründüğünden ve bize insan işlerinde beklenti oluşturma hakkını verecek kadar açık biçimde tanımlanmış zamandizinsel sınırlara sahip olduğundan, bu dönemi yazmak ve okumak bir anlamda kolaydır. Bu kitabın başlangıç noktasını oluşturan ve önceki bakışıma son veren 1848 devrimiyle birlikte dönemin kalıbı da değişti. Siyasi devrim geri çekildi, endüstri devrimi öne çıktı. Binsekizyüzkırksekiz,

'halkların baharı'; solun hayallerinin, sağın kabuslarının gerçek olduğu ve kıta Avrupası'nın Rus ve Türk imparatorluklarının batısında kalan bölümündeki, Copenhagen'dan Palermo'ya, Brasov'dan Barcelona'ya kadar eski rejimlerin neredeyse aynı anda yıkıldıkları düz anlamıyla (hemen hemen) ilk ve son Avrupa devrimiydi. Beklenen ve öngörülen bir şeydi. Çifte devrim çağının doruk noktası ve mantıksal ürünüydü.

Siyasi mülteciler daha birkaç yıl idrak edemeyecek olsalar da, devrim, genel, hızlı ve kesin bir biçimde yenilgiye uğradı. O tarihten sonra, dünyanın 'gelişmiş' ülkelerinde 1848'den önce tahayyül edilmiş türden genel bir toplumsal devrim bir daha olmayacaktı. Bu kitabın ele aldığı dönemde bu tür hareketler epizodik, arkaik ve 'azgelişmiş' olarak kalsalar da, böylesi toplumsal devrim hareketlerinin, dolayısıyla yirminci yüzyılın komünist ve sosyalist rejimlerinin çekim merkezi, marjinal ve geri kalmış bölgelere kayacaktı. Dünya kapitalist ekonomisinin ani, geniş ve görüldüğü kadarıyla sınır tanımadan genişlemesi, 'gelişmiş' ülkelerde başka siyasi seçenekler yarattı. İngiliz endüstri devrimi, Fransız siyasi devrimini yuttu.

Ele aldığımız dönemin tarihi, bu nedenle orantısızdır. Bu dönemde esas olan, endüstri kapitalizminin dünya ekonomisinin, temsil ettiği toplumsal düzenin, onu meşrulaştırır ve onaylar görünen fikirlerin ve inançların (akıl, bilim, ilerleme ve liberalizm) gösterdiği muazzam ilerlemedir. Avrupa burjuvazisinin, kendini halkın siyasi egemenliğine bağlamakta hâlâ ikircikli davranmasına karşın, bu, muzaffer burjuvazinin çağıydı. Devrim çağı, (belki de yalnızca) bu bakımdan ölmemiştir. Avrupa'nın orta sınıfları, halktan duydukları korkuyu üzerlerinden atamamışlardı: Hâlâ 'demokrasi'nin, sosyalizme kesin ve hızlı bir peşrev olacağına inanılmaktaydı. Muzaffer burjuva düzeninin işlerine zafer anında resmen nezaret edenler, köküne kadar reaksiyoner bir ülke olan Prusya'da taşra soyluları, Fransa'da bir imparator müsveddesi ve İngiltere'de de bir dizi aristokrat toprak sahibiydi. Devrim korkusu gerçekti; işaret ettiği temel güvensizliğin kökleri derindeydi. Dönemimizin tam sonunda, gelişmiş bir ülkedeki tek devrim örneğini oluşturan Paris'teki hemen hemen yerel ve kısa ömürlü ayaklanma, 1848'deki herhangi bir ayaklanmadan çok daha fazla kan akmasına ve panik halinde diplomatik temas sağanağına yol açtı. Ne var ki, o dönemde Avrupa'nın gelişmiş ülkelerinin yöneticileri, az çok gönülsüz bir biçimde de olsa, 'demokrasi'nin, yani geniş oya dayalı parlamenter bir yapının kaçınılmaz olduğunu değil yalnızca, bunun, (belalı bir iş olmakla birlikte) siyasi bakımdan zararsız olacağını da kabul etmeye başlamışlardı. Birleşik Devletler'in yöneticileri, bu keşfi çok uzun zaman önce yapmışlardı.

O nedenle, 1848'den 1870 ortalarına kadarki dönem, geleneksel anlamda dramlardan ve kahramanlardan hoşlanan okurun hayallerini gıcıklayan bir dönem değildir. Bu dönemdeki savaşlar –ki önceki otuz ya da sonraki kırk yılla karşılaştırıldığında çok daha fazla savaş durumu yaşanmıştır–, Avrupa'nın gerçekleştirdiği çok sayıda denizaşırı harekat ile 1864 ile 1871 arasında Alman İmparatorluğu'nun kurulmasına aracılık eden hızlı ve tayin edici savaşlar gibi, ya teknik ve örgütsel üstünlüğün belirleyici olduğu kısa operasyonlardı, ya da 1854–6 Kırım Savaşı türünden, savaşçı ülkelerin vatanseverlerinin bile düşündüğünde rahatsızlık duymadan edemeyeceği kötü yönetilmiş katliamlardı. Bu dönemin bütün savaşları arasında en büyüğü olan Amerikan İç Savaşı'nı, son tahlilde, ekonomik güç ve maddi kaynaklar bakımından ağır basan taraf kazandı; oysa, yenilen güneyin ordusu da, generalleri de daha iyiydi. Rüzgârda uçuşan saçları, kırmızı gömleğiyle Garibaldi gibi romantik ve renkli kahramanlık örnekleri çok seyrekti. Başarı ölçütü, Walter Bagehot tarafından "ortak, beylik görüşlere ve sıradışı yeteneklere" sahip olmak diye tanımlanacak olan siyasi yaşamda da çok fazla dram yoktu. Muhteşem amcası I. Napoleon'un pelerini III. Napoleon'un sırtında iğreti duruyordu. Halkın gözüne girmelerinde sert çehrelerinin ve düzyazılarının güzelliğinin de payı bulunan Lincoln ile Bismarck, gerçekten büyük adamlardı; fakat (bugün bizim bu adamlarm karizması olarak gördüğümüz özelliklerden bir tekine bile sahip olmayan Cavour'un İtalya'daki başarıları gibi) başarılarını, politikacı ve diplomat olarak tanrı vergisi yetenekleriyle kazandılar.

Bu dönemin en bariz dramı, ekonomi ve teknoloji alanında yaşandı: Dünyanın üzerine atılan milyonlarca ton demir; kıtaları saran yılankavi demiryolları; denizin altından Atlantik'i geçen kablolar; Süveyş Kanalı'nın yapımı; Amerika'nın Ortabatısının bakir topraklarına damgasını vuran Chicago gibi büyük kentler, devasa göçmen akımları. Dünyayı ayaklarının altına alan Avrupa'nın ve Kuzey Amerika'nın güç gösterisiydi bu. Fakat, bu fethedilmiş dünyayı sömürenler, (maceracılardan ve öncülerden oluşan küçük kısmı çıkartırsak), etraflarına havagazı depoları, demiryolu rayları ve krediyle birlikte bir ırksal üstünlük ve saygınlık havası yayan ciddi giyimli, ağır başlı insanlardı.

Çağın kilit sözcüğü olan *ilerleme*nin dramasıydı bu: Muazzam, aydınlanmış, kendinden emin, kendinden hoşnut, fakat hepsinden öte kaçınılmaz. Batı dünyasındaki bu güç ve nüfuz sahibi insanlar arasında bir tek kişi bile yoktu ki, bu ilerlemeyi durdurmayı düşünsün. Olsa olsa bir avuç düşünür, ondan da az sayıda sezgici düşünür, bu kaçınılmaz ilerlemenin, gider gibi göründüğü dünyadan tamamen farklı, belki de tam tersi bir

dünya yaratacağı kehanetinde bulundu. Aralarından hiçbiri –1848'de ve sonraki on yılda bir toplumsal devrimin hayalini kuran Marx bile– tam tersinin olabileceğini beklemiyordu. 1860'lara gelindiğindeyse, Marx bile artık beklentilerini uzun vadeye bırakmıştı.

'İlerlemenin draması', bir eğretilemedir. Fakat, iki tür insan için düz anlamıyla bir gerçeklikti. Çoğu zaman sınırları, okyanusları aşarak yeni bir dünyaya gelen milyonlarca yoksul için müthiş bir yaşam değişikliği anlamına geliyordu. Bundan böyle kapitalizmin pençesine düşen ve sarsılan kapitalizm dışındaki dünyanın halkları içinse, eski geleneklerine ve tarzlarına dayanarak akıbeti belli bir direniş içine girmekle, sonradan fatihlere çevirmek üzere batının silahlarını ele geçirmek ('ilerleme'yi bizzat anlamak ve kullanmak) gibi travmatik bir süreç arasında seçim yapmak anlamına geliyordu. Ondokuzuncu yüzyılın üçüncü çeyreğinde dünya, galiplerle kurbanların dünyasıydı. Dram, birincinin değil, esas olarak ikincinin yaşadığı çıkmazdaydı.

Tarihçinin, konu edindiği dönem karşısında nesnel olması olanaksızdır. Teknolojinin, 'pozitif bilim'in ve toplumun ilerlemesinin, kendi durumlarına, (hatalı bir biçimde) yöntemlerini anladıklarını düşündükleri doğa bilimcilerinin çürütülemez yansızlığıyla bakma olanağı sağladığına inanan dönemin en tipik ideologlarından bu noktada ayrılır ve bu, tarihçiye düşünsel bir üstünlük sağlar. Bu kitabın yazarı da, her ne kadar gerçekleştirilen maddi başarıların yarattığı hayranlık karşısında ve hoşlanmadığı şeyi bile anlama çabası sayesinde hafiflese bile, kitabın konusunu oluşturan çağ hakkında belli bir tatsızlık, belki de belli bir küçümseme duyduğunu saklamıyor. Yüzyıl sonra bunalımdan başını alamayan batı dünyasından dönüp geriye bakan pek çok insanı ayartan ondokuzuncu yüzyıl ortasının burjuva dünyasının kesinliğine ve öz güvenine duyulan özlemi paylaşmıyor. Tersine, yüzyıl önce bir avuç insanın kulak verip dinlediği kişilere yakınlık duyuyor. Herhalükârda, kesinlik de, öz güven de yanıltıcıydı. Burjuvazinin zaferi kısa sürdü ve kalıcı olmadı. Tam tamamlamış gibi göründüğü anda, yekpare değil, çatlaklarla dolu olduğunu gösterdi. 1870'lerin başlarında ekonomik genişlemeyle liberalizm, karşı konulmaz güçler gibi görünmekteydi. Aynı on yılın sonunda artık böyle değildi.

Bu dönüm noktası, bu kitabın ele aldığı çağın sonuna damgasını vurmaktadır. Bu dönemin başlangıcını oluşturan 1848 devriminden farklı olarak, dönemin sonu için uygun ve genel bir tarih verilemez. Yine de bir tarih belirlemek istenirse, 1929'da Wall Street'in İflası'nın Victoria dönemindeki karşılığı olan 1873 olabilir. Çünkü, dönemin bir gözlemcisinin "ticarette, iş yaşamında ve endüstride son derece garip ve pek çok bakım-

dan daha önce görülmedik bir kargaşa ve çöküntü" diye sözünü ettiği, yine dönemin insanlarının 'Büyük Çöküntü' adını verdiği, 1873–96 tarihlerine denk gelen şeyin başlangıç tarihi budur.

> "En dikkate değer özelliği [diye yazıyordu aynı yazar] evrenselliğiydi; barışı sürdüren ulusları olduğu kadar savaşa tutuşmuş olanları da; paraları istikrarlı olanları da ... olmayanları da ...; özgür bir mal değişimi sistemi altında yaşayanları da, değişimi şöyle ya da böyle sınırlandırmış olanları da etkilemekteydi. İngiltere ve Almanya gibi eski toplumlarda olduğu gibi, yeniyi temsil eden Avustralya, Güney Afrika ve California'da da durum feciydi; Newfoundland ve Labrador gibi sıkıcı yerlerde yaşayaların da, Doğu ve Batı Hint Adaları'ın güneşli, verimli şeker adalarında yaşayanların da eşit ölçüde, taşıyamayacakları kadar ağır bir felaketti; ve genellikle iş dünyasının en düzensiz ve belirsiz olduğu zamanlarda kârlarını en yükseğe çıkartan dünyanın değişim merkezlerindekileri de zenginleştirmedi."[2]

Karl Marx'ın esiniyle Emekçilerin Sosyalist Enternasyonal'inin kurulduğu aynı yıl ünlü bir Kuzey Amerikalı işte bunları yazıyordu. Çöküntü, yeni bir çağı başlattı, o yüzden eski çağın sona erdiği tarih olması uygundur.

I

Devrimci Peşrev

1
'Halkların Baharı'

Lütfen gazeteleri çok dikkatle oku –şimdi okunmaya değerler ... Bu Devrim, yeryüzünün şeklini değiştirecek –değiştirmeli, değiştirmek zorunda!– Yaşasın Cumhuriyet!

Şair Georg Weerth'den annesine, 11 Mart 1848[1]

Doğrudur; ne yazık ki şimdikinden daha genç ve zengin olsaydım, bugün Amerika'ya göç ederdim. Ödleklikten değil, –çünkü bu devir, şahsıma, benim ona verebileceğim zarardan çok daha azını verebilir–, ama Shakespeare'in ifadesiyle, gökleri tutmuş ahlaki kokuşmuşluktan gına geldiği için.

Şair Joseph von Eichendorff'dan bir muhabire, 1 Ağustos 1849[2]

I

1848 başlarında ünlü Fransız siyaset düşünürü Alexis de Tocqueville, Meclis'te ayağa kalkarak, çoğu Avrupalının da paylaştığı şu duyguları dile getirdi: "Bir yanardağın üzerinde uyuyoruz ... Yerin bir kez daha titrediğini görmüyor musunuz? Bir devrim rüzgârı esiyor; ufuktan fırtına geliyor." O sırada iki Alman sürgün, otuzundaki Karl Marx ile yirmi sekizindeki Friedrich Engels, birkaç hafta önce Alman Komünist Birliği'nden aldıkları talimat uyarınca taslağını hazırladıkları ve 24 Şubat 1848'de Londra'da *Komünist Parti Manifestosu* adıyla imzasız olarak (Almanca) yayımlanan (İngilizce, Fransızca, Almanca, İtalyanca, Flamanca ve Danca olarak da yayımlanacak*) programda, Tocqueville'in meslektaşlarını kendisine karşı uyardığı proleter devrimin ilkelerini açıklıyorlardı. Bu kâhinlerin umutlarının ve korkularının gerçekleşmesine haftalar, *Manifesto*'ya bakarsak saatler vardı. Fransız monarşisi ayaklanmayla yıkılmış, Cumhuriyet ilan edilmiş ve Avrupa devrimi başlamıştı.

* 1870'lerde yeniden yayımlanıncaya kadar küçük Alman devrimci çevreleri dışında önemli bir siyasi yankı uyandırmamakla birlikte, aynı yıl, Lehçe ve İsveçce olarak da yayımlandı.

Modern dünyanın tarihinde bundan çok daha büyük ve kesinlikle çok daha başarılı yığınla devrim olmuştur; ancak hiçbiri, sınırları, ülkeleri, hatta okyanusları aşan bir orman yangını gibi bu denli hızla ve alabildiğine yayılmamıştır. Avrupa devrimlerinin doğal merkezi ve ateşleyicisi konumundaki Fransa'da (Bakınız: *Devrim Çağı*, 6. Bölüm) 24 Şubat günü Cumhuriyet ilan edildi. Devrim, 2 Mart'ta Güneybatı Almanya'ya, 6 Mart'ta Bavyera'ya, 11 Mart'ta Berlin'e, 13 Mart'ta Viyana'ya ve hemen ardından Macaristan'a, 18 Mart'ta Milano'ya, dolayısıyla (Sicilya müstemlekesinde çoktandır bağımsız bir ayaklanmanın baş gösterdiği) İtalya'ya sıçradı. O zamanlar *birile*rinin (Rothschild Bankası'nın) elindeki en hızlı haberleşme servisi, Paris'ten Viyana'ya beş günden önce haber taşıyamıyordu. Bugün on devletin* topraklarının bulunduğu Avrupa'nın bir bölgesinde, hiçbir hükümet birkaç haftadan fazla dayanamıyordu (Bunun, başka yerlerde ve ülkelerde yarattığı etkileri saymaya ise gerek bile yoktur). Öte yandan 1848, doğrudan etkisi Pernambuco'da (Brezilya) 1848 ayaklanmasında ve birkaç yıl sonra Kolombiya'da hissedilebilecek dünya çapında olma potansiyeli taşıyan ilk devrimdi. Bir anlamda, asilerin bundan böyle hayalini kuracakları ve çok nadir anlarda, örneğin büyük savaşlardan sonra gerçekleşebileceğini düşündükleri bir 'dünya devrimi' paradigması sunmaktaydı. Aslında bu tür kıta Avrupası ya da dünya ölçeğinde kendiliğinden ortaya çıkan patlamalar, son derece nadir vakalardır. Avrupa'da 1848, kıtanın hem 'gelişmiş' hem de geri kalmış bölgelerini etkisi altına almış tek olaydır. Hem son derece yaygındı, hem de bu tür devrimler arasında en az başarılı olanıydı. Patlak verişinden sonraki altı ay içerisinde yenileceği ayan beyan ortadaydı ve on sekiz ay içinde alaşağı ettiği rejimler, biri dışında yeniden kuruldular; tek istisna olan Fransa Cumhuriyeti de, varlığını borçlu olduğu ayaklanma ile arasına olabilecek en fazla mesafeyi koydu.

Bu nedenle, 1848 devrimlerinin bu kitabın içeriğiyle garip bir ilişkisi vardır. Bu devrimler olmasaydı ve yeniden tekrarlanabileceklerinden korkulmasaydı, Avrupa tarihinin sonraki yirmi beş yılda izleyeceği seyir son derece farklı olurdu. 1848, "Avrupa dönüşmeyi başaramadığından, bir dönüm noktası" olmaktan çok uzaktı. Avrupa'nın yapamadığı şey, devrimci bir tarzda dönüşmekti. Bu olmadığından, devrim yılı, ana opera değil, bir tür üvertür; tıpkı, mimari tarzından ötürü karşı tarafta neyle karşılaşacağımızı tam olarak bilemediğimiz bir geçit olarak kaldı.

* Fransa, Batı Almanya, Doğu Almanya, Avusturya, İtalya, Çekoslovakya, Macaristan, Polonya'nın bir bölümü, Yugoslavya ve Romanya. Devrimin, Belçika'da, İsviçre'de ve Danimarka'da da ciddi siyasi etkiler yarattığı söylenebilir.

II

Devrim, Avrupa kıtasının çevresinde değilse bile büyük ana çekirdeğinde zafer kazandı. Bu bölge, devrimden belli bir dereceye kadar doğrudan etkilenmiş, tarihleri bakımından birbirinden çok uzak ya da yalıtık (örneğin İberik Yarımadası, İsveç ve Yunanistan gibi) ülkeleri; devrimci kuşağın, siyasi bakımdan yıkıcı toplumsal tabakalarına sahip olamayacak kadar geri (örneğin Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu gibi) ülkeleri; ama, aynı zamanda çoktan endüstrileşmiş, siyaset oyununun zaten farklı kurallara göre oynandığı İngiltere ve Belçika gibi ülkeleri içermekteydi.* Yine, özünde Fransa'dan, Alman Konfederasyonu'ndan, Güneydoğu Avrupa'ya ve İtalya'ya dek uzanan Avusturya İmparatorluğu'ndan oluşan bu devrimci kuşak; Calabria ve Transilvanya gibi geri ve farklı, Ren bölgesi ve Saksonya kadar gelişmiş, Prusya kadar okuryazar, Sicilya kadar cahil, Kiel ile Palermo ve Perpignan ile Bükreş kadar birbirinden uzak bölgeleri içerecek kadar çoktürlüydü. Çoğu, kabaca mutlak monark ya da prens denebilecek kimseler tarafından yönetilmekteydi; fakat Fransa çoktandır anayasal ve gerçekten burjuva bir krallıktı. Aslında 1847'nin sonunda yaşanan kısa bir iç savaşla devrim yılını başlatan, kıtanın tek önemli cumhuriyeti olan İsveç Konfederasyonu'ydu. Devrimden etkilenen ülkelerin büyüklükleri (otuz beş milyonluk Fransa'dan, Orta Almanya'nın birkaç bin kişilik gülünç prensliklerine dek), statüleri (dünyayı ayakta tutan bağımsız büyük devletlerden, yabancı yönetimi altındaki eyaletlere, uydulara kadar) ve yapıları da (merkezi ve tek biçimli olanından, gevşek yapılı topluluklara dek) birbirlerinden farklıydı.

Her şeyden önce, tarih –toplumsal ve ekonomik yapı– ve siyasi yaşam, devrimci kuşağı, uçlarında ortak hemen hiçbir özelliğin bulunmadığı iki kısma ayırmıştı. Taşrakların kentliler, küçük kasabaların büyük kentler üzerindeki esaslı ve evrensel sayılabilecek hakimiyeti dışında (kent nüfusunun, özellikle de büyük kentlerin siyasi yaşamda kıyas kabul etmez bir önemleri olduğundan, gözden kaçırılmış bir olguydu bu), bu iki kısmın toplumsal yapıları da tamamen farklıydı.** Batıda köylüler yasal açıdan özgürdü ve büyük malikâneler görece önemsizdi; doğunun büyük bölü-

* Yine, Rus ve Avusturyalı yöneticileri, köylülüğü (devrimci) *gentry*e karşı seferber etmeyi başaramasaydı devrime katılacağı kesin olan, 1796'dan sonra Rusya, Avusturya ve Prusya arasında bölüşülmüş Polonya örneği vardır. Aşağıda 27. sayfaya bakınız.

** Ren bölgesinden Alman 'ön parlamentosu'na gelen delegelerin kırk beşi büyük kentleri, yirmi dördü küçük kasabaları ve yalnızca onu, nüfusun %73'ünün yaşadığı kırsal kesimi temsil etmekteydi.[3]

mündeyse köylüler hâlâ serftiler ve toprak mülkiyeti büyük ölçüde soylu toprak lordlarının elinde toplanmıştı (10. Bölüme bakınız). Bazıları, en azından harcama konusunda kendilerini toprak sahibi soylulukla rekabet etmeye hazır bir üst tabakaya (*haute bourgeoisie*) ait hissetse de, batıda 'orta sınıf'; yerli bankerler, tüccarlar, kapitalist girişimciler, 'serbest meslek' sahipleri ve (aralarında profesörlerin de yer aldığı) üst düzey memurlar anlamına gelmekteydi. Kentli tabakanın doğudaki muadilini, (Almanlar ve Yahudiler gibi) büyük oranda yerli halktan ayrı ve herhalükârda sayıları çok daha az olan ulusal gruplar oluşturmaktaydı. 'Orta sınıf'ın gerçek muadiliyse, belli bölgelerde şaşırtıcı büyüklüklere varan bir tabaka oluşturan eğitimli ve\ya da iş kafasına sahip taşra beyleri ve küçük soylulardı (Bakınız: *Devrim Çağı*, 1., 10., 16. Bölümler). Kuzeyde Prusya'dan güneyde Ortakuzey İtalya'ya dek uzanan, bir anlamda devrim alanının çekirdeğini oluşturan orta kuşak, görece 'gelişmiş' ve geri kalmış bölgelerin özelliklerini çeşitli biçimlerde birleştirmekteydi.

Devrimci kuşak, siyasal bakımdan da aynı biçimde çoktürlüydü. Fransa bir yana konursa, devletlerin yalnızca siyasal ve toplumsal içeriği değil, ama tam da onların biçimi ya da varlığıydı söz konusu olan. Almanlar, değişen büyüklükteki ve nitelikteki sayısız Alman prensliğinden bir 'Almanya' kurmaya çalışıyorlardı (Üniter mi, yoksa federal mi olacaktı). İtalyanlar da aynı şekilde, Avusturya Şansolyesi Metternich'in aşağılayıcı ama yanlış da sayılmayacak bir ifadeyle "sadece coğrafi bir deyim" olarak tarif ettiği şeyi birleşik bir İtalya'ya dönüştürmeye uğraşıyorlardı. Gerek Almanlar, gerekse İtalyanlar, milliyetçilerin o yanlı görüsüyle, Alman ya da İtalyan olmayan, çoğu zaman da kendilerini öyle hissetmemiş halkları (örneğin Çekleri) tasarılarına dahil ettiler. Almanlar, İtalyanlar, aslına bakılırsa Fransa dışında devrime katılmış bütün ulusal hareketler, Almanya ile İtalya'nın içlerine dek uzanan ve Çekler, Macarlar, Polonyalıların önemli bir bölümü, Romenler, Yugoslavlar ve diğer Slav halkları bünyesinde bulunduran Habsburg hanedanının büyük çokuluslu imparatorluğu karşısında duraksadılar. Aralarından bazıları, en azından siyasi sözcüleri, Habsburg İmparatorluğu'nu, Almanlar ya da Macarlar gibi bazı yayılmacı milliyetçilikler tarafından yutulmaktan daha az sevimsiz bir çözüm olarak gördü. Çeklerin sözcüsü profesör Palacky'nin şöyle söylediği rivayet edilir: "Şayet Avusturya diye bir şey zaten varolmadıysa, onu icat etmek gerekebilir." O nedenle, devrimci kuşağın her yanında siyasi yaşam, aynı anda çok katlı bir boyut sergilemekteydi.

Radikallerin çözümü basitti: Fransız Devrimi'nin denenmiş ilkelerine göre, bütün kralların ve prenslerin yıkıntıları üzerinde, Fransız modeline

göre hazırlanmış üç renkli bayraklar altında üniter, merkezi, demokratik bir Alman, İtalyan, Macar ya da herhangi bir ülke cumhuriyetinin kurulması (Bakınız: *Devrim Çağı*, 6. Bölüm). Öte yandan ılımlılar, özünde toplumsal devrimden farklı görmedikleri demokrasiden duydukları korku nedeniyle karmaşık hesaplar içersinde debeleniyorlardı. Kitlelerin henüz prensleri silip süpürmedikleri yerlerde, toplumsal düzenin altını oymak üzere cesaretlendirilmeleri akıllıca olmazdı; böyle bir temizliğin yapıldığı yerlerdeyse, kitleleri 1848'in simgesi olan barikatları sökmek üzere sokağa yollamakta hiçbir beis yoktu. Dolayısıyla sorun, devrimin felç ettiği, ama tahtından edemediği prenslerin bu hayırlı davayı desteklemeye ikna edilebilmelerinde yatıyordu. Tam anlamıyla federal ve liberal bir Almanya ya da İtalya, hangi anayasal formüle göre ve kimlerin himayesi altında oluşturulacaktı? Prusya Krallığı'nı ve Avusturya İmparatorluğu'nu kapsayabilirler miydi (Bu, –tanımı gereği farklı türden 'büyük almanlar' olan radikal demokratlarla karıştırılmaması gereken– ılımlıların kafasındaki 'büyük almanya' idi), yoksa Avusturya'yı dışarda bırakan 'küçük bir almanya' mı olmalıydı? Aynı biçimde, Habsburg İmparatorluğu'ndaki ılımlılar da, ancak İmparatorluğun 1918'de yıkılmasıyla sona erecek, federal ve çokuluslu anayasalar tasarlama oyununa girdiler. Devrimci eylemin ya da savaşın istila ettiği yerlerde, bu tür anayasal inceliklerle geçirilecek fazla zaman yoktu. Almanya'nın büyük bölümünde olduğu gibi, böyle bir durumla karşılaşılmadığı yerlerdeyse, ortalık bu tür spekülasyonlardan geçilmiyordu. Buralarda ılımlı liberallerin büyük bölümü meslek sahiplerinden ve devlet görevlilerinden oluştuğu için –Frankfurt Meclisi'ndeki vekillerin %68'i memur, %12'si 'serbest meslek' üyesiydi–, bu kısa ömürlü parlamentodaki müzakereler tek sözcükle boş bir zekâ yarıştırmasına dönüşmüştü.

Dolayısıyla, 1848 devrimlerinin, devlet, halk ve bölge açısından ayrıntılı bir incelemesinin yapılması gerekmektedir. Ancak bizim bunu yapacak yerimiz yok. Yine de, bu devrimlerin ortak yanlarının, neredeyse aynı anda meydana gelmiş olmaktan; yazgılarının iç içe geçmiş olmasından; ortak bir ruha ve biçeme, garip bir romantik–ütopyacı iklime ve benzer bir belagata (Fransa bunun için *guarante–huitard* sözcüğünü bulmuştu) sahip olmaktan ibaret kalmadığı belirtilmelidir. Hiçbir tarihçi, bu devrimi şu görüntülerinden tanımakta zorlanmayacaktır: Sakallı militanlar; sarkık boyun bağları; geniş kenarlı, üç renkli şapkalar; her köşe başına kurulmuş barikatlar; özgürleşme, yoğun bir umut ve iyimser bir kafa karışıklığının ilk duyguları. O, 'halkların baharı'ydı; ama bahar gibi geçmedi. Şimdi bu devrimlerin ortak özelliklerine kısaca bakalım.

İlk adımda hepsi de başarılı oldu, ama sonra hızla ve çoğu yerde toptan yenildiler. İlk birkaç ay içerisinde devrimci kuşakta yer alan yönetimlerin tümü temize havale edildi ya da iktidar edemeyecek hale getirildi. Neredeyse hiçbir direniş gösteremeden düştüler ya da geri adım attılar. Ancak devrim (Viyana'da, Macaristan'da ve İtalya'da [devrimci] hareket, karşı saldırıya geçme yeteneğini bir ölçüde korumuşsa da), görece kısa bir zamanda neredeyse her yerde; Nisan sonunda Fransa'da; yaz boyunca da devrimci Avrupa'nın geri kalan bölgelerinde inisiyatifini yitirdi. Fransa'da muhafazakâr canlanmanın ilk belirtisi, nisan ayında yapılan seçimlerde kendini gösterdi. Genel oyla yapılan bu seçimlerde (monarşi yanlıları azınlıkta kalmış olsalar da) muhafazakârların büyük çoğunluğu, tamamen kentli düşünen solun henüz nasıl sesleneceğini bilemediği, tutucu olmaktan ziyade siyasi deneyimden yoksun bir köylülüğün oylarıyla Paris'e gönderildi (Gerçekten, –Fransa'nın ilerideki siyasi yaşamını inceleyenlerin bildiği gibi– 1849'da Fransa taşrasında 'cumhuriyetçi' ve solcu bölgeler yok değildi ve 1851'de Cumhuriyet'in kaldırılmasına karşı en sert direniş de buralardan –örneğin Provence'tan– gelecekti). İkinci belirti de, Haziran ayaklanmasında yenilen Parisli devrimci işçilerin uğradığı bozgun ve tecrit oldu (29. sayfaya bakınız).

Mayısta imparatorun kaçmasıyla manevra özgürlüğü artan Habsburg ordusunun, yeniden toparlanarak haziranda Prag'ta patlak veren –Çek olsun Alman olsun ılımlı orta sınıflardan da destek gören– radikal bir ayaklanmayı bastırmasına göz yumulması, Orta Avrupa için dönüm noktası oldu. Böylelikle İmparatorluğun ekonomik çekirdeğini oluşturan Bohemya yeniden fethedildi; Habsburg, kısa bir süre sonra Kuzey İtalya'nın da denetimini yeniden eline geçirdi. Tuna prensliklerindeki geç kalmış ve kısa ömrlü olmuş devrimse, Rusların ve Türklerin müdahalesiyle bastırıldı.

Eski rejimler, aynı yılın yaz ayları ile son günleri arasında Almanya'da ve Avusturya'da iktidarı yeniden ellerine geçirdiler (Ekim ayında, giderek devrimcileşmekte olan Viyana'yı dört bin kişinin canı pahasına silah zoruyla ele geçirmeleri gerekmişti). Bunun ardından Prusya kralı, otoritesini hiçbir güçlükle karşılaşmadan asi Berlinlilere yeniden kabul ettirecek cesareti topladı ve Alman parlamentosunu ya da daha ziyade ümitvar bahar günlerinde seçilmiş anayasal meclisi ve daha radikal Prusyalılarla öteki meclisleri kendi tartışmalarıyla (dağılmayı bekler halde) başbaşa bırakarak, (güneybatıdaki belli bir muhalefetin varlığı dışında) Almanya'nın geri kalanını süratle hizaya soktu. Kış geldiğinde, devrimin elinde yalnızca iki bölge kalmıştı: İtalya'nın bazı bölgeleri ile Macaristan. 1849

baharında daha ılımlı bir devrimci eylem uyanışının ardından, aynı yılın ortalarında buraları da yeniden fethedildiler.

Macarların ve Venediklilerin ağustos 1849'da silahları bırakmaları üzerine, devrim de son nefesini verdi. Tek istisnayı oluşturan Fransa dışında, bütün eski yöneticiler –Habsburg İmparatorluğu'nda olduğu gibi, bazı durumlarda eskisinden daha büyük bir güçle– iktidara yeniden geldiler ve devrimciler sürgüne gönderilerek dağıtıldılar. Yine tek istisna olan Fransa dışında, 1848 baharının bütün siyasal ve toplumsal düşleri, neredeyse bütün kurumsal değişiklikler, çok geçmeden tümüyle silindi; hatta Fransa'da bile Cumhuriyet ancak iki buçuk yıl daha yaşayabildi. Geri döndürülmesi mümkün olmayan yalnızca bir tek değişiklik gerçekleşmişti: Habsburg İmparatorluğu'nda serfliğin kaldırılması.* Önemli olmakla birlikte bir tek bu kazanım dışında, Avrupa'nın modern tarihinde 1848, vaatlerin en büyüğünü, toprak olarak en geniş alanı ve en dolaysız ilk başarıyı, en mutlak ve hızlı başarısızlıkla bir araya getiren bir devrim olarak boy göstermektedir. Bir anlamda 1840'ların diğer bir kitle görüngüsünü, İngiltere'deki Chartist hareketi andırmaktadır. Bu hareket belli amaçlarına nihai olarak ulaşmıştı, ama devrimle ya da devrimci bir bağlamla değil. Büyük emellerini hiç kaybetmemişti, ama bu emelleri sırtlayan ve daha ileriye götüren hareketler, 1848'in hareketlerinden tamamen farklıydı. O yılın, dünya tarihinde en kalıcı ve anlamlı etkiyi bırakmış olan belgesinin *Komünist Manifesto* olması raslantı değildir.

Bütün bu devrimlerde, başarısızlıklarını büyük oranda açıklayan ortak bir yan vardı. Onlar, bir olgu olarak çalışan yoksulların toplumsal devrimleriydi ya da öyle olmaları umuluyordu. O nedenle yoksullar, en az eski rejimi destekleyenlere olduğu kadar, arkalarından iktidara ittikleri ılımlı liberallere –hatta bazı radikal politikacılara– karşı da savaştılar. İleride birleşik İtalya'nın mimarı olacak Piedmont Kontu Cavour, daha birkaç yıl önce bu zayıflığa parmak basmıştı (1846):

> "Toplumsal düzen gerçekten bir tehditle karşılaşmaya, dayandığı büyük ilkeler ciddi tehlikelere maruz kalmaya görsün; kanımız odur ki muhafazakâr parti saflarına ilk katılanlar, en kararlı muhalifler, en coşkulu cumhuriyetçiler olacaktır."[4]

* Genel konuşursak, Almanya'da bağımlılığın bazı izleri 1848'de kaldırılmış olmakla birlikte, batının geri kalanında ve (Prusya dahil) Orta Avrupa'da köylülük üzerindeki senyörlük haklarının ve serfliğin kaldırılması, Fransız Devrimi sırasında ve Napoleon döneminde (1789–1815) gerçekleşmişti. Rusya ve Romanya'da serflik 1860'lara kadar devam etti (10. Bölüme bakınız).

İmdi, devrimi yapanlar hiç tartışmasız çalışan yoksullardı. Kent barikatlarında onlar öldü: Berlin'de, Marttaki ayaklanmada verilen üç yüz kurbanın arasında eğitimli sınıflardan yalnızca on beş, zanaatkârlardan otuz kişi bulunmaktaydı; Milano'da 350 ölü arasında öğrenci, beyaz yakalı işçi ya da toprak lordu sayısı on ikiyi geçmiyordu.[5] Onlara, gösterileri devrime dönüştürme gücünü veren şey aç olmalarıydı. Güneybatı Almanya, genel olarak hatırlandığından çok daha fazla köylü ayaklanmasına tanık olmakla birlikte, devrimin yayıldığı batı bölgelerinin taşrası görece sakindi; fakat, kırın ayaklanmasından duyulan korku, köylülerin büyük malikâneleri aralarında bölüşmek üzere bayraklar ve davullarla kendiliğinden yürüyüşe geçtiği Güney İtalya gibi bölgelerde hayal gücüne gerek bırakmayacak kadar gerçek olmakla birlikte, başka yerlerde gerçeğin yerini alacak denli amansızdı. Ama, yalnızca korku bile toprak sahiplerinin kafasını fevkalade meşgul etmeye yetmişti. Şair S. Petöfi (1823–49) önderliğinde muazzam bir serf ayaklanmasının başlayacağı şayiasından dehşete kapılan (ezici oranda toprak beylerinin temsil edildiği meclis olan) Macar Kurultayı; imparatorluk hükümetinin, Galiçya'da serfliği, Çek topraklarında zorunlu emeği ve diğer feodal yükümlülükleri bir fermanla kaldırarak, devrimcileri kırdaki dayanaklarından koparmaya çalışmasından sadece birkaç gün önce, 15 mart gibi erken bir tarihte derhal serfliği kaldırdı. 'Toplumsal düzen'in tehlikede olduğuna kuşku yoktu.

Oysa bu tehlike, her yerde aynı oranda vahim değildi. Köylüler, özellikle de kendilerini sömüren toprak lordlarının ya da tüccarların ve tefecilerin başka bir milliyetten (Polonya, Macar ya da Alman) olduğu yerlerde, muhafazakâr hükümetler tarafından satın alınabiliyordu ve alınmıştı. Ren bölgesinin emin adımlarla yükselen işadamları dahil Alman orta sınıflarının, ne yakın gelecekte proleter bir komünizmin ortaya çıkacak olmasından, ne de hatta komünist matbaacı Stefan Born'un oldukça önemli bir çalışan sınıf hareketi örgütlediği Berlin ile (Marx'ın karargâhını kurduğu) Cologne dışında hemen hiçbir netice vermemiş proletaryanın gücünden kaygılanmaları olasıdır. Ancak, 1840'ların Avrupalı orta sınıfları, gelecekte toplumsal sorunlarının alacağı şekli nasıl Lancashire'ın yağmurunda ve dumanında gördülerse, aynı biçimde, devrimlerin büyük habercisi ve ihracatçısı Paris barikatlarının arkasında da geleceklerinin diğer bir yüzünü gördüklerini düşünüyorlardı. Nitekim Şubat devrimi, 'proletarya'nın gerçekleştirdiği bilinçli bir toplumsal devrimden başka bir şey değildi. Amacı, sadece herhangi bir cumhuriyet değil, 'demokratik ve toplumsal bir cumhuriyet' kurmaktı. Önderleri, sosyalist ve komünistti. Geçici hükümette gerçek bir işçi, Albert diye bilinen bir makinist yer

alıyordu. Cumhuriyetin bayrağının, üç renkli bayrak mı, yoksa toplumsal ayaklanmanın kızıl pankartı mı olacağı, birkaç gün belirsiz kaldı.

1840'ların ılımlı muhalefeti, ulusal özerklik ya da bağımsızlık sorunlarının söz konusu olduğu yerler dışında, devrimi istemediği gibi, bunun için ciddi bir çaba da göstermemişti. Hatta ulusal sorun konusunda bile görüşmelerde bulunmayı ve diplomasiyi zıtlaşmaya yeğlemişlerdi. Hiç kuşkusuz daha fazlası ellerinden gelebilecekken, tersine, çarınki gibi en aptal ve en öz güvenli mutlakçılıklar dışında herkesin er geç vermek zorunda kalacağı ödünlerle ya da bu gibi konularda tayin edici olan 'büyük devletler' oligarşisinin er geç kabul edebileceği uluslararası değişikliklerle yetinmeye hazırdılar. Yoksulların ve\ya da Paris örneğinin zoruyla devrime giren ılımlılar, doğal olarak bu beklenmedik elverişli durumdan en fazla avantajı sağlamaya çalıştılar. Ne var ki, son tahlilde (aslında en başından beri) eski rejimlerden çok kendi sollarından gelecek tehlikeden kaygı duymaktaydılar. Paris'te barikatların kurulduğu andan itibaren bütün ılımlı liberaller (Cavour'un gözlemlediği gibi bunlar radikallerin oldukça önemli bir oranını oluşturuyordu), potansiyel muhafazakâr oldular. Ilımlı görüş hızla taraf değiştirdiğinde ya da safları terk ettiğinde, radikal demokratlar arasında uzlaşmazları oluşturan işçiler de tek başlarına kaldılar; ya da çok daha kötüsü, eskinin ılımlı, şimdinin muhafazakâr güçlerinin eski rejimlerle kurduğu bir birlikle (Fransızların dediği gibi 'düzen partisi'yle) karşı karşıya geldiler. 1848, sonunda tayin edici zıtlaşmanın, eski rejimlerle 'ilerlemenin birleşmiş güçleri' arasında değil, 'düzen' ile 'toplumsal devrim' arasında olduğu ortaya çıktığı için yenildi. En hayati zıtlaşmayı, Şubat Paris'i değil, ayaklanma sırasında hileyle yalnız bırakılan işçilerin yenildikleri ve katliama uğradıkları Haziran Paris'i oluşturdu. Savaştılar ve postu pahalıya sattılar. Sokak çatışmalarında, üçte ikisi hükümet cenahından olmak üzere yaklaşık 1500 kişi öldü. On iki bin kişi tutuklanırken (çoğu Cezayir'deki çalışma kamplarına gönderilmişti) yaklaşık üç bin kişinin teslim olduktan sonra boğazlanması, zenginlerin yoksullara duyduğu nefretin azgınlığını göstermesi açısından karakteristiktir.[6*]

O nedenle, devrim itkisini, radikallerin halk hareketiyle yeterli bağlara sahip olduğu ve ılımlıları ileriye itecek denli güçlü olduğu ya da ılımlıların bunu kendi başlarına yapabildiği yerlerde koruyabildi ancak. Bunun gerçekleşme olasılığının en fazla olduğu yerler, kitlelerin sürekli seferber kılınmasını gerektiren bir gaye olarak ulusal özgürlüğün en yaşamsal ko-

* Paris'teki Şubat Devrimi, 370 cana mal olmuştu.

nuyu oluşturduğu ülkelerdi. Devrimin İtalya ve hepsinden önce Macaristan'da bunca uzun sürmesinin nedeni buydu.*

İtalya'da, Milano ayaklanmasından sonra (dikkate değer zihinsel çekinceler beslemelerine karşın) küçük prenslikleri kendisine katan Avusturya karşıtı Piedmont kralının arkasında toplanan ılımlılar, bir yandan omuzlarının üzerinden cumhuriyetçileri ve toplumsal devrimi kollayarak, zalime karşı mücadeleyi devraldılar. İtalyan devletlerinin askeri zayıflığı, Piedmont'un tereddütleri ve belki de hepsinden öte (cumhuriyetçi davayı destekleyeceğine inanılan) Fransa'nın yardıma çağrılmaması yüzünden, yeniden toparlanan Avusturya ordusu önünde temmuzda Custozza'da yenildiler (Geçerken şu da belirtilebilir: Siyasi açıdan hiçbir yararı olmayan yanılmaz içgüdüsüyle büyük Cumhuriyetçi G. Mazzini (1805–72), Fransa'nın çağrılmasına karşı çıkmıştı). Bu yenilgi, ılımlıların itibarını sarstı ve ulusal kurtuluşun önderliği, ağustos boyunca çeşitli İtalyan devletlerinde iktidarı ele geçiren ve sonunda 1849 başında bir Roma cumhuriyeti kuran (ki bu olay, Mazzini'ye bol bol belagatta bulunma fırsatı vermişti) radikallere geçti (Duyarlı bir dava vekili olan Daniele Manin'in [1804–57] yönetimi altındaki Venedik, çoktan bağımsız bir cumhuriyet olmuş ve 1849 ağustosunun sonlarında –hatta Macarlardan bile sonra– Avusturyalılar tarafından kaçınılmaz bir biçimde yeniden alınıncaya kadar beladan uzak kalmıştı). Radikaller, askeri bakımdan Avusturya'nın dengi değillerdi; 1849'da Piedmont'a yeniden savaş ilan ettirmeleri üzerine Avusturyalılar mart ayında kolayca Novara'ya girdiler. Üstelik Avusturyalıları sürüp İtalya'yı birleştirmekte daha kararlı olmalarına karşın, ılımlıların toplumsal devrime karşı beslediği korkuyu genelde onlar da paylaşıyordu. Sıradan insan için onca çabalamasına karşın, Mazzini bile ilgisini tinsel meselelerle sınırlamayı yeğledi, sosyalizmden nefret etti ve özel mülkiyete herhangi bir şekilde karışılmasına karşı çıktı. Bu nedenle, baştan başarısız olan İtalyan devrimi aslında uzatmaları oynadı. Haziran başında Roma'yı yeniden fetheden, artık devrimci olmayan Fransa'nın ordusunun da devrimi bastıranlar arasında yer alması ironiktir. Roma seferi, yarım adada Avusturya'ya karşı

* Fransa'da ulusal birlik ve bağımsızlık gibi bir sorun yoktu. Alman milliyetçiliğinin ana meselesi, çok sayıda ayrı devletin birleşmesiydi, ama bunu engelleyen şey yabancı tahakkümü değil, – partikülarist kazanılmış hakların yanı sıra– Alman olarak görülen iki büyük devletin, Prusya ile Avusturya'nın tutumundan kaynaklanıyordu. Slav milli emelleriyse, ilk etapta Almanlar ve Macarlar gibi 'devrimci' ulusların emelleriyle çatışmaktaydı ve bu yüzden doğrudan karşı devrimi desteklemedikleri durumlarda sessiz kaldılar. Hatta Çek solu bile Habsburg İmparatorluğu'nu, ulusal bir Almanya içersinde yutulmaya karşı bir hami gibi görüyordu. Polonyalılarınsa bu devrimde önemli bir rolleri olmadı.

Fransa'nın diplomatik etkisini yeniden üstün kılmak için yapılmış bir girişimdi. Aynı zamanda, devrimden sonra kurulan rejimin desteklerine bel bağladığı Katolikler arasında Fransa'ya itibar kazandırmak gibi de beklenmedik bir avantajı olmuştu.

İtalya'dan farklı olarak Macaristan, etkili bir anayasayla, göz ardı edilemeyecek düzeyde bir özerklikle ve egemen bir devletin (bağımsızlık dışında) sahip olabileceği özelliklerden pek çoğunu içinde barındırmakla, şöyle ya da böyle birleşik bir siyasi varlığa zaten sahipti (Aziz Stephen'in Tacının Toprakları). Zayıflığı şuradaydı: Bu geniş ve büyük oranda tarımsal olan bölgeyi yöneten Macar aristokrasisi, yalnızca bu büyük ovanın Macar köylülerine değil, (önemli bir azınlık oluşturan Almanları saymazsak) %60'a yakını Hırvat, Sırp, Slovak, Romen ve Ukraynalı olan bir nüfusa da hükmediyordu. Bu köylü halklar, serfleri özgürleştiren bir devrime soğuk bakınamakla birlikte, siyasal sözcülerinin, o zamana dek belli biçimlerde özerk kalmış sınırdaki bölgelerin merkezi ve üniter bir Macar devletine dahil edilmesiyle ve vahşi bir Macarlaştırma politikasıyla ters düşmeleri gibi, kendileri de, Macarlardan ulusal açıdan farklı oldukları halde onlara ayrıcalıklar tanımaya yanaşmamaları yüzünden radikallerle (hatta Budapeşteli radikallerle) ters düşmüşlerdi. Viyana'daki saray, malum emperyalist 'böl ve yönet' düsturuna uygun olarak Macar olmayan halklara destek verdi. Devrimci Viyana'ya ve devrimci Macaristan'a saldıran, Yugoslav milliyetçiliğinin öncüsü Gaj'ın dostu olan Baron Jellacic'in yönetimindeki bir Hırvat ordusu olacaktı.

Buna karşın devrim, Macaristan'ın kabaca bugünkü sınırları içinde, hem ulusal hem de toplumsal nedenlerle halktan (Macarlardan) gördüğü kitle desteğini yitirmedi. Köylüler, kendilerine özgürlüğü imparatorun değil, devrimci Macar Kurultayı'nın verdiğini düşünüyorlardı. Bu bölge, (ünlü eşkiya Sandor Rósza'nın yıllar boyu sürdürdüğü) kır gerillasına benzer bir şeyin varolduğu Avrupa'nın tek bölgesiydi. Devrim patlak verdiğinde, uzlaşmacı ya da ılımlı kodamanların üst meclisi ile radikal taşra beyleri ve dava vekillerinin egemen olduğu bir alt meclisten oluşan Kurultay, protestoların yerine eylemi geçirmek zorunda kalmıştı. 1848'in uluslararası üne sahip devrimci siması haline gelecek olan yetenekli bir dava vekili, gazeteci ve hatip Louis Kossuth'un (1802–94) önderliği altında, bunu yapması hiç zor olmadı. Viyana'nın gönülsüzce yetki verdiği ılımlılarla radikallerden oluşan koalisyonun yönetimindeki Macaristan, en azından Habsburglar onu yeniden ele geçirecek duruma gelinceye kadar, pratik amaçlarla kurulmuş özerk bir reform devletiydi. Custozza savaşından sonra bunun böyle olduğunu kendileri de gördüler; Macaris-

tan'ın reformcu Mart yasalarını yok sayarak ülkeyi istila eden Habsburglar, Macarları teslim olmak ya da radikalleşmek arasında bir seçimle karşı karşıya bıraktılar. Bunun sonucunda, Kossuth'un yönetimi altında Macaristan, (gerçi cumhuriyet resmen ilan edilmedi ama) Nisan 1849'da İmparatoru azlederek bütün gemileri yaktı. Halk desteği ve Görgei'nin generalliği, Macarların, Avusturya ordusuna karşı yapabileceklerinden daha fazlasını yapmalarına olanak tanıdı. Çaresiz kalan Viyana, reaksiyonun nihai silahı olan Rus güçlerini çağırınca yenildiler ancak. Bu olay belirleyici oldu. 13 ağustosta Macar ordusundan geri kalanlar da –Avusturyalı değil, Rus komutana– teslim oldular. 1848 devrimleri arasında yalnızca Macar devrimi, iç çatışmalar ve zayıflık nedeniyle değil de, ezici bir askeri fetih karşısında düşmüştür ya da görüntü en azından öyledir. Diğer bütün devrimler yıkıldıktan sonra Macaristan'ın da böyle bir fetihten kurtulma şansı elbette sıfırdı.

Bu genel çöküşün (*débacle*) başka bir seçeneği var mıydı? Bu sorunun yanıtı, neredeyse kesinlikle 'hayır'dır. Devrime katılan başlıca toplumsal gruplardan burjuvazi, gördüğümüz gibi, mülkiyet tehlikeye düştüğünde programını sonuna dek uygulamak yerine düzeni yeğlediğini gösterdi. Ilımlı liberallerle muhafazakârlar, 'kızıl' devrim karşısında birleştiler. Fransa'nın 'kodamanları', yani ülkenin siyasi işlerini çekip çeviren saygıdeğer, nüfuz sahibi, zengin aileler; Bourboncular, Orléancılar, hatta cumhuriyetçiler arasındaki kan davasına son vererek, yeni doğan 'düzen partisi' aracılığıyla ulusal bir sınıf bilincine ulaştılar. Eski bir ılımlı liberal muhalif olan İçişleri Bakanı Alexander Bach (1806–67) ile Trieste limanının gelişmesinde kilit isim olan gemiciliğin ve ticaretin patronu K. von Bruck (1798–1860), yeniden kurulan Habsburg monarşisinin kilit simaları olacaktı. Prusya'nın burjuva liberalizmi adına konuşan Renli bankerler ve girişimciler, sınırlı bir anayasal monarşiyi yeğleyebilecekken, demokratik oydan her fırsatta uzak duran yeniden kurulan Prusya'nın payandaları olmakta bir beis görmediler. Bunun karşılığında, yeniden kurulan muhafazakâr rejimler de, hiçbir siyasi tehdit içermediği sürece işadamlarının ekonomik, yasal, hatta kültürel liberalliklerine ödünler vermeye tümüyle hazırdılar. İleride göreceğimiz gibi, reaksiyoner bir nitelik taşıyan 1850'ler, ekonomik açıdan sistemli bir liberalleşme dönemi olacaktır. O nedenle, 1848–9'da ılımlı liberaller, Batı Avrupa'da iki önemli keşifte bulundular: Devrim tehlikeliydi ve [devrimlerin] temel (özellikle ekonomik) talepleri, devrimsiz bir biçimde karşılanabilmeliydi. Böylelikle burjuvazi, devrimci bir güç olmaktan çıktı.

Radikal alt orta sınıfların, hoşnutsuz zanaatkârlardan, küçük esnaftan, hatta bilhassa genç ve marjinal entelektüel sözcülere ve önderlere sahip

tarımcılardan meydana gelen büyük bölümü, önemli bir devrimci güç olmakla beraber, çok ender olarak siyasi bir alternatif oluşturdular. Genelde demokratik solda yer aldılar. Alman solu yeni seçimler yapılmasını istiyordu; çünkü (o zamanlar, reaksiyoner güçler tarafından yeniden fethedilmiş olan büyük kentlerden yoksun olmalarına karşın) 1848 sonları ve 1849 başlarında pek çok bölgede radikalliklerinin bir güç olduğunu anlamışlardı. Fransa'daysa radikal demokratlar, 1849'da monarşi yanlılarının 3 milyon, ılımlıların 800.000 oyuna karşılık 2 milyon oy aldılar. Gerçi, yalnızca Viyana'da gerçek savaş birliklerini öğrencilerin 'Akademik Birlik'i oluşturmuştu, ama yine de eylemciler aydınların arasından çıktı. Buna rağmen 1848'e 'aydınların devrimi' demek, yanıltıcı olur. Orta tabakanın büyük bölümünü, okumuş ve yazılı söze vakıf (gazeteci, öğretmen, memur, her türden diplomalı) kimselerin oluşturduğu görece geri kalmış ülkelerde (ki 1848 devrimi de büyük oranda böyleydi) patlak veren diğer devrimlerin çoğunda görülenden daha fazla bir ağırlıkları ve önemleri yoktu. Ama, elbette aydınların önemi de yadsınamaz; Macaristan'da Petöfi, Almanya'da Herwegh ve (Marx'ın *Neue Rheinische Zeitung*'unun editör kurulunda yer alan) Freiligrath gibi şairler; Fransa'da Victor Hugo ve tutarlı ılımlı Lamartine; Almanya'da (esas olarak ılımlı kanatta yer alan) çok sayıda akademisyen;* Prusya'da C.G. Jacoby (1804–51) ile Avusturya'da Adolf Fischhof (1816–93) gibi tıp adamları; Fransa'da F.V. Raspail (1794–1878) gibi bilim adamları; ve o zamanlar en ünlüsü Kossuth olan, ama ileride Marx'ın en zorlu su olacağı yığınla gazeteci ve köşe yazarı.

Bu insanların, bireysel olarak tayin edici rolleri oldu; ama, belli bir tabakanın üyeleri ya da radikal küçük burjuvazinin sözcüleri olarak durum hiç de böyle değildi. Bir yandan zanaat ustalarının ve benzerlerinin geleneksel yaşam tarzlarını tehdit eden laik bunalım, öte yandan geçici ekonomik çöküntü ona özel bir keskinlik kazandırmış olsa da, "kendilerine, şu anda bürokrasinin yerine getirdiği bir dizi görevi ve yerel mülkiyeti denetleme olanağı verecek demokratik bir yerel yönetimin yanı sıra, kendilerinin ve müttefikleri köylülerin çoğunluğu elde etmelerini sağlayacak anayasal ya da cumhuriyetçi demokratik bir devlet kurulması"[7] talebinde ifadesini bulan 'küçük adamlar'ın radikalizmi yeterince gerçekti. Aydınların radikalliklerinin kökleri fazla derinde değildi. Yeni burjuva toplumunun, daha önce görülmedik sayılara ulaşmalarına neden olduğu ve özlemleriyle karşılaştırıldığında son derece mütevazı ölçüde ödüllendirdiği eğitimli kesimler için 1848'den önce gerekli statüye sahip yeteri kadar

* Her ne kadar hükümetlerin kuşkulu nazarlarına hedef olsalar da, Fransız öğretmenler Temmuz Monarşisi sırasında sessiz kalmışlardı ve 1848'de 'düzen'in arkasında yer aldıkları görüldü.

makam ihdas edememesine dayanmaktaydı büyük oranda (İleride bu durumun geçici olduğu ortaya çıkacaktı). Peki, 1848'in bütün bu radikal öğrencilerine müreffeh 1850'lerde ve 1860'larda ne oldu? Kıta Avrupası'nda şu son derece tanıdık yaşamöyküsü kalıbını yarattılar: Burjuvazinin erkek çocukları, 'uslanmadan önce' siyasal ve cinsel gençlik kurtlarını dökmüşlerdi. Ayrıca, eski soyluluğun ricat etmesiyle ve işadamı–burjuvazinin kendini para kazanmaya kaptırmasıyla, özellikle skolastik niteliklere sahip kişilerin önündeki alan gittikçe büyüdüğünden, mebzul miktarda uslanma olanağı bulunmaktaydı. 1842'de Fransız lise profesörlerinin %10'u hâlâ 'soylu' saflarından geliyordu, oysa 1877'de bu rakam sıfıra indi. 1868'de Fransa'da orta öğretim mezunlarının (*bacheliers*) sayısı, 1830'lardakinden pek fazla değildi, fakat bunların büyük bölümü, bankacılık, ticaret ve gazetecilik ve 1870'den sonra da politikacılık mesleğine girebileceklerdi.[8]

Öte yandan, kızıl devrim karşısında demokrat–radikal olanlar bile retoriğe çekilme eğilimi gösterdiler; 'halk'a duydukları sahici yakınlık ile mülkiyet ve para konusundaki görüşleri arasında bölündüler. Ancak, liberal burjuvaziden farklı olarak taraf değiştirmediler. Yalnızca, asla çok sağa olmamak üzere, bir savrulma yaşadılar.

Çalışan yoksullara gelince; siyasal bir seçenek oluşturacak örgütlenmeden, olgunluktan, önderlikten, belki de hepsinden önce tarihsel konjonktürden yoksundular. Toplumsal devrim olasılığının gerçek ve tehlikeli görünmesini sağlayacak kadar güçlü, ama düşmanlarının gözünü korkutmaktan fazlasını yapamayacak kadar zayıftılar. Güçlerinin etkisi orantısızdı: Siyasal açıdan en hassas noktada yer alan, büyük kentlerdeki, özellikle başkentlerdeki aç kitlelerde yoğunlaşmıştı. Bu durum, temel zayıflıklarını; ilk etapta sayısal yetersizliklerini –zaten ülke nüfusunun mütevazı bir azınlığının yaşamakta olduğu kentlerde bile her zaman çoğunlukta değillerdi–, ikinci olarak da siyasi ve ideolojik toyluklarını gizlemekteydi. Aralarında siyasal açıdan en bilinçli ve eylemci tabakayı, (çağdaş İngiltere'deki anlamında, makineleşmemiş işliklerde çalışan vasıflı el işçilerini, ustaları ve zanaatkârları ifade eden bir terimi kullanırsak) endüstri öncesi zanaatkârlar oluşturmaktaydı. Jakoben–Baldırıçıplak Fransa'daki toplumsal devrimci, hatta sosyalist ve komünist ideolojiler altında toplanmış olan bu insanların kitle olarak hedefleri, Berlin'de komünist matbaacı Stefan Born'un Almanya'da keşfettiği hedeflerden bariz şekilde daha ılımlıydı. Kentlerdeki yoksullar ve vasıfsızlar ile (İngiltere dışında) endüstride ve madenlerde çalışan proletarya, o zamana kadar neredeyse hiçbir siyasi ideoloji geliştirememişti. Kuzey Fransa'nın

endüstri kuşağında bile cumhuriyetçilik, İkinci Cumhuriyet sona ermeden önce hemen hiçbir ilerleme kaydedemedi. 1848, Lille'in ve Roubaix'in yalnızca ekonomik sorunlarla ilgilendiklerine; isyanlarını krallara ya da burjuvaziye değil, kendilerinden daha aç durumdaki Belçikalı göçmen emekçilere yönelttiklerine tanık oldu.

Jakoben, sosyalist ya da demokrat–cumhuriyetçi ideolojinin ya da –Viyana'da olduğu gibi– eylemci öğrencilerin etki alanına girdikleri yerlerde kentli plepler ya da daha ender olarak yeni proleterler, en azından gösterici niteliğiyle siyasal bir güç haline geldiler (Seçimlere katılımları, Saksonya'daki veya İngiltere'deki gibi son derece radikalleşmiş, yoksul düşmüş kır emekçilerinden farklı olarak, o zamana kadar düşük ve güvenilmez bir nitelik arzetmekteydi). Almanya'da Marx'ın Komünist Birliği'nin aşırı solun ulusal bir ağ halinde birleşmesinin unsurlarını sağlamasına karşılık, bunun, Paris dışında kalan Jakoben Fransa'da nadir bir durum olması paradoksaldır. Bu etki alanının dışında, çalışan yoksulların siyasal açıdan bir önemleri yoktu.

O zamana dek bir sınıf bilinci göstermemiş olmasına karşın, ne kadar genç ve toy da olsa 1848 'proletarya'sının toplumsal güç olma potansiyelini elbette azımsamamak gerekir. Gerçekten de, proletaryanın devrimci potansiyeli sonraki yıllarla karşılaştırıldığında bir bakıma daha büyüktü. Yoksulluğun bu demirden kuşağına ve 1848'den önceki bunalıma bakan pek az kimse, kapitalizmin yoksullara nezih yaşam koşulları sağlayabileceğine, hatta hatta kapitalizmin sürebileceğine inanmaya cesaret edebilirdi. Çalışan yoksul kitleler, bağımsız ustalar ve küçük esnaf arasından yeni yeni doğmakta olan işçi sınıfının tam da bu gençliği ve zayıflığı, bu grubun arasında en cahil ve yalıtılmış durumda bulunan bu insanların yalnızca ekonomik taleplere yoğunlaşmalarını önlemekteydi. En saf haliyle toplumsal devrim dahil hiçbir devrimin onsuz olamayacağı *siyasi* talepler böyle bir durumda oluşturuldu. 1848'de halkın hedefi olan 'demokratik ve toplumsal cumhuriyet', hem toplumsal hem de siyasal bir hedefti. İşçi sınıfının deneyimi, yirminci yüzyıl başlarında Rusya'daki *sovyetler* gibi yeni ve güçlü unsurlar yaratmamış olsa da, en azından Fransa'da bu hedefe sendika pratiğine ve eylem birliğine dayanan yeni kurumsal unsurlar soktu.

Öte yandan örgütlenme, ideoloji ve önderlik, hazin bir gerilik sergiliyordu. En temel örgütlenme biçimi olan sendika bile, birkaç yüz, en iyi halde birkaç bin üyeyle sınırlıydı. Hatta sendikacılığın vasıflı öncülerinin –Almanya'da matbaacıların, Fransa'da şapkacıların– oluşturduğu toplulukların ilk kez devrim sırasında boy göstermiş olmaları bile bunu anlamaya yeter. Örgütlü sosyalistlerin ve komünistlerin sayısı bundan

bile azdı: Birkaç düzine, bilemediniz birkaç yüz kişi. Ancak 1848, sosyalistlerin, daha büyük olasılıkla komünistlerin başından itibaren sahnenin önünde boy gösterdiği ilk devrimdi (Çünkü 1848'den önce sosyalizm, dayanışma ütopyaları kurmakla uğraşan büyük ölçüde siyasal olmayan bir hareketti). O, sadece Kossuth'un, A. Ledru–Rollin'in (1807–74) ve Mazzini'nin değil, Karl Marx'ın (1818–83), Louis Blanc'ın (1811–82) ve (bütün ömrünü hapishanede geçirmiş, ancak devrimler sırasında kısa süreli de olsa serbest kalmış sert devrimci) L.A. Blanqui'nin (1805–81), Bakunin'in, hatta Proudhon'un da yılıydı. Fakat sosyalizm, kapitalizmden farklı ve onun yıkıntıları üzerine kurulacak bir topluma özlem duyan öz bilince sahip bir çalışan sınıf için bir ad olmanın ötesinde taraftarlarına ne ifade ediyordu? Daha düşmanı bile açıklıkla tanımlanmamıştı. Bol bol 'çalışan sınıf'tan, hatta 'proletarya'dan söz ediliyordu, ama bizzat devrim sırasında 'kapitalizm'den söz eden yoktu.

Gerçekten de, çalışan sınıfın, hatta sosyalist bir çalışan sınıfın siyasal bakış açısı neydi? Karl Marx, proleter devrimin gündemde olduğuna inanmıyordu. Fransa'da bile "Paris proletaryası, *fikir* ve *imgelem* dışında, burjuva cumhuriyetinin ötesine geçmekten hâlâ acizdi." "Dolaysız, kabul edilmiş ihtiyaçları, içlerinde ne burjuvaziyi zorla alaşağı etme isteği uyandırıyordu, ne de böyle bir göreve yetenekliydiler." Elde edilebilecek en fazla şey, gelecekteki –burjuvazi ile proletarya arasındaki– mücadelenin gerçek doğasını açığa çıkartacak ve orta tabakalardan geriye kalanların "durumları katlanılmaz hale geldikçe ve burjuvaziyle çelişkileri keskinleştikçe" işçilerle birleşmelerine yol açacak bir burjuva cumhuriyetiydi.[9] Bu, ilk adımda demokratik bir cumhuriyet, ikinci adımda tamamlanmamış bir burjuva devriminden proletarya–halk devrimine geçiş ve son olarak proletarya diktatörlüğü ya da 1848'in hemen ertesinde iki büyük devrimin kesintisizliğini yansıtan (muhtemelen Blanqui'den türetilmiş) bir ifadeyle 'sürekli devrim'di. Ama 1917'deki Lenin'den farklı olarak Marx, 1848 yenilgisine kadar proleter devrimin yerine burjuva devrimini koymayı düşünmedi; daha sonra da (Engels'in ifade ettiği gibi, "devrimi yeni bir köylü savaşı baskısı ile desteklemek" dahil) Lenin'inkine benzer bir bakış açısını formüle ederken, buna uzun bir ömür biçmedi. Batı ve Orta Avrupa'da 1848'in ikinci baskısı olmayacaktı. Çalışan sınıf, Marx'ın da çok geçmeden kabul edeceği gibi, farklı bir yol izlemek zorunda kalacaktı.

Şu halde, 1848 devrimleri büyük bir dalga gibi kabardı ve ardında söylen ve vaat dışında pek az şey bırakarak söndü. İçinden yine burjuvazinin çıktığı burjuva devrimleri "olmaları gerekiyordu." Eski rejimlerin ihyasını önleyerek ya da geciktirerek ve Rus çarını uzak tutarak,

Fransa'nın önderliğinde birbirlerine güç verebilirlerdi. Fakat Fransız burjuvazisi, içeride toplumsal istikrarı, bir zamanların *la grande nation*'ı [büyük ulusu] olmanın ödül ve tehlikelerine yeğledi ve devrimin ılımlı önderleri de, Fransa'yı müdahale etmesi için çağırmakta benzer nedenlerle tereddüt ettiler. Belli örneklerde görüldüğü gibi, siyasal açıdan egemen bir devlete karşı ulusal bağımsızlık mücadelesi vermek dışında onlara tutunum ve itki kazandıracak başka hiçbir toplumsal güç yoktu (Kaldı ki ulusal mücadeleler tecrit edildiklerinden ve eski devletlerin askeri güçlerine direnecek güçten yoksun olduklarından, ulusal bağımsızlık mücadelesinin bile başarı şansı bulunmuyordu). 1848'in büyük ve karakteristik simaları, Avrupa sahnesinde birkaç ay kahramanlık rolü oynayıp –on iki yıl sonra çok daha görkemli bir ana tanık olacak Garibaldi dışında– sonsuza dek ortadan kayboldular. Kossuth ve Mazzini, uzun yaşamlarını sürgünde tamamladılar; dolayısıyla, ulusal anıt mezarlarda kendilerine bir yer verilerek onurlandırılmakla birlikte, ülkelerinin özerklik kazanmasında ve birleşmesinde doğrudan hemen hiçbir katkıları olmadı. Ledru–Rollin ile Raspail, İkinci Cumhuriyet benzeri kutlu bir anı bir daha asla göremedi; Frankfurt parlamentosunun bu seçkin profesörleri, çalışmalarına ve öğrencilerine döndüler. Londra'nın sisli havasında büyük planlar yapan, hükümetler kuran 1850'lerin bu tutkulu sürgünlerinden geriye Marx ile Engels'in en yalnız ve gayrı tipik eseri dışında hiçbir şey kalmadı.

Ne var ki, 1848 hiçbir sonuç vermeyen kısa bir tarihsel dönem değildi. Devrimcilerin amaçladığı türden, hatta siyasi rejimler, hukuklar ve kurumlar bağlamında kolayca tanımlanabilir türden olmasa da, yol açtığı değişiklikler yine de çok derindi. Geleneksel siyasete, en azından Batı Avrupa'da son verdi. Hiyerarşik olarak tabakalanmış toplumlara nezaret eden, tanrının atadığı ve geleneksel dinin onayladığı hanedanların yönetimini halklarının kabul ettiğine, hatta bundan hoşnut olduğuna inanan monarşilere; toplumsal ve ekonomik bakımdan üstün olanların ataerkil hakları ve ödevleri olduğu inancına son verdi. Hiçbir zaman devrimci biri olmamış şair Grillparzer'in, büyük olasılıkla Metternich hakkında şu ironik dizelerinde dile getirdiği gibi:

> Burada yatıyor, unutulup gitmiş
> Meşruiyet'in ünlü Donkişot'u.
> Gerçekleri çarpıtmakta üstüne yoktu,
> Kendi yalanlarına inanarak öldü;
> Gençliğinde üçkağıtçı, yaşlılığında aptal
> Gerçeği istese de tanıyamaz artık.[10]

Bundan böyle muhafazakârlığın güçleri olan ayrıcalık ve servet, kendini savunacak yeni yollar bulmak zorunda kalacaktı. Güney İtalya'nın kara cahil köylüleri bile, 1848'in büyük baharında, elli yıl önce olduğu gibi mutlakçılığın savunuculuğunu yapmaktan vazgeçtiler. Toprak işgallerine giriştiklerinde, hemen hiç 'anayasa' düşmanlığı yapmadılar.

Toplumsal düzenin savunucuları, halkın siyasetini öğrenmek zorundaydı. 1848 devrimlerinin yol açtığı en büyük yenilik buydu. Hatta en büyük reaksiyoner güç olan Prusya *junkerleri* bile, o yıl, (geleneksel hiyerarşiyle bağdaşmayan, kendi başına liberalizmle bağlantılı bir kavram olan) 'kamuoyu'nu etkileyebilecek bir gazeteye ihtiyaçları olduğunu farkettiler. 1848'in Prusyalı baş–reaksiyonerleri arasında en parlak zekâya sahip olan Otto von Bismarck (1815–98), burjuva toplumunda siyasetin doğasını ne denli açıklıkla anladığını ve tekniklerini kullanmakta ne denli usta olduğunu ileride kanıtlayacaktı. Ne var ki, bu konudaki en önemli siyasi yenilikler Fransa'da ortaya çıktı.

Fransa'da, çalışan sınıfın Haziran'daki ayaklanmasının bastırılmasından sonra meydan, toplumsal devrimi alt etmiş olmasına karşın kitlelerden, hatta 'düzen'i savunurken o sırada iş başında bulunan ılımlı cumhuriyetçiliğin bir kolu haline gelmek istemeyen pek çok muhafazakârdan fazla destek bulamamış güçlü bir 'düzen partisi'ne kaldı. Halk, hâlâ sınırlı seçimlere cevaz vermesi için seferber edilmekteydi: 'Aşağılık kalabalık'ın önemli bir kısmı –yani Fransa'nın yaklaşık üçte biri, radikal Paris'inse yaklaşık üçte ikisi– seçimin dışında tutuldu. Ama 1848 aralığında Fransa, Cumhuriyetin yeni başkanlığına ne bir ılımlıyı ne de bir radikali seçti (Adaylar arasında monarşi yanlısı yoktu.) Seçimi ezici bir çoğunlukla – 7.4 milyon geçerli oyun 5.5 milyonunu alan– büyük imparatorun yeğeni Louis Napoleon kazandı. İleride hayli kurnaz bir politikacı olduğu anlaşılacak olmakla birlikte, eylül sonunda Fransa'ya girdiğinde, saygın bir ad ve sadık bir İngiliz metresin mali desteği dışında hiçbir varlığı yok gibi görünüyordu. Kesinlikle bir toplumsal devrimci olmadığı gibi, muhafazakâr da değildi; aslında onu destekleyenler, gençken Saint–Simonculara duyduğu ilgiyi öne çıkarmış (71. sayfaya bakınız) ve yoksullara yakınlık duyduğunu ileri sürmüşlerdi. Ama Napoleon, seçimi temelde ona şu slogandan dolayı oy veren köylüler sayesinde kazandı: 'Artık vergi yok, kahrolsun zenginler, kahrolsun Cumhuriyet, yaşasın İmparator'; başka bir deyişle, Marx'ın da belirttiği gibi, işçiler ona zenginlerin cumhuriyetine karşı oldukları için oy vermişlerdi; çünkü onların gözünde Napoleon, "[Haziran ayaklanmasını bastıran] Cavaignac'ın azledilmesi, burjuva cumhuriyetçiliğinin reddi, Haziran zaferinin iptal edilmesi"[11] anlamına

geliyordu. Küçük burjuvazi ise, büyük burjuvaziyi tutmuyor gibi göründüğü için onu seçmişti.

Louis Napoleon'un seçilmesi, devrimle özdeşleşmiş bir kurum olarak genel oya dayalı demokrasinin bile toplumsal düzenin idamesiyle uyuştuğunun işaretiydi. Ezici bir çoğunluk oluşturan hoşnutsuzlar kitlesinin dahi, kendini 'toplumu yıkmaya' adamış kimseleri seçmesi beklenemezdi. Fakat, bu deneyimden ders çıkarmak hemen mümkün olmadı; zira iyi çekip çevrilmiş bir genel oyun sağlayacağı siyasi avantajları hiçbir zaman unutmasa da ve yeniden gündeme getirecek olsa da, Louis Napoleon çok geçmeden Cumhuriyeti feshederek kendini imparator ilan etti. Sadece silahlı güçle değil, başka herhangi bir yerden çok devletin tepesinden yönlendirilmesi daha kolay olan bir tür halkla ilişkilerle ve demogojiyle hükümet eden ilk modern devlet başkanlarından biriydi. Yaşantısı, 'toplumsal düzen'in 'sol'u destekleyenlere de çekici gelebilecek bir güç/iktidar kılığına girebileceğinin yanı sıra, yurttaşların siyasi yaşama katılmaları için seferber edildiği bir ülkede ve çağda bunu yapmak gerektiğini de gösterdi. 1848 devrimleri, orta sınıfların, liberalizmin, siyasal demokrasinin, milliyetçiliğin, hatta çalışan sınıfların, bundan böyle siyasal peyzajın kalıcı ögeleri olacağını açık bir biçimde ortaya koydu. Devrimlerin yenilgisi, onları geçici olarak gözlerden uzaklaştırmış olabilirdi; ama yeniden ortaya çıktıklarında, onlara hemen hiç yakınlık duymayan devlet adamlarının bile eylemlerini belirleyeceklerdi.

II

Gelişmeler

2
Büyük Patlama

İşte, barış, sermaye ve makine gibi silahlar bakımından güçlü olan biri, bunları hizmetinde olduğu halkı rahat ettirmek ve memnun etmek için kullanır ve bu sayede kendi mallarıyla başkalarını zengin ederken kendi de zengin olur.

William Whewell, 1852[1]

Uysal, çalışkan ve kendini durmadan geliştiren bir halk, yıkıcı taktiklere başvurmadan da maddi refaha ulaşabilir.

Clermont–Ferrand'ın *Société contre l'Ignorance*'ının tüzüğünden, 1869[2]

Dünyanın bu meskûn bölgesi hızla genişliyor. Batı'da, Yeni Dünya'nın bugüne dek çöl olan bölgelerinde ve Doğu'da Eski Dünya'nın eskiden beri verimli adalarında hergün yeni topluluklar, yani yeni pazarlar pıtrak gibi çoğalıyor.

'Philoponos', 1850[3]

I

1848'in batıdaki son genel devrim olacağını, 1849'da pek az gözlemci öngörecekti. 'Toplumsal cumhuriyet'in değilse bile, liberalizmin, demokratik radikalliğin ve milliyetçiliğin siyasi talepleri, sonraki yetmiş yılda büyük iç karışıklıklar yaşanmadan en gelişmiş ülkelerde yavaş yavaş gerçekleşecekti ve kıtanın gelişmiş bölümünün toplumsal yapısı, yirminci yüzyılın yıkıcı darbelerine (en azından şimdiye kadar [1974]) direnebileceğini kanıtlayacaktı. Bunun başlıca nedeni, bu bölümün konusunu oluşturan 1848 ile 1870'ler arasındaki dönemde ortaya çıkan olağandışı ekonomik genişlemede ve dönüşümde yatmaktadır. Bu, dünyanın kapitalist hale geldiği ve 'gelişmiş' ülkelerin önemli bir azınlığının endüstriyel ekonomilere dönüştüğü bir dönem oldu.

Bir örneği daha olmayan bu ekonomik ilerleme çağı, 1848 olaylarının deyim yerindeyse geçici olarak şişeye kapatmasından dolayı son derece görkemli bir patlamayla başladı. 1848 devrimleri, hasata ve mevsimlere bağlı bir dünyaya özgü en son, belki de en büyük eski türden ekonomik bir bunalımın çökeltisiydi. O zamana dek sadece sosyalistler tarafından kapitalist ekonominin temel ritmi ve işleyiş tarzı olarak görülen 'ticaret

döngüsü'nün yeni dünyası, kendine özgü ekonomik dalgalanma örüntüleri ve dünyevi güçlükler göstermekteydi. Kapitalist gelişmenin kasvetli ve belirsizliklerle dolu çağının sonuna yaklaşır gibi göründüğü 1840'ların ortalarında, tersine ileriye doğru büyük bir sıçrama başladı. 1847–8, muhtemelen eski türden sorunlarla da çakışmasından ötürü daha da kötüleşen ticaret döngüsünde ciddi bir durgunluğa tanık oldu. Buna karşın, tamamen kapitalist bir bakış açısından bu, yalnızca işlerin gidişatında çoktandır gözlenmekte olan oynak bir eğride keskin bir inişten başka bir şey değildi. 1848 başlarındaki ekonomik durumu dikkate değer bir gönül rahatlığıyla karşılayan James de Rothschild, siyasi bakımdan kötü bir kâhin olmasına karşın, duyarlı bir işadamıydı. 'Panik'in en kötüsü geçti gibi görünüyordu ve uzun vadede manzara parlaktı. Yine de, devrimci ayların yol açtığı neredeyse felç durumuyla karşılaştırıldığında endüstriyel üretim hızla eski haline dönmekle birlikte, genel hava belirsizliğini koruyordu. 1850'den önceki bu büyük küresel patlamanın başlangıç tarihini tam olarak belirlemek pek olanaklı değildir.

Ondan sonra olanlar öylesine olağandışıydı ki insanlar buna bir emsal bulamadılar. Örneğin, 1850'nin ilk yedi yılında İngiltere'nin ihracatı, hiç olmadığı kadar büyük bir hızla arttı. Yarım yüzyıldır pazara girmenin öncü ürünü olan İngiliz pamukluları, ilk on yıllara göre büyüme *oranlarını* artırdılar. 1850 ile 1860 arasında yaklaşık iki kat büyüdüler. Mutlak rakamlarla bakıldığında bu performans çok daha ürkütücüdür: 1820 ile 1850 arasında bu malların ihracatı, 1.100 milyon yarda civarında artmıştı, ama 1850 ile 1860 arasındaki tek bir on yılda artış 1.300 milyon yardadan fazlaydı. Pamuk işleyenlerin sayısı 1819–21 ile 1844–6 arasında 100.000 civarında bir artış gösterirken, 1850'lerde bu oran ikiye katlandı.[4] Üstelik biz burada, büyük, eskiden beri varolan, ayrıca yerel endüstrinin hızla gelişmesi nedeniyle bu on yılda Avrupa pazarlarında aslında zemin yitirmiş bir endüstriden söz ediyoruz. Nereye baksak, benzer patlama işaretini görmek mümkündür. Belçika'nın demir ihracatı, 1851 ile 1857 arasında iki kat arttı. Yüzyılın ikinci çeyreğinde Prusya'da toplam 45 milyon talerlik sermayeye sahip altmış yedi anonim şirket kurulmuştu; oysa, yalnızca 1851–7 arasında –neredeyse hepsi 1853 ile 1857 arasındaki zinde yıllarda– toplam 114.5 milyonluk sermayeye sahip –demiryolu şirketleri *hariç*– bu tür 115 şirket kuruldu.[5] Çağdaş işadamları, özellikle de şirket sahipleri, bunları yutar gibi okuyup aralarında konu etseler de, bu tür istatistikleri çoğaltmak için bir neden yok.

Söz konusu patlamayı, gözünü kâr bürümüş işadamları açısından bunca tatminkâr kılan şey, ucuz sermaye ile hızlı fiyat artışının bir arada gerçek-

leşmesiydi. Ticaret döngüsündeki ani düşüşler, ondokuzuncu yüzyılda herhalükârda düşük fiyat anlamına geliyordu. Patlamalar enflasyonistti. Hatta öyle ki, 1848–50 ile 1857 arasında İngiliz [ürünlerinin] fiyat–seviyesinde üçte bir civarında bir yükselme, hatırı sayılır büyüklükte bir yükselişti. O yüzden, üreticileri, tüccarları ve her şeyden önce de girişimcileri çok cazip kârlar bekliyordu. Bu şaşırtıcı dönemde bir ara, söz konusu dönemde kapitalist genişlemenin simgesi haline gelen (12. Bölüme bakınız) Parisli *credit mobilier*'in ödenmiş sermayesi üzerinden kâr oranı %50'ye dayandı.[6] Kazananlar sadece işadamları değildi. Anlaşılacağı üzere, kadınlı erkekli muazzam sayıda göçlerin yaşandığı gerek Avrupa'da gerekse denizaşırı ülkelerde istihdam da hızla arttı (11. Bölüme bakınız). İşsizliğin gerçek boyutları hakkında hemen hiçbir şey bilmemekle beraber, Avrupa'daki bir kanıt bu açıdan belirleyicidir. 1853 ile 1855 arasında ([ücretlilerin] geçiminde ana unsuru oluşturan) tahılın maliyetinde ortaya çıkan keskin artış, Kuzey İtalya (Piedmont) ve İspanya gibi büyük olasılıkla 1854 devrimine katılmış oldukça geri bölgeler dışında hiçbir yerde aç asileri gaza getiremedi. Yüksek istihdam ve gerektiğinde geçici ücret artışı vermeye hazır olunması, halkın hoşnutsuzluğunu köreltmişti. Oysa, bu dönemde pazara akmakta olan bol emek arzı, kapitalistler açısından görece ucuzdu.

Bu patlamanın uzun erimli siyasi sonuçları oldu. Devrimle sarsılan yönetimlere paha biçilmez bir soluklanma olanağı sağladı; öte yandan devrimcilerin umutlarının da yıkılmasına yol açtı. Tek sözcükle, siyaset kış uykusuna çekildi. İngiltere'de Chartizm giderek yok oldu; ölümünün tarihçilerin sandığından daha uzun sürmüş olması, yok olduğu gerçeğini değiştirmez. En inatçı önderlerinden biri olan Ernest Jones (1819–69) bile, 1850'lerin sonunda çalışan sınıfların bağımsız hareketini canlandırına çabasından vazgeçti; eski Chartistlerin çoğu gibi onun da yazgısı, liberalizmin radikal solunda bir baskı grubu oluşturacak şekilde işçileri örgütlemek isteyenlerle aynı oldu. Parlamento reformu, İngiliz politikacıların kafasını bir süredir meşgul eden bir mesele olmaktan çıktı ve onlara karmaşık parlamenter oyunlarını dilediklerince oynayabilme olanağı verdi. Hatta, 1846'da Tahıl Yasası'nı iptal ettirmeyi başaran Cobden ve Bright gibi orta sınıf radikaller, şimdi siyasette tecrit edilmiş bir azınlık durumundaydılar.

Kıtada yeniden kurulan monarşiler ile Fransız Devrimi'nin hesapta olmayan çocuğu III. Napoleon'un İkinci İmparatorluğu için, bu soluklanma olanağı çok daha yaşamsal bir önem taşımaktaydı. Napoleon'un 'demokratik bir imparator' olma savına rengini veren oldukça gerçek ve etkileyici seçmen çoğunluğunu kazandıran bu monarşilerdi. Eski monarşilere ve prensliklere de, siyasi olarak toparlanmaları, istikrarı ve refahı

meşrulaştırmaları için (o dönemde bu, siyasi açıdan hanedanların meşruiyetinden çok daha fazla önem taşımaktaydı) gerekli süreyi kazandırdı; yine, temsili meclislere ve diğer baş belası çıkar gruplarına danışmayı zorunlu olmaktan çıkartan gelirler sağladı. Ayrıca, birbirlerine vahşice saldıran ve tırmalayan basiretsiz siyasi sürgünleri de kendi hallerine bıraktılar. Zaman içinde uluslararası konularda zayıf, ama iç konularda güçlü olmalarını sağladı. Hatta, Rus ordusunun müdahalesiyle ancak 1849'da eski haline dönebilmiş olan Habsburg İmparatorluğu, tarihinde ilk ve son kez –inatçı Macarlar dahil– bütün topraklarını tek bir merkezi bürokratik mutlakçılık altında yönetebildi.

1857'deki ekonomik çöküntü, bu sakin döneme son verdi. Ekonomik bir dille ifade edersek, bu, 1860'larda kaldığı yerden çok daha büyük bir ölçekte devam edecek ve 1871–73'te doruğuna varacak olan kapitalist büyümenin altın çağında ortaya çıkan bir kesintiydi yalnızca. Siyasi olaraksa, durumun dönüşmesine neden oldu. Gerçi "bu uzun sürmüş refahın sonucunda kitleler[in] melun bir uyuşukluğa düşecekler"i[7] kabul edilmekle birlikte, yine de bir 1848'e daha yol açmasını bekleyen devrimcilerin umutları boşa çıktı. Ancak siyaset yeniden canlandı. Kısa bir zamanda –İtalyan ve Alman ulusal birliği, anayasa reformu, toplumsal haklar ve diğerleri gibi– liberal siyasetin bütün eski sorunları bir kez daha gündeme geldi. 1851–7 arasındaki ekonomik genişleme, 1848–9 yenilgisinin ve tükenişinin bir uzantısı olan siyasi bir boşluk içersinde meydana gelmişken, 1859'dan sonra yoğunluğu giderek artan bir siyasi etkinlikle çakıştı. Öte taraftan 1861–65 Amerikan iç Savaşı gibi çeşitli dış etkenler yüzünden kesintiye uğramış olmakla beraber, 1860'lar ekonomik bakımdan görece istikrarlı yıllar oldu. Tercihe ve bölgeye göre 1866–8 arasında bir döneme oturtulan ticari döngüde yaşanan ikinci düşüş, 1857–8'deki kadar yoğun, küresel ve çarpıcı olmadı. Kısacası, siyasi yaşam bir [ekonomik] genişleme döneminde canlandı, ancak bu devrimci bir siyasi canlanış değildi.

II

Eğer Avrupa hâlâ barok prensler çağında yaşıyor olsaydı, ekonomik zaferin ve endüstriyel ilerlemenin alegorik temsillerini egemenlerinin ayaklarının altına seren operalarla, tören alaylarıyla ve görkemli masklarla dolar taşardı. Aslına bakılırsa kapitalizmin muzaffer dünyasında da buna benzer bir şey vardı. Kapitalizmin küresel zafer çağı, kendi kendini kutlamanın yeni dev törenleriyle, zenginlik ve teknik ilerlemenin şanına adanmış her biri krallara layık anıtlarla kaplanmış (sayıları ve çeşitleri giderek

artan ürünlerin sergilendiği ve astronomik sayıda yerli ve yabancı turistin akın ettiği Londra'daki Crystal Palace [1851], Viyana'daki –'Roma'daki St.Peter'inkinden daha büyük'– Kubbeli Yapı [Rotunda] gibi) Dev Uluslararası Sergilerle açıldı ve taçlandırıldı. 1851'de Londra'da 14.000 –bu modanın, resmen kapitalizmin yurdunda başlamış olması son derece yerindeydi–, 1855'te Paris'te 24.000, 1862'de Londra'da 29.000, 1867'de Paris'te 50.000 şirket sergiye katıldı. Hepsinin en büyüğü; Brezilya İmparatoru ve İmparatoriçesinin huzurunda –taçlı başlar artık endüstrinin ürünleri önünde eğiliyorlardı– Amerikan Başkanının 130.000 coşkulu yurttaşın eşliğinde açılışını yaptığı Birleşik Devletler'deki 1876 Philadelphia Centennial'ıydı [Philadelphia'nın Yüzüncü Yılı]. Bu vesileyle 'İlerleme Çağı'na haraç ödeyen on milyonun ilki onlar oldu.

Bu ilerleme nereden kaynaklanıyordu? Ekonomik ilerleme, neden bizim ele aldığımız dönemde böylesine görkemli bir yükselme gösterdi? Aslında bu sorunun tersine çevrilmesi gerekir. Geriye baktığımızda, 19. yüzyılın ilk yarısında bizi etkileyen şey, kapitalist endüstrileşmenin müthiş bir hızla artan üretici potansiyeli ile, deyim yerindeyse kaidesini genişletme, ayağındaki zincirleri parçalamaktaki aczi arasındaki karşıtlıktır. Çarpıcı boyutlarda büyümüş olmasına karşın, benzer bir oranda ya da yeterli ücretlerle bir istihdam yaratma kapasitesini bırakalım bir yana, kendi ürünleri için pazarı genişletmeye, sermaye birikimi için kârlı mahreçler bulmaya muktedir olmadığı görüldü. Endüstriyel patlamanın arifesinde Almanya'nın zeki ve bilgili gözlemcilerinin, 1840'ların sonlarında bile, (bugün azgelişmiş ülkelerdeki gözlemcilerin yaptığı gibi) sayıları durmadan artan muazzam yoksul 'fazla nüfus'a çalışma olanağı sağlayabilecek hiçbir endüstrileşmenin tasavvur edilemeyeceğini hâlâ kabul ettiklerini hatırlamak öğretici olacaktır. Bundan dolayı, 1830'lar ve 1840'lar bir bunalım dönemi olmuştu. Devrimciler, bunun son olabileceğini ummuşlardı; oysa işadamları bile bu durumun endüstri sistemlerini boğabileceğinden korkuyorlardı (Bakınız: *Devrim Çağı*, 16. Bölüm).

İki nedenden dolayı bu umutların ya da korkuların temelsiz olduğu ortaya çıktı. İlkin, başlangıç devresindeki endüstriyel ekonomi, –büyük oranda kâr arayışındaki sermaye birikiminin yarattığı baskı sayesinde– Marx'ın 'taçlı başarı' dediği şeyi keşfetti, yani demiryolunu. İkinci olarak –ve kısmen, "nihai olarak modern üretim araçlarına uygun iletişim araçlarını temsil eden"[8] telgraf, buharlı gemi ve demiryolu sayesinde– kapitalist ekonominin coğrafi alanı, iş ilişkilerinin yoğunluğunun artmasıyla birlikte ansızın genişledi. Bütün yerküre bu ekonominin bir parçası haline geldi. Tek bir genişlemiş dünyanın ortaya çıkması, belki de dönemimizin

en önemli gelişmelerinden biridir (3. Bölüme bakınız). Yaklaşık yarım yüz yıl sonra geriye dönüp bakan, (her iki rolde de gayrı tipik olan) hem Victoria dönemi işadamı hem de Marksist H. M. Hyndman, çok haklı bir biçimde 1847–57 arasındaki on yıllık dönemi, Colombus'un, Vasco da Gama'nın, Cortez'in ve Pizarro'nun büyük coğrafi keşifleri ve fetihleriyle karşılaştırdı. Çarpıcı yeni keşifler olmadı ve (görece küçük istisnalar haricinde) yeni askeri fatihler bir iki biçimsel fetih gerçekleştirmekle yetindiler; fakat, tamamen yeni bir dünya ekonomisi pratik amaçlarla eskisine eklenmiş ve onunla bütünleşmişti.

Bu, ekonomik gelişme açısından özellikle yaşamsal bir önem taşımaktaydı. Çünkü genişleme sürecinde (ki İngiltere hâlâ en büyük kapitalist ülkeydi) son derece önemli bir rol oynayan –mal, sermaye ve insan olarak– dev ihracat patlamasının temelini teşkil etmekteydi. Bir ölçüde Birleşik Devletler dışında, henüz ortada kitlesel tüketim ekonomisi diye bir şey yoktu. İhtiyaçları, köylüler ve küçük zanaatkârlar tarafından karşılanan yoksulların oluşturduğu iç pazar, henüz gerçekten görkemli bir ekonomik gelişmenin temeli olarak görülmüyordu.* Elbette gelişmiş dünyanın nüfusunun hızla arttığı ve ortalama yaşam standartının iyileştiği bir sırada buna daha fazla ilgisiz kalınamazdı (12. Bölüme bakınız). Ne var ki, gerek tüketici malları, gerekse (belki de hepsinden önce) yeni fabrikaların, ulaşım yatırımlarının, kamu kurumlarının ve kentlerin kurulması için gereken mallarla ilgili pazarların bu muazzam yatay genişlemesi kaçınılmazdı. Kapitalizm, şimdi bütün dünyayı avucuna almıştı ve hem uluslararası ticaretin hem de uluslararası yatırımların artması, bu genişlemeyi yakalama arzusunu kamçılıyordu. 1800 ile 1840 arasında dünya ticaretindeki artış tam olarak iki kat bile değilken, 1850 ile 1870 arasında %260'tı. Satılabilir her şey satılmaktaydı; buna, İngiliz Hindistanı'ndan Çin'e ihracatı miktar olarak iki, değer olarak neredeyse üç kat artmış olan afyon gibi, alıcı ülkelerin direnişiyle karşılaşılan mallar da dahildi.** Fransa'nın dış yatırımları 1850 ile 1880 arasında on kattan fazla artarken, 1875'de İngiltere'nin ülke dışına yaptığı yatırımlar 1.000 milyon poundu buldu.

Ekonominin temel yanlarına pek fazla dikkat etmeyen zamanın gözlemcileri, ısrarla üçüncü bir etken üzerinde duracaklardı: 1848'den sonra California, Avustralya ve başka yerlerde büyük altın madenlerinin keşfi (3. Bölüme bakınız). Altın, dünya ekonomisinin elindeki ödeme

* İngiliz pamuklularının ihracatı, 1850 ile 1875 arasında üç kat artarken, İngiliz iç pazarında pamuklu tüketimi yalnızca üçte iki oranında bir artış gösterdi.[9]

** İhraç edilen Bengal ve Malwa afyonlarının ortalama sandık sayısı, 1844–49 arasında yılda 43.000, 1869–74 arasında 87.000 idi.[10]

olanaklarını artırdı, işadamlarının kötürüm edici para darlığı dediği şeyi ortadan kaldırdı, faiz oranlarını düşürdü ve kredinin yayılmasını teşvik etti. Yedi yıl içersinde dünya altın arzı altı ile yedi kat arasında arttı; İngiltere'nin, Fransa'nın ve Birleşik Devletler'in çıkardığı altın para miktarı, 1848–9'da yıllık ortalama 4.9 milyon pounddan, 1850–1856 arasında her yıl için 28.1 milyon pounda çıktı. Dünya ekonomisinde altın külçelerinin rolü, bugün bile hararetli tartışmalara konu olmaktadır. Ancak biz bu tartışmalara girmeyeceğiz. Altının olmaması, o zamanlar sanıldığının aksine ticaret açısından bir sorun yaratmazdı muhtemelen; çünkü –oldukça yeni bir buluş olan– çek, poliçe vs. gibi diğer ödeme araçlarının yayılmasında hiçbir güçlük söz konusu olmadığı gibi, zaten hatırı sayılır bir orana varmışlardı. Ne var ki, yeni altın arzının üç yönü üzerinde herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır.

Birincisi; yeni altın arzı, 1810'lar ile ondokuzuncu yüzyılın sonu arasında oldukça nadir görülen bir durumun, yani dalgalanma olsa da ılımlı bir enflasyonun veya fiyat artışının hakim olduğu bir dönemin ortaya çıkmasına katkıda bulundu (Belki de en önemli yönü budur). Büyük ölçüde mamul malların ucuzlamasını sağlayan kararlı teknolojik eğilimden ve yeni bulunan gıda ve hammadde kaynaklarının birincil ürünleri (daha fasılalı bir görünüm arz etse de) sürekli ucuzlatmasından ötürü, bu yüzyılın büyük bölümü özünde deflasyonistti. Uzun vadeli deflasyon –yani kâr oranları üzerindeki baskı– işadamlarına fazla zarar vermedi, çünkü çok daha fazla miktarda mal ürettiler ve sattılar. Ancak, ele aldığımız dönemin sonlarına kadar bu durum işçilerin durumunda fazla bir iyileşmeye yol açmadı; zira, ne geçim maliyeti buna paralel olarak düştü, ne de gelirleri durumdan anlamlı bir biçimde yararlanmalarını sağlayamaya yetiyordu. Öte yandan enflasyon, kuşkusuz kâr oranlarını yükseltti ve bu sayede iş yaşamı açısından cesaret verici oldu. Dönemimiz, deflasyonist bir yüzyılda enflasyonist bir fasıla oluşturmaktaydı.

İkincisi; büyük miktarda altın külçenin varlığı, (sabit altın paritesiyle bağlantılı olarak) pounda–sterline dayanan istikrarlı ve güvenilir bir para standartının oluşmasına yardımcı oldu. 1930'ların ve 1970'lerin deneyiminin de gösterdiği gibi, bu olmadan uluslararası ticaret oldukça karmaşık, zor ve öngörülemez bir nitelik almaktadır. Üçüncüsü; altına hücum, özellikle Pasifik çevresindeki yeni alanları yoğun bir ekonomik faaliyete açtı. Böylelikle, Engels'in Marx'a üzülerek ifade ettiği gibi, "hiçten pazar oluşturdu." 1870'lerin ortasında ne California, ne Avustralya, ne de yeni 'maden bölgeleri'nde yer alan başka kuşaklar, bu furyanın dışında kalabildiler. Bu bölgelerde, nüfus olarak benzer büyüklükteki her bölgeden

çok daha fazla hazır nakit parası olan üç milyonu aşkın kişi bulunmaktaydı.

Yine, o dönemde yaşayanlar bir başka etkenin katkısını daha vurgulayacaklardı: Endüstriyel ilerlemenin itici gücünü oluşturduğuna herkesin fikir birliği ettiği özel girişimin özgürleşmesi. İktisatçılar arasında olduğu gibi zeki politikacılar ve idareciler arasında da, ekonomik büyümenin reçetesi hakkında neredeyse en ufak bir şüphe bulunmuyordu: Ekonomik liberalizm. Üretim faktörlerinin serbest hareketinin ve serbest girişimin önüne dikilmiş son kurumsal engeller, kârlı işlere engel olabileceği düşünülebilecek her şey, dünya ölçeğindeki bu saldırı karşısında bir bir düştüler. Bu genel engelleri kaldırma sürecini bu denli dikkate değer kılan şey, siyasi liberalizmin muzaffer, hatta sadece etkili olduğu devletlerle sınırlı kalmamasıydı. Bir fark varsa, o da sürecin, Avrupa'nın yeniden kurulmuş mutlak monarşileri ile prensliklerinde, İngiltere, Fransa ve Alçak Ülkeler'dekinden daha zecri olmasıydı; çünkü buralarda temizlenecek daha çok engel bulunmaktaydı. Almanya'da gücünü hâlâ koruyan loncaların ve birliklerin zanaat üretimi üzerindeki kontrolleri, 1859'da Avusturya'da, 1860'ların ilk yarısında Almanya'nın büyük bölümünde yerini *Gewerbefreiheit*'e (her tür ticarete girme ve yapma özgürlüğü) bıraktı. Bu kurum, sonunda Kuzey Alman Federasyonu'nda (1869) ve Alman İmparatorluğu'nda tam anlamıyla yerleşti. Gelişmelerden hoşnutsuz olan zanaatkârlar, liberalizme giderek düşman kesildiler ve 1870'lerden itibaren sağcı hareketler için siyasi bir temel oluşturmaya başladılar. 1846'da loncaları kaldıran İsveç, tam özgürlüğü 1864'te gerçekleştirdi; Danimarka, eski lonca yasasını 1849'da ve 1857'de kaldırdı; büyük bölümünde hiçbir zaman bir lonca sistemi yaşamamış olan Rusya, siyasi nedenlerle Yahudilerin ticaret yapma hakkını 'çitle çevrilmiş yerleşke' adı verilen belli bir bölgeyle sınırlı tutmayı sürdürmüşse de, bu sistemin Baltık eyaletlerindeki (Alman) kasabalarında varolan son izlerini de sildi.

Ortaçağ ve merkantilist dönemlerin bu hukuksal tasfiyesi, zanaatla sınırlı kalmadı. İngiltere'de, Hollanda'da, Belçika'da ve Kuzey Almanya'da, 1854–1867 arasında, uzun zamandır geçerliliği kalmamış tefeciliğe karşı yasalara son verildi. Hükümetlerin –madenlerin işlenmesi dahil– madencilik üzerindeki katı denetiminden, örneğin Prusya'da 1851–1865 arasında fiilen geri adım atıldı; böylelikle (hükümetten izin almış) herhangi bir girişimcinin bulduğu her maden üzerinde hak iddia edebilmesine ve uygun gördüğü faaliyetlerde bulunabilmesine olanak tanındı. Aynı şekilde, şirketlerin (özellikle sınırlı sorumlu anonim şirketlerin ya da muadillerinin) kurulması hem oldukça kolaylaştırıldı, hem de bürokratik denetimden kurtarıldı. Yolu, İngiltere ile Fransa açtı; Almanya ise 1870'e

kadar otomatik şirket kaydını yerleştiremedi. Ticaret yasaları, iş dünyasına hakim olan inişli çıkışlı genişleme iklimine uygun hale getirildi.

Fakat, bazı bakımlardan en fazla göze çarpan eğilim, ticaretin tamamen serbestleşmesi yönünde bir hareketin varlığıydı. Korumacılığın (1846'dan sonra) sadece İngiltere'de kaldırıldığı; gümrük vergilerinin –en azından kuramsal olarak– yalnızca mali amaçlarla alınkonduğu doğrudur. Buna karşın, Danimarka ve İsveç arasındaki Boğaz ile Tuna (1857) gibi uluslararası su yolları üzerindeki kısıtlamaların kaldırılması ya da azaltılması; büyük para bölgelerinin (örneğin 1865'te, Fransa, Belçika, İsviçre ve İtalya arasında kurulan Latin Para Birliği) oluşturulması suretiyle uluslararası para sisteminin basitleştirilmesi gibi uygulamalardan başka, 1860'larda yapılan bir dizi 'serbest ticaret antlaşması'yla önde gelen endüstri ülkeleri arasındaki gümrük tarifeleri indirildi. Hatta Rusya (1863) ve İspanya (1868) gibi ülkeler bile belli oranlarda bu harekete katıldılar. Yalnızca, endüstrisi büyük oranda korunmuş bir iç pazara ve çok az ihracata dayanan Birleşik Devletler, korumacılığın kalesi olmayı sürdürdü; ama burada bile 1870'lerin başlarında ılımlı bir gelişme gözlenmekteydi.

Bir adım daha ileri gidebiliriz. En cüretkâr ve kıyıcı kapitalist ekonomiler bile, özellikle işçi–işveren ilişkilerinde, kuramsal olarak bağlandıkları serbest pazar ilişkilerine o zamana dek tamamıyla güvenmekte çekingen davranmışlardı. Yine de, bu hassas alanda bile ekonomi–dışı zordan geri adım atıldı. İngiltere'de 'Köle–Efendi' yasası değiştirildi; taraflar arasında yapılan sözleşmeye uymayanlara eşit muamele getirildi; İngiltere'nin kuzeyindeki madenciler için söz konusu olan 'senelik mukavele' kaldırıldı ve yerini ufak bir tebligatla feshedilebilecek standart bir emek kira sözleşmesi aldı. İlk bakışta daha şaşırtıcı olan, 1867–1875 arasında sendikalar ve grev hakkı önündeki bütün önemli yasal engellerin sessiz sedasız kaldırılmasıydı (6. Bölüme bakınız). Gerçi III. Napoleon, sendikaların önündeki yasal engelleri hatırı sayılır ölçülerde gevşetmişti, ama diğer pek çok ülke o zamana dek işçi örgütlerine böyle bir özgürlük tanımakta çekingen davrandı. Buna karşın, bu dönemde gelişmiş ülkelerdeki genel durum, 1869 tarihli Alman *Gewerbeordnung*'unda tarif edildiği gibi olma eğilimindeydi: "Bağımsız ticaret ya da iş yapanlar ile ustaları, yardımcıları ve çırakları arasındaki ilişkiler serbest sözleşmeyle belirlenir." Diğer her şey gibi emek gücü de tek bir pazarda alınıp satılacaktı.

Biçimsel/resmi liberalleşmenin çok fazla gerekli olmadığını unutmamak gerekse de, bu muazzam liberalleşme sürecinin özel girişimi cesaretlendirdiğine ve ticaretin liberalleşmesinin ekonomik genişlemeye yardımcı olduğuna kuşku yoktur. Bugün [hükümetler tarafından] denetlenmekte olan

belli serbest uluslararası hareketler, özellikle sermaye ile emek hareketleri (örneğin göç), 1848'de gelişmiş dünyada neredeyse tartışılmayacak kadar doğal kabul edilmekteydi (11. Bölüme bakınız). Öte taraftan, ekonominin gelişmesini hızlandırmak ya da engellemekte kurumsal ya da yasal değişikliklerin rollerinin ne olduğu sorusu, ondokuzuncu yüzyıl ortalarının şu basit formülü karşısında son derece karmaşık kalmaktadır: 'Liberalleşme, ekonomik ilerleme sağlar'. Bu genişleme çağı, 1846'da İngiltere'de Tahıl Yasaları'nın kaldırılmasından önce çoktan başlamıştı. Liberalleşmenin tek tek olumlu sonuçlar yarattığına kuşku yoktur. Örneğin Baltık'tan gemi taşımacılığı yapılmasına sekte vuran 'Geçiş Parası'nın kaldırılmasından sonra (1857) Copenhagen gözle görülür bir hızla gelişmeye başladı. Fakat küresel liberalleşme hareketinin, ekonomik genişlemenin ne ölçüde nedeni, eşlikçisi ya da sonucu olduğu, tartışılmayı bekleyen açık bir soru olarak durmaktadır. Kesin olan tek şey, kapitalist gelişme bunu, başka dayanaklara sahip olmadan, kendi başına başarmadı. Kimse, 1848 ile 1854 arasında Yeni Granada Cumhuriyeti'nden (Kolombiya) daha kökten liberalleşmedi, fakat bu cumhuriyetin devlet adamlarının refahla ilgili büyük umutlarının hemen ya da tam olarak gerçekleştiğini kim söyleyebilir?

Buna karşın, Avrupa'da meydana gelen bu değişiklikler, ekonomik liberalizme derinden ve belirgin bir güvenin oluştuğunu göstermekteydi ve bu güven, en azından bir kuşak için haklı gibi görünüyordu. Bunda şaşılacak fazla bir taraf da yoktu; çünkü serbest kapitalist girişim, son derece etkileyici bir gelişim sergiliyordu. Her şeyden önce, salt işçilerinin pazarlık güçleri sayesinde kendilerini kabul ettirebilen sendikalara gösterilen hoşgörü dahil, işçilere tanınan sözleşme özgürlüğü kârları tehdit eder gibi görünmüyordu; çünkü, esas olarak köylülerden, eski zanaatkârlardan, kentlere ve endüstri bölgelerine akın eden kimselerden oluşan (Marx'ın ifadesiyle) "yedek emek ordusu", ücretlerin, makul ve tatminkâr bir düzeyde kalmasını sağlıyordu (11. ve 12. Bölümlere bakınız). İngilizler dışında uluslararası serbest ticarete coşkulu bir ilginin gösterilmesi, ilk bakışta daha şaşırtıcıdır (İngiltere'nin bu açıdan bir istisna oluşturmasının nedeni şudur: Birincisi, uluslararası serbest ticaret, İngilizlerin mallarını dünya pazarlarında herkesten daha ucuza satmalarına olanak verilmesi; ikincisi, azgelişmiş ülkelerin, ürünlerini –esas olarak gıda ve hammadde mallarını– büyük miktarlarda ve ucuza satmaya (böylelikle İngiliz mamul mallarını satın alacak geliri elde etmeye) teşvik edilmesi anlamına gelmekteydi).

İngiltere'nin rakipleri, (Birleşik Devletler dışında) kendi zararlarına görünen bu düzenlemeyi neden kabul ettiler? (Endüstriyel düzeyde rekabet etmek gibi bir gayret içerisinde olmayan azgelişmiş ülkeler açısından

bu durum kuşkusuz çekiciydi: Örneğin Birleşik Devletler'in güneyindeki eyaletler, İngiltere'de pamukları için sınırsız bir pazar bulmaktan son derece hoşnuttular; o yüzden kuzey tarafından fethedilinceye kadar serbest ticarete sonuna kadar bağlı kaldılar). Uluslararası serbest ticaretin, bu kısacık sürede liberal ütopyanın –neredeyse doğa yasaları kadar güçlü görünen ekonomik savlardan derinlemesine etkilendiklerine kuşku olmamakla birlikte, yalnızca tarihsel kaçınılmazlığına inandıkları şeyin zoruyla bile olsa– hükümetlerin bile başını döndürmesinden dolayı ilerlediğini söylemek biraz fazla olur. Ne var ki, zihinsel kanaat, çoğu zaman öz çıkardan daha zayıftır. Öte taraftan, en fazla endüstrileşmiş ekonomilerin bu dönemde serbest ticarette iki avantaj gördükleri bir gerçektir. Birincisi; 1840 öncesiyle karşılaştırıldığında gerçekten çok görkemli bir manzara çizen dünya ticaretindeki genel genişleme (bu işten İngilizler orantısız bir biçimde kazançlı çıksalar bile) hepsinin yararınaydı. Gerek büyük ve engelsiz bir ihracatın, gerekse (gerektiğinde ithal edilen) engelsiz gıda ve hammadde arzının istenen bir şey olduğu açıktı. Şayet özel çıkarlar zarar görmeye başlarsa, liberalleşmenin uygun ve elverişli kıldığı başkaları vardı. İkincisi; gelecekte kapitalist ekonomiler arasındaki rekabet ne olursa olsun, endüstrileşmenin bu evresinde İngiltere'nin donanımından, kaynaklarından ve know–how'ından yararlanmak gibi bir avantajın varlığı son derece açıktır. Aşağıdaki tablo bunu göstermektedir.

İNGİLİZ DEMİRYOLLARININ, DEMİR, ÇELİK VE MAKİNE İHRACATI
(Beş yıllık dönemler halinde: Bin ton olarak)[11]

	ray demiri ve çelik	makine	
1845–49	1.291	4.9	(1846–50)
1850–54	2.846	8.6	
1856–60	2.333	17.7	
1801–65	2.067	22.7	
1866–70	3.809	24.9	
1870–75	4.040	44.1	

Görüldüğü gibi, İngiltere'den yapılan ray ve makine ihracatı, diğer ülkelerin endüstrileşmesini engellemek bir yana, kolaylaştırmıştır.

III

Demek ki kapitalist ekonomi, aynı anda (bu, raslantısal oldukları anlamına gelmez) bir dolu güçlü uyarıcıdan beslendi. Sonuç ne oldu? İstatistikler, ekonomik genişlemeyi olabilecek en uygun biçimde ortaya koymaktadır.

Buna göre, ondokuzuncu yüzyılda ekonomik genişlemenin en tanımlayıcı özelliği, buhar gücü (çünkü buharlı makine, gücün *tipik* biçimidir), kömür ve demirle bağlantılı ürünlerdir. Ondokuzuncu yüzyılın ortaları, her şeyden önce demir ve buhar çağıydı. Kömür üretimi, uzun zaman milyon tonla ölçülmüştü; oysa şimdi tek tek ülkeler için on milyonlarla, bütün dünya içinse yüz milyonlarla ölçülmeye başlandı. Bunun yarısını (ele aldığımız dönemin başlarında ise daha da fazlasını), tartışmasız en büyük üretici olan İngiltere karşılamaktaydı. İngiltere'deki demir üretimiyse, 1830'larda milyonlarca tonla ölçülen bir büyüklüğe ulaşmıştı (1850'de yaklaşık 2.5 milyon ton) ve bu açıdan tek örnekti. Öte yandan 1870'lere gelindiğinde, hâlâ dünyanın 'atölyesi' olan İngiltere, yaklaşık altı milyon tonla ya da dünya demir üretiminin neredeyse yarısını sağlamakla, uzak ara başı çekmeye devam ediyordu; ama Fransa'nın, Almanya'nın ve Birleşik Devletler'in her birinin üretimi bir ila iki milyon tonu bulmuştu. Bu yirmi yılda, dünya kömür üretimi iki buçuk kat, dünya demir üretimiyse yaklaşık dört kat arttı. Ancak, toplam buhar gücü, 4.5 kat artarak 1850'de tahmini 4 milyon beygir gücünden 1870'de yaklaşık 18.5 milyon beygir gücüne yükseldi.

Bu ham veriler, olsa olsa endüstrileşmenin ilerlemekte olduğunu gösterir. Önemli olansa şudur: Son derece düzensiz olmakla birlikte, endüstrileşmenin ilerlemesi şimdi coğrafi bakımdan çok daha yaygın bir görünüm almaktaydı. Demiryollarının, daha az oranda da buharlı gemilerin yayılması, bütün kıtaları ve aksi halde endüstrileşmeden kalacak olan ülkeleri mekaniğin gücüyle tanıştırdı. Demiryolunun gelmesi (3. Bölüme bakınız), kendi başına devrimci bir simge ve kazanımdı; çünkü yerkürenin birbiriyle etkileşen tek bir ekonomi kalıbına dökülmesi, pek çok bakımdan endüstrileşmenin en kapsamlı ve kesinlikle en göze batan yanıydı. Fakat asıl çarpıcı ilerlemeyi, fabrikadaki, madendeki ve demirhanedeki 'sabit' makineler gerçekleştirdi. İsviçre'de 1850'de bu tür makinelerin sayısı otuz dördü geçmiyordu; oysa 1870'e gelindiğinde, bu rakam neredeyse bini buldu; Avusturya'da 671'den (1852), beygir gücünde on beş kattan fazla bir artışla 9160'a (1875) çıktı (Karşılaştırma için: Portekiz gibi gerçekten geri kalmış bir Avrupa ülkesinde 1873'te hâlâ toplam 1200 beygir gücüne sahip yalnızca yetmiş makine bulunuyordu). Hollanda'nın toplam buhar gücü on üç kat arttı.

Ufak endüstri bölgeleri de vardı. İsveç gibi bazı Avrupalı endüstri ekonomileri, yeni yeni endüstrileşmeye başlamışlardı. Ne var ki, en önemli olgu, büyük merkezlerin gösterdiği eşitsiz gelişmeydi. Dönemin başında İngiltere ile Belçika, endüstrinin yoğun biçimde geliştiği yegâne ülkelerdi

ve her iki ülke de kişi başına en yüksek endüstrileşme düzeyini sürdürdüler. 1850'de kişi başına demir tüketimleri, sırasıyla 170 libre ve 90 libre idi; Birleşik Devletler'de bu oran 56 libre, Fransa'da 37 libre ve Almanya'da 27 libre idi. Belçika, görece önemli olmakla birlikte küçük bir ekonomiydi: 1873'te hâlâ, kendisinden daha büyük komşusu Fransa'dan yarı kat fazla demir üretmekteydi. İngiltere ise kuşkusuz tam anlamıyla endüstriyel bir ülkeydi ve buhar gücü üretiminde ciddi gerilemeler baş gösterdiyse de, gördüğümüz gibi konumunu sürdürmeyi başardı. 1850'de hâlâ dünya makine ('sabit makine') gücünün üçte birinden fazlası burada bulunuyordu; oysa 1870'e gelindiğinde bu oran, dörtte birden de aza düştü: Toplam 4.1 milyonda 900.000 beygir gücü. Salt nicelik olarak bakıldığında, Birleşik Devletler 1850'de de zaten bir parça öndeydi, ama 1870'te bu yaşlı ülkenin (İngiltere) sahip olduğu buhar gücünü ikiye katlayarak uzak ara geride bıraktı. Ancak, Amerika'nın endüstriyel genişlemesi olağanüstü bir seyir izlemekle beraber, Almanya'nınki kadar göz alıcı değildi. Bu ülkenin sabit buhar gücü, 1850'de son derece mütevazı ölçülerdeydi: hepsi hepsi 40.000 beygir gücü ve bu rakam, İngiltere'den %10 daha azdı. 1870'e gelindiğinde, 900.000 beygir gücüne çıktı ya da başka bir ifadeyle neredeyse İngiltere ile at başı gitmeye başladı; 1850'de kendisinden hayli önde olan Fransa'yı (67.000 beygir gücü) oldukça geride bıraktı. Ama 1870'te, 341.000 beygir gücünü bir türlü aşamadı; bu da Belçika'nınkinden iki kat daha azdı.

Almanya'nın endüstrileşmesi, çok önemli bir tarihsel olguydu. Ekonomik önemi bir yana, bu gelişmenin uzun erimli siyasal içerimleri oldu. 1850'de Alman Federasyonu'nda yaşayanların sayısı neredeyse Fransa'nınki kadardı, ama endüstriyel kapasitesi Fransa ile karşılaştırılamayacak kadar düşüktü. Oysa 1871'e gelindiğinde birleşik Alman imparatorluğu, Fransa'dan daha kalabalık bir nüfusa sahip olmakla kalmıyor, endüstriyel bakımdan da çok daha güçlü bir konuma yükseliyordu. Öte yandan, siyasi ve askeri güç, giderek daha çok endüstriyel potansiyele, teknolojik kapasiteye ve *know-how*a dayanmaya başladığından, endüstriyel gelişmenin öncekinden çok daha ciddi siyasi sonuçları vardı. 1860'lardaki savaşlar bunu gösterdi (4. Bölüme bakınız). O olmadan bundan böyle hiçbir devletin 'büyük güçler' kulübündeki yerini koruması mümkün olamazdı.

Bu çağa özgü ürünler; demir, kömür ve en gö zalıcı simgesi olarak her ikisini bünyesinde toplayan demiryoluydu. Endüstrileşmenin ilk evresinin en tipik ürünü olan tekstildeki artış, görece daha yavaş gerçekleşmekteydi. 1850'lerdeki pamuk tüketimi, 1840'lardakinden %60 kadar

yüksekti; (Amerikan İç Savaşı'nın endüstride yarattığı kesintiden dolayı) 1860'larda az çok istikrarını korudu ve 1870'lerde %50 civarında artış gösterdi. 1870'lerde yünlü üretimi, 1840'ların neredeyse iki katıydı. Ama kömür ve pig demir üretimi beş kat arttı; çelik üretimiyse ilk kez büyük miktarlarda yapılabilir hale geldi. Aslında, bu dönemde demir ve çelik endüstrisindeki teknolojik yenilenmeler, önceki devrede tekstilde yaşanan yenilenmelere benzer bir rol oynadı. Kıta Avrupası'nda kömür; 1850'lerde madenleri eritmekte kullanılan başlıca yakıt olarak mangal kömürünün yerini aldı (Belçika dışında; zira orada hâlâ mangal kömürü kullanılmaktaydı). Her yerde (ucuz çelik üretimini olanaklı kılan Bessemer [1856], Siemens–Martin yüksek fırını [1864] gibi) yeni işlemler ortaya çıktı ve işlenmiş demirin yerini aldı. Ancak bunun önemi, daha çok gelecekte ortaya çıkacaktı. 1870'te Almanya'da üretilen işlenmiş demirin sadece %15'i çeliğe dönüştürülüyordu ve bu rakam, İngiltere'dekinden %10 daha azdı. Ele aldığımız dönem, henüz bir çelik çağı değildi; hatta bu yeni maden, silahlanmaya bile yeni bir ivme kazandırmış değildi. Bu, bir demir çağıydı.

Yeni 'ağır endüstri', geleceğin devrimci teknolojisini olanaklı kılmış olmasına karşın, belki ölçeği dışında, devrimci değildi. Genel konuşursak; 1870'lere kadarki Endüstri Devrimi, hâlâ 1760–1840 arasında meydana gelen teknik yeniliklerin yarattığı itkiyle yol almaktaydı. Buna karşın yüzyılın ortalarında, çok daha devrimci bir teknolojiye dayanan iki tür endüstri ortaya çıktı: Kimya ve (iletişimle ilgisi ölçüsünde) elektrik.

Birinci endüstri evresinde ortaya çıkan belli başlı teknik yenilikler, (birkaç istisna dışında) çok daha gelişkin bir bilimsel bilgi gerektiriyordu. Aslında, demiryolunun büyük mimarı George Stephenson gibi deneyim ve sağduyu sahibi pratik adamların kavrayışları dahilindeydi ve İngiltere bu açıdan son derece talihliydi. Yüzyıl ortalarından itibaren durum giderek böyle olmaktan çıktı. Londralı C. Wheatstone (1802–75) ve Glasgowlu William Thompson (Lord Kelvin) (1824–1907) gibi kimseler aracılığıyla telgraf, akademik bilimle yakından ilintili bir iş haline geldi. Kimyasal sentezin bir zaferi olan suni boya maddesi endüstrisi, (onun ilk meyvesi olsa da) herkesten estetik bir onay alamadan, doğruca fabrikanın yolunu tuttu. Patlayıcılar ve fotoğrafta da durum bundan farklı değildi. En azından çelik üretimindeki en yaşamsal yeniliklerden biri olan Gilchrist–Thomas 'basic' işlemi, yüksek eğitimden doğdu. Jules Verne'nin (1828–1905) romanlarının da tanıklık ettiği gibi, 'profesör', daha önce görülmediği kadar önemli bir endüstriyel sima haline geldi: Fransa'nın şarap üreticileri, başlarına dert olan bir sorunu çözmek üzere büyük L. Pasteur'ün (1822–95) kapısını çalmadılar mı? (279. sayfaya bakınız). Üstelik, araştırma laboratu-

varları şimdi endüstriyel gelişmenin içsel bir parçası haline gelmeye başladılar. Avrupa'da bu kurum, üniversitelere ya da benzeri kurumlara bağlı kalmayı sürdürdü –Jena'daki Ernst Abbe laboratuvarı, aslında ünlü Zeiss Works'ta geliştirilmiştir–, ama Birleşik Devletler'de telgraf şirketlerinin peşi sıra tamamen ticari amaçlı laboratuvarlar ortaya çıkmıştı. Bir süre sonra da Thomas Alva Edison (1847–1931) bunları üne kavuşturacaktı.

Bilimin endüstriye bu nüfuzunun yol açtığı bir önemli sonuç da, eğitim sisteminin endüstriyel gelişme açısından yaşamsal öneminin bundan böyle giderek artması oldu. Birinci endüstri evresinin öncüleri olan İngiltere ve Belçika, en eğitimli halklar arasında yer almıyorlardı; (İskoçya örneğini dışarda bırakırsak) teknoloji ve yüksek eğitim sistemleri seçkin olmaktan uzaktı. Hem yaygın eğitimden hem de yeterli yüksek eğitim kurumlarından yoksun bir ülkenin, o tarihten sonra 'modern' bir ekonomi haline gelmesi neredeyse olanaksızdı; öte yandan iyi bir eğitim sistemine sahip yoksul ve geri ülkelerin, tıpkı İsveç gibi, gelişme sürecine girmesi çok daha kolay oldu.*

İster ekonomik ister askeri olsun, iyi bir ilköğretimin, bilime dayanan teknolojiler açısından taşıdığı pratik değer açıktır. Prusyalıların Fransa'yı 1870–1'de kolaylıkla yenmelerinin bir nedeni de, askerlerinin çok büyük oranda okuryazar olmalarından kaynaklanmaktaydı. Öte taraftan ekonomik gelişme, bilimsel özgünlük ve kılı kırk yarmacılıktan çok –bunlar ödünç alınabilir şeylerdir–, bilimi kavrama ve kullanma yetisine gereksinme duymaktaydı; yani araştırmadan çok 'geliştirme'ye. Diyelim Cambridge ile *Polytechnique*'in ölçütleri karşısında sönük kalan Amerikan üniversiteleri ve teknik akademiler, mühendislere henüz bu yaşlı ülkede var olmayan sistemli bir eğitim verdiklerinden, İngiliz muadillerinden ekonomik bakımdan daha üstündüler.** Fransızlardan da üstündüler; çünkü birkaç üstün zekâlı, iyi yetişmiş kimse çıkarmak yerine, kitlesel olarak yeterli seviyede mühendisler yetiştiriyorlardı. Bu konuda Almanlar, üniversitelerinden ziyade liselerine güvenmekteydi. 1850'lerde teknik yö-

* Bazı Avrupa ülkelerinde okumayazma bilmeyenlerin oranı (erkekler)[12].

İngiltere	(1875)	%17*	İsveç	(1875)†	%1
Fransa	(1875)	%18†	Danimarka	(1859–60)†	%3
Belçika	(1875)	%23†	İtalya	(1875)†	%52
İskoçya	(1875)	%9*	Avusturya	(1875)†	%42
İsviçre	(1879)	%6†	Rusya	(1875)†	%79
Almanya	(1875)	%2†	İspanya	(1877)†	%63

*Okumayazma bilmeyen erkekler †Okumayazma bilmeyen askerlik çağında gençler

** 1898'e kadar İngiltere'de mühendislik mesleğine giden tek yol çıraklıktan geçiyordu.

nelimli klasik olmayan bir lise türü olan *Realschule*'un öncüsü oldular. 1867'de Ren'in dillere destan 'eğitimli' sanayicilerinden Bonn üniversitesinin ellinci yıl dönümü kutlamalarına katılmaları istendiğinde, on dört endüstri kentinden biri dışında tümü öneriyi geri çevirdi; çünkü, "güzide yerel sanayiciler üniversite düzeyinde yüksek bir akademik eğitim almadıkları gibi, şu ana dek oğullarına da böyle bir eğitim vermemişlerdi."[13]

Yine de, teknoloji bilime dayanmaktaydı ve makinelere uygulanmaya hazır olduklarının görülmesi halinde birkaç bilimsel öncünün ortaya koyduğu yeniliklerin hızla ve yaygın biçimde benimsenmesi dikkate değer bir olgudur. O nedenle, çoğu zaman sadece Avrupa dışında bulunan yeni hammaddeler, ancak emperyalizm döneminde açık ve kesin hale gelecek bir önem kazandılar.* Örneğin, petrol lamba yakıtı olarak çoktandır marifetli Yankeelerin dikkatini çekmişti, ama kimyasal işlemler aracılığıyla hızla yeni kullanım biçimleri edindi. 1859'da yalnızca iki bin varil petrol üretilmekteyken, 1874'e gelindiğinde, *Standard Oil Company* ile John D. Rockefeller'in (1839–1937) nakliyatını denetleyerek bu yeni endüstri üzerinde bir tekel oluşturabilmesi için (çoğu Pennslyvania ve New York'ta olmak üzere) neredeyse 11 milyon varil petrol üretilmesi gerekmişti.

Buna karşın, söz konusu yenilikler, o dönemden çok, şimdi geriye bakıldığında daha önemli görünmektedir. Herşeyden önce, 1860'ların sonunda bir uzman hâlâ, ciddi bir ekonomik geleceğe sahip yegâne madenlerin, eskilerin de bildiği demir, bakır, kalay, kurşun, civa, altın ve gümüş gibi madenler olduğunu düşünmekteydi. Ona göre magnezyum, nikel, kobalt ve aliminyum, "eskiler kadar önemli bir rol oynayacak gibi görünmüyorlar"dı.[14] İngiltere'nin kauçuk ithalatının 1850 yılında 7600 cwt.den 1876'da 159.000 cwt.ye çıkması gerçekten önemlidir, ama yirmi yıl sonrasının ölçüleriyle karşılaştırıldığında bile bu malların hemen hiçbir önemi kalmamaktadır. Güney Amerika'da hâlâ ilkel biçimlerde toplanmakta olan bu madde, su geçirmeyen kaplamaların ve lastik türünden şeylerin yapımında kullanılmaktaydı. 1876'da Avrupa'da tam olarak 200, Birleşik Devletler'de 380 telefon bulunmaktaydı; Viyana Uluslararası Sergisi'nde elektrikle çalışan bir su pompası büyük yenilikti. Geriye baktığımızda [bilim ve teknolojide] atılımın çok yakında olduğunu görebiliyoruz: Dünya, elektrikle aydınlanmanın ve elektrik gücünün, çeliğin, yüksek hızlı çelik alaşımın, telefonun ve fonografinin, türbinin ve içten

* Avrupa'daki kimyasal hammadde yataklarında da patlama oldu. Örneğin Almanya'daki potas yataklarmdan 1861–5'te 58.000 ton, 1871–75'te 455.000 ton ve 1881–5'te bir milyon tondan fazla potas çıkarıldı.

patlamalı motorların hakim olacağı çağın eşiğindeydi. Ne var ki, 1870'lerin ortalarında henüz bu çağa girilmiş değildi.

Daha önce değindiğimiz bilime dayalı alanlardakinden başka, belki de en önemli endüstriyel yenilik, (lokomotif ve gemilerde hâlâ süregeldiği gibi, neredeyse zanaat yöntemleriyle yapılan) makinelerin kitlesel olarak üretilmesiydi. Kitlesel üretim mühendisliğindeki ilerlemelerin büyük bölümü, Colt tabancanın, Winchester tüfeğin, kitlesel olarak üretilen saatlerin, dikiş makinesinin ve (1860'larda Cincinnati ile Chicagon mezbahaları yoluyla) modern montaj fabrikasının, yani üretilen nesnenin bir işlemden diğerine mekanik olarak taşınma sürecinin öncüsü Birleşik Devletler'den geldi. Modern otomatik ya da yarı–otomatik imalat araçlarının gelişimini ifade eden makine üreten makinenin özü şuydu: Bu makinenin, diğer makinelere göre çok daha fazla standart miktarda üretilmesine, firmalar ya da kurumlar değil, kişiler bakımından gerek duyulmasıydı. 1875'te bütün dünyada 62.000 kadar lokomotif bulunuyordu, ama Birleşik Devletler'de bir yılda (1855) kitlesel olarak üretilen 400.000 pirinç saatin ve Amerikan İç Savaşı sırasında, 1861–65 arasında seferber edilmiş üç milyon Federasyon ve Konfederasyon askerine gereken tüfeklerin yanında bu talep neydi ki? Bundan sonra kitlesel olarak üretilmesi en olası ürünler; çiftçiler, dikişçi kadınlar (dikiş makinesi), büro çalışanları (daktilo) gibi, muazzam sayıdaki küçük üretici tarafından kullanılabilecek ürünler, saat gibi tüketim malları, ama her şeyden önce hafif silahlarla savaş mühimmatı olacaktı. Bunlar yine de özelleşmiş, tipik olmayan ürünlerdi. Bu gelişmeler, 1860'larda Birleşik Devletler'in kitlesel üretimdeki teknolojik üstünlüğünün çoktan farkına varmış olan zeki Avrupalıları endişelendirdi. Ancak Avrupalılar, Avrupalılar gibi vasıflı ve çok yönlü zanaatkârlara henüz sahipken Amerikalıların adi mallar üretecek makineler üretmek gibi bir sıkıntıya girmeyeceklerini düşünecek kadar da pratik düşünmekten uzaktılar. Her şeyden önce, 1900 başları gibi geç bir tarihte bir Fransız yetkili, Fransa'nın kitlesel üretim endüstrisinde diğer ülkelere ayak uyduramayacak olsa bile, marifetin ve ustalığın hâlâ belirleyici olduğu bir endüstride (otomobil imalatında) yerini fazlasıyla alabileceğini ileri sürmemiş miydi?

IV

O nedenle, 1870'lerin başlarındaki dünyaya bakan bir işadamı, kendini beğenmişlik olmasa da bir güven duyabilirdi. Ama bunun bir mesneti var mıydı? Şimdi, artık pek çok ülkedeki endüstrileşmeye ve gerçekten

de küresel boyutlarda cereyan eden mal, sermaye ve emek akışına sıkı sıkıya bağlı olan bir dünya ekonomisinin genişlemesi daha da hızlanarak dev adımlarla devam ediyor olmasına karşın, 1840'larda pompalanan yakıtın etkisi tükenmişti. Kapitalist girişime açılmış olan yeni dünya büyümeye devam edebilirdi, ama mutlak olarak *yeni* olamazdı artık (Gerçekten de, 1870'lerde ve 80'lerde olduğu gibi, Amerikan çayırlarının, pampalarının ve Rus steplerinin tahılı ve buğdayı eski dünyaya akmaya başladığında, hem eski hem de yeni ülkelerin tarımını sarsacak ve bozacaktı). Dünyanın hemen her yanında demiryolu yapımı bir kuşak boyunca sürdü. Fakat demiryolu hatlarının çoğu tamamlanıp bittiğinde, bu bayındırlık faaliyeti de evrenselliğini yitirince ne olacaktı? Birinci Endüstri Devrimi'nin, yani İngiliz pamuklularının, kömürünün, demirinin ve buharlı makinelerinin yol açtığı devrimin teknolojik potansiyeli yeterince geniş görünüyordu. Hepsi bir yana, 1848'den önce bu potansiyel İngiltere dışında hemen hiç kullanılmazken, İngiltere'de bile ancak eksik olarak kullanılmıştı. Bu potansiyelden daha uygun bir biçimde yararlanmaya başlayan bir kuşak, haklı olarak onun tükenmez bir şey olduğunu düşünebilirdi. Ama öyle değildi; ve 1870'lerde bu teknoloji türünün sınırları kendini göstermeye başladı. Bu teknoloji biterse ne olacaktı?

Dünya 1870'lere girerken, böylesi kasvetli düşünceler saçma görünüyordu. Şimdi herkesin farkettiği gibi, genişleme sürecinin garip bir biçimde felakete doğru gittiği doğruydu. Fiyat düşüşleri, tıka basa doymuş piyasaları dağıtıncaya ve ortalığı iflas etmiş girişimcilerden temizleyinceye; işadamları döngüyü yenilemek üzere yatırımlarda bulunmaya ve genişlemeye başlayıncaya kadar, stratosferdeki patlamaları, keskin, zaman zaman çarpıcı ve giderek küresel hale gelen düşüşler izledi. Gerçekten, dünya ölçeğinde bir görüngü olan bu ilk düşüşten sonra (81. sayfaya bakınız) akademik iktisat ilk kez, parlak bir Fransız doktoru olan Clement Juglar'ın (1819–1905) şahsında, şimdiye dek esas olarak sosyalistlerin ve diğer heteredoks unsurların göz önüne aldığı 'ticaret döngüsü'nün varlığını kabul ederek ekonomiyi dönemleştirmeye başladı. Yine de, genişlemede ortaya çıkan bu kesintiler, çarpıcı olduğu kadar geçiciydi de. İşadamları arasında 1870 başlarında (en saçma ve hileli oldukları kesin şirketlerin, vaatleri için sınırsız miktarda enayi parası bulabildikleri Almanya'daki ünlü *Grüderjahre* –reklam yılları–) yaşanandan daha yüksek bir zindelik hali bir daha asla görülmedi. Viyanalı bir gazetecinin dediği gibi, bunlar "Aziz Stephen Meydanı'na sabah rüzgârını borularla nakletmek ve Güney Denizi Adaları'ndaki yerlilere yığınla ayakkabı boyası satmak için şirketler kurulduğu" günlerdi.[15]

Sonra iflaslar geldi. Koşar adım gelişen ve son derece renkli ekonomik patlamalardan hoşlanan bir dönemin zevkleri açısından bile durum yeterince dramatikti: 21.000 mil Amerikan demiryolu iflasa sürüklendi; Alman hisse değerleri, ekonomik patlamanın doruğunda olduğu günlerle 1877 arasında yaklaşık %60 düştü ve –daha da önemlisi– dünyanın belli başlı demir üreticisi ülkelerindeki maden eritme ocaklarının neredeyse yarısı faaliyetlerini durdurdu. Yeni Dünyaya sel gibi göçmen akını, cılız bir nehire döndü. 1865 ile 1873 arasında her yıl 200.000'in üzerinde insan New York limanına ayak basarken, bu rakam 1877'de 63.000'e düştü. Ancak bu düşüş, büyük seküler patlamanın başlarında yaşanan düşüşlerden farklı olarak hiç de sona erecek gibi görünmüyordu. 1889 gibi geç bir tarihte, kendini 'memurlar ve işadamları için ekonomik incelemelere giriş' olarak tanıtan Almanca bir kitapta şöyle bir gözlem yer almaktaydı: "1873'te borsada yaşanan düşüşten sonra ... dünya 'bunalımı', kısa kesintiler haricinde kimsenin kafasından çıkmaz oldu."[16] Bu sözler, söz konusu dönemde son derece görkemli bir ekonomik büyüme gerçekleştirmiş olan bir ülkede söylenmekteydi. Tarihçiler, 1873–1896 arasında 'Büyük Depresyon [Çöküntü]' denen şeyin varlığına kuşkuyla bakmışlardır. Elbette bu, dünya kapitalist ekonomisinin neredeyse dibe vurduğu 1929–1934 arasındaki çöküntü kadar çarpıcı değildi. Ancak, o dönemdeki insanların, büyük patlamayı büyük bir çöküntünün izlediğinden yana hiçbir kuşkuları yoktu.

1870'lerdeki çöküntüyle birlikte tarihte ekonomik olduğu kadar siyasi bakımdan da yeni bir çağ açılmaktadır. Söz konusu çağ bu cildin sınırlarını aşmaktadır; ancak bu çağın, son derece sağlam temellere oturmuş gibi görünen ondokuzuncu yüzyıl ortalarının liberalizminin temellerini oyduğunu ya da tahrip ettiğini belirtmeliyiz. 1840 sonlarından 1870'lerin ortalarına kadarki dönemin, zamanın ortalama aklının savunduğu gibi, (kuşkusuz gerekli iyileştirmelerle) belirsiz bir geleceğe kadar sürecek bir ekonomik büyüme, siyasi gelişme, düşünsel ilerleme ve kültürel başarı modeli olmaktan çok, bir tür perde arası olduğu ortaya çıktı. Ama, yine de bu dönemde son derece etkileyici başarımlar gerçekleştirildi. Endüstri kapitalizmi, gerçek bir dünya ekonomisi haline geldi ve yerküre, coğrafi bir ifadeden kesintisiz işlemsel bir gerçekliğe dönüştü. Bundan böyle tarih, bir dünya tarihi olacaktı.

3
Birleşen Dünya

Burjuvazi, bütün üretim araçlarını hızla iyileştirerek, iletişimi son derece kolaylaştırarak, en barbar ulusları bile uygarlığın içine çekmektedir ... Tek sözcükle kendi imgesine uygun bir dünya yaratmaktadır.

K. Marx ve F. Engels, 1848[1]

Ticaret, eğitim ve düşünce ile maddenin telgraf ve buhar yoluyla süratle taşınması her şeyi değiştirdiğinden bu yana, büyük Yaratıcının, artık orduları ve donanmaları bir gereklilik olmaktan çıkartarak dünyayı tek bir dilin konuşulduğu tek bir ulus haline gelmeye hazırladığına inanıyorum.

Başkan Ulysses S. Grant, 1873[2]

"Söylediği her şeyi duymuş olmalısın; dağda bir yerde yaşayacaktım, Mısır'a ya da Amerika'ya gidecektim."

Stolz, kayıtsız bir ifadeyle "ne farkeder" dedi; "Mısır'a onbeş gün, Amerika'ya üç haftada gidebilirsin."

"Amerika'ya ya da Mısır'a kim gider? İngilizler, ama bu yolu onlara Tanrı verdi, zaten ülkelerinde yaşayacak yer kalmadı. Hangimiz gitmeyi hayal eder? Olsa olsa yaşamaktan geçmiş umutsuz biri."

I. Gonçarov, 1859[3]

I

Eski dönemlerin 'dünya tarihi'ni yazdığımızda, yaptığımız aslında (tıpkı Avrupalıların Amerikalılara yaptığı gibi), bir bölgede yaşayanlar bir başka bölgede yaşayanları fethetmemiş ya da sömürgeleştirmemişse, (birbirlerinin varlığından haberdar oldukları ölçüde) birbirlerini ancak yüzeysel temaslarla kıyısından köşesinden tanıyan yerkürenin çeşitli parçalarının tarihlerine bir eklemede bulunmaktan başka bir şey değildir. Örneğin Afrika'nın eski tarihini (gerçi, İslam dünyasına az çok sürekli olarak başvurmadan olamazsa da) yalnızca Uzak Doğu'ya gelişigüzel bir atıfta bulunarak ve (batı sahilleri ile Ümit Burnu haricinde) Avrupa'dan hemen hiç söz etmeden yazmak son derece mümkündür. 18. yüzyıla kadar Çin'de olanların, Ruslar dışında, Avrupa'nın (belli uzmanlaşmış tüccar gruplarıyla varsa da) siyasi yöneticileriyle bir ilgisi yoktur. Japonya'da olanları, onaltıncı yüzyıl ile ondokuzuncu yüzyıl ortaları arasında burada bir köprü başı oluşturmalarına izin verilen bir avuç Flaman tacir dışında kimse doğrudan bilmezdi. Oysa, Celestial/Güneş İmparatorluğu için Avrupa, (gerçi bazı limanlardan sorumlu görevlilerle ilgili ufak tefek idari sorunlar olmuyor değildi ama) İmparator'a kuşku götürmez sadakatlerinin kesin

derecesini belirleme sorunu yaratmayacak kadar uzakta yaşayan dış barbarlara ait bir bölgeydi yalnızca. O yüzden anlamlı etkileşimlerin varolduğu bölgelerde bile, bu etkileşimlerin büyük bölümünü gönül rahatlığıyla göz ardı etmek mümkündür. Makedonya'nın dağlarında, vadilerinde olanların Batı Avrupa'daki tüccar ya da devlet adamları üzerinde ne gibi bir etkisi olabilirdi? Doğal bir felaket Libya'yı silip süpürse, çeşitli uluslardan Doğulu tacirler, hatta Libya'nın teknik olarak bir parçası olduğu Osmanlı İmparatorluğu için gerçekten ne farkederdi?

Kuşkusuz, belli bir bölgenin dışında, hatta çoğu zaman içinde de 'iç bölgeler' hakkında bilinenler hâlâ oldukça az olmakla birlikte, yerkürenin çeşitli parçaları arasında karşılıklı bir bağımlılığın olmaması, yalnızca bir bilgisizlik meselesi değildi. 1848'de bile, hatta en iyi Avrupa haritalarında çeşitli kıtaların, bilhassa Afrika'nın, Orta Asya'nın ve Kuzey Amerika'nın bazı bölümleri ve Güneyin iç kesimleri ile Avustralya'daki (neredeyse hiçbir yeri keşfedilmemiş olan kuzey kutbu ile Antartika'yı anmaya bile gerek yok) bir dolu bölge beyaz bırakılmıştı. Başka haritacıların hazırladığı haritalarda ise kesinlikle bilinmeyen daha fazla yer olmalıydı; çünkü Çinli memurlar ya da ümmi öncüler, tacirler ve her kıtanın hinterlandındaki *coureurs de bois*, büyük olsun küçük olsun belli bölgeler hakkında Avrupalılardan daha fazla şey biliyor olsalar da, toplam coğrafi bilgileri çok eksikti. Bir uzmanın dünya hakkında bildiği şeylerin saf aritmetik toplamı, herhalükârda tümüyle akademik bir alıştırma olacaktı. Herkes için mevcut değildi: Aslında coğrafi açıdan bile *tek bir* dünya yoktu.

Bilgisizlik, dünyanın birlikten yoksunluğunun nedeni olmaktan çok belirtisiydi. Hem diplomatik, siyasi ve idari ilişkilerin yokluğunu (ya da yok denecek kadar az olmasını*) hem de ekonomik bağların zayıflığını yansıtmaktaydı. Kapitalist toplumun yaşamsal ön koşulu ve niteliği olan 'dünya pazarı'nın uzun zamandır gelişmekte olduğu doğrudur. Uluslararası ticaret**, 1720 ile 1780 arasında değer olarak ikiye katlanmıştı. Çifte devrim döneminde (1780–1840) ise üç katını geçmişti. Ancak, bu muazzam başarı bile ele aldığımız dönemin ölçütleri açısından aslında mütevazı boyuttaydı. 1870'ye gelindiğinde, her Birleşik Krallık, Fransa, Almanya, Avusturya ve İskandinavya yurttaşı için dış ticaret değeri, 1830'daki de-

* Avrupa'nın diplomatik, şecereci ve siyasi İncil'i olan *Almanach de Gotha*, şimdi Amerika cumhuriyetleri olan eski sömürgeler hakkında çok az bilinen şeyleri bile özenle kaydetmesine karşın, 1859'dan önceki İran'ı, 1861'den önceki Çin'i, 1863'ten önceki Japonya'yı, 1868'den önceki Liberya'yı, 1871'den önceki Fas'ı içermemektedir. Siyam ise ancak 1880'de Almanağa alındı.

** Yani, bu dönemde Avrupa'nın ekonomik istatistiklerinin görüş alanı içine girmiş bütün ülkelerin bütün ihracat ve ithalatının özet toplamı.

ğerin dört ila beş katına; her Flaman ve Belçikalı için üç katına ve hatta (dış ticaretin sadece marjinal bir önem taşıdığı) Birleşik Devletler yurttaşı için yaklaşık iki katına çıkmıştı. 1870'li yıllar boyunca, 1840'daki 20 milyon ton ile karşılaştırıldığında, öndegelen ülkeler arasında yıllık 88 milyon ton civarında bir deniz taşımacılığı gerçekleşmişti. Yine [1840'daki] 1.4 milyon tonla karşılaştırıldığında, [1870'lerde] 31 milyon ton kömür; 2 milyon ton tahıla karşılık 11.2 milyon ton tahıl; 1 milyon ton demire karşılık 6 milyon ton demir ve hatta –yirminci yüzyılın habercisi olacak biçimde– 1.4 milyon ton petrol –ki 1840'daki deniz aşırı ticaretin bilmediği bir şeydi bu– deniz ticaretine konu olmuştu.

Şimdi, dünyanın birbirinden çok daha uzak bölgeleri arasındaki ekonomik değişim ağının sıkılığını ölçelim. İngiltere'nin Türkiye'ye ve Orta Doğu'ya olan ihracatı, 1848'de 3.5 milyon libreden, 1870'te 16 milyon libreyle doruk noktasına çıktı; Asya'ya olan ihracatı 7 milyondan 41 milyona (1875); Orta ve Güney Amerika'ya 6 milyondan 25 milyona (1872); Hindistan'a yaklaşık 5 milyondan 24 milyona (1875); Okyanusya'ya [Avustralya, Yeni Zelanda] 1.5 milyondan 20 milyona (1875) yükseldi. Başka bir deyişle, yaklaşık otuz yıl içerisinde dünyanın en gelişmiş ekonomisi ile dünyanın en uzak ya da geri kalmış bölgeleri arasındaki gerçek ekonomik değişimin değeri yaklaşık altı kat artmıştı. Hatta bu rakamlar bile o dönemin ölçütlerine göre fazla etkileyici değildir; ama salt hacim olarak o zamana kadarki bütün planları geride bırakmaktaydı. Dünyanın çeşitli bölgelerini birbirine bağlayan ağ, gözle görülür biçimde sıkılaşmaktaydı.

Devam ede gelen ve haritalardaki boş yerlerin yavaş yavaş dolmasını sağlayan keşif sürecinin, dünya pazarının büyümesiyle ilişkisi karmaşık bir meseledir. Bu süreç, bir bölümüyle dış politikanın; birazıyla misyoner coşkunluğunun; bir ölçüde bilimsel merakın ve dönemimizin sonlarına doğru da gazetecilik ve yayın faaliyetinin bir yan ürünüydü. Ancak, ne İngiliz Dışişlerinin 1849'da Orta Afrika'yı keşife gönderdiği J. Richardson (1787–1865), H. Barth (1821–65) ve A. Overweg (1822–52), ne Kalvinci Hıristiyanlığın çıkarları uğruna hâlâ 'karanlık kıta' olarak bilinen bölgeyi 1840–73 arasında boydan boya kateden büyük David Livingstone (1813–73), o sırada bulunduğu yerleri keşfe çıkan (bir tek o da değildi!) *New York Herald*'ın muhabiri Henry Morton Stanley (1841–1904), ne de tamamen coğrafi ve serüvenci ilgileri olan S.W. Baker (1821–92) ile J.H. Speke (1827–64), seyahatlerinin ekonomik boyutundan haberdardılar ve haberdar olmaları mümkündü. Misyoner gibi hareket eden bir Fransız beyefendisinin dediği gibi:

"Tanrı Efendimizin insana ihtiyacı yok; Müjde [İncil], insanın yardımı olmadan [da] yayılır. Buna rağmen, Müjde'nin tebliğinin yolu üzerindeki engelleri kaldırma görevine bir katkısı olacaksa, bu, Avrupa ticaretinin itibarını arttırır..."[4]

Keşfetmek, sadece bilmek değil; bilinmeyen, dolayısıyla tanımı gereği geri kalmış barbarlara, uygarlığın ve ilerlemenin ışığını götürmek, onları geliştirmek; vahşi çıplaklığın ahlak dışılığını, Tanrının inayetiyle Bolton'da ve Roubaix'te imal edilmiş gömlek ve pantolonlarla örtmek; uygarlığı kaçınılmaz olarak ardından sürükleyen Birmingham mallarını ayaklarına götürmek demektir.

Aslına bakılırsa, bizim 'kâşif' dediğimiz ondokuzuncu yüzyıl ortalarında yaşamış bu kimseler, yerküreyi bilgiye açan çok geniş bir insan topluluğunun, sayısal olarak pek önemli olmamakla birlikte halkın yakından tanıdığı bir alt grubunu oluşturmaktaydı yalnızca. Bunlar, ekonomik gelişmenin ve kazancın, henüz (Avrupalı) tüccarı, maden arayıcısını, haritacıyı, demiryolu ve telgraf müteahhidini ve son olarak, şayet iklim uygunsa, beyaz göçmenleri 'kâşif'in yerine geçirecek kadar etkin olmadığı bölgelere giden kimselerdi. Afrika içlerinin haritasının çıkarılmasında baskın öge 'kâşifler'di; çünkü bu kıta, Atlantik köle ticaretine son verilmesiyle, bir yandan (güneyde) değerli taşların ve madenlerin bulunması, öte yandan ancak tropikal iklimlerde yetişen ya da toplanabilen ve henüz sentetik olarak üretilemeyen bazı birincil malların ekonomik değerinin keşfi arasındaki dönemde, apaçık ekonomik varlıklara sahip değildi. Bu denli büyük ve yeterince yararlanılmamış bir kıtanın daha öncei zenginlik ve kazanç kaynağı haline gelmemiş olması anlaşılır gibi görünmese de, ne o sırada büyük bir öneme sahipti ne de 1870'lere kadar bir vaat edicilik taşıyordu (Hepsi bir yana, İngiltere'nin alt–Sahra Afrikası'na ihracatı 1840 sonlarında yaklaşık 1.5 milyon libreden, 1871'de 5 milyon libreye yükselmişti; 1870'lerde de ikiye katlanarak 1880 başlarında 10 milyon libreye çıkmıştı, ki buna vaat edici değil denemezdi). İç bölgesi devasa, bomboş bir çölden ibaret olduğundan ve yirminci yüz yıl ortalarına kadar ekonomik sömürüye uygun kaynaklardan yoksun olduğundan, Avustralya'yı da bilgiye açanlar yine 'kâşifler' oldu. Öte yandan, kuzey kutbu dışında dünyanın okyanusları 'kâşifler'e artık çekici gelmiyordu.* (Ele

* Buradaki dürtü de –Atlantik'ten Pasifik'e gemi taşınacılığında (günümüzdeki kutuplar arası uçuşlarda olduğu gibi) zamandan, dolayısıyla paradan büyük tasarruf sağlayacak, uygulanabilir, kullanışlı bir kuzey-batı ve kuzey-doğu geçiş yolu arayışı– büyük oranda ekonomikti. Bu dönemde Kuzey Kutbu'na yönelik ısrarlı bir arayış içinde olunmadı.

aldığımız dönemde Antartika hemen hiç ilgi çekmiyordu). Ancak layıkıyla keşif denebilecek şeyin büyük bölümünü, gemi taşımacılığının devasa ölçülerde genişlemesi ve hepsinden önce de deniz altına kablo döşenmesi oluşturmaktaydı.

Demek ki 1875'te dünya hiç olmadığı kadar iyi biliniyordu. Hatta gelişmiş ülkelerin pek çoğunda, daha çok askeri amaçlarla hazırlanmış ulusal düzeyde ayrıntılı haritalar bulunmaktaydı. Bu türde ilk öncü çalışma olan İngiltere'nin *Ordnance Survey* haritaları –ancak içlerinde İskoçya ve İrlanda henüz yer almıyordu–, 1862'de tamamlanarak yayımlandı. Ne var ki, dünyanın en uzak bölgelerinin, şimdiye kadar görülmedik bir düzenlilik, muazzam miktarlarda mal ve insan taşıma kapasitesi ve hepsinden önce hıza sahip (demiryolu, buharlı gemi, telgraf gibi) iletişim araçları sayesinde birleşmeye başlaması, yalın bilgiden daha önemliydi.

1872'ye gelindiğinde, Jules Verne'nin tarihe geçirdiği zafere ulaşıldı: Peşini bırakmayan sayısız aksilik de hesaba katıldığında yılmaz Phileas Fogg'un dünyayı seksen günde dolaşmasının mümkün olup olmadığı. Okurlar, bu soğukkanlı gezginin izlediği güzergâhı anımsayacaklardır. Londra'dan buharlı gemiyle yola çıkmış, Brindisi'ye dek bütün Avrupa'yı trenle katetmiş, sonra gemiyle (tahminen yedi günde) yeni açılan Süveyş Kanalı'nı geçmişti. Süveyş'ten Bombay'a gemiyle yolculuk on üç gün sürecekti. Bombay'dan Kalküta'ya tren yolculuğu, hattın tamamlanmamış olma olasılığı düşünülürse üç gün tutabilirdi. Buradan deniz yoluyla Hong Kong'a, Yokohama'ya ve Pasifik'in karşı kıyısındaki San Francisco'ya kadarki yol, kırk bir günlük hâlâ uzun bir yoldu. Ancak, Amerika kıtasını boydan boya geçen demiryolu 1869'da tamamlandığından, New York'a normalde yedi günlük bir yolculukla gezginimizin arasına Batının henüz tamamen kontrol altına alınamamış –bizon sürüleri ve yerliler gibi– tehlikeler girmekteydi. Gezinin geri kalan kısmı –Atlantik'in geçilerek Liverpool'a ve oradan trenle Londra'ya gidilmesi–, hayali korkular dışında hiçbir sorun çıkarmayacaktı. Aslında bundan pek de uzun olmayan bir süre sonra bir Amerikan seyahat şirketi, müşterilerine buna benzer bir dünya turu sundu.

Bu gezi, 1848'de yapılmış olsaydı Fogg'un ne kadar zamanını alırdı? Yolculuğun neredeyse tümünü deniz yoluyla yapmak gerekecekti, zira o zamana dek kıtayı kateden bir demiryolu hattı yoktu; Birleşik Devletler haricinde, dünyanın başka bir yerindeyse demiryolunun 'd'si bile bulunmuyordu (Amerika'daki demiryolu hattı da iç bölgelere 200 mil kadar girebiliyordu). En hızlı seyreden yelkenli gemiler (ünlü çay mavnaları), teknik başarılarının doruğunda oldukları günlerde, 1870 dolaylarında

Canton'a ortalama 110 günde gidebilirlerdi. Bu yolculuğun 150 güne kadar çıktığı da vakiydi, ama nereden bakılsa doksan günden az değildi. 1848'de bir gemi yolculuğunun, her şeyin yolunda gitmesi halinde, 11 aydan (ya da limanda geçirilen süre hesaba katılmadan Phileas Fogg'un süresinin dört katından) daha az tutacağını varsayamayız.

Deniz araçlarının hızında iyileştirmelerin geç gerçekleşmesinden dolayı, uzun mesafeli yolculukların sürelerindeki bu iyileştirmeler de mütevazı boyutlardaydı. 1851'de Liverpool'dan New York'a buharlı bir transatlantikle yapılan bir yolculuğun ortalama süresi 11–12 gündü. White Star denizyolları, bu süreyi 10 güne indirmekle gurur duymaktaydı, ama 1873 yılında bile bu süre aynen kaldı.[5] Denizyolunun, örneğin Süveyş Kanalı aracılığıyla olduğu gibi, kısaltıldığı yerler dışında, Fogg da, 1848'deki bir gezginin yapabileceğinden daha fazlasını yapmayı umamazdı. Gerçek dönüşüm, demiryolu sayesinde karada yaşandı; hatta bu bile, demiryolu yapımındaki artıştan çok, buharlı lokomotiflerin teknik olarak sahip oldukları hız olanaklarının arttırılmasıyla mümkün oldu. Gerçi Londra–Holyhead arası çoktandır 8.5 saatti –bu rakam, 1974'teki rakamdan yalnızca 3.5 saat fazladır–, ama 1848'in trenleri 1870'lerin trenlerinden genelde daha yavaştı (Ancak 1865'e gelindiğinde –Oscar'ın babası ve ünlü bir balıkçı olan– William Wilde, Londralı okurlarına haftasonunda küçük bir balık avı partisi için Connemara'ya gidip dönmelerini önerebilmekteydi; bugünün demir ve deniz yoluyla [bile] bu kadar kısa sürede bu geziyi yapmak olanaksız olduğu gibi, uçak yolculuğu dışında hiç de kolay ve rahat değildir). Ne var ki, 1830'larda geliştirilen lokomotif, son derece etkili bir makineydi. Fakat 1848'de İngiltere dışında hiçbir yerde bir demiryolu ağından söz etmeye olanak yoktur.

II

Bu kitapta ele alınan dönemde, Avrupa'nın hemen her yerinde, Birleşik Devletler'de, hatta dünyanın başka birkaç bölgesinde daha, böylesi uzun mesafeli bir demiryolu ağının yapımına tanık olundu. Birincisi genel bir manzara sunan, ikincisi biraz daha ayrıntılı olan aşağıdaki tablolar konu hakkında bir fikir vermektedir. 1845'te Avrupa dışında tek bir mil bile olsa demiryolu rayına sahip yegâne 'azgelişmiş' ülke Küba idi. 1855'e gelindiğinde, Güney Amerika'dakilerle (Brezilya, Şili ve Peru) Avustralya'dakiler pek göze batınamakla beraber, beş kıtanın tamamında demiryolu hattı bulunmaktaydı.

AÇIK DEMİRYOLU HATTI (bin mil olarak)[6]

	1840	1850	1860	1870	1880
Avrupa	1.7	14.5	31.9	63.3	101.7
Kuzey Amerika	2.8	9.1	32.7	56.0	100.6
Hindistan	–	–	0.8	4.8	9.3
Asya'nın geri kalanı	–	–	–	–	*
Avustralasya	–	–	*	1.2	5.4
Latin Amerika	–	–	*	2.2	6.3
Afrika (Mısır çevresi)	–	–	*	0.6	2.9
Toplam dünya	4.5	23.6	66.3	128.2	228.4

* 500 milden daha az

DEMİRYOLU YAPIMINDAKİ İLERLEME[7]

	1845	1855	1865	1875
Avrupa'daki ülke sayısı				
demiryolu olan	9	14	16	18
1000 km.nin üzerinde	3	6	10	15
10.000 km.nin üzerinde	–	3	3	5
Amerika'daki ülke sayısı				
demiryolu olan	3	6	11	15
1000 km.nin üzerinde	1	2	2	6
10.000 km.nin üzerinde	–	1	1	2
Asya'daki ülke sayısı				
demiryolu olan	–	1	2	5
1000 km.nin üzerinde	–	–	1	1
10.000 km.nin üzerinde	–	–	–	1
Afrika'daki ülke sayısı				
demiryolu olan	–	1	3	4
1000 km.nin üzerinde	–	–	–	1
10.000 km.nin üzerinde	–	–	–	–

1865'te Yeni Zelanda, Cezayir, Meksika ve Güney Afrika, ilk demiryollarına kavuştular; 1875'e gelindiğinde Brezilya, Arjantin, Peru ve Mısır bin mil kadar bir demiryolu hattına sahipken, Seylan, Cava, Japonya, hatta uzaktaki Tahiti'de ilk raylar döşenmeye başlamıştı. Bu arada 1875'te dünyada 62.000 lokomotif, 112.000 yolcu vagonu ve yarım milyon kadar yük vagonu bulunmaktaydı ve tahminen 1.317 milyon yolcu ve 715

milyon ton eşya taşınmıştı, ki bu rakamlar, aynı on yıl içersinde (ortalama) her yıl deniz yoluyla taşınan mal ve insanların yaklaşık dokuz katıydı. Ondokuzuncu yüzyılın üçüncü çeyreği, nicelik olarak ifade edilirse, ilk gerçek demiryolu çağıydı.

Doğal olarak insanların en fazla ilgisini çeken gelişme, büyük ana demiryolu hatlarının kurulması oldu. Bir bütün olarak alındığında, gerçekten de o tarihe kadar insanlık tarihinin bildiği hemen hemen en göz kamaştırıcı mühendislik başarısı ve en büyük kamu işlerinden biriydi. Demiryolları, İngiltere'nin topografyasını kolayladığından, teknik başarıları çok daha göz alıcıydı. Viyana'dan Trieste'ye giden Güney Demiryolu, daha 1854'te yaklaşık 3000 metre yükseklikteki Semmering Boğazı'ndan geçmekteydi; 1871'e gelindiğinde Alplerden geçen demiryolları 4500 metre yüksekliği buldu; 1869'da Union Pacific, Rocky dağlarında 8600 metreye ulaştı; ve 1874'te ekonomik fatih Henry Meigg'in (1811–77) Peru Merkez Demiryolu'nun 15.840 metrelik bir yüksekliğe ulaşması, ondokuzuncu yüzyıl ortaları için tam bir zaferdi. Doruklara vardıklarında kayaları delerek, İngiltere'nin ilk gösterişsiz demiryolu geçitlerini yaptılar. Alplerdeki büyük tünellerin ilkinin (Mont Cenis) yapımına 1857'de başlandı ve 1870'te tamamlandı. Brindisi'ye olan mesafeyi yirmi dört saat azaltan bu tünelin yedi buçuk mili, ilk posta treni tarafından geçildi (Hatırlanacağı gibi Phileas Fogg da burayı kullanmıştı).

Kanalı Akdeniz'e bağlayan ilk demiryolu yapıldığında; Seville'e, Moskova'ya, Brindisi'ye trenle yolculuk mümkün hale geldiğinde; demir raylar, Kuzey Amerika'nın çayırlarını ve dağlarını geçerek batıya doğru ve 1860'larda Hindistan alt-kıtasını geçerek Nil vadisine ve 1870'lerde Latin Amerika'nın hinterlandlarına doğru ilerledikçe, mühendislerin bu kahramanlık çağında yaşayanları saran heyecan, özgüven ve gurur dalgasını paylaşmamak olanaksızdır.

Endüstrileşmenin, bütün bunları gerçekleştiren hücum kıtalarına; yani, çoğu zaman ekipler halinde örgütlenmiş, kazma kürekle hayal bile edilemez sayıda dağa taşa şekil vermiş köylü ordularına; doğdukları topraklardan çok uzak diyarlara hat çeken demiryolu işçilerine, ustalara; Arjantin'de ya da Yeni Güney Galler'de canla başla yeni demiryolları kuran Newcastlelı ya da Boltonlu mühendislere, teknisyenlere hayranlık duymamak mümkün mü?* Hemen her kilometrede kemiklerini bırakan

* Bir Fransız demiryoluna usta başı olmak için yurtdışına giden ve bir süre sonra 1852'de İtalya'nın ikinci büyük mühendislik şirketi haline gelecek olan şirketin kurulmasına katkıda bulunan Newcastlelı lokomotif teknisyeni William Pattison gibi, başarılı işadamlarının arasında onların izlerini buluyoruz.[8]

hamallar ordusuna acımamak mümkün mü? Bugün bile Satyadjit Ray'ın (ondokuzuncu yüzyılda yazılmış bir Bengal romanından alınma) güzel filmi *Pather Panchali*, o zamana dek öküz arabalarından ya da yük hayvanlarından başka hiçbir şeyin geçemediği yerlere giren, endüstrinin o karşı konulmaz ve esinleyici gücünün, demirden dev ejderin, ilk buharlı trenin yarattığı o merak ve şaşkınlığı duyumsatmaktadır bize.

Maddi ve tinsel bu insan peyzajında bu muazzam dönüşümleri örgütlemiş ve onlara nezaret etmiş silindir şapkalı sert adamlar karşısında da duygulanmamak olanaksızdır. O dönemde beş kıtadan seksen bin adamı yanında çalıştıran Thomas Brassey (1805–70), bu girişimci insanların sadece en ünlüsüdür ve denizaşırı ülkelerdeki faaliyetlerinin (Prato ve Pistoia, Lyons ve Avignon, Norveç Demiryolu, Jutland, Kanada Büyük Demiryolu, Bilbao ve Miranda, Doğu Bengal, Mauritius, Queensland, Orta Arjantin, Lemberg ve Czernowitz, Delhi Demiryolu, Boca ve Barracas, Varşova ve Terespol, Callao Docks), generallerin o karanlık günlerde aldıkları savaş madalyalarından bir farkı yoktur.

Sonraları kuşaklar boyu hatiplerin suyunu çıkartacakları, ticari bir övünç kaynağı olacak bir ifadeyle 'endüstrinin romansı', demiryolu inşaatlarından yalnızca para kazanan bankerleri, tefecileri, borsa tellallarını bile saracaktı. George Hudson (1800–71) ya da Barthel Strousberg (1823–84) gibi kendinden geçmiş 'roket'ler, hileli işlerden ziyade, servetten ve toplumsal şöhretten iflasa sürüklendiler. Bu insanların çöküşü, ekonomi tarihinde birer dönüm noktası olmuştur (Ellerini attıkları diğer her şey gibi varolan demiryollarını sadece satın alıp yağmalayan –Jim Fisk [1834–72], Jay Gould [1836–92], Commodore Vanderbilt [1794–1877] gibi– Amerikan demiryolcuları arasındaki gerçekten 'hırsız baronlar' için böyle bir şey söylemek mümkün değildir). Hatta büyük demiryolu müteahhitleri arasında hilebazlıkları en ortada olanlara bile, gönülsüz de olsa bir hayranlık duymamak zordur. Henry Meiggs, hiçbir ölçüte göre dürüst bir adam sayılmazdı; ardında ödenmemiş faturalar, rüşvetler ve zamanını saygıdeğer işadamları arasında geçirmekten çok, Amerika kıtasının bütün batı sınırı boyunca ve ülke içinde de San Francisco ve Panama gibi habis merkezlerde zevk ve sefayla geçirilen günlerin anılarını bırakmıştı. Fakat Peru Merkez Demiryolu'nu bir kez gören birinin, bu romantiğin muazzam düşüncesini ve başarısını kabul etmemesi olanaklı mıdır?

Romantizmden, girişimden ve paradan oluşan bu bileşimin belki de en çarpıcı görünümünü, şu tuhaf Fransız Saint Simoncular hizbi sergilemiştir. Özellikle 1848 devriminin başarısız olmasından sonra endüstri-

leşmenin bu havarileri, tedrici olarak, tarih kitaplarına 'ütopyacı sosyalist' olarak geçmelerine neden olan bir dizi inançtan, 'endüstrinin kaptanları', ama hepsinden öte iletişimin müteahhitleri sıfatıyla dinamik, serüvenci bir girişimciliğe kaydılar. Ticaret ve teknolojiyle birbirine bağlanmış bir dünya hayalini kuranlar yalnız onlar değildi. Fakat bir dünya girişim merkezi oluşturmak, karayla kuşatılmış Habsburg İmparatorluğu'nun, henüz açılmamış olan Süveyş Kanalı'nı öngörürcesine gemilerine *Bombay* ve *Kalküta* adlarını veren Triesteli bir *Avusturyalı Lloyd** yaratması kadar ihtimal dışıydı. Ne var ki, Süveyş Kanalı'nı yapan ve (en büyük talihsizliği olacak) Panama Kanalı'nı planlayan F.M. de Lesseps (1805–94) bir Saint–Simoncuydu.

Isaac ve Emile Pereire kardeşler, talihlerini III. Napoleon İmparatorluğu'nda arayan esasen maceracı bankerler olarak bilinmeye başlanacaklardı. Ancak, altında atölyelerin bulunduğu bir dairede yaşayan ve yeni ulaşım biçiminin üstünlüğünü kanıtlamak gibi bir kumara girişen Emile, 1837'de ilk Fransız demiryolunun kurulmasına nezaret etmişti. İkinci İmparatorluk döneminde Pereire kardeşler, sonunda kendilerini alt edecek olan (1869) daha tutucu Rothschildlerle muazzam bir düelloya girişerek, kıtanın her köşesine demiryolu döşeyeceklerdi. Bir başka Saint–Simoncu olan P.F. Talabot (1789–1885), başka şeylerin yanısıra Güneydoğu Fransa demiryolunu, Marsilya doklarını ve Macar demiryollarını yaptı ve Karadeniz'e dek Tuna'da çalışacak ticari bir filoda kullanmak niyetiyle Rhone nehrinde çalışan ve hurdaya çıkartılmış mavnaları satın aldı (Habsburg İmparatorluğu bu projeyi geri çevirmişti). Bu tür insanların düşüncelerini kıtalar, okyanuslar dolduruyordu. Onlar için dünya, demirden rayların ve buharlı makinelerin birleştirdiği tek bir bütündü; çünkü işlerinin ufku da tıpkı hayalleri gibi dünya ölçeğindeydi. Bu insanlar için insanın yazgısı, tarih ve kâr, bir ve aynı anlama gelen şeylerdi.

Genel açıdan bakıldığında, ana demiryolları ağı, uluslararası deniz taşımacılığı ağını tamamlayan bir işleve sahipti. Asya, Avustralya, Afrika ve Latin Amerika'da varolduğu kadarıyla demiryolu, ekonomik açıdan değerlendirildiğinde, buradan gemilerle dünyanın endüstriyel ve kentsel bölgelerine taşınacak olan birincil malları üreten bölgeleri limana bağlamanın başlıca yoluydu. Gördüğümüz gibi, ele aldığımız dönemde deniz taşımacılığının hızında dikkate değer bir artış gerçekleşmedi. Şu çok iyi bilinen olgu, deniz taşımacılığının teknik bakımdan ne denli ağır oldu-

*Denizcilerin çıkarlarını korumak için Londra'da kurulmuş dünyanın en eski ve en önemli sigorta şirketi –çn.

ğunu göstermektedir: Teknolojik açıdan daha az çarpıcı olmakla birlikte, temel bir takım iyileştirmelerle verimliliğinin artırılması sayesinde yelkenli gemiler, insanları oldukça şaşırtan yeni buharlılara karşı varlığını hâlâ sürdürmekteydi. Aslında buharlılar, dikkate değer bir artışla, 1840'da dünyanın [yük] taşıma kapasitesinin %14'ünü karşılarken, 1870'te bu rakam %49'a yükselmişti, ama yelkenliler az da olsa hâlâ öndeydi. Yelkenlilerin yarışta geriye düşmeleri, 1870'lere, özellikle 1880'lere kadar mümkün olmadı (Ertesi on yılın sonlarına doğru taşımadaki payları yeryüzü genelinde %25 dolaylarına geriledi). Buharlının zaferi, özünde İngiliz ticaret denizciliğinin ya da daha doğrusu onun arkasındaki İngiliz ekonomisinin zaferiydi. 1840'ta ve 1850'de İngiliz gemileri, dünya nominal buharlı tonajının yaklaşık dörtte birini, 1870'te üçte birden fazlasını, 1880'de ise yarıdan fazlasını oluşturmaktaydı. Bir başka biçimde ifade edersek, 1850 ile 1880 arasında dünyanın geri kalanında bu artış %440 olurken, İngiliz buharlılarının tonajı %1600 oranında arttı. Bu gelişme oldukça doğaldı. Callao'dan, Şangay'dan ya da İskenderiye'den gemilere yüklenen malların İngiltere'ye gidecek olması neredeyse kaçınılmazdı. 1874 yılında Süveyş Kanalı'ndan geçen bir milyon iki yüz elli bin ton yükün 900.000 tonu İngiltere'ye aitti. Kanalın açıldığı ilk yılsa, bu rakam yarım milyon tondan biraz daha azdı. Kuzey Atlantik'in karşı yakasına yapılan düzenli taşımacılık ise bundan daha büyüktü: 1875'te Birleşik Devletler'in belli başlı üç limanına 5.8 milyon ton yük indirilmişti.

Demiryolu ve gemiler, birbirleri için de insan ve mal taşıdılar. Ancak bir anlamda, ele aldığımız dönemin en heyecan verici teknolojik dönüşümü, mesajların elektrikli telgraf aracılığıyla iletilmesiydi. Öyle görünüyor ki bu devrimci alet, bu tür sorunların çözümlerinin ansızın gizemli bir yoldan bulunmasına benzer biçimde, daha 1830'ların ortalarında keşfedilmeyi bekliyordu. 1836–7'de bir dolu farklı araştırmacı tarafından (aralarında en ünlüleri Cooke ile Wheatstone'du) neredeyse aynı anda icat edildi. Birkaç yıl içerisinde demiryollarında kullanılmaya başlandı ve daha da önemlisi (gerçi ünlü Faraday, kabloların gütaperkayla yalıtılmasını önerdiği 1847 yılına kadar uygulanma olanağı bulamamıştı, ama) 1840'dan itibaren deniz altından hat çekilmesi planları yapılmaya başlandı. 1853'te bir Avusturyalı olan Gintl ve ondan iki yıl sonra bir başka Avusturyalı Stark, aynı tel boyunca her iki yönde de mesaj göndermenin mümkün olduğunu kanıtladılar; 1850'lerin sonlarına gelindiğinde, Amerikan Telgraf Şirketi saatte iki bin kelime gönderen bir sistemi uygulamaya soktu; 1860'ta Wheatstone, kağıt şerit ile teleksin babası otomatik baskı yapan bir telgrafın patentini aldı.

İngiltere ile Birleşik Devletler, bilim adamlarınca geliştirilen bir teknolojinin ilk örneklerinden olan ve karmaşık bir bilimsel kurama dayanmadan geliştirilebilmesi neredeyse olanaksız bu yeni aleti daha 1840'larda uygulamaya koydular. 1848'den sonra Avrupa'nın gelişmiş bölgeleri de bu aleti hızla benimsedi: Avusturya ve Prusya 1849'da, Belçika 1850'de, Fransa 1851'de, Hollanda ve İsviçre 1852'de, İsveç 1853'te, Danimarka 1854'te. Norveç, İspanya, Portekiz, Rusya ve Yunanistan'a 1850'lerin ikinci yarısında; İtalya, Romanya ve Türkiye'ye 1860'larda girdi. Benzer telgraf hatları ve alıcılar çoğaldı: 1849'da Avrupa kıtasında 2000; 1854'te 15.000; 1859'da 42.000; 1864'te 80.000; 1869'da 111.000 mil. Aynı durum mesajlar için de geçerliydi. 1852'de, o zamana dek telgrafın girdiği altı kıtadaki bütün ülkelere yaklaşık çeyrek milyon mesaj gönderilmişti. 1869'da Fransa ve Almanya, her biri 6 milyonun; Avusturya 4 milyonun; Belçika, İtalya ve Rusya 2 milyonun üzerinde; hatta Türkiye ve Romanya bile 600.000 ile 700.000 arasında mesaj göndermişti.[9]

Ne var ki, en önemli gelişme, deniz altına yerleştirilecek kabloların imali ve ilk olarak 1850'lerin başında [Manş] Kanalı'nın karşısına (1851'de Dover–Calais ve 1853'te Ramstage–Ostend) döşenmesi oldu; ama mesafeler giderek uzadı. 1840'ların ortalarında Kuzey Atlantik'e kablo döşenmesi fikri ortaya atıldı ve 1857–8'de döşendi de; ancak yetersiz yalıtım nedeniyle arızalandı. Bir kablo döşeyici olan ünlü *Great Eastern* gemisiyle –dünyadaki en büyük gemi– yapılan ikinci girişim, 1865'te başarıya ulaştı. Bunu, uluslararası bir kablo döşeme furyası izledi; beş ya da altı yıl içinde yerkürenin etrafı neredeyse bir kuşak gibi sarıldı. Sadece 1870'te Singapur'dan Batavia'ya; Madras–Penang, Penang–Singapur, Süveyş–Aden, Aden–Bombay, Penzance–Lizbon, Lizbon–Cebelitarık, Cebelitarık–Malta, Malta–İskenderiye, Marsilya–Bône, Emden–Tahran (karadan), Bône–Malta, Salcombe–Brest, Beachy Head–Havre, Santiago de Cuba–Jamaika, Möen–Bornholm–Libau arasına ve Kuzey Denizi'ne karşılıklı olarak bir başka hat çekildi. 1872'de Londra'dan Tokyo'ya ve Adelaide'ye telgraf çekmek mümkün hale geldi. Her ne kadar telgrafla gönderilen haberler söz konusu başarı kadar heyecan verici değilse de, 1871'de İngiltere'deki at yarışları, beş dakikadan daha az sürede Londra'dan Kalküta'ya bildirilebiliyordu. Phileas Fogg'un seksen gününün bunun yanında lafı mı olur? Bu iletişim hızı, daha önce görülmemiş bir şey olmakla kalmıyor, kendisiyle hiçbir şeyin mukayese edilmesine de olanak tanımıyordu. 1848'de çoğu insan için tasavvur bile edilemeyecek bir şeydi.

Dünya çapında telgraf sisteminin kurulması, siyasi ve ticari unsurları birleştirdi: Birleşik Devletler çok büyük bir istisna olmak kaydıyla, ülke-

lerin iç kesimlerinde telgraf neredeyse tamamen devletin sahip olduğu ve işlettiği bir kurum haline geldi ya da baştan beri öyleydi; İngiltere bile 1869'da telgraf sistemini Posta İdaresi adı altında millileştirdi. Öte yandan, haritadan da açıkça görüldüğü gibi, (özellikle İngiliz İmparatorluğu için) çok önemli stratejik öneme sahip olmalarına karşın, deniz altına döşenen kablolar neredeyse tamamen onları yapan özel şirketlerin tasarrufunda kaldı. Rusya, Avusturya ve Türkiye gibi ülkelerden gönderilen ve, ticari ve özel amaçlı haber alışverişleriyle açıklanamayacak olan inanılmaz sayıdaki telgrafın da gösterdiği gibi, bu kablolar yalnızca askeri ve güvenlikle ilgili nedenlerden dolayı değil, idari olarak da hükümetler açısından büyük önem taşıyordu (1860 başlarına kadar Avusturya'nın telgraf trafiği, Kuzey Almanya'nınkini aşmaktaydı). Ülke ne kadar büyükse, uzaktaki karakollarıyla hızlı iletişimi sağlayacak araçlara sahip olmak da otoriteler için o kadar önem kazanmaktaydı.

Elbette, sıradan yurttaşlar da çok geçmeden (tabii esas olarak yakınlarıyla acil ve malum konuşmalar yapmak için) telgrafın yararını keşfettiler; fakat telgrafın daha çok işadamları tarafından yoğun bir biçimde kullanıldığı açıktır. 1869'da Belçika'da telgraf mesajlarının %60'a yakını özel amaçlıydı. Ama bu aracın en anlamlı yeni kullanım biçimi, salt mesajların sayısıyla ölçülemez. Julius Reuter'in (1816–99) 1851'de Aix–la Chapelle'de (Aachen) telgraf acentasını kurarken öngördüğü gibi, telgraf *haber*in biçimini değiştirdi (Reuter, İngiliz pazarına 1858'de girdi ve bu pazar, o tarihten sonra Reuters adıyla anılmaya başlandı). Gazetecilik açısından bakılırsa, ortaçağ, uluslararası haberlerin yeryüzünün yeterince çok yerinden ertesi sabahın kahvaltı masasına rahatlıkla tellenebildiği 1860'larda sona erdi. Atlatma haberler, artık günlerle ya da uzak yerler söz konusu olduğunda haftalarla, aylarla değil, saatler, hatta dakikalarla ölçülmekteydi.

Ancak, iletişimdeki bu olağandışı hızlanmanın paradoksal bir sonucu oldu. Bu yeni teknolojiye sahip yerlerle diğerleri arasındaki uçurumun büyümesine paralel olarak, ulaşımın hızının hâlâ ata, öküze, katıra, hamallara ya da sallara bağlı olduğu dünyanın bu kısımlarının görece geri kalmışlıkları daha da yoğunlaştı. New York'tan Tokyo'ya dakikalar ya da saatlerle ölçülebilecek bir sürede telgraf çekilebildiği bir zamanda, *New York Herald*'ın bütün kaynaklarıyla orta Afrika'daki David Livingstone'dan sekiz, dokuz ay içinde tek bir harf bile alamaması iyice sırıtmaktaydı (1871–2); Londra'da *The Times*'ın, aynı bilgiyi ancak New York baskısının yayımlandığı günün ertesi günü yeniden basabilmesi daha da sırıtmaktaydı. 'Vahşi Batı'nın 'vahşiliği', 'karanlık kıta'nın 'karanlığı', kısmen bu tür tezatlardan kaynaklanmaktaydı.

Bu nedenle halk, kâşife ve giderek *tout court* 'gezgin' olarak anılacak kişiye –yani turiste hitap eden buharlı geminin kamarası, trenin yataklı vagonu (bunların ikisi de ele aldığımız dönemin yenilikleridir), otel ve pansiyon dışında, teknolojinin sınırlarında ya da dışında yolculuk eden kişiye– tutkuyla bakmaktaydı. Phileas Fogg, bu sınırda yolculuk etmişti. Girişiminin asıl amacı, hem yerkürenin trenle, buharlıyla ve telgrafla neredeyse kuşatılmış olduğunu, hem de bir dünya gezisinin hâlâ rutin bir iş haline gelmesini engelleyen belirsizliklerin ve henüz kapatılamamış uçurumların sınırlarını göstermekti.

Ne var ki, öyküleri iştahla okunan bu 'gezginler', modern teknolojiden yardım almadan, bilinmeyen tehlikelerin üstesinden yerli hamallar ve cesaret sayesinde gelen kimselerdi. Onlar, özellikle Afrika'nın içlerine dalan maceracılar, İslamın bilinmeyen ülkelerinde tehlikelere atılan kişiler, Güney Amerika'nın cangıllarında ya da Pasifik adalarında kelebek ve kuş avlayan doğa düşkünleri, kâşif ve misyonerdiler. Ondokuzuncu yüzyılın üçüncü çeyreği, yayıncıların da çok çabuk farkettiği gibi, Burton'un ve Speke'in, Stanley'in ve Livingstone'un peşinden dağ başlarında ve ilkel ormanlarda dolaşan yeni bir koltuk gezginliği türü için altın çağın başladığı bir dönemdi.

III

Buna karşın, uluslararası ekonominin ağının sıkılaşması, coğrafi bakımdan çok uzak bölgeleri bile dünyanın geri kalanıyla, yazınla sınırlı kalmayan doğrudan ilişkiler içine soktu. Gerçi trafiğin artan yoğunluğu, aynı zamanda bir sürat talebini de beraberinde getirmekteydi, ama söz konusu olan sadece hız değil, yankının erimiydi. Gerek ele aldığımız dönemi başlatan, gerekse burada açıklandığı gibi dönemin şeklini de büyük oranda belirleyen ekonomik bir olay (California'da –ve kısa bir süre sonra da Avustralya'da– altın bulunması) örneğinden hareketle, bu durumu bütün canlılığı ile ortaya koymak mümkündür.

Ocak 1848'de James Marshall isimli bir adam, Meksika'nın, Birleşik Devletler'e henüz ilhak edilen kuzey uzantısında yer alan ve birkaç büyük Meksikalı–Amerikalı malikâne sahibi, rençber, balıkçı ve 812 beyazın yaşadığı bir köyü besleyen San Francisco Körfezi'ndeki elverişli limanı kullanan balina avcıları dışında hiçbir ekonomik önemi olmayan California'daki Sacramento yakınlarında Sutter'in Değirmeni'nde muazzam miktarda altın buldu. Bu toprak parçası Pasifik'e baktığından ve Birleşik Devletler'in geri kalanından, büyük dağ sıraları, çöller ve çayırlık alanlarla ayrıldığından, üzerindeki doğal zenginlik ve çekicilik, kapitalist girişimin

(değerini kabul etmekle birlikte) hemen ilgisini çekmemişti. Altına hücum, bu durumu değiştirdi. Konuyla ilgili bölük pörçük haberler, aynı yılın ağustos ve eylül aylarında Birleşik Devletler'in geri kalanında da duyuldu; ama Başkan Polk tarafından aralık ayındaki başkanlık mesajında haberler doğrulanıncaya kadar fazla ilgi uyandırmadı. Ondan sonra altına hücum, 'Forty–niner'la* özdeşleşti. 1849'un sonlarında California nüfusu artarak 14.000'den 100.000'e; 1852'nin sonlarında çeyrek milyona ulaştı; San Francisco çoktan yaklaşık 35.000 kişinin yaşadığı bir kent olmuştu. 1849'un son dörtte üçlük bölümünde, yaklaşık yarısı Amerikalı yarısı Avrupalı 540 gemi buradaki limanlara yanaştı; 1850'de 1150 gemi hemen hemen yarım milyon ton yük boşalttı.

Bu bölgede ve 1851'den itibaren Avustralya'da yaşanan bu ani gelişmenin ekonomik etkileri çokca tartışılmıştır; oysa, o dönemlerde yaşayanların bu etkilerin önemi konusunda hiçbir kuşkuları yoktu. Engels, 1852'de Marx'a şöyle yakınıyordu: "California ve Avustralya, [*Komünist*] *Manifesto*'da yer verilmeyen iki örnek durum oluşturmaktadır: Hiç'ten yeni büyük pazarların ortaya çıkması. Buna yer vermemiz gerekecek."[10] Bunların, Birleşik Devletler'de yaşanan genel ekonomik patlamada, dünya ölçeğindeki ekonomik kabarışta (2. Bölüme bakınız) ya da ani kitlesel göç patlamasında (11. Bölüme bakınız) ne ölçüde pay sahibi olduklarının kararını burada vermemiz gerekmiyor. Fakat kesin olan şu ki, (ehil gözlemcilerin yargısına göre) Avrupa'dan binlerce mil uzakta cereyan eden yerel gelişmelerin kıta üzerinde neredeyse dolaysız ve kapsamlı bir etkisi olmuştu. Hiçbir şey, dünya ekonomisinin karşılıklı bağımlılığını bundan daha iyi gösteremezdi.

Altına hücumun, Avrupa'nın metropollerini, Birleşik Devletler'in doğusunu ve kafaları küresel boyutta çalışan buralardaki tacirleri, bankerleri ve gemicileri etkilemesinde kuşkusuz şaşırtıcı bir taraf yoktur. Pratik nedenlerle California'ya, yalnızca (uzaklığın iletişim açısından ciddi bir engel oluşturmadığı) denizden ulaşılabiliyor olmasının bu işte büyük yardımı olduysa da, yeryüzünün coğrafi bakımdan uzak diğer kısımlarında altına hücumun dolaysız yankılarının boyutları çok daha beklenmedik ölçüdeydi. Altın ateşi okyanusları aştı. Pasifik'teki denizciler, haberi duyan San Fransiskoluların yaptığı gibi, altın madenlerinde şanslarını denemeye karar verdiler. Ağustos 1849'da mürettebatı tarafından terk edilen iki yüz gemi, su yollarının tıkanmasına neden oldu; sonunda kerestleri inşaatlarda kullanıldı. Çinli ve Şilili gemiciler, haberi Sandwich Adaları'nda (Hawaii) aldılar; –Güney Amerika'nın batı sahilinde ticaret yapan İngi-

*.1849'da California'ya altın aramaya giden kimse –çn.

lizler gibi– paranın kokusunu alan akıllı kaptanlar, kuzeye dümen kırmayı reddettiler; California'ya gidecek her şeyin fiyatıyla birlikte navlunların ve denizcilerin ücretleri de arttı; sonuçta hiçbir şey ihraç edilemez oldu. 1849'un sonlarında, ulusal deniz taşımacılığının California'ya kaydığını ve orada firarlar nedeniyle yerinden kıpırdayamaz hale geldiğini gözleyen Şili Kongresi, kıyı ticaretini (kabotaj) geçici olarak yabancı gemilere verdi. California ilk kez, Şili buğdayının, Meksika kahvesiyle kakaosunun, Avustralya patatesi ve diğer gıda maddelerinin, Çin'den şeker ile pirincin, hatta –1854'den sonra– Japonya'dan bazı ürünlerin Birleşik Devletler'e taşınmasıyla, Pasifik kıyılarını birbirine bağlayan gerçek bir ağ yarattı (Tevekkeli değil 1850'de Boston *Bankers Magazine* şu öngörüde bulunmuştu: "[Girişimin ve ticaretin] etki[si]nin kısmen de olsa Japonya'ya bile yayılacağını tahmin etmek hiç de mantıksız olmaz.")[11]

Bizim açımızdan ise insanlar ticaretten daha önemli. Başlangıçta altına hücumun çekimine kapılmış olmalarına karşın, Şililerin, Perulular'ın ve 'farklı adalardan gelen Cacknackerler'in (Pasifik adaları halkı)[12] göçü, çok büyük bir sayısal öneme sahip değildi (1860'ta California'da Meksikalılardan başka sadece 2400 kadar Latin Amerikalı ve 350'den daha az Pasifik adalı bulunmaktaydı). Öte yandan, "bu muazzam keşfin en olağanüstü sonuçlarından biri, Çin İmparatorluğu'nun ekonomik girişimciliğini uyandırması oldu. O zamana dek evrenin en sinameki ve evcil yaratıkları olan Çinliler, altın haberleri üzerine California'ya adeta akın ederek yeni bir yaşama başladılar."[13] 1849'da sayıları yetmiş altıydı; 1850 sonlarında 4000, 1852'de (hepsi toprak sahibi) 20.000 oldu; 1876'ya gelindiğinde sayıları 111.000'i bulmuştu ve eyaletin, California'da doğmamış sakinlerinin %25'ini oluşturmaktaydı. Becerilerini, zekâlarını ve girişimciliklerini de beraberlerinde getirdiler (Geçerken söyleyelim, batı uygarlığını doğunun en güçlü kültürel ihracatı olan Çin mutfağı ile de tanıştırdılar). Uzun sürmüş ırkçı tahrikin doruk noktası olan 1882 tarihli Çinlileri Kısıtlama Yasası, doğulu bir toplumdan batılı bir topluma tarihteki belki de ilk iradi ve ekonomik saikli kitle göçü örneğine son verinceye kadar, baskıya maruz kalmış, nefret görmüş, aşağılanmış ve zaman zaman da linç edilmiş –1862'deki durgunluk sırasında seksen sekizi öldürülmüştü– bu insanlar, bu büyük halkın o malum hayatta kalma ve gelişme yetisini sergilediler.

Bunun dışında, altına hücum yalnızca aralarında İngilizlerin, İrlandalıların, (çoğunlukla) Almanların ve Meksikalıların bulunduğu geleneksel göçmenlerin batı sahiline akın etmesine yol açtı.

Bir kıyıdan diğerine üç dört ay süren sıkıcı bir yolculukla karadan gelmiş Kuzey Amerikalılar (bilhassa California'ya her yerden daha fazla göç vermiş

eyaletler olan Winconsin, Iowa, Teksas, Arkansas ve Missouri) dışında, hemen hepsi deniz yoluyla geldiler. Altına hücumun etkisini duyurduğu ana güzergâh, bir yandan Avrupa'yı, öte taraftan Birleşik Devletler'in doğu kıyısını Horn Burnu aracılığıyla San Francisco'ya bağlayan (doğuya doğrü) on altı, on yedi bin millik bir alandı. Londra, Liverpool, Hamburg, Bremen, Le Havre ve Bordeaux'dan daha 1850'lerde doğrudan gemi seferleri vardı. Dört beş aylık bu yolculuğu daha güvenli hale getirmenin yanında, kısaltma arzusu da ağır basmaktaydı. Bostonlu ve New Yorklu gemi yapımcılarının Canton–Londra çay ticareti için geliştirdikleri mavnalar, şimdi dışarıya yük taşıyabiliyorlardı. Altına hücumdan önce yalnızca iki mavna Burnu dolaşmıştı; oysa 1851'in ikinci yarısında (34.000 tonluk) yirmi dört mavna, Boston ile batı sahili arasındaki mesafeyi yüz –hatta bir keresinde seksen gün– kısaltarak San Francisco'ya ulaştı. Hatta potansiyel olarak daha kısa bir güzergâhın geliştirilmesi istendi. Bunun üzerine Panama Kıstağı, bir kez daha İspanya sömürgesi olduğu dönemdeki konumuna döndü; en azından kıstağa ait bir kanal yapılıncaya kadar en önemli aktarma noktası oldu (Kıstağa ait söz konusu kanalın yapımına, 1850 tarihli İngiliz–Amerikan Bulwer–Clayton Anlaşması'nda karar verildi ve –Amerika'nın karşı çıkmasına rağmen– kendine özgü biri olan Saint Simoncu Fransız de Lesseps tarafından Süveyş'teki zaferinin hemen ardından 1870'lerde yapımına başlandı). Birleşik Devletler hükümeti, Panama kıstağının karşısına bir posta hizmetinin kurulmasını teşvik etti; bu sayede New York'tan Karayibler'e ve Panama'dan San Francisco'ya ve Oregon'a her ay düzenli bir buharlı gemi seferi yapılması mümkün olacaktı. Siyasi ve emperyal amaçlarla 1848'de uygulamaya sokulan plan, altına hücumla birlikte ticari açıdan çok daha uygulanabilir bir hale geldi. Panama, Commodore Vanderbilt ve California Bankası'nın kurucusu W. Ralston (1828–89) gibi müstakbel hırsız baronların dişlerini biledikleri hızla kalkınan bir Yankee kenti haline geldi. Zamandan öylesine bir tasarruf sağlanmıştı ki, kıstak çok geçmeden uluslararası gemiciliğin kavşak noktası oldu: Onun sayesinde Southampton ile Sydney arası elli beş güne indi ve Meksika ile Peru'nun eski değerli madenlerini anmazsak, diğer büyük madencilik merkezi olan Avustralya'da 1850 başlarında bulunan altın, Avrupa'ya ve Birleşik Devletler'in doğusuna Panama üzerinden taşındı. California altınıyla birlikte yılda yaklaşık 60 milyon dolar Panama üzerinden taşınmaktaydı. 1855'in Ocak başlarında ilk tren yolu, kıstağı bir uçtan diğerine geçti. Bu, bir Fransız şirketinin düşüncesiydi, ama Amerikalı bir şirket tarafından yapılmış olması anlamlıdır.

Bunlar, dünyanın en uzak köşelerinden birinde yaşanan olayların en açık, belki de en dolaysız sonuçlarıydı. Gözlemcilerin, ekonomik dünyayı

yalnızca birbirine kenetlenmiş tek bir yapı olarak değil, her bölümünün başka bir yerde meydana gelen değişimlere duyarlı duruma geldiği; karşı konulamaz uyaranlar olan arz ve talebe, kazanç ve kayba göre ve modern teknolojinin yardımıyla paranın, malların ve insanların rahatça ve artan bir hızla içinde dolaşabildiği bir yapı olarak görmelerinde şaşırtıcı bir yan yoktur. Bu insanların (pek az 'ekonomik' düşündüklerinden) en mıymıntı olanları bile, bu *en masse* uyarana karşılık verdiler; altın bulunmasından sonra Avustralya'ya göç eden İngilizlerin sayısı, yirmi binden yılda neredeyse doksan bine çıktı; hiçbir şey ve hiçbir kimse bu çağrıya karşı koyamıyordu. Yeryüzünde, hatta Avrupa'da, şu ya da bu derecede bu hareketten uzak kalmış pek çok bölge bulunduğu kesindir. Ama kim bu bölgelerin de er geç bu hareketin içine çekileceğinden kuşku duyabilirdi ki?

IV

Dünyanın bütün bölgelerinin tek bir dünya ekonomisi içinde biraraya gelişi, bizler için, ondokuzuncu yüzyılın ortalarındaki insanlardan daha tanıdık bir görüngüdür. Ancak, bizim bugün yaşadığımız deneyimlerle, bu kitapta ele alınan dönem arasında özsel bir farklılık bulunmaktadır. Yirminci yüzyılın sonlarında bu farklılığın en göze batan yanı, uluslararası standartlaşmanın salt ekonomik ve teknolojik olmanın çok ötesine geçmiş olmasıdır. Bu bakımdan, bizim dünyamız, yalnızca daha çok makinenin, üretken tesisin ve işlerin varlığından ötürü Phileas Fogg'un dünyasından çok daha kitlevi biçimde standartlaşmış değildir. 1870'lerin demiryolları, telgrafları ve gemileri, ortaya çıktıkları her yerde, 1970'lerin otomobillerinden ve havaalanlarından daha az uluslararası bir 'model' oluşturmuyordu. O zamanlar olmayan şey, bugün çok az bir zaman farkıyla aynı filmleri, popüler müzikleri, televizyon programlarını ve popüler yaşam tarzlarını dünyanın dört bucağına dağıtan uluslararası ve diller arası kültürel standartlaşmaydı. O zamanlar böyle bir standartlaşma, orta sınıfları ve zenginleri (o da dil engeliyle karşılaşılmadığı ölçüde) çok mütevazı boyutlarda etkiledi. Gelişmiş dünyanın oluşturduğu 'model', bir avuç egemen yorum halinde –İmparatorluğun tamamında, Birleşik Devletler'de ve çok daha küçük boyutlarda kıta Avrupası'nda İngiliz; Latin Amerika'da, Doğu'da ve Doğu Avrupa'nın bazı yerlerinde Fransız; Orta ve Doğu Avrupa'nın tamamında, İskandinavya'da ve yine belli ölçülerde Birleşik Devletler'de Alman– daha geri kalmış olanlar tarafından kopya edildiler. Yalnızca Avrupalıların veya soy Avrupalı sömürgecilerin yerleştikleri bölgelerde, pratik nedenlerle de olsa, alabildiğine burjuva olan

belli bir ortak görü biçimi, halk işi tiyatrolar ve operalar ayırt edilebilmekteydi (13. Bölüme bakınız). Buna karşın, yüksek ücretlerin piyasayı, dolayısıyla ekonomik açıdan daha mütevazı sınıfların yaşam tarzlarını demokratikleştirdiği Birleşik Devletler (ve Avustralya) hariç, bu durum nispeten birkaç örnekle sınırlı kaldı.

Ondokuzuncu yüzyıl ortalarında yaşamış burjuva kâhinlerin, gayrı şahsi misyonerlerle yeryüzünün her yanına taşınan ekonomi politiğin ve liberalizmin Hıristiyanlıktan ve İslamdan çok daha güçlü hakikatlerinin gelecekte bütün siyasal yönetimlerce şükranla kabul edileceği az çok standartlaşmış tek bir dünya (burjuvazinin kendi imgesine, hatta ulusal farklılıklarm sonunda ortadan kalkacağı imgesine göre yeniden biçimlendirilmiş bir dünya) öngördüklerine kuşku yoktur. İletişim alanındaki gelişmeler, zaten –hepsi bugün de varlığını sürdüren 1865 tarihli Uluslararası Telgraf Birliği, 1875 tarihli Evrensel Posta Birliği, 1878 tarihli Uluslararası Meteoroloji Örgütü gibi– yeni uluslararası eşgüdümlendirici ve standartlaştırıcı örgütlenme biçimleri gerektirmekteydi. Bu da, uluslararası boyutta standartlaşmış bir 'dil' sorununu gündeme getirmekteydi (Bu sorun, 1871 tarihli Uluslararası İşaret Kuralları yoluyla sınırlı olarak çözülmüştü). Birkaç yıl içersinde yapay kozmopolit diller tasarlama girişimleri moda halini aldı; bunların başında da 1880'de bir Alman tarafından bulunan *Volapük* ('dünya–dili') diye garip isimli bir dil yer alıyordu (Bunların hiçbiri, hatta 1880'lerin bir başka ürünü, en vaat edici olanı *Esperanto* bile başarılı olamadı). Emek hareketiyse, çoktan dünyanın artan birliğinden siyasi sonuçlar çıkartacak küresel bir örgütlenme oluşturma sürecine girmişti: Enternasyonal (6. Bölüme bakınız).*

Buna karşın, uluslararası standartlaşma ve dünyanın birleşmesi, bu anlamıyla güçsüz ve kısmi kaldı. Aslında demokratik bir temele sahip, yani eğitimli azınlıkların uluslararası deyimlerinden ziyade ayrı diller kullanan yeni kültürlerin ve yeni ulusların ortaya çıkması, durumu daha da zorlaştırdı, daha doğrusu dolambaçlı bir hale soktu. Avrupalı ya da dünya çapında üne sahibi yazarlar, bu ünlerine tercümelerle kavuşmak durumundaydılar. Yüzyıl bitmeden Bulgar, Rus, Finli, Sırp–Hırvat, Ermeni ve Yiddiş okurlar gibi, 1875'de Alman, Fransız, İsveçli, Flaman, İspanyol, Danimarkalı, İtalyan, Portekizli, Çek ve Macar okurların da Dickens'ın bütün ya da bazı eserlerini okuyabilmeleri önemli olmakla birlikte, bu sürecin giderek artan bir dilsel bölünmeyi de içinde taşıması aynı derece

* Yine, bu dönemin bir çocuğu olan Uluslararası Kızıl Haç'ın (1860) bu gruba ait olup olmadığı tartışmalı bir konudur; zira Kızıl Haç, enternasyonalizm yokluğunun en uç biçimine, yani devletler arası savaşlara dayanmaktaydı.

önemlidir. Uzun vadede ne olacağı bir yana, kısa ve orta vadede farklı ya da rakip ulusların ortaya çıkmasının bir gelişmeyi harekete geçirdiği çağdaş liberal gözlemciler tarafından kabul edilmekteydi (5. Bölüme bakınız). En fazla, bu ulusların aynı tip kurumları, ekonomiyi ve inançları somutlaştırmaları umulabilirdi. Dünyanın birliği, bölünmeyi de içinde taşıyordu. Kapitalist dünya sistemi, rakip 'ulusal ekonomiler'in oluşturduğu bir yapıydı. Liberalizmin dünya ölçeğindeki zaferi, bütün halkları, en azından 'uygar' olarak görülenleri kendi dinine katmasına dayanıyordu. Ondokuzuncu yüzyılın üçüncü çeyreğinde ilerlemenin savunucularının, bunun er geç olacağına güvenlerinin tam olduğuna kuşku yoktur. Ama bu güven sağlam olmayan temellere dayanmaktaydı.

En elle tutulur sonucu, uluslararası insan ve mal değişiminde (ilerleyen sayfalarda –11. Bölüme bakınız– ayrı ayrı ele alınacak olan ticarette ve göçte) muazzam bir artış olan küresel iletişim ağının her geçen gün biraz daha sıkılaştığını belirtirken, aslında ayaklarını sağlam zemine basıyorlardı. Ancak, uluslararası niteliği en açık iş alanlarında bile dünyanın birleşmesi kayıtsız şartsız bir avantaj değildi. Çünkü, bir dünya ekonomisi yaratmakla birlikte, bu öyle bir ekonomiydi ki bütün parçalar, birinde meydana gelecek bir sarsılmanın diğerlerini de etkilemesine yol açacak şekilde birbirlerine bağlıydı. Uluslararası durgunluk, bunun klasik örneğidir.

Daha önce de belirtildiği gibi, belli başlı iki ekonomik dalgalanma türü (hasadın ve hayvanların kaderine bağlı eski tarım döngüsü ile kapitalist ekonominin meekanizmasının temel bir parçası olan yeni 'ticaret' döngüsü), 1840'larda dünyanın kaderini etkiledi. Bunlardan birincisi, en genel doğal tekdüzeliklerin –havanın durumu ile bitki, hayvan ve insanlarda ortaya çıkan salgın hastalıkların–, dünyanın her yanında aynı anda meydana gelmeleri hemen hemen hiç mümkün olmadığından, etkileri küresel olmaktan çok bölgesel kalmakla birlikte, 1840'larda dünyada hâlâ baskın konumdaydı. Endüstrileşmiş ekonomilere ise, en azından Napoleon Savaşları'ndan sonra, çoktan kapitalist iş döngüsü egemen olmaya başlamıştı; fakat bu döngü, yalnızca İngiltere'yi, belki Belçika'yı ve uluslararası sistemle bütünleşmiş diğer ekonomilerin küçük sektörlerini etkisi altına aldı. Tarımda aynı anda ortaya çıkan karışıklıklarla ilgisi bulunmayan, örneğin 1826, 1837 ya da 1839–42'deki bunalımlar, İngiltere'yi ve Amerika'nın doğu sahillerindeki iş çevrelerini ya da Hamburg'u sarsmış, ama Avrupa'nın büyük bölümünde hissedilmemişti bile.

1848'den sonra meydana gelen iki gelişme bu durumu değiştirdi. Birincisi; kapitalist iş döngüsünden kaynaklanan bunalım, gerçekten de dünya çapında bir bunalım haline geldi. New York'taki bir bankanın

iflasıyla başlayan 1857'deki bunalım, muhtemelen dünya çapındaki ilk modern bunalımdı (Bu, bir raslantı olmasa gerekti: Karl Marx, iletişim araçlarının, kapitalist iş dünyasında ortaya çıkan aksamaların iki ana kaynağını, Hindistan ile Amerika'yı, Avrupa'ya daha da yaklaştırdığını gözlemlemişti). Birleşik Devletler'de patlak veren bunalım, buradan İngiltere'ye, sonra Almanya'ya, daha sonra İskandinavya'ya geçti; ardından yeniden Hamburg'a döndü ve daha sonra ardında iflas etmiş bir sürü banka ve işsiz insan bırakarak, okyanusu aşıp Güney Amerika'ya ulaştı. 1873'te Viyana'da baş gösteren bunalım, ters yönde ve çok daha geniş bir alana yayıldı. İleride de göreceğimiz gibi, bu bunalımın –beklenebileceği gibi– çok daha uzun süreli etkileri oldu. İkincisi; en azından endüstrileşmiş ülkelerde, gerek kitlesel ölçüde gıda maddesi nakliyatının önündeki yerel engeller aşıldığı ve fiyatlar eşitlenme eğilimine girdiği için, gerekse bu tür engellerin toplumsal etkisi şimdi ekonominin endüstriyel sektörlerinde yaratılan istihdamla dengelendiğinden, tarımdaki eski dalgalanmalar etkilerinin önemli bir kısmını yitirdiler. Kötü hasat dönemleri tarımı hâlâ etkilemekle birlikte, ülkenin geri kalanı için aynı şeyi söylemek olanaksızdır. Üstelik dünya ekonomisi hükmünü sağlamlaştırdıkça, –1870 ve 1880'lerde tarımda yaşanan büyük çöküntülerde de görüleceği gibi– tarımın kaderi bile doğadaki dalgalanmalardan çok, dünya pazarındaki fiyat dalgalanmalarına bağımlı hale gelecektir.

Bütün bu gelişmeler, dünyanın çoktandır uluslararası ekonomi içine çekilmiş sektörlerini etkiledi yalnızca. Muazzam sayıda bölge ve halk – Asya ile Afrika'nın neredeyse tamamı, Latin Amerika'nın büyük bölümü, hatta Avrupa'nın önemlice bir kısmı–, hâlâ limanlardan, demiryolundan ve telgraftan uzakta, tamamen yerel değişim ilişkilerine gömülü durumda ve herhangi bir ekonominin dışında bulunduğundan, 1848–1875 arasında gerçekleşen dünyanın birleşme sürecini abartmamak gerekir. Her şeyden önce, zamanın seçkin bir kronikçisinin işaret ettiği gibi, "*dünya ekonomisi*, henüz başlangıç aşamasındadır"; ama şu doğru eklemeyi de yapar: "Ne var ki, şu andaki evrenin, insanın üretkenliğinde gerçekten hayranlık uyandırıcı bir dönüşümü temsil ettiğini düşünürsek, bu başlangıç bile gelecekteki önemi hakkında tahminde bulunmamıza olanak vermektedir."[14] Diyelim, sadece Akdeniz'in güney sahilleri ve Kuzey Afrika gibi Avrupa'ya son derece yakın bir bölgeyi ele alacak olursak, 1870'te yukarıda söylenenlerin pek azı Cezayir'in Fransız göçmenler tarafından sömürgeleştirilmiş kısımları ile Mısır haricinde geçerli olacaktır. 1862'de bir tek Fas, yabancılara topraklarında ticaret yapma özgürlüğü tanıdı; Tunus, daha bu düşünceye varmamıştı; 1865'e kadar kredi yoluyla Tunus'un

yavaş ilerlemesini hızlandırmak, en az Mısır'da olduğu kadar felaket demekti. Her ne kadar, hâlâ son derece lüks bir madde muamelesi görse de (Faslı bir askerin aylık ücreti bir pound idi), dünya ticaretinin büyümesinin bir ürünü olan çay, ilk kez bu sıralarda güney'deki Ouargla, Timbuctoo ve Tafilelt gibi yerlerin Atlas'a girmesini sağladı. Yüzyılın ikinci yarısına kadar, modern dünya için karakteristik bir görüngü olan nüfus artışına İslam ülkelerinde rastlanmıyordu; tersine, İspanya'da olduğu gibi Sahra'nın genelinde de 1867–9 arasında kıtlık ile salgın hastalıkların oluşturduğu geleneksel örüntünün, dünya kapitalizminin ortaya çıkışının beraberinde getirdiği gelişmelerden çok daha büyük ekonomik, toplumsal ve siyasal önemi vardı; hatta söz konusu geleneksel örüntü, –Cezayir'de olduğu gibi– belki de dünya kapitalizmi yüzünden daha da şiddetlenmişti.

4
Çatışmalar ve Savaş

Ve İngiliz tarihi, bağıra bağıra krallara şunu anlatır:

Yüzyılınızın düşüncelerinin başında yürürseniz, bu düşünceler sizi izleyecek ve taşıyacaktır.

Onların ardından giderseniz, sizi arkanızdan çekecektir.

Önlerine geçerseniz, sizi alaşağı edecektir!

III. Napoleon[1]

Askeri saikin, bu denizci, tüccar ve esnaf ulus arasında nasıl hızla geliştiği ... gayet iyi bilinmektedir. [Baltimore Silah Klübü'nün] tek bir amacı vardır: İnsansever gayelerle insanlığı yok etmek ve uygarlığın araçları olarak gördüğü askeri teçhizatları iyileştirmek.

Jules Verne, 1865[2]

I

1850'lerdeki büyük ekonomik patlama, tarihçilerin nazarında, küresel bir endüstri ekonomisinin kurulmasına ve tek bir dünya tarihinin ortaya çıkışına damgasını vurmaktadır. Ondokuzuncu yüzyıl Avrupası'nın yöneticileri içinse, gördüğümüz gibi, ne 1848 devrimleriyle ne de bu devrimlerin bastırılmasıyla çözülebilmiş sorunların unutulmasını ya da refahla ve sağlam bir idareyle en azından hafiflemesini sağlayacak bir nefes alma olanağıydı. Gerçekten de, şimdi bu toplumsal sorunlar, kapitalizmin engelsiz gelişmesine elverişli kurum ve politikaların benimsenmesiyle, kapitalizmin gösterdiği büyük genişlemeyle ve kitlevi hoşnutsuzlukların baskısını azaltmaya yetecek genişlikte güvenlik subaplarının –istihdam ve göç– kurulmasıyla, daha kolay çekip çevrilebilir gibi görünüyordu. Fakat siyasi sorunlar olduğu gibi kaldı ve 1850'lerin sonlarına gelindiğinde artık savuşturulamayacakları anlaşıldı. Bu sorunlar, özünde her yönetimin kendi iç sorunları olmakla birlikte, Avrupa devlet sisteminin Hollanda'dan İsviçre'ye kadarki doğu hattının özel doğasından ötürü ülke içi meselelerle uluslararası meseleler ayrılmaz biçimde iç içe geçmekteydi. Liberalizmin

ve radikal demokrasinin ya da en azından hak ve [siyasi] temsil talebinin, Almanya, İtalya, Habsburg İmparatorluğu, hatta Osmanlı İmparatorluğu ile Rus İmparatorluğu'nun sınır bölgelerindeki ulusal özerklik, bağımsızlık ya da birlik taleplerinden ayrılması olanaksızdı; ve bunun da, Almanya, İtalya ve Habsburg İmparatorluğu'nda uluslararası çatışmalara yol açması kaçınılmazdı.

Bu anlamda, kıtanın kenar bölgelerinde meydana gelecek herhangi bir temelli değişiklikte diğer devletlerin çıkarlarının bulunması bir yana, İtalya'nın birleşmesi, Kuzey İtalya'nın büyük bölümünün Habsburg İmparatorluğu'ndan kopması demekti. Almanya'nın birleşmesi ise, ortaya üç sorun çıkarıyordu: Birleşecek olan Almanya, tam olarak hangi bölgelerden oluşacaktı* Alman Konfederasyonu'nun üyesi olan iki büyük devlet, Prusya ile Avusturya, (eğer olursa) buraya nasıl oturtulacaklardı; ve orta büyüklükteki krallıklardan komik denecek kadar ufak olanlarına dek Konfederasyon içindeki diğer sayısız prensliğin durumu ne olacaktı? Bunun yanında, gördüğümüz gibi, her iki ülkenin [İtalya ve Almanya] birliği, Habsburg İmparatorluğu'nun hem doğasını hem de sınırlarını doğrudan ilgilendirmekteydi. Bu iki birleşme, pratikte savaş demekti.

İç ve uluslararası sorunların oluşturduğu bu karma yük, bir talih eseri olarak o sıralarda yıkıcı olmaktan çıkmıştı; daha doğrusu devrimin yenilgiye uğratılmasının ardından gelen ekonomik patlama, bu yıkıcı unsuru zararsız hale getirmişti. Genel konuşursak, 1850'lerin sonlarmdan itibaren hükümetler, yeniden ılımlı bir liberal orta sınıfın, daha radikal olan demokratların, hatta zaman zaman yeni doğmakta olan bir işçi sınıfı hareketinin ülke içinde yarattığı siyasi ajitasyonla karşı karşıya kaldılar. Bazıları da –özellikle Kırım Savaşı (1854–6) sırasında Rusya'nın ve 1859–60 İtalyan Savaşı'nda Habsburg İmparatorluğu'nun başına geldiği gibi, yenildiklerinde–, içteki hoşnusuzluklar karşısında her zamankinden çok daha kırılgan hale geldiler. Buna karşın, bu yeni ajitasyonlar bir iki yer haricinde devrimci değildi Oralarda da ya tecrit edildi ya da kontrol altına alındı). Bu yılların karakteristik olayı, 1861'de seçilmiş ağırlıkla liberal olan Prusya parlamentosu ile parlamentonun tahttan feragat etmesi yönündeki

* *Alman Konfederasyonu*, Habsburg İmparatorluğu'nun küçük bir bölümünü, Prusya'nın büyük bir kısmını ve bunlarla birlikte, aynı zamanda Alman olmayan bağlara sahip Lüksemburg'u ve Danimarka'ya ait Holstein–Lauenburg'u kapsamaktaydı. O zamanın Danish Schleswig'i buna dahil *değildi*. Öte taraftan, ilk olarak 1834'te kurulmuş olan *German Customs Union*'da (Zollverein), [Alman Gümrük Birliği] 1850'lerin ortalanna gelindiğinde Prusya'nın tümü yer almaktaydı, Avusturya'nınsa hiçbir bölgesi bulunmuyordu. Yine Hamburg, Bremen ve Kuzey Almanya'nın büyücek bir kısmı da (Schleswig'in yanı sıra Mecklenburg ile Holstein–Lauenburg) dışarıda kalmıştı. Böyle bir durumun yaratacağı komplikasyonları tahmin etmek hiç de zor değildir.

isteğine uymaya hiç niyetli gözükmeyen Prusya kralı ve aristokrasi arasındaki zıtlaşmaydı. Liberal tehditin kuru gürültüden ibaret olduğunu gayet iyi bilen Prusya yönetimi, zıtlaşmayı tahrik etti ve parlamentonun yeni vergileri kabule yanaşmamasına nispet olarak, parlamentosuz bir biçimde yönetmek üzere muhafazakârların en acımasızı olan Otto von Bismarck'ı başbakan yaptı. Bismarck da, hiçbir zorlukla karşılaşmadan görevini yerine getirdi.

Ne var ki, 1860'larda önemli olan, yönetimlerin inisiyatifi elden bırakmamış ve denetimi ellerinden kaçırdıkları anlık durumlar dışında durumu her zaman manipüle edebilmiş olmaları değil, halk muhalefetinin bazı taleplerinin kendilerine *her zaman* (herhalükârda Rusya'nın batısında) kabul ettirilmiş olmasıydı. Bu, reform, siyasi liberalleşme, hatta 'demokrasi güçleri' denen şeye belli ödünlerin verildiği bir on yıl oldu. Çoktandır parlamenter kurumlara sahip olan İngiltere'de, İskandinavya'da ve Aşağı Ülkeler'de, beraberinde getirdiği reformları saymasak bile, oy verme hakkı genişletildi. 1867 tarihli İngiliz Reform Yasası ile gücün işçi sınıfından seçmenlerin eline verildiğine inanılmaktaydı. III. Napoleon yönetiminin 1863'te kent oylarını gözle görülür biçimde kaybettiği Fransa'da –on beş Paris milletvekilinden yalnızca biri ona aitti–, imparatorluk sistemini 'liberalleştirmek' için kapsamı giderek artan girişimlerde bulunuldu. Ama ruh halinde ortaya çıkan bu değişiklik, parlamenter olmayan monarşilerde çok daha belirgindi.

1860'tan sonra Habsburg monarşisi, sanki uyruklarının siyasi görüşleri yokmuşcasına yönetme huyundan vazgeçti. Bundan böyle, (hepsine eğitim ve dil konusunda bazı ödünlerin verilmesi gerekse de [111–12. sayfalara bakınız]) çok sayıda yaygaracı milliyet arasında geriye kalanları siyaseten etkisiz kılacak kadar güçlü belli bir güç koalisyon arayışına yöneldi. 1879'a kadar bu koalisyon için en uygun temeli, Almanca konuşan çevrelerin orta sınıf liberalleri arasında aramak ve bulmak olağan bir durumdu. Yönetim, imparatorluğu Avusturya–Macaristan Çifte Monarşisi'ne dönüştüren 1867 tarihli 'Uzlaşma'dan kısa ömürlü bir bağımsızlık dışında bir şey kazanamamış olan Macarlar üzerinde etkin bir kontrol kuramadı. Ama, asıl dikkat çekici gelişmeler Almanya'da oluyordu. 1862'de Bismarck, liberalizme, demokrasiye ve Alman milliyetçiliğine karşı geleneksel Prusya monarşisinin ve aristokrasisinin bekası programında baş Prusyalı oyuncu olarak yerini aldı. 1871'de aynı devlet adamı, erkek seçmenlerin genel oyuyla seçilmiş, (ılımlı) Alman liberallerinin coşkulu desteğine dayanan (geçerken belirtelim, hemen hiçbir önemi olmayan) bir parlamentosu olan, bizzat kendisinin birleştirdiği bir Alman İmparatorluğu'nun Şansolyesi

olarak boy gösterdi. Bismarck, hiçbir biçimde bir liberal olmadığı gibi, siyasi anlamda bir Alman milliyetçisi olmaktan da çok uzaktı (5. Bölüme bakınız). O, yalnızca Prusya *junker*lerinin dünyasının, bundan böyle liberalizm ve milliyetçilikle kafa kafaya bir çatışmayla değil, ancak her ikisini de kendi amaçları doğrultusunda eğip bükmekle korunup sürdürülebileceğini anlamış zeki biriydi. İngiliz muhafazakârlarının önderi Benjamin Disraeli'nin (1804–81), 1867 tarihli Reform Yasası'nı açıklarken, "Whigleri yıkanırken yakalayıp, elbiselerini çalmak" diye tarif ettiği şey de böyle bir şeydi.

O nedenle, 1860'larda yöneticilerin politikalarına üç görüş biçim vermekteydi. Birincisi; kendilerini, denetleyemedikleri ama uyum göstermek zorunda oldukları bir ekonomik ve siyasi değişim içinde buldular; ya rüzgâra karşı yelken açacaklardı ya da denizcilik becerilerini kullanıp gemilerini ters yöne süreceklerdi (Devlet adamları da bunu açıkca kabul etmekteydiler). Rüzgâr, doğanın bir gerçeğiydi. İkincisi; toplumsal sistemi ya da belli durumlarda savunmayı üstlendikleri siyasi yapıları tehdit etmeden yeni güçlere hangi ödünlerin verilebileceğini saptamak, hangi noktayı aşamayacaklarını belirlemek zorundaydılar. Ama üçüncü olarak, bu her iki kararı da, kendilerine büyük bir hareket alanı tanıyan, kimi durumlarda da olayların akışını denetleyebilecek kadar özgür kılan koşullar altında verebilecek kadar talihliydiler.

O nedenle, bu dönemde Avrupa'nın geleneksel tarihinde en göze çarpan devlet adamı simaları, Bismarck'ın Prusya'da, Kont Camillo Cavour'un (1810–61) Piedmont'da, III. Napoleon'un Fransa'da yaptığı gibi, siyasi idareyi, hükümet/yönetim aygıtlarının denetimiyle ve diplomasiyle sistemli bir biçimde birleştiren kimselerle, örneğin İngiltere'de liberal W. E. Gladstone (1809–98) ile muhafazakâr Disraeli gibi, üst sınıfın yönetim sistemini kontrollü bir biçimde genişletmek gibi zor bir sürecin üstesinden gelen kimseler oldu. En başarılı olanlarsa, onaylasalar da onaylamasalar da, hem eski hem de yeni resmi olmayan güçlerden kendi amaçları için nasıl yararlanacağını anlamış olanlardı. III. Napoleon, sonunda bunu başaramadığı için 1870'te düştü. Ama diğer iki adam, bu zor operasyonu görülmedik bir başarıyla tamamladılar: Ilımlı liberal Cavour ile muhafazakâr Bismarck.

Her ikisi de son derece parlak politikacılardı; Cavour'un üslubundaki hırstan uzak açıklıkta ve daha karmaşık, büyük bir sima olan Bismarck'ın Almancaya olan hakimiyetinde bu durumu görmek mümkündür. Her ikisi de iliklerine kadar devrim karşıtıydı; İtalya'da ve Almanya'da üstlendikleri ve (demokratik ve devimci sonuçlarından soyutlayarak) yaşama geçirdikleri programın sahibi olan siyasi güçlere yakınlık duymaktan uzak-

tılar. Her ikisi de, ulusal birliği halk etkisinden ayırmaya özen gösterdi: Cavour, yeni İtalyan krallığının Piedmont'un bir uzatması olmasında (hatta Savoy kralı II. Victor Emmanuel'in, İtalya kralı I. Victor Emmanuel ünvanını almasını reddedecek kadar) ısrarlı oldu; Bismarck ise yeni Alman imparatorluğu'nu Prusya'nın yüceliği üzerine kurdu. Tam denetimleri altına almaları olanaksız olsa da, her ikisi de muhalefeti, kurdukları sistemle bütünleştirecek kadar esnektiler.

Her ikisi de, son derece karmaşık uluslararası taktik sorunlar ve (Cavour'un durumunda) ulusal politikalarla karşı karşıya kaldılar. Dış yardıma gerek duymayan ve ülke içi muhalefet konusunda endişelenmesi gerekmeyen Bismarck, birleşik Almanya'yı, ancak Prusya'nın hükmedebileceği büyüklükte olması ve demokratik olmaması koşuluyla düşünebilirdi. Bu, Avusturya'nın dışarıda bırakılması anlamına gelmekteydi. Dahiyane yönetilmiş ve kısa sürmüş 1864'teki ve 1866'daki iki savaşla bunu sağladı ve Macaristan'ın Habsburg Monarşisi içersinde özerkliğini destekleyerek ve temin ederek (1867), Avusturya'nın Alman politikasında bir güç olma niteliğini etkisiz hale getirdi; aynı anda da bütün diplomatik becerilerini kullanarak Avusturya'nın muhafazasını sağladı.* Yine [Bismarck'ın tasarladığı Alman birliği], Bismarck'ın 1870–1'de Fransa'ya karşı aynı başarıyla harekete geçirdiği ve yönettiği Prusya karşıtı küçük Alman devletlerinin gözünde Avusturya'dan ziyade Prusya'nın üstünlüğünü daha makbul hale getirdi. Öte taraftan Cavour da, Avusturya'yı kendi yararına İtalya'dan çıkarmak için bir müttefiki (Fransa) harekete geçirmek; ondan sonra da birleşme süreci III. Napoleon'un tasarladığının ötesine geçmeye başladığında onu hareketsiz hale getirmek zorunda kalmıştı. Daha da önemlisi, aşağıda, ondokuzuncu yüzyılın umutları boşa çıkmış Fidel Castro'su kırmızı gömlekli gerilla şefi Giuseppe Garibaldi'nin (1807–82) askeri önderliği altında demokratik–cumhuriyetçi muhalefet güçlerinin başı çektiği devrimci bir savaşla yüz yüze kalmış, yukarıdan idare edilen yarı–birleşmiş bir İtalya buldu karşısında. Garibaldi'nin 1860'ta iktidarı krala bırakmaya ikna edilmesi için hızlı düşünmek, hızlı konuşmak ve parlak manevralar yapmak gerekti.

Bu devlet adamlarının faaliyetleri, teknik parlaklıklarıyla hâlâ hayranlık uyandırmaktadır. Ne var ki, onları bu denli göz kamaştırıcı kılan şey, sadece kişisel yetenekleri değildi; ciddi bir devrimci tehlikenin bulun-

* Bu anlamda, şayet Habsburg monarşisi kendisini oluşturan milliyetlere parçalansaydı, Avusturya Almanlarının Almanya'ya katılmasının, dolayısıyla Prusya'nın özenle oluşturulmuş üsünlüğünün devrilmesinin önüne geçmek olanaksız olurdu. Aslında 1918'den sonra olan da budur; Hitler'in 'büyük Almanya'sının en kalıcı sonucu (1938–45), Prusya'nın tümüyle ortadan kalkması oldu. Bugün tarih kitapları dışında adı bile kalmamıştır.

maması ve uluslararası rekabetin henüz kontrolden çıkmamış olması da, onlara alışılmadık bir hareket alanı sağlamaktaydı. O dönemde, bir başlarına başarılı olamayacak kadar zayıf halk eylemleri ya da yasa dışı hareketler, ya başarısız oldular ya da yukarıdan düzenlenmiş bir değişimin yardımcısı haline geldiler. Alman liberallerin, radikal demokratların ve toplumsal devrimcilerin, Alman birliğinin gerçekleşme sürecine, alkış tutmak ya da muhalefet etmek dışında hemen hiçbir katkıları olmadı. Gördüğümüz gibi, İtalyan solu daha büyük bir rol oynadı. Garibaldi'nin Güney İtalya'yı hızla fetheden Sicilya seferi, Cavour'u zor duruma düşürdü. Bu önemli bir başarı olmakla birlikte, Cavour ile Napoleon'un yarattığı durum olmasaydı, bu başarı da mümkün olmayabilirdi. Yine de sol, birliğin temel tamamlayıcısı olarak gördüğü İtalya demokratik cumhuriyetini gerçekleştirmeyi başaramadı. Ilımlı Macar soyluluğu, Bismarck'ın kanatları altında özerkliğini kazandı, ama radikaller düş kırıklığına uğradı. Kossuth, sürgünde yaşamaya devam etti ve orada öldü. 1870'lerde Balkan halklarının isyanı, Bulgaristan'a bir tür bağımsızlık tanınmasıyla neticelenecekti (1878), ama, ancak büyük devletlerin çıkarlarına uygun düştüğü ölçüde: 1875–6'da ayaklanmaya başlayan Bosnalılar, ancak Türklerin yönetiminin yerine Habsburgların âli idaresini geçirebildiler. İleride göreceğimiz gibi, bağımsız devrimlerin akıbeti kötü oldu (9. Bölüme bakınız). 1873'te kısa ömürlü radikal bir cumhuriyet kurmuş olan 1868'in İspanyası bile, hızla monarşiye geri döndü.

Zecri siyasi sonuçlar yaratmadan büyük anayasal değişiklikler yapabildikleri, dahası neredeyse keyiflerine göre savaşlar başlatıp bitirebildikleri için işlerini oldukça kolay halledebildiklerini söylemekle, 1860'ların bu büyük siyasetçilerinin değerini azaltmış olmuyoruz. O nedenle, bu dönemde gerek iç gerekse uluslararası düzeni, görece az bir siyasi risk üstlenerek dikkate değer bir biçimde değiştirmek mümkün olabildi.

II

1848'den sonraki otuz yılın, iç siyasi yaşamdan çok uluslararası ilişkilerin örüntüsünde çok daha göz alıcı değişikliklerin yaşandığı bir dönem olmasının nedeni budur. Devrim çağında ya da (herhalükârda) Napoleon'un yenilgisinden sonra (bakınız: *Devrim Çağı*, 5. Bölüm) büyük devletlerin yönetimleri, (büyük savaşlarla devrimlerin el ele gittiği tecrübeyle sabit olduğundan) aralarında büyük çatışmalara girmekten titizlikle kaçınmışlardı. 1848 devrimlerinin geldiği gibi gitmesi üzerine, bu diplomatik itidal saiki de gücünü büyük ölçüde yitirdi. 1848'den sonraki kuşak, devrimlerin

değil savaşların kuşağıydı. Bu savaşlardan bazıları, aslında iç gerilimlerin ve devrimci ya da yarı devrimci görüngülerin bir ürünüydü. Açık söylemek gerekirse, bu savaşlar–Çin'deki (1851–64) ve Birleşik Devletler'deki (1861–5) büyük iç savaşlar–, diplomatik ve teknik yanları dışında bizi burada ilgilendirmemektedir. Bunları ayrıca ele alacağız (Bakınız: 7. ve 8. Bölümler). Biz şimdi burada iç ve uluslararası politikanın gösterdiği garip iç içeliği aklımızdan çıkarmadan, esas olarak uluslararası ilişkiler sistemi içinde ortaya çıkan gerilimler ve değişikliklerle ilgilenmekteyiz.

Diyelim, 1848 devrimlerinden çok önce İngiltere Dışişleri Bakanlığı yapmış ve 1865'te ölünceye kadar fasılalarla dış ilişkileri yönetmeyi sürdürmüş Vikont Palmerston gibi 1848 öncesi uluslararası sistemden kalma bir erbaba dış politika sorunlarının neler olduğunu sorsak, muhtemelen şu açıklamayı yapardı. Kaale alınan yegâne dünya meseleleri, aralarında doğabilecek bir çatışmanın savaşla bitmesi çok mümkün şu beş Avrupalı 'büyük güç' arasındaki ilişkilerdi: İngiltere, Rusya, Fransa, Avusturya ve Prusya (Bakınız: *Devrim Çağı*, 5. Bölüm). Kaale alınmayı gerektirecek hırs ve güce sahip diğer tek devlet olan Birleşik Devletler, ilgisini başka kıtalarla sınırladığından ve hiçbir Avrupalı devlet, ekonomik olanları dışında –ki bunlar hükümetlerin değil, özel işadamlarının ilgi alanına girmektedir– Amerika kıtası üzerinde emeller beslemediğinden, ihmal edilebilir nitelikteydi. Gerçekte, 1867 sonlarında Rusya Alaska'yı, (Amerikan Kongresi'ni, kayalıklardan, buzullardan ve buzul tunduralardan ibaret olduğu herkesçe bilinen böyle bir yeri almaya ikna etmek için verilen rüşvetlerle birlikte) yaklaşık 7 milyon dolara Birleşik Devletler'e sattı. Avrupalı devletlerin ya da ciddiye alınanların –zenginliğinden ve donanmasından ötürü İngiltere; büyüklüğü ve ordusu nedeniyle Rusya; büyüklüğü, ordusu ve oldukça kabarık askeri sicili nedeniyle Fransa– birbirlerinden rahatsız olmak için nedenleri de vardı emelleri de. Ancak bunlar diplomatik uzlaşı alanının ötesine geçmiyorlardı. Napoleon'un 1815'deki yenilgisinden sonra yaklaşık otuz yıl boyunca büyük devletler birbirlerine silah çekmediler; ordularını, ülke içindeki ve dışındaki kargaşaları bastırmak, sorunlu bölgelerle uğraşmak ve geri kalmış dünyaya yayılmak için kullandılar.

Gerçekte, Türk olmayan çeşitli unsurların ayrılma sürecine girdiği yavaş yavaş parçalanmakta olan Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya ve İngiltere'nin Doğu Akdeniz'de, bugünkü Orta Doğu'da ve Rusya'nın doğu sınırlarıyla İngiltere'nin Hindistan imparatorluğunun batı sınırları arasında kalan bölgede birbiriyle çelişen emellerinin bileşiminden kaynaklanan az çok sürekli bir sürtüşme kaynağı yok değildi. Dışişleri bakanları,

uluslararası sistemde devrim nedeniyle genel bir bozulma tehlikesinin doğmasından kaygı duymamakla beraber, kafaları durmadan 'Doğu Sorunu' denen şeyle meşguldü. Henüz işler rayından çıkmış değildi. 1848 devrimleri bunu gösterdi; çünkü beş büyük devletten üçü aynı anda devrimlerle sarsılmış olsa bile, uluslararası güçler sistemi bundan hemen hiçbir zarar görmemişti. Aslında, Fransa'nın bir bölümü dışında iç siyasi sistemleri de yolundaydı.

Sonraki on yıllar, belirgin bir biçimde farklı olacaktı. İlkin, (en azından İngiltere tarafından) potansiyel olarak en yıkıcı güç olarak değerlendirilen Fransa, devrimden, başka bir Napoleon'un yönetimi altında halkçı bir imparatorluk olarak çıktı; dahası, 1793 Jakobenliğine geri dönüş korkusuyla hareket etmiyordu. Zaman zaman 'İmparatorluk [Fransa] Barış demektir' gibi laflar etmesine rağmen, Napoleon dünya çapında müdahalelerde uzman olmuştu: Suriye'ye askeri sefer (1860), İngiltere'yle birlikte Çin'e müdahale (1858–65), Hindiçini'nin güneyinin fethi (1858–65), hatta Fransa'nın uydusu İmparator Maximilian'ın (1864–7) Amerikan İç Savaşı'ndan sonra fazla yaşayamadığı Meksika'da askeri maceralar (1863–7) –bu arada Birleşik Devletler'in bir biçimde fethi. Belki Napoleon'un seçilmiş olmanın imparatorluğa itibar kazandırdığına ilişkin takdiri dışında, bütün bu eşkiyalıklar salt Fransa'ya özgü değildi. Fransa, olsa olsa Avrupalı olmayan dünyanın genel kurban edilişinde yerini alacak kadar güçlüydü. Örneğin, Amerikan iç Savaşı sırasında Latin Amerika'da kaybetmiş olduğu emperyal nüfuzunu yeniden kazanmak için duyduğu muazzam isteğe rağmen, İspanya bunu yapamamıştı. Fransa'nın denizaşırı topraklarda güttüğü emeller, Avrupa'nın güç sisteminde özellikle bir etki yaratmadı; ama Avrupalı devletlerle rekabete girdiği bölgelerde, her zaman hassas dengeler üzerine oturmuş bu sistem rahatsız olmaya başladı.

Bu rahatsızlığın ilk büyük sonucu, 1815 ile 1914 arasında genel bir Avrupa savaşına en yakın savaş olan Kırım Savaşı (1854–6) idi. Durumun, bir yanda Rusya, öte yanda İngiltere, Fransa ve Türkiye arasında büyük, kifayetsizliğiyle meşhur uluslararası bir kasaplığa dönüşmesinde (neredeyse 500.000'i hastalıktan olmak üzere 600.000'in üzerinde insan öldü; bunların %22'si İngiliz, %30'u Fransız ve yarısı Rustu) beklenmedik ya da yeni hiçbir şey yoktu. Rusya'nın Türkiye'yi ya parçalama ya da bir uyduya dönüştürme politikasının (bu savaşta birincisi), ne önce ne de sonra bu devletler arasında bir savaşa yol açacağı düşünüldü; böyle bir savaş gerekli değildi, aslında savaşa bu da yol açmış değildi. Ama, gerek Türkiye'nin parçalanmasından önce gerekse bir sonraki evrede, 1870'lerde, güç çatışması, iki eski rakip olan Rusya ile İngiltere arasında özünde

iki taraflı bir oyun olarak cereyan etmekteydi; diğerleri, ya müdahaleye gönüllü değillerdi ya da simgesel olmanın ötesinde buna güçleri yoktu. Fakat 1850'lerde, tarzı ve stratejisi öngörülemeyen bir üçüncü güç olarak Fransa vardı. Hiç şüphe yok ki kimse böyle bir savaş çıksın istemiyordu; kendilerini [bu bataktan] kurtarır kurtarmaz, 'Doğu Sorunu'nda gözle görülür, kalıcı bir farklılık yaratmadan, savaşa son verildi. Gerçek şuydu: 'Doğu Sorunu' diplomasisinin daha basit zıtlaşmalara göre hazırlanmış mekanizması, (bir kaç yüz bin insanın canı pahasına) geçici olarak arızalanmıştı.

Gerçi (1878'e kadar isim olarak Türk egemenliği altında bulunan iki Tuna prensliğinin birleşmesinden meydana gelen) Romanya, *de facto* bağımsız hale gelmişti, fakat bu savaşın doğrudan yol açtığı diplomatik sonuçlar, geçici ya da önemsizdi. Siyasi sonuçları daha geniş çaplı ve daha ciddiydi. Çoktandır gerginlik yaşayan Rusya'da I. Nicholas'ın (1825–55) otokrasisinin sert kabuğu çatladı. Serflerin kurtuluşuyla (1861) ve 1860'ların sonlarında Rusya'da bir devrimci hareketin doğuşuyla doruğuna varan bir bunalım, reform ve değişim çağı başladı. Yine Avrupa'nın geri kalanının siyasi haritası da yakında değişecekti; bu süreci, uluslararası güç–sisteminde Kırım olayının hızlandırdığı değişiklikler olanaklı kılmamıştı belki, ama kolaylaştırdığı kesindi. Belirttiğimiz gibi, birleşik İtalya krallığı 1858–70'te, birleşik Almanya 1862–71'de doğdu; bu, Fransa'da Napoleon'un İkinci İmparatorluğu'nun çökmesine ve Paris Komünü'ne (1870–1) yol açtı; Avusturya, Almanya'dan çıkartıldı ve köklü bir yeniden yapılanmadan geçirildi. Özetle, İngiltere istisna, bütün Avrupalı 'güçler', 1856 ile 1871 arasında temelli – hatta çoğu durumda toprak olarak da– değişikliğe uğradı ve çok geçmeden aralarına katılacak yeni bir devlet kuruldu: İtalya.

Bu değişikliklerin çoğu, doğrudan ya da dolaylı olarak Almanya ile İtalya'nın siyasi birleşmesinden zuhur etti. Başlangıçta bu birleşme hareketlerinin ardındaki güdü ne olursa olsun, bu süreci üstlenenler hükümetler oldu, yani askeri zor altında gerçekleşti. Bismarck'ın ünlü ifadesiyle, "kanla ve demirle" çözüme bağlandı. On iki yıl içinde Avrupa dört büyük savaştan geçti: Avusturya'ya karşı Fransa, Savoy ve İtalyanlar (1858–9); Danimarka'ya karşı Prusya ve Avusturya (1864); Avusturya'ya karşı Prusya ve İtalya (1866); Fransa'ya karşı Prusya ve Alman devletleri (1870–1). Bunlar kısa savaşlardı ve Fransa–Prusya savaşında çoğu Fransa tarafından olmak üzere yaklaşık 160.000 insanın ölmüş olmasına karşın, Kırım'daki ve Birleşik Devletler'deki daha büyük kasaplıklarla karşılaştırıldığında maliyetleri fazla değildi. Ancak bu savaşlar, Avrupa tarihinin elinizdeki kitabın konu aldığı dönemine savaşvari bir ara perde gibi girdi; şayet bu savaşlar olmasaydı, 1815 ile 1914 arası (neredeyse bir yüzyıl)

görülmedik bir barış dönemi olacaktı. Buna karşın, 1848–1871 arasında savaşın dünyada sıradan bir olgu olmasına rağmen, yirminci yüzyılda 1900'lerin başlarından itibaren neredeyse kesintisiz olarak yaşanan *genel* bir savaş korkusu burjuva dünyasının yurttaşlarını henüz sarmamıştı. Bu korku, 1871'den sonra yavaş yavaş yerleşmeye başladı. Devletler arası savaşlar, Bismarck'ın da dahice yararlandığı gibi, henüz hükümetler tarafından bilinçli olarak başlatılıp bitirilebiliyordu. Sadece iç savaşlarla, Paraguay ve komşuları arasındaki savaş gibi (1864–70) gerçek halk savaşlarına dönüşen birkaç çatışma, kendi yüzyılımızda çok yakından tanıdığımız kontrolden çıkmış katliam ve yıkım epizotlarına dönüştü. Taiping Savaşları'ndaki kayıpların boyutlarını kimse bilmiyor, ama bazı Çin eyaletlerinin bugün bile hâlâ eski nüfuslarına ulaşamadıkları ileri sürülmüştür. Amerikan İç Savaşı 630.000'in üzerinde askerin ölümüne neden oldu; Birlik [Kuzeyliler] ve Konfederasyon [Güneyliler] güçlerinin toplam kayıpları %33 ile %40 arasındadır. Paraguay Savaşı'nda 330.000 kişi öldü (Tabii Latin Amerika istatistiklerinin bir anlamı varsa); savaşın başlıca kurbanının nüfusu, 30.000'i erkek olmak üzere 200.000'ne düştü. Nereden bakılırsa bakılsın, 1860'lar kanlı bir on yıldı.

Tarihin bu dönemini böylesine kanlı yapan neydi? ilkin, bu dönem tam da denizaşırı dünyada gerilimleri artıran, endüstriyel dünyanın tutkularını kızıştıran kapitalizmin küresel genişleme süreciydi; çatışmalar, doğrudan ya da dolaylı olarak bu genişleme sürecinden doğdu. Örneğin, siyasi kaynakları ne olursa olsun, Amerikan iç Savaşı, endüstrileşmiş Kuzeyin tarımsal Güney üzerinde zaferiyle; hatta şöyle bile denebilir: (Boynundaki pamuk endüstrisinden kolyesiyle) Güney'in, gayrı resmi İngiliz imparatorluğundan Birleşik Devletler'in yeni büyük endüstriyel ekonomisine nakledilmesiyle son buldu. Bu iç savaş, yirminci yüzyılda bütün Amerika kıtasını İngiliz ekonomisinden çıkartıp Amerikan ekonomisine bağımlı hale getirecek sürecin ilk adımı olarak da görülebilir. Paraguay Savaşı, en iyi durumda, River Plate havzasının İngiliz–merkezli dünya ekonomisiyle bütünleşmesinin bir parçası olarak kabul edilebilir: Arjantin, Uruguay ve Brezilya, yüzlerini ve ekonomilerini Atlantik'e döndüler; (belki de Cizvitlerin ilk dominyonunun burada bulunmasından ötürü) yerlilerin beyaz göçmenlere direndikleri Latin Amerika'daki tek bölge olan ve uzun zamandır varlığını sürdüren Paraguay'ın kendine yeterli bir ülke olmasına son verildi (7. Bölüme bakınız).* Taiping isyanı ve bastırılması, birinci Afyon Savaşı'ndan (1839–

* Beyaz fetihe direnen diğer yerliler de, beyazların ilerlemesi karşısında geri çekildiler. La Plata havzasının yukarılarındaki yerli yerleşmeleri tutunabildi yalnızca; yerlilerle beyaz göçmenler arasında *de facto* iletişim dili, İspanyolcadan ve Portekizceden ziyade Guarani diliydi.

42) sonra batılı silahların ve sermayenin Çin İmparatorluğu'na hızla sızmasından ayrılamaz (144-45. sayfalara bakınız).

İkincisi; –özellikle Avrupa'da– gördüğümüz gibi, bu dönemde savaş, ardından bir devrim geleceği korkusundan ötürü savaştan uzak durulması gerektiğine inanmaktan artık vazgeçmiş ve aynı zamanda mevcut güç–mekanizmasının [savaşı] belli sınırlar içinde tutacağı kanaatini haklı olarak taşıyan hükümetler tarafından yeniden olağan bir politika aracı olarak kullanılmaya başlandı. Herkese bol bol yetecek yerin bulunduğu bir genişleme çağında, ekonomik rekabetin yerel sürtüşmelerden daha fazlasına yol açması çok zordu. Üstelik bu klasik ekonomik liberalizm çağında, iş yaşamındaki rekabet, ne öncesiyle ne de sonrasıyla karşılaştırılmayacak kadar hükümet desteğinden bağımsızdı. Kimse –hatta genel varsayımın aksine Marx bile–, bu dönemdeki Avrupa savaşlarının kökeni bakımından esas olarak ekonomik olduğunu düşünmüyordu.

Ancak, üçüncüsü; bu savaşlar kapitalizmin yeni teknolojisiyle yapıldılar (Kamera ve telgraf aracılığıyla bu teknoloji, savaşın basında yer alış şeklini değiştirdiğinden, savaş gerçeğini daha canlı bir biçimde okurlarına sunmaktaydı; ama 1860'ta Uluslararası Kızıl Haç'ın kurulması ve 1864'te Cenevre Sözleşmesi'nin kabul edilmesi dışında, bunun pek bir etkisi olmadı. (Yaşadığımız yüzyılda hâlâ, çok daha korkunç katliamlar üzerinde bunlardan daha etkin denetimler ortaya konabilmiş değildir). Asya'daki ve Latin Amerika'daki savaşlar, Avrupalı güçlerin ufak tefek saldırıları dışında, özünde teknoloji öncesi niteliklerini korudular. Kırım Savaşı'nda teknoloji, mevcut olmasına karşın yeterince kullanılmadı. Fakat 1860'ların savaşlarında, seferberlikte ve taşımada demiryolundan; hızlı haberleşmede telgraftan bolca yararlanıldı; zırhlı gemiler, ağır toplar geliştirildi; modern patlayıcılar –dinamit 1866'da icat edilmiştir– ve Gatling marka makineli tüfek (1861) dahil, (endüstri ekonomilerinin gelişmesinde önemli katkıları olacak) kitlevi olarak üretilmiş silahlar kullanıldı. Bu anlamda, söz konusu dönemdeki savaşlar, modern kitle savaşlarına öncekilerden çok daha yakındı. Amerikan İç Savaşı'nda, diyelim 33 milyon olan toplam nüfusun 2.5 milyonu seferber edildi. Endüstri dünyasında cereyan eden öteki savaşlar daha küçüktü; 1870–1'deki Fransa–Almanya savaşında seferber edilen 1.7 milyon kişi bile, iki ülkenin topam 77 milyonluk nüfusunun %2.5'tan daha azını ya da diyelim silah taşıyabilecek durumdaki 22 milyon kişinin %8'ini oluşturmaktaydı. Yine de, 1860'ların ortalarından itibaren 300.000'den fazla insanın katıldığı dev savaşların (Sadowa [1866], Gravelotte, Sedan [1870]) sıradışı olmaktan çıktığı belirtilmelidir. Bütün Napoleon Savaşları boyunca böyle bir tek savaş olmuştu

(Leipzig [1813]). Hatta 1859'daki İtalya Savaşı'ndaki Solferino harbi bile, bir Napoleon harbi dışında, hepsinden daha büyüktü.

Hükümet inisiyatiflerinin ve savaşların ülke içindeki yan etkilerini gördük. Ancak, bunların uzun vadeli sonuçları çok daha çarpıcıydı. On dokuzuncu yüzyılın üçüncü çeyreğinde uluslararası sistem, temelli –dönemin gözlemcilerinin çoğunun kabul ettiğinden çok daha derin– bir değişikliğe uğradı. Değişmeyen sadece bir tek yönü vardı: Gelişmiş dünyanın, azgelişmiş dünya üzerindeki olağanüstü üstünlüğü (Bu dönemde batıya göç vermeyi başaran tek beyaz olmayan ülkenin, yani Japonya'nın kariyeri de aslında bu durumu daha da belirgin kılmaktadır (8. Bölüme bakınız). Modern teknoloji, kendisine sahip olmayan bir yönetimi, kendisine sahip olanın insafına terk etti.

Öte taraftan, bu devletler arasındaki ilişkiler de dönüşüme uğradı. I. Napoleon'un yenilgisinden sonraki yarım yüzyıl içersinde, özünde endüstriyel ve kapitalist olan ve gerçekten küresel bir politikaya (yani küresel bir donanmaya) sahip tek bir devlet vardı: İngiltere. Avrupa'da, kuvvetleri özünde kapitalist olmasa da, orduları tayin edici potansiyele sahip iki devlet bulunmaktaydı: Muzzam büyüklükte ve dayanıklı bir nüfusa yaslanan Rus ordusu ile kitleleri devrimci bir yoldan harekete geçirmek gibi bir olanağa ve geleneğe sahip Fransa ordusu. Avusturya ile Prusya, bunlarla kıyaslanabilir bir siyasi–askeri önemi haiz değildi. Amerika kıtasında, gördüğümüz gibi güç rekabeti alanında hiçbir maceraya girmemiş rakipsiz tek bir güç, Birleşik Devletler vardı (Bu alan, 1850'lerden önce Uzak Doğu'yu kapsamıyordu). Fakat 1848 ile 1871 arasında ya da daha kesin bir dille 1860'larda üç şey oldu. Birincisi; endüstrileşmenin yaygınlaşması, İngiltere dışında başka endüstriyel–kapitalist güçler yarattı (Birleşik Devletler, Prusya –Almanya– ve öncekinden çok daha büyük ölçüde Fransa. Japonya ise daha sonra dahil olacaktı). İkincisi; endüstrileşmenin ilerlemesi, zenginliği ve endüstriyel kapasiteyi uluslararası güç ilişkilerinde giderek belirleyici bir etken haline getirdi; dolayısıyla Rusya ile Fransa'nın konumunda görece gerileme yaşandı, Prusya'nınki (Almanya) ise büyük bir artış gösterdi. Üçüncüsü; Avrupalı olmayan iki devletin (İç Savaş'ta Kuzeyin yönetiminde birleşmiş) Birleşik Devletler ile (1868'deki Meiji Restorasyonu ile sistemli bir biçimde 'modernleşme' sürecine giren) Japonya'nın bağımsız bir güç olarak doğmaları, ilk kez küresel bir güç çatışması olasılığını yarattı. Avrupalı işadamlarının ve yönetimlerin, etkinliklerini denizaşırı ülkelere yayma eğilimlerinin artması ve kendilerini Uzak Doğu ile Orta Doğu (Mısır) gibi bölgelerde başka güçlerle karşı karşıya bulmaları da bu olasılığı pekiştirdi.

Güç yapısındaki bu değişikliklerin, denizaşırı ülkelerde o zamana dek büyük bir etkisi olmadı. Avrupa'daysa kendini derhal hissettirdi. Kırım Savaşı'nın gösterdiği gibi, Rusya, Avrupa kıtasında potansiyel olarak tayin edici güç olmaktan çıktı. Aynı durum, Fransa–Prusya Savaşı'nın gösterdiği gibi, Fransa için de söz konusuydu. Dikkate değer bir endüstriyel ve teknolojik gücü, (Rusya haricinde) herhangi bir Avrupa devletinden çok daha büyük bir nüfusla birleştiren yeni bir güç olan Almanya ise, tersine dünyanın bu bölgesinde yeni belirleyici güç haline geldi ve bu durum 1945'e kadar devam etti. Avusturya–Macaristan Çifte Monarşisi biçiminde yeniden şekillendirilen Avusturya (1867), büyük nüfusu ve diplomatik hırsı kendisine bu güç oyununda bir taraf gibi davranılmasına olanak sağlayan yeni birleşmiş İtalya'dan daha güçlü olmakla birlikte, bir zamanlar sahip olduğu büyük güç olma vasfını sadece büyüklüğü ve uluslararası uygunluğuyla sürdürmekteydi.

O nedenle, biçimsel uluslararası yapıyla gerçek yapı giderek birbirinden ayrılmaya başladı. Uluslararası siyaset, (her ne kadar bu durum yirminci yüzyıla kadar açık biçimde ortaya çıkmamışsa da) Avrupalı olmayan en az iki devletin etkin biçimde müdahalede bulunduğu küresel bir siyaset haline geldi. Ayrıca bu yapı, kendi aralarında rekabet etmekle birlikte – ki bu rekabet, ele aldığımız dönemin bitişinden 'emperyalizm' çağına kadar açık bir biçimde ortaya çıkmamıştır– dünya üzerinde ortaklaşa bir tekel oluşturan kapitalist–endüstriyel güçlerin bir tür oligopolü haline geldi. 1875'lerde bu, henüz gözle görülecek bir durum değildi. Fakat, 1870'lerden itibaren uluslararası gözlemcilerin kafasını meşgul etmeye başlamış olan genel bir Avrupa savaşından duyulan korku da dahil, yeni güç yapısının temelleri 1860'larda atıldı. Aslında, bir kırk yıl daha böyle bir savaş olmayacaktı ve bu, yirminci yüzyılın başarabileceğinden çok daha uzun bir süreydi. Ne var ki, bu kitapta ele alınan yaklaşık otuz yıla baktığında büyük ya da orta büyüklükteki güçler* arasında hiçbir savaşa tanık olmayan bizim kuşağımız, savaşın olmamasının sürekli bir savaş korkusuyla birleştirilebileceğini herkesten daha iyi bilir. Yaşanan çatışmalara karşın, liberalizmin zafer çağı istikrarlı geçmişti. 1875'den sonra artık böyle olmayacaktı.

* 1950–3'te, Çin'in henüz büyük güç olarak görülmediği bir dönemde, Birleşik Devletler ile Çin arasında Kore'de patlak veren çatışma hariç.

5
Ulusların İnşası

Ama nedir ... bir ulus? Neden bir Hanover ya da Büyük Parma Dükalığı ulusu değil de bir Hollanda ulusu?

Ernest Renan, 1882[1]

Ulusal olan nedir? Konuştuğunuz dildeki tek bir sözcüğü bile kimse anlamazken.

Johann Nestroy, 1862[2]

Şayet büyük bir halk, hakikatin yalnızca kendinde bulunabileceğine inanmıyorsa ... şayet ayağa kalkmaya ve elindeki hakikatle bir başına geri kalan her şeyi kurtarmaya muktedir ve yazgılı olduğuna inanmıyorsa, değil büyük bir halk olmak, etnografik bir malzeme olmaktan ileri gidemeyecektir ... Bu inancı yitirmiş bir ulus, ulus olmaktan çıkar.

F. Dostoyevski, 1871–2[3]

*NATIONS. Réunir ici tous les peuples**

Gustave Flaubert, yaklaşık 1852[4]

I

Bu dönemde uluslararası siyasetle iç siyaseti birbirine bu denli yaklaştıran bağın, bizim 'milliyetçilik' dediğimiz, oysa ondokuzuncu yüzyılın ortalarında hâlâ 'ulusallık ilkesi' olarak bilinen şey olduğu son derece açıktır. 1848'den 1870'lere kadarki dönemin uluslararası siyaseti neydi? Geleneksel batılı tarihyazımının bu konuda en ufak bir şüphesi yoktu: Bu siyaset, ulus–devletlerden müteşekkil bir Avrupa'nın kurulmasıdır. Çağın bu yüzüyle, ekonomik ilerleme, liberalizm, hatta belki de demokrasi gibi bu yüzle ilintili olduğu çok açık olan diğer yüzler arasındaki ilişki hakkında hatırı sayılır bir belirsizlik varolabilir, ama ulusallığın [milliyetin] merkezi rolünden şüphe edilemez.

Gerçekten de, başka nasıl olabilirdi ki? 1848, 'halkların baharı', başka şeylerin yanında, aynı zamanda ve başta uluslararası bakımdan ulusallığın, daha doğrusu birbirine rakip ulusallıkların öne çıktığı bir dönemdi. Çeklerin, Hırvatların, Danlıların ve diğerlerinin (daha büyük ulusların, kendi özlemlerini devrimci emellerine kurban edeceklerine ilişkin endişeleri ve kuşkuları artsa da) yine de yaptıkları gibi, Almanlar, İtalyanlar, Macar-

* ULUSLAR: Bütün halkları bir araya toplamak.

lar, Polonyalılar, Romenler ve diğerleri de, baskıcı yönetimlere karşı kendi uluslarından olan herkesi kucaklayacak bağımsız ve birleşik devletler kurma haklarını öne çıkardılar. Fransa zaten bağımsız ulusal bir devletti, ama buna rağmen milliyetçiydi.

Devrimler başarısız olsa da, sonraki yirmi beş yılın Avrupa politikasına hakim olan özlemler aynıydı. Daha önce gördüğümüz gibi, devrimci olmayan ya da ancak marjinal devrimci yollardan olsa da, şu ya da bu biçimde bu özlemlere ulaşıldı. Fransa, büyük Napoleon'un karikatürünün [III. Napoleon] yönetimi altında yeniden 'büyük ulus'un bir karikatürüne döndü; Almanya ve İtalya, Savoy ve Prusya krallıkları altında birleşti; Macaristan, 1867 Uzlaşması ile fiilen bir öz yönetime kavuştu; Romanya, iki Tuna prensliği'nin birleşmesiyle bir devlet haline geldi. Yalnızca, 1848 devriminde yeterince yer almamış olan Polonya, 1863 ayaklanması sırasında ne bağımsızlık ne de özerklik kazanabildi.

'Ulusal sorun', güneydoğu ucundan olduğu gibi batı ucundan da Avrupa'ya girdi. İrlanda'da kıtlığın ve İngiltere'ye karşı duyulan nefretin harekete geçirdiği milyonlarca taşralının desteğini arkalarına alan Fenianlar, ulusal sorunun radikal bir ayaklanma biçiminde ortaya çıkmasına neden oldular. Çokuluslu Osmanlı İmparatorluğu'nun bunalımı, Balkanlarda uzun zamandır yönettiği Hıristiyan haklar arasında bir ayaklanma biçimini aldı. Gerçi hâlâ olması gerektiğini düşündüklerinden çok küçüklerdi, ama Yunanistan ve Sırbistan zaten bağımsızdı. Romanya, 1850'lerin sonlarında bir tür bağımsızlık kazandı. 1870'lerin başlarındaki halk isyanları, on yılın sonunda Bulgaristan'ı bağımsız yapacak ve Balkanların 'Balkanlaşması'nı hızlandıracak bir başka ulusal ve uluslararası Türk bunalımının yolunu açtı. Dışişleri bakanlarının daimi uğraşısı olmuş 'Doğu Sorunu', şimdi esas olarak, 'ulus' olduğunu iddia eden ve [ulusu] temsil ettiğine inanan, ebatları belli olmayan belirsiz sayıda yeni devletin ortasında Avrupalı Türkiye'nin haritasının yeniden nasıl çizileceği sorunu gibi görünmekteydi. Yine, biraz daha kuzeye çıkıldığında, Habsburg İmparatorluğu'nun sorunlarının, imparatorluğu oluşturan, ılımlı bir kültürel özerklikten ayrılmaya dek değişen talepler ileri süren –ya da ileri sürmesi olası– çeşitli milliyetlerin sorunlarından ibaret olduğu çok daha açıktı.

Ulusların kuruluşu, Avrupa'nın dışında bile gözle görülür boyutlardaydı. Amerikan İç Savaşı, Amerikan ulusunun, karışıklığa karşı birliğini sürdürme gayretinden başka neydi? Meiji Restorasyonu, Japonya'da yeni ve gururlu bir 'ulus'un ortaya çıkmasından başka neydi? Walter Bagehot'un (1826–77) dediği gibi, dünyanın her yanında "uluslar kuruluyor"du; çağın baskın niteliği buydu.

Bu görüngünün doğasının pek az araştırıldığını söylemek mümkündür. 'Ulus', doğal kabul edilen bir görüngüydü. Bagehot'un dediği gibi: "Burada bir zorluk olduğunu düşünmüyoruz bile: 'Sorulmadığı sürece ne olduğunu biliyoruz', ama onu ne hemen açıklayabilir ne de tanımlayabiliriz"[5]; zaten pek az insan buna gerek olduğunu düşünüyordu. Peki, İngilizler İngiliz olmanın anlamını biliyorlar mıydı; Fransızların, Almanların, İtalyanların ya da Rusların, kolektif kimliklerinden kuşkuları olmadığı kesin miydi? Belki de bilmiyorlardı, ama ulusların kurulduğu bu çağda, 'uluslar'ın (geçmiş tarihi, ortak kültürü, etnik bileşimi ve giderek *dili* aracılığıyla tanımlanan bir 'ulus'un üyelerinin yaşadığı bir bölgeyle tanımlanan tutarlı bir toprak parçasına sahip) egemen uluslar haline gelmelerinin istenir bir şey olmasının yanında, bunun da zorunlu ve mantıklı olduğuna inanılmaktaydı. Fakat, bu içerimde mantıksal hiçbir yan yoktur. Eğer öteki gruplardan bir dizi ölçütle ayırdedilen birbirinden farklı insan gruplarının varlığı hem yadsınamaz hem de tarih kadar eski bir olguysa, bu grupların ifade ettikleri şeyin, ondokuzuncu yüzyılın 'ulusluk' [ulus olma] olarak kabul ettiği şey olmadığı bir gerçektir. Hatta, bırakalım devletlerin 'uluslar'la çakışmasını, ondokuzuncu yüzyıl tarzı teritoryal [ülkesel] devletler biçiminde örgütlenmedikleri de bir o kadar gerçektir. Daha eski bazı teritoryal devletler –İngiltere, Fransa, İspanya, Portekiz ve hatta Rusya– bariz bir saçmalığa düşmeden 'ulus–devlet'ler olarak tanımlanabilseler de, bunlar görece yakın tarihsel görüngülerdi. Ulus–olmayan–devletlerden ulus–devletler oluşturma özlemi, genel bir program olarak bile Fransız devriminin bir yan ürünüydü. O nedenle, ulusların oluşumu ile, ele aldığımız dönemde ortaya çıktığı oranda ve ulus–devletlerin yaratılması anlamına geldiği ölçüde 'milliyetçilik' arasında açık bir ayrım yapmamız gerekir.

Sorun yalnızca analitik değil, pratik bir sorundur. Çünkü, bırakalım dünyanın geri kalanını, Avrupa bile, kuşkuya yer bırakmayacak biçimde devletlere sahip ya da –haklı ya da değil– devlet kurma özlemi duyan 'uluslar' ile bu konuda hayli belirsizliğin var olduğu uluslar arasında bölünmüştü. Birincisi için en güvenli kılavuz, siyasi gerçekler, kurumsal tarih ya da ediplerin [literati] kültürel tarihiydi. Fransa, İngiltere, İspanya, Rusya, yadsınamaz biçimde 'ulustu'lar; çünkü Fransız, İngiliz vs. diye tanımlanan devletlere sahiptiler. Macaristan ile Polonya da ulustular; çünkü Habsburg İmparatorluğu'nda bile Macar krallığı diye ayrı bir [siyasi] varlık bulunmaktaydı; onsekizinci yüzyılın sonunda ortadan kaldırılıncaya kadar, uzun zamandır Polonya devleti diye bir devlet vardı. Almanya, iki nedenden dolayı bir ulustu: Hiçbir zaman tek bir teritoryal devlet halinde birleşememiş olmalarına karşın, sayısız Alman prensliği, uzun

zamandır 'Alman Ulusunun Kutsal Roma İmparatorluğu' denen şeyi oluşturmuştu; (ikinci olarak) bu prenslikler, halihazırda Alman Federasyonu'nu meydana getirmekteydi ve aynı zamanda da bütün eğitimli Almanlar aynı yazı dilini ve edebiyatı paylaşıyordu. Yine, hiçbir zaman siyasi bir varlık olmasa da İtalya, seçkinleri tarafından paylaşılan belki de en eski ortak edebiyat kültürüne sahipti.* Vs.

Şu halde, ulus olmanın 'tarihsel' ölçütü; sıradan insanların kültürüyle ve kurumlarıyla özdeşleşmek ya da onlarla çok bariz bir uyuşmazlığa düşmemek kaydıyla, hakim sınıfların ya da eğitimli seçkinlerin kültür ve kurumlarının belirleyici önemini ifade etmekteydi. Ama milliyetçiliğin *ideolojik* savı, demokratik ve devrimci savdan çok daha radikal ve çok daha farklıydı. Bu sav şu olguya dayanmaktaydı: Tarih ya da kültür ne derse desin, İrlandalılar İrlandalıydı, İngiliz değil; Çekler Çekti, Alman değil; Finliler, Rus değildi ve hiçbir halk, diğeri tarafından sömürülmemeli ve yönetilmemeliydi. Bu iddiayı destekleyecek tarihsel savlar bulmak ya da icat etmek mümkündü –her zaman böyle şeyler keşfedilebilir–; ama özünde Çek hareketi, St Wenceslas hükümdarlığını yeniden kurmak gibi bir iddia taşımadığı gibi, İrlandalılar da 1801 tarihli Birlik'in İptali'ni talep etmiyorlardı. Bu anlamdaki ayrılıkçılığın temeli, (fiziksel görünümde hemen farkedilebilecek farklılıkların, hatta dilsel farklılıkların olması anlamında) mutlaka 'etnik' değildi. Dönemimiz boyunca (çoğu zaten İngilizce konuşan) İrlandalıların, (yazın dilleri Dancadan çok farklı olmayan) Norveçlilerin ya da (milliyetçileri hem İsveçce hem de Fince konuşan) Finlilerin hareketleri, temelde bir dil davası değildi. Dava kültürel olduğu ölçüde, halkın önemli bir kısmının henüz pek az ilgilenmekte olduğu 'yüksek kültür'e değil, sözlü kültüre – şarkılar, baladlar, destanlar vs. gibi 'folk'un (sıradan insanların, yani köylülerin) yaşam tarzına ve geleneklerine– dayanmaktaydı. 'Ulusal canlanma'nın ilk evresi kaçınılmaz olarak bu folk mirasının yeniden bulgulandığı, derlendiği ve ondan gurur duyulduğu bir evreydi (Bakınız: *Devrim Çağı*, 14. Bölüm). Fakat, kendi başına bu siyasi değildi. Ulusal canlanmanın öncüleri, Litvanyalı ya da Estonyalı köylülerin folklorünü ve eski değerlerini derleyen Baltık'taki kibar aydın beyler veya (Alman Luteryan papazlar gibi) yabancı hakim sınıfların kültürlü üyeleri ya da seçkinlerdi. İrlandalılar, *leprechaun*lara** inandıklarından milliyetçi değildi.

* Modern İngilizlerin, Almanların ya da Fransızların hiçbiri, kendi ülkelerinde yazılmış ondördüncü yüzyıl edebiyatı eserlerini, neredeyse farklı bir dili öğrenmeden okuyamazlar; oysa bugün bütün eğitimli İtalyanlar, Dante'yi, modern ingilizce okurların Shakespeare okumasından çok daha kolay bir biçimde okuyabilmektedirler.

** İrlanda öykülerinde adı geçen büyük hazineye sahip, kısa boylu ayakkabıcı cin –çn.

İrlandalıların neden milliyetçi olduklarını ve milliyetçi olmaktan ne kadar uzak olduklarını ileride ele alacağız. Buradaki asıl önemli olan nokta şudur: Tipik bir 'tarih–siz ulus' ya da 'yarı–tarihsel ulus', aynı zamanda *küçük* bir ulustu ve bu durum, ondokuzuncu yüzyıl milliyetçiliğini pek fark edilmemiş olan bir ikilemle karşı karşıya getirdi. Çünkü 'ulus–devlet' savunucuları, ulus–devletin yalnızca ulusal değil, aynı zamanda 'ilerici' olması (yani yaşayabilir bir ekonomi, teknoloji, devlet örgütlenmesi ve askeri güç geliştirmeye yetenekli olması), yani en azından makul büyüklükte olması gerektiğini varsaymışlardı. Aslında ulus–devlet, modern, liberal, ilerici ve *de facto* burjuva toplumunun gelişmesinin 'doğal' birimi olacaktı. 'Bağımsızlık' kadar birlik de onun ilkesiydi ve birlik için tarihsel savların bulunmadığı yerlerde –İtalya'da ve Almanya'da yaptıkları gibi– mümkün olduğunca bir program biçiminde formüle edildi. Balkan Slavlarının kendilerini aynı ulusun parçası olarak gördüklerine dair hiçbir kanıt yokken, yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan milliyetçi ideologlar, en az Shakespeare'ninki kadar gerçek dışı bir 'İlirya' bağlamında düşündüler; yani Sırpları, Hırvatları, Slovenleri, Bosnalıları, Makedonları, ve bugün Yugoslav milliyetçiliklerinin, en hafif deyimle, Hırvat, Sloven vs. hissiyatıyla çatıştığını gösteren başkalarını bir araya getirecek bir 'Yugoslav' devleti.

'Ulusların Avrupası'nın en belagatli ve tipik savunucusu olan Giuseppe Mazzini (1805–72), 1857'de idealindeki Avrupa haritasını önerdi:[6] Harita, bu tür sadece on bir birlikten oluşmaktaydı. Mazzini'nin 'ulus–devletler'le ilgili düşüncesinin, 1919–20'de Versailles'da Avrupa haritasının ulusal ilkelere göre sistemli biçimde yeniden çizilmesine nezaret etmekle kalan Woodrow Wilson'ınkinden son derece farklı olduğu çok açıktı. Wilson'ın Avrupası, yirmi altı ya da (İrlanda'yı da dahil edersek) yirmi yedi egemen devletten oluşmaktaydı ve Wilsoncı ölçütlere göre bu sayıya birkaç tane daha eklenebilirdi. Peki küçük uluslara ne olacaktı? İsviçre'nin, Savoy, Almanya, Tirol, Carinthia ve Slovenya ile birleşmesini öneren bir adamın, diyelim Habsburg İmparatorluğu'nu ulusal ilkeyi çiğnemekle eleştiremeyecek olması Mazzini'nin dikkatinden kaçmış bile olsa, küçük ulusların, kararsız bir özerklikle ya da onsuz, federal ya da başka bir yoldan, yaşama olasılığı bulunan ulus–devletler halinde bütünleştirilmeleri gerektiği açıktır.

Ulus–devletleri ilerlemeyle özdeş görenlerin en basit savı, küçük ve geri kalmış halkların 'gerçek' ulus karakteri taşıdıklarını reddetmek ya da ilerlemenin onları daha büyük 'gerçek' uluslar içersinde taşralı bir özel durum haline getirmek zorunda kalacağını, hatta bir *Kulturvolk*'a

asimile edilmek suretiyle ortadan kalkacaklarını ileri sürmek olacaktı. Bu, hiç de gerçek dışı gibi görünmüyordu. Yine de Almanya'nın bir parçası olmaları, Mecklenburgerlerin Yüksek Almancadan çok Flamancaya daha yakın olan ve Bavyeralıların anlayamadığı bir ağız konuşmalarını ya da Lusatialı Slavların, temelde Alman olan bir devleti kabul etmelerini (ki hâlâ böyledirler) önlemedi. *Provençal* ve *Langue d'oc* konuşanları saymasak bile, Bretonların ya da bir Bask, Katalan ve Flaman grubunun, bir parçasını oluşturdukları Fransız ulusuyla mükemmel uyuştuğu görülmekteydi; Alsaslılar ise, yalnızca başka bir büyük ulus–devlet –Almanya– [Fransa'ya olan] bağlılıklarına itiraz ettiği için sorun yaratmaktaydılar. Üstelik, seçkinleri, dillerinin yeryüzünden silinmesinden üzüntü duymadan ileriye bakan küçük dil grupları da vardı. Ondokuzuncu yüzyılın ortalarında yığınla Galli bu gelişmeye boyun eğdi; bazıları da ilerlemenin geri bir bölgeye girmesini kolaylaştıracağını düşünerek bu gelişmeyi memnuniyetle karşıladı.

Bu savlarda eşitlikçi olmayan güçlü bir öge ve belki de daha güçlü özel bir mazeretçi/savunmacı unsur bulunmaktaydı. Bazı –ideologları da dahil, büyük, 'ileri', yerleşik– ülkeler, üstün gelmeye ya da (ideologların Darwinci üsluplarıyla ifade edildiğinde) bu var olma mücadelesinden zaferle çıkmaya tarih gereği yazgılıydı, ötekiler ise değil. Ancak, her ne kadar tanınmayan ulusların sözcülerinin bu düşüncede herhangi bir paylarının bulunması söz konusu değilse de, bunun, bazı ulusların diğerlerini baskı altına almak için hazırladıkları bir kumpas gibi basit bir biçimde yorumlanmaması gerekir. Çünkü söz konusu sav, dışardakiler kadar bir ulusun kendi bölgesel dil ve kültürlerini de hedef almaktadır ve, bu dil ve kültürlerin ille de ortadan kalkması değil, yalnızca 'dil' statüsünden 'ağız' statüsüne düşürülmeleri amaçlanmaktadır. Cavour, Savoyluların birleşik İtalya'da (İtalyancadan çok Fransızcaya yakın olan) kendi dillerini konuşma haklarını reddetmiyordu: Kendisi de, yerel amaçlarla olmak üzere bu dili kullanmıştı. O ve öteki İtalyan milliyetçileri, yalnızca tek bir resmi dilin olması, eğitim dilinin İtalyanca olması üzerinde durdular; diğer dillerden batanı batar, çıkanı çıkardı. Nitekim bu evrede olduğu gibi, ne Sicilyalılar ne de Sardunyalılar, ayrı bir ulus olduklarını ileri sürdüler; dolayısıyla onların sorunu, en iyi halde 'bölgecilik' olarak yeniden tanımlanabilirdi. Sorun, ancak küçük bir halk ulus olma iddiasında bulunduğunda siyasi bir anlam ve önem kazandı (Örneğin 1848'de, sözcüleri, Frankfurt parlamentosunda yer almaları için Alman liberallerinin yaptığı daveti geri çevirdiklerinde Çekler'in yaptığı buydu). Almanlar, Çeklerin varlığını inkâr etmediler. Yalnızca (çok doğru olarak) bütün eğitimli Çek-

lerin Almanca okuyup yazdıklarını, Alman yüksek kültürünü paylaştıklarını, o nedenle de (yanlış biçimde) Alman olduklarını varsaydılar. Çek seçkinlerinin aynı zamanda Çekçe de konuşuyor ve yerel sıradan halkın kültürünü paylaşıyor olmalarının, tıpkı genelde sıradan halkın, özelde de köylülüğün tutumlarının bir öneminin olmaması gibi, siyasi açıdan hiçbir önemi yoktu.

O nedenle küçük halkların ulusal özlemleri ile karşılaşan 'ulusal Avrupa'nın ideologlarının önünde üç seçenek vardı: Varlıklarının meşruiyetini tümüyle inkâr edebilirlerdi; bölgesel özerklik isteyen hareketler düzeyine düşürebilirlerdi; ya da yadsınamaz olsalar da idaresi mümkün olmayan gerçekler olarak kabul edebilirlerdi. Slovenler, Slovaklar ve Macarlar konusunda Almanların tercihi birinciden yana oldu.*

Cavour ile Mazzini, İrlanda hareketinde ikinci görüşü benimsediler. Hiçbir şey, bu insanların, kitle temelinden kimsenin kuşku duymadığı ulusal bir hareketi milliyetçi bir kalıba sokmaktaki başarısızlıklarından daha paradoksal değildir. Her türden siyasetçi, (o dönemlerde tam bağımsızlığı düşünmemesine karşın, ulusal hareketleri 1848'den sonra artık tartışma götürmez hale gelen) Çekler için üçüncü görüşü benimsemek zorunda kaldı. Elbette olanaklı olduğu yerlerde bu tür hareketlere ilgi gösterdiler. Hiçbir yabancı, çok eskiden kurulmuş (İngiltere, Fransa ve İspanya gibi) 'ulusal' devletlerin bir çoğunun aslında çok uluslu olduklarını belirtmeye zahmet etmez; çünkü Galliler, İskoçlar, Bretonlar, Katalanlar vs., ortaya ne uluslararası bir sorun çıkarmış ne de (belki Katalanlar dışında) kendi ülkelerinin iç politikaları açısından önemli bir sorun oluşturmuşlardır.

II

Şu halde, ulus–devlet kurmayı amaçlayan hareketle 'milliyetçilik' arasında temel bir farklılık bulunmaktaydı. Biri, ötekine dayandığını iddia ederek siyasi bir yapın oluşturma programıydı. Belli amaçlarla Alman olduklarını düşünen pek çok kişi, bırakalım ulusal bir şarkıda dendiği gibi batıda Meuse ve doğuda Niemen nehirleri, kuzeyde Danimarka boğazı (The Belt), güneyde Adige nehri arasında kalan bir bölgede yaşayan bütün

* Bu tutum, en azından bizim ele aldığımız dönemde milliyetçiliğe büyük bir önem vermeyen, o nedenle meseleye tamamen işlemsel açıdan yaklaşan toplumsal devrimcilerin tutumundan ayırt edilmelidir. Marx için 1848'de Macar ve Polonya milliyetçiliği iyiydi, çünkü devrimin yanındaydılar; Çek ve Hırvat milliyetçiliğiyse kötüydü, çünkü nesnel olarak karşı–devrim saflarında yer almaktaydılar. Ancak, bu tür görüşlerde (son derece şovenist Fransız devrimcileri –bilhassa Blanquiciler– arasında –hatta Engels için bile bu söylenebilir– çok bariz olan) büyük–ulus milliyetçiliğinden bir şeyler bulunduğunu yadsıyamayız.

Almanları içermesini, bunun, tek bir Alman devleti, belli tipte bir Alman devleti imasını barındırdığına bile inanmıyordu. Bismarck, bu 'büyük Almanya' programını reddederken, ne bir Prusya *junker*i ne devletin hizmetkârı ne de aynı zamanda bir Alman olduğunu reddetmekteydi. O bir Almandı, fakat bir Alman milliyetçisi değildi; hatta, (Avusturya İmparatorluğu'nun Kutsal Roma İmparatorluğu'na ait bölgelerini dışarda bırakarak, ama Prusya'nın Polonya'dan aldığı, ancak asla onun bir parçası olmayan bölgelerini dahil ederek) gerçekte ülkeyi birleştiren kendisi olsa da, muhtemelen inançlı bir 'küçük Alman' milliyetçisi bile değildi. Milliyetçilik ile ulus–devlet arasındaki ayrımın uç bir örneği, büyük bölümü 1859–60 ile 1866 ve 1870'te Savoy Kralı'nın yönetimi altında birleştirilen İtalya idi. Metternich'in çok doğru bir biçimde "sadece coğrafi bir tabir" diye tarif ettiği Alplerden Sicilya'ya dek bütün bir bölge tarihte sadece eski Roma döneminde tek bir idare altında toplanabilmişti, ondan sonra böyle bir örnek yoktu. Birleşme sırasında, 1860'ta, bölge sakinlerinin ancak %2.5'unun günlük yaşamında İtalyanca konuştuğu, geri kalanının, İtalyan devleti tarafından 1860'larda Sicilya'ya gönderilen öğretmenlerin İngilizlerle karıştırılmalarına neden olacak kadar farklı lehçeler konuşmakta oldukları tahmin ediliyordu.[7] O tarihlerde hâlâ mütevazı bir azınlık olmakla beraber, nüfusun muhtemelen daha büyük bir yüzdesi kendilerini öncelikle İtalyan olarak düşünmüş olmalıydı. Massimo d'Azeglio'nun (1792–1866) şu nidasında şaşılacak bir yan yoktur: "İtalya'yı kurduk, şimdi sıra İtalyanları yaratmaya geldi."

Buna karşın, doğaları ve programları ne olursa olsun, 'ulus' fikrini temsil eden hareketler büyüdü ve çoğaldı. Bu hareketler çoğu zaman – hattanormal olarak–, yirminci yüzyıl başlarında ulusal programın standart (ve uç) yorumu halini alacak şeyi, yani her halk için tamamen bağımsız, teritoryal ve dilsel olarak tekbiçimli, laik –ve büyük olasılıkla cumhuriyetçi\parlamenter– bir devleti temsil etmiyorlardı.* Ancak hepsi de az çok tutkulu siyasi değişiklikler barındırmaktaydı ve onları 'milliyetçi' yapan da buydu. En gürültücü milliyetçi önderlerin fikirlerini, takipçilerinin fiiliyatta savunduğu fikirlerle karıştırmadan ve günümüzden bakıyor olmanın yol açabileceği anakronizme düşmeden, şimdi bu hareketlere bakmamız gerekiyor.

Eski ve yeni milliyetçilikler arasındaki özsel farklılığı gözden kaçırmamak gerekir; birincisi, henüz kendi devletlerine sahip olmayan 'tarihsel'

* Tam da iddialarının aşırılığıyla Siyonizm bunun açık bir örneğidir; çünkü bir ülke almayı, bir dil icat etmeyi ve tarihsel birliğini münhasıran ortak bir din pratiği içinde oluşturmuş bir halkın siyasi yapılarını laikleştirmeyi içermekteydi.

ulusları değil yalnızca, uzun zaman önce bunu yapmış olanları da içermektedir. İngilizler kendilerini ne ölçüde İngiliz olarak hissediyorlardı? Bu evrede Gal ve İskoçya için özerklik isteyen herhangi bir hareket bulunmamasına rağmen, çok fazla değil. İngiliz milliyetçiliği vardı, ama adadaki daha küçük uluslar tarafından paylaşılmıyordu. Birleşik Devletler'e göç eden İngilizler, milliyetleriyle gurur duyuyorlardı; o nedenle Amerikan yurttaşı olmakta çekingen davranıyorlardı. Ama Galli ve İskoç göçmenlerde böylesi bir sadakate rastlamak olanaksızdı. İngiliz yurttaşlığı altında olduğu kadar Amerikan yurttaşı olarak da Galli ve İskoç olmaktan gurur duyabiliyorlardı, dolayısıyla Amerikan uyruğuna geçmekte hiçbir beis görmediler. Peki, Fransızlar kendilerini ne ölçüde *la grande nation*'un [Büyük Ulusun] üyeleri olarak duyumsuyordu? Bunu bilmiyoruz, ama yüzyılın başlarında yapılan baştan savma istatistikler, (Korsikalıların özel durumunu katmazsak) zorunlu askerlik hizmetinin, batıdaki ve güneydeki bazı bölgelerde bir Fransız yurttaşının ulusal görevi olmaktan çok, kabul edilemez bir dayatma olarak görüldüğünü düşündürmektedir. Bildiğimiz gibi, Almanların gelecekteki birleşik Alman devletinin büyüklüğü, doğası ve yapısı hakkındaki görüşleri farklıydı; ama Alman birliği aralarından kaçını ilgilendirmekteydi? Ulusal sorunun siyasi yaşamda ağırlığını duyurduğu 1848 devriminde bile, Alman köylülerini ilgilendirmediği genel olarak kabul edilmektedir. Bunlar kitle milliyetçiliğinin ve vatanseverliğin varlığının yadsınamayacağı ülkelerdi; dolayısıyla, evrensellik ile türdeşliği doğal bir veri olarak görmenin ne denli akılsızlık olacağının kanıtıdırlar.

Diğer pek çok ülkede, özellikle de yeni doğanlarda, ondokuzuncu yüzyıl ortasında yalnızca söylen ve propaganda doğal bir şey gibi görülmüş olmalıydı. Buralarda 'ulusal' hareket, ulusal gazeteler ve diğer yazın ürünleri yayımlayan, ulusal cemiyetler kuran, eğitim ve kültür kurumları oluşturmaya çalışan ve daha açıktan başka siyasi etkinliklerde bulunan kendini 'ulusal' fikriyata adamış az çok büyük kadroların ortaya çıktığı hissi ve folklorik evresinden sonra siyasileşme eğilimine girdi. Fakat, genelde bu evrede hareket, halk arasında hâlâ ciddi bir destekten yoksundu. Kitlelerle (varsa) yerel burjuvazi ya da aristokrasi arasındaki orta tabakadan ve özellikle okuryazarlardan (öğretmenler, alt düzey ruhban, kentli esnaf ve zanaatkârlar ile mümkün olduğu ölçüde hiyerarşik bir toplumda bağlı bir köylülüğün erkek çocukları arasından sıyrılarak yukarılara tırmanan kimselerden) oluşmaktaydı esas olarak. Ulusal fikre bağlı fakülteler, ilahiyat okulları ve yüksek okullardan öğrenciler, onlar için, hazır faal militanların temin edildiği bir depoydu. Devlet olarak yeniden doğmak için hemen hemen istisnasız yabancı yöneticilerin kovulmasının gerektiği

'tarihsel' uluslarda, zaman zaman milliyetçiliğin en geniş temelini, çok daha dolaysız olarak da siyasi kadroları kuşkusuz yerel seçkinler –Macaristan ve Polonya'da soyluluk, Norveç'te orta sınıf bürokratlar– sağladı (Bakınız: *Devrim Çağı*, 7. Bölüm). Küçük Baltık ve Slav halklarından pek çoğu, bu evreye daha yeni yeni giriyor olsalar da, bir bütün olarak milliyetçiliğin bu evresi, Kuzey, Batı ve Orta Avrupa'da 1848 ile 1860'lar arasında sona ermektedir.

Malum nedenlerden dolayı, bu tür hareketlere katılan son kişiler, bir halkın en geleneksel, geri kalmış ya da yoksul kesimleri, ('eğitimli' seçkinlerin çizdiği yoldan giden) işçiler, hizmetliler ve köylüler olacaktı. O nedenle, –çalışanların ve sosyalistlerin bağımsız partilerinin durumu dengelediği dönemler dışında– normalde milliyetçi liberal–demokrat orta tabakaların örgütlerinin etkisindeki bu kitle milliyetçiliği evresi, belli ölçüde ekonomik ve siyasi gelişmeyle bağlantılıydı. Çek topraklarında bu evre, 1848 devrimiyle başladı, mutlakçı 1850'lerde yeniden nüksetti, ama siyasi koşulların çok daha elverişli olduğu 1860'ların hızlı ekonomik ilerleme döneminde muazzam bir ilerleme gösterdi. Yerli bir Çek burjuvazisi, o zamana dek etkin bir Çek bankası kurmaya ve Prag'daki (1862'de geçici olarak açılan) Ulusal Tiyatro gibi pahalı kurumlar oluşturmaya yetecek kadar bir servet edinmişti. Bizim açımızdan daha da önemlisi, *Sokol* jimnastik klübü (1862) gibi kitlesel kültür örgütleri, şimdi taşranın her yanına yayıldı ve Avusturya–Macaristan Uzlaşması'ndan sonra gerek ulusal kitle hareketlerinin kültürel 'enternasyonalizmi'ni, gerekse yeniliği ortaya koyan bir dizi (1868–71'de 1.5 milyon kişinin katıldığı tahmin edilen yaklaşık 140[8]) açık hava nümayişi aracılığıyla siyasi kampanyalar yürütüldü. Bu tür etkinliklere uygun bir isim bulamayan Çekler, önce taklit ettikleri İrlanda hareketinden 'meeting' [toplantı] terimini aldılar.* Bir süre sonra, Çek ulusal militanlığı için doğal bir örnek oluşturan onbeşinci yüzyılın Hussçılarına kadar uzanan uygun bir isim bulundu: 'Tabor'. Bu isim, onlarla tarihsel bir ilgisi olmamakla birlikte, Hırvat milliyetçileri tarafından da kendi gösterileri için kullanılmaya başlandı.

Kitle milliyetçiliğinin bu türü yeniydi ve İtalyan ve Alman hareketlerinin seçkin ya da orta sınıf milliyetçiliğinden tamamen farklıydı. Ancak, kitle milliyetçiliğinin bir başka biçimi uzun zamandır vardı: Büyük ekonomik ve siyasi sonuçlara yol açmamış olsa bile, hem daha geleneksel ve daha devrimci, hem de yerel orta sınıflardan daha bağımsızdı. Fakat, salt baskı bilincinin, yabancı düşmanlığının ve eski geleneğe bağlılığın

* "Meeting" sözcüğü, aynı zamanda Fransızlar ve İspanyollar tarafından da işçi sınıfının kitle gösterilerini ifade etmek amacıyla, ama bu kez muhtemelen İngiliz deneyiminden ödünç alınacaktı.

bir araya getirdiği köylülerin ve dağlıların yabancı 'milliyetçi' yönetime karşı ayaklanmalarını, gerçek bir imanla ve belirsiz bir etnik kimlik duygusuyla açıklayabilir miyiz? Bunu, herhangi bir nedenle modern ulusal hareketlerle bağlantılı oldukları zaman söyleyebiliriz ancak. Bu tür başkaldırıların özellikle 1870'lerde Türk İmparatorluğu'nun büyük bölümünü kasıp kavurduğu Güneydoğu Avrupa'da, ulusal olduklarını iddia eden bağımsız devletlerin (Romanya, Bulgaristan) ortaya koyduğu örnekleri yadsımak mümkün değilse de, [modern ulusal hareketlere] bağlanıp bağlanamayacakları tartışmalı bir konudur. En iyi halde, Romenler arasında olduğu gibi, dillerinin, kâh çevrelerinde yaşayan kâh iç içe yaşadıkları Slavlardan, Macarlardan ve Almanlardan farklılığına dayanan bir proto–milliyetçi bilinçten ya da Slavlar gibi, aydınların ve politikacıların ele aldığımız dönemde bir Panslavcılık ideolojisi geliştirmeye çalıştıkları belli bir 'slavlık' bilincinden söz edebiliriz;* hatta onlar arasında bile, bu dönemde bu bilince gerçeklik kazandıran gücün, Ortodoks Hıristiyanların büyük Ortodoks Rus imparatorluğuyla dayanışma duygusu olması muhtemeldir.

Ne var ki, bu türe dahil olmasına karşın, tartışmasız ulusal olan bir hareket vardı: İrlanda. Bugün İrlanda Cumhuriyet Ordusu'nda varlığını sürdüren İrlanda Cumhuriyetçi Kardeşlik Örgütü ('Fenianlar'), 1848 öncesi dönemin gizli devrimci kardeşlik cemiyetlerinin soyundan gelmekteydi. ve bu türün en uzun ömürlü örgütü oldu. Köylü kitlelerin milliyetçi politikacıları desteklemesinde kendi başına yeni bir şey yoktu; çünkü İrlanda'da, yabancı istilanın, yoksulluğun, baskının ve İngiliz–Protestan toprak lordları sınıfının İrlandalı–Katolik köylülük üzerindeki dayatmalarının oluşturduğu bileşim, en az politik olanları bile harekete geçirmeye yeterdi. Yüzyılın ilk yarısında kitle hareketlerinin önderleri, (küçük) İrlanda orta sınıfından geliyorlardı ve İngiltere ile ılımlı bir uzlaşma arıyorlardı (Bu amaçlarına, tek etkin ulusal örgütlenme olan kiliseden de destek gelmişti). İlk kez 1850'lerin sonlarında ortaya çıkan Fenianların yeniliği, orta sınıf ılımlılardan tümüyle bağımsız olmasında; bütün desteklerini halk kitlelerinden –hatta Kilise'nin açık husumetine rağmen, köylü kesimlerden– alıyor olmasında ve İngiltere'den (silahlı ayaklanmayla alınacak) tam bağımsızlığı bir program olarak ilk kez kendilerinin ortaya

* Panslavcılık, hem Rusya'nın muhafazakâr ve emperyal politikacılarına (çünkü, Rus nüfuzuna yayılma olanağı sağlıyordu), hem de Habsburg İmparatorluğu'nun daha küçük Slav halklarına (çünkü, onlara güçlü bir müttefik ve daha uzak bir ihtimal olmakla beraber, aynı zamanda küçük ve yaşama şansı az görünen ulusların biraraya gelmesi yerine "uygun" büyüklükte bir ulus kurma umudu sağlıyordu) hitap etti (Anarşist Bakunin'in devrimci ve demokrat Panslavcılığı, ütopyacı olduğundan hesaba katılmayabilir). O nedenle Rusya'yı uluslararası reaksiyonun ana kalesi olarak gören sol, bu ideolojiye sert bir biçimde karşı çıkmıştı.

atmasında yatıyordu. Adlarını eski İrlanda'nın kahramanlık mitolojisinden almış olmalarına karşın, (laik, hatta kilise karşıtı milliyetçilikleri, Fenian İrlandalılar için Katolik inancının bir milliyetçilik ölçütü olduğunu gizleyemese de –bugün de böyledir–) ideolojileri tamamen gelenek dışıydı. Bütün yürekleriyle silahlı mücadeleyle kazanılacak bir İrlanda Cumhuriyeti'ne yoğunlaşmaları, toplumsal, ekonomik, hatta iç siyasi programın yerini aldı; asilerin ve şehitlerin kahramanlıklarına dair efsaneler, bugüne dek böyle bir program formüle etmek isteyenlerin karşısında çok güçlüydü. Bu, 1970'lere dek varlığını sürdüren ve Ulster [İrlanda] iç savaşında 'Geçici' [Provisional] IRA'nın şahsında yeniden doğan 'Cumhuriyetçi gelenek'tir. Fenianların, sosyalist devrimcilerle ve Feniancılığın devrimci niteliğini tanıyanlarla ittifaka hazır olması, bu konuda yanılsamalara neden olmamalıdır.*

Fakat, mali desteğini, kıtlık ile İngiltere'ye karşı duyulan nefretin harekete geçirdiği İrlandalı emekçilerden sağlayan; üyelerini, Amerika ve İngiltere'deki İrlandalı göçmenlerden ve İrlanda 'kır terörü'nün eski kalelerindeki genç köylülerden ve çiftçilerden sağlayan –bugün İrlanda Cumhuriyeti'ni oluşturan bölgede neredeyse hiç endüstri işçisi bulunmuyordu–; kadrolarını, bu tür insanlarla kentli devrimci beyaz yakalı işçilerin alt tabakalarının oluşturduğu; bütün yaşamlarını ayaklanmaya adamış önderlere sahip bir hareketin tarihsel önemini ve buradaki yeniliği azımsamamak gerekir. Bu hareket, yirminci yüzyılda azgelişmiş ülkelerin devrimci ulusal hareketlerinin habercisidir. Ancak hareket, çekirdek bir sosyalist işçi örgütünden ya da belki de ulusal kurtuluşla toplumsal dönüşümün bileşimini bu yüzyılda yenilmez bir güce dönüştürecek sosyalist bir ideolojinin ilhamından yoksundu. Bırakalım İrlanda'da sosyalist bir örgütlenmenin olmamasını, sosyalizm hiçbir yerde yoktu ve aynı zamanda toplumsal devrimciler olan Fenianlar (özellikle Michael Davitt –1846–1906–), kitle milliyetçiliğiyle taşradaki hoşnutsuzlar arasında örtük olarak her zaman var olan ilişkiyi *Land League*'de [Toprak Birliği] ancak açığa çıkarmayı başarabildiler; hatta bu bile, ancak ele aldığımız dönemin sonunda, 1870 sonları ile 1880'lerde patlak veren Tarımdaki Büyük Çöküntü sırasında olabildi. Feniancılık, muzaffer liberalizm çağında bir kitle milliyetçiliğiydi. Bunun, yoksulluktan ve sömürüden kaynaklanan bütün sorunları bir ölçüde çözebileceğini umut ederek İngiltere'yi reddetmek ve baskı altındaki bir halkın devrim yoluyla tam özgürlüğünü talep etmek dışında fazla bir şey yapamadı. Hatta bu konuda bile çok fazla etkili

* Marx onları güçlü bir biçimde desteklemekte ve Fenian önderlerle yazışmaktaydı.

olamadılar; çünkü, bütün kahramanlıklarına ve fedakârlıklarına rağmen Fenianların ayaklanmaları dağınıktı (1867) ve kötü idare ediliyordu; bu tür operasyonlarda sıkça görüldüğü gibi, dramatik darbe girişimleri halktan pek az yakınlık görüyor, zaman zaman da ters tepiyordu. Katolik İrlanda'nın büyük bölümünü bağımsızlığa kavuşturacak bir güç oluşturdular; fakat bu kadarla kaldıklarından, İrlanda'nın geleceğini, onların mirasını devralacak olan orta sınıf ılımlılara, zengin çiftçilere ve küçük bir tarım ülkesinin kasaba tüccarlarına bıraktılar.

İrlanda tek örnek olmakla birlikte, ele aldığımız dönemde milliyetçiliğin en azından nüfusunu beyazların oluşturduğu ülkelerde kitlesel bir güç haline geldiği yadsınamaz. *Komünist Manifesto*'daki "işçilerin ülkesi yoktur" ifadesi, ekseriyetle sanıldığından daha az gerçekçi olmamakla birlikte, devrim geleneği (Fransa'da olduğu gibi) ulusal olduğundan ve yeni emek hareketlerinin önderleri ve ideologları (1848'de neredeyse her yerde) ulusal soruna derinlemesine bulaştıkları için, işçiler arasında siyasi bilinçle aynı anda gelişti muhtemelen. 'Ulusal' siyasi bilincin seçeneği, pratikte 'işçi sınıfı enternasyonalizmi' değil, ulus–devletinkinden çok daha küçük ölçekte bugün bile etkinliğini sürdüren ya da ulus devletle hiç ilgisi olmayan bir alt–siyasi bilinçti. Siyasi solda, uluslararası proletaryanın davası gibi ulus–üstü bağlılıklarla ulusal bağlılık arasında seçimde bulunan kimseler çok azdı. Solun 'enternasyonalizm'i, pratikte, aynı dava için savaşan başka ülkelerdeki kişilerin desteğini almak ve onlarla dayanışmak, siyasi mültecilerin durumundaysa bulundukları yerde bu mücadeleye katılmak anlamına gelmekteydi. Ama Garibaldi'nin, (Amerika'da Fenianlara yardım etmiş olan) Paris Komüncüsü Cluseret gibi örneklerin ve sayısız Polonyalı savaşçının gösterdiği gibi, bu, tutkulu milliyetçi inançlarla bağdaşmayan bir durum değildi.

Aynı zamanda, hükümetlerin ve başkalarının ortaya attığı 'ulusal çıkar' tanımlarını reddetmek anlamına da gelebilirdi. Ne var ki, 1870'te 'kardeşin kardeşi öldürdüğü' Fransa–Prusya savaşını protesto edenlerin arasında yer alan Alman ve Fransız sosyalistleri, *kendi* anladıkları anlamda bir milliyetçiliğe duyarsız değillerdi. Paris Komünü, toplumsal özgürleşme sloganlarından olduğu kadar Jakobenlerin Paris vatanseverliğinden de destek gördü; Liebknecht'in ve Bebel'in Marksist Alman Sosyal Demokratları, ulusal programın Prusya yorumuna karşı radikal–demokratik 1848 milliyetçiliğine başvurdular. Alman işçilerini, Alman vatanseverliğinden ziyade reaksiyon öfkelendirmekteydi; ve reaksiyonun en kabul edilemez yanlarından biri, Sosyal Demokratlara *vaterlandlose Gesellen* (vatansızlar) demesiydi. Böylelikle yalnızca işçi değil, iyi Alman olma hakları inkâr

edilmiş oluyordu. Öte yandan, siyasi bilincin şu ya da bu biçimde ulusal olarak tanımlanmaması neredeyse olanaksızdı. Burjuvazi gibi proletarya da, uluslararası bir olgu olarak, salt kavramsal olarak vardı. Gerçekliktevse, ulusal devletleriyle ya da etnik\dilsel farklılıklarıyla tanımlanmış (İngiliz, Fransız ya da çokuluslu devletlerde Alman, Macar ya da Slav olarak) bir gruplar toplamı şeklinde mevcuttular; ve 'devlet' ile 'ulus'un, kurumları kuran ve uygar topluma egemen olan kimselerin ideolojisinde bir arada bulundukları varsayıldığı ölçüde, devlete göre siyaset, ulusa göre siyaseti ifade etmekteydi.

III

Yine de, (uluslar devletlere ya da devletler uluslara dönüştükçe) ulusal duygular ve bağlılıklar ne kadar güçlü olursa olsun, 'ulus' kendiliğinden bir gelişim değil, yapay bir üründü. İnsan gruplarının çok eski zamandan beridir 'yabancılar'a karşı ortak olarak sahip oldukları ya da öyle sandıkları şeylerin somutlanması olmasına karşın, yalnızca tarihsel açıdan bir yenilik değildi. Gerçekte oluşturulması gerekmişti. Bu anlamda ulusal birliği dayatabilecek, esasen devletin, özellikle de devlet eğitimini, devlet istihdamını ve (zorunlu askerliği kabul eden ülkelerde) askeri hizmeti amaçlayan kurumların yaşamsal önemi bulunmaktaydı.* Gelişmiş ülkelerin eğitim sistemleri, bu dönemde çok büyük ve her düzeyde yayılma gösterdi. Üniversite öğrencilerinin sayısıysa, modern ölçütlere göre olağandışı biçimde düşük kaldı. İlahiyat öğrencilerini bir yana bırakırsak, 1870'lerin sonunda yaklaşık on yedi bin öğrenciyle Almanya başı çekmekteydi; onu, dokuz, on bin öğrenciyle İtalya ve Fransa, sekiz bin öğrenciyle Avusturya izlemekteydi.[9] Milliyetçi baskının hissedildiği yerler dışında ve yüksek eğitime yönelik kurumların artma sürecinde bulunduğu Birleşik Devletler'de fazla bir gelişme olmadı.** Ortaöğretim, orta sınıflar arasında gelişmekteydi; ancak, devlet 'liseleri'nin demokratik ilerleyişe başladıkları Birleşik Devletler dışında, tıpkı hedef kitlelerini oluşturan yüksek burjuvazi gibi bu kurumlar da fazlasıyla seçkin kurumları olarak kaldılar (1850'de bütün bir ülkede sadece yüz kadar ortaöğretim kurumu bulun-

* Zorunlu askerlik, Fransa'da, Almanya'da, İtalya'da, Belçika'da ve Avusturya–Macaristan'da uygulanmaktaydı.

** 1849–1875 arasında kurulan on yedi yeni üniversiteden dokuzu denizaşırı ülkelerde (beşi Birleşik Devletler'de, ikisi Avustralya'da, diğer ikiside Cezayir ve Tokyo'da), beşi Doğu Avrupa'da (Jassy, Bükreş, Odessa, Zagrep ve Czernowitz'de) bulunmaktaydı. İngiltere'de çok gösterişsiz iki vakıf vardı.

maktaydı). Fransa'da ortaöğretim görenlerin oranı, otuz beşte birden (1842), yirmide bire (1864) yükseldi; fakat ortaöğretimden mezun olanların sayısı –1860'ların ilk yarısında yılda ortalama ancak beş bin beş yüz kişi–, (bu rakam, topu topu doksan üçte birini oluşturdukları 1840'lardan daha iyi olmakla birlikte) askere alınanların sadece elli beşte, altmışta birini oluşturmaktaydı.[10] Çoğu ülke, yanlış bir biçimde 'devlet okulları' olarak anılan tamamen özel 225 kurumda 25.000 çocuğun okuduğu İngiltere gibi tamamen eğitim öncesi ya da eğitimin sınırlı olduğu ülkelerle, *gymnasia*sında 1880'lerde çeyrek milyon öğrencinin bulunduğu eğitime aç Almanlar arasında bir yerlerde bulunmaktaydı.

Fakat en büyük ilerleme, amacı, genel rızaya uygun olarak yalnızca okuma yazmanın ve aritmetiğin esaslarını öğretmek olmayıp, daha da önemlisi (ahlak, vatanseverlik vs. gibi) toplum değerlerini aşılamak olan ilkokullarda meydana geldi. Bu, laik devletin o zamana dek ihmal ettiği bir alandı ve İngiltere'de devlet ilköğretim sisteminin 1867 tarihli Reform Yasası'ndan üç yıl sonra kurulmasından ve Fransa'da bu sistemin Üçüncü Cumhuriyet'in ilk on yılında devasa bir gelişme göstermesinden de anlaşılacağı gibi, söz konusu gelişme kitlelerin siyasi yaşama girişleriyle yakından bağlantılıydı. İlerleme gerçekten göz alıcıydı: 1840 ile 1880'ler arasında Avrupa'nın nüfusu %33 artarken, okula giden çocukların sayısı %145 arttı. Okullaşma oranının iyi sayıldığı Prusya'da bile ilkokulların sayısı, 1843 ile 1871 arasında %50 arttı. Ancak bu, ele aldığımız dönemde okul çağına gelmiş nüfusta en hızlı artışın (%460) yaşandığı İtalya'nın eğitimdeki geri kalmışlığından kaynaklanmıyordu. Birleşmeyi takip eden on beş yılda ilkokul çocuklarının sayısı ikiye katlandı.

Gerçekten de, yeni kurulmuş ulus–devletler için bu kurumların yaşamsal önemi vardı; çünkü, ancak onlar sayesinde (daha önce özel çabalarla oluşturulmuş olan) 'ulusal dil', bir halkın en azından belli amaçlar için kullandığı yazılı ve sözlü bir dil haline gelebilirdi.* Bu anlamda, yine ulusal hareketlerin, 'kültürel özerklik' kazanma, yani devlet kurumlarının ilgili bölümünü denetimleri altına alma, örneğin okul eğitiminin kendi dillerinde yapılmasını, kendi dillerinin idari amaçlarla kullanılmasını sağlama mücadelelerinde de yaşamsal önemi vardı. Mesele, kendi lehçelerini ana babalarından bir biçimde öğrenmiş ümmiler üzerinde etki sahibi olunması olmadığı gibi, azınlık halkların geçerli dil olan egemen sınıfın diline *en bloc* [bütün olarak] asimile edilmeleri de değildi.

* "Kitle iletişim araçları" –yani bu evrede basın–, ancak standart bir dilde kitlesel boyutta okuryazar olan bir kamu yaratıldığında böyle bir şeye dönüşebilirdi.

Avrupalı Yahudiler, anadillerini (ortaçağ Almancasından türemiş olan Yiddiş diliyle ortaçağ İspanyolcasından türemiş Ladino dili) kendi aralarında *Mame–Losche* (ana dil) olarak sürdürüyor olmaktan hoşnuttular; Yahudi olmayan komşularıyla iletişim kurarken gerekli deyimleri araya sokuyorlardı; birer burjuva haline geldiklerindeyse, eski dillerini bırakarak yerine çevrelerinde hangi aristokrat ve orta sınıf bulunuyorsa (İngiliz, Fransız, Polonyalı, Rus, Macar, ama özellikle Alman) onun dilini kullanıyorlardı.* Fakat bu evrede Yahudiler, milliyetçi değildiler; ulusal bir toprağa sahip olmamaların yanında 'ulusal' bir dile bağlanmaya önem vermemiş olmaları da, pek çok insanda Yahudilerin bir 'ulus' olamayacağı düşüncesini uyandırmaktaydı. Öte yandan bu mesele, geri ve ast halklar arasından doğan eğitimli seçkinler ve orta sınıf için yaşamsaldı. Çek örneğinde olduğu gibi, mecburen sahip oldukları ikidillilik vasıfları, fiiliyatta onlara Bohemya'daki tek dilli Almanlar karşısında bir mesleki üstünlük sağladığında bile, 'resmi' dili doğal olarak konuşanların önemli ve saygın mevkilere ulaşmada ayrıcalıklı olmalarından en fazla küskünlüğe kapılanlar bunlardı. Bir Hırvatın Avusturya ordusunda subay olmak için küçük bir azınlığın dili olan İtalyancayı öğrenmesi neden gereksindi ki?

Ancak ulus–devletler kuruldukça, ilerici uygarlığa özgü meslekler ve devlet görevleri çoğaldıkça, örgün eğitim yaygınlaştıkça ve her şeyden önce göç olgusu kırsal nüfusu kentileştirdikçe, bu küskünlükler de giderek daha genel bir yankı buldu. Çünkü okullar ve diğer kurumlar, bir eğitim diliyle birlikte aynı zamanda bir kültür, bir ulusallık da dayatmaktaydı. Yerleşmenin türdeş bir örüntü sergilediği bölgelerde böyle bir sorun yaşanmadı: 1867 tarihli Avusturya anayasası, 'ülkenin dili'nde temel eğitim verilmesini kabul etti. Ama o zamana dek Alman kentlerine göç eden Slovenler ya da Çekler, okuryazar olmanın bir bedeli olarak neden Alman olmak zorunda kalsınlardı? Azınlık bile olsalar kendi okullarını kurma hakkı istediler. Bunun yanında, Almanları çoğunlukken ufacık bir azınlık konumuna indiren Praglı ya da Ljubljanalı (Laibach) Çeklerin ve Slovenlerin neden yabancı bir dilde sokak adlarıyla ve yerel düzenlemelerle burun buruna gelmesi gereksindi? Habsburg İmparatorluğu'nun Avusturyalı yarısının siyasi yaşamı, yönetimi çokuluslu biçimde düşünmeye zorlayacak kadar karmaşıktı. Peki, ya diğer yönetimler okullaşmayı (ulus oluşturmanın bu en güçlü silahını) diğerlerini sistemli bir biçimde macarlaştırmak, almanlaştırmak ya da italyanlaştırmak için kullanırlarsa ne olacaktı?

* Yiddiş ve Ladino dillerini standart bir edebiyat dili haline getirme hareketi, ilk kez bu yüzyıl ortasında başladı ve daha sonra, Yahudi milliyetçiliği (Siyonizm) tarafından *değil*, Yahudi devrimci (Marksist) hareketler tarafından sürdürülecekti.

Milliyetçiliğin paradoksu; kendi ulusunu oluştururken, otomatik olarak, soğurulmayla [asimilasyon] aşağı-olmak arasında seçim yapmaya zorlanan kişilerin karşı-milliyetçiliğine yol açmasında yatıyordu.

Liberalizm çağı, bu paradoksu kavrayamadı. Aslına bakılırsa, onay verdiği, kendi cisimleşmesi olarak gördüğü ve uygun durumlarda da etkin biçimde desteklediği 'milliyet ilkesi'ni anlamadı. Çağdaş gözlemciler, milletler ile milliyetçiliğin henüz tam olarak oluşmadığını, peltemsi bir yapısı olduğunu varsayarken ya da öyleymiş gibi davranırlarken, kuşkusuz haklıydılar. Örneğin Amerikan ulusu, Atlantik'in karşı kıyısından göçeden milyonlarca Avrupalının, anayurtlarına olan siyasi bağlılıklarını ve ana dil ile kültürlerine resmi statü tanınması iddialarını terk edecekleri varsayımına dayanmaktaydı. Birleşik Devletler (ya da Brezilya veya Arjantin) çokuluslu olamazdı; göçmenleri kendi ulusları içersinde soğurmaları gerekiyordu. Göçmen toplulukları, yeni dünyanın 'erime potası'nda kimliklerini kaybetmemiş, bilinçli ve gururlu İrlandalılar, Almanlar, İsveçliler, İtalyanlar vs. olarak kalmış, hatta böyle bir bilinç ve gurur edinmiş olsalar bile, bizim ele aldığımız dönemde olan buydu. Göçmen toplulukları, (Amerikalı İrlandalıların, İrlanda'nın siyasi yaşamında sahip oldukları gibi) köklerinin bağlı bulunduğu ülkeler için önemli ulusal güçler haline de gelebilirlerdi; ama Birleşik Devletler'de, esas olarak yerel seçimlerde aday olanlar için büyük önemleri vardı. Prag'daki Almanlar, tam da mevcudiyetleri dolayısıyla Habsburg İmparatorluğu için büyük siyasi sorunlar yarattılar; oysa Cincinnati ya da Milwaukee'deki Almanlar, Birleşik Devletler için bu tür sorunlar yaratmadılar.

O nedenle milliyetçilik, hâlâ burjuva liberalizmi çerçevesinde kolayca çekip çevrilebilir ve onunla uyuşabilir bir şey gibi göründü. Uluslardan oluşan bir dünyanın liberal bir dünya olabileceği ve liberal bir dünyanın da uluslardan meydana gelebileceğine inanılmaktaydı. Gelecek, bu ikisi arasındaki ilişkinin bu denli basit olmadığını gösterecekti.

6
Demokrasi Güçleri

Bunun yanında burjuvazinin şunu da bilmesi gerekir: İkinci İmparatorluk sırasında demokrasi güçleri ortaya çıkmıştır. Bu güçler, öylesine sağlam biçimde yer etmişlerdir ki onlara karşı yeni bir savaş başlatmak çılgınlık olacaktır.

Henri Allain Targé, 1868[1]

Fakat demokrasinin ilerlemesi, genel toplumsal gelişmenin sonucu olduğundan, ileri bir toplum bir yandan siyasi iktidarda daha büyük bir paya sahip olurken, aynı anda da Devleti demokratik aşırılıklardan koruyacaktır. Eğer bu ikincisi herhangi bir yerde bir süreliğine baskın gelecek olursa, derhal bastırılacaktır.

Sir T. Erskine May, 1877[2]

I

Milliyetçiliğin, siyasi yönetimlerin tanıdığı tarihsel bir güç olması kadar, 'demokrasi' de ya da sıradan insanın devlet meselelerindeki artan rolü de, bir diğer tarihsel gücü oluşturmaktaydı. Bu dönemde milliyetçi hareketler kitle hareketleri haline geldikleri ölçüde, bu ikisi birbirinin aynıydı ve tam da bu noktada, neredeyse bütün radikal milliyetçi önderler tarafından özdeş oldukları varsayıldı. Ne var ki, gördüğümüz gibi, uygulamada örneğin köylüler gibi sıradan insanların büyük kesimi, siyasete katılımlarının ciddi olarak düşünüldüğü ülkelerde bile, milliyetçilikten hâlâ etkilenmemişlerdi; diğerleri de (özellikle yeni çalışan sınıflar), uluslararası ortak bir sınıf çıkarını ulusal bağların (en azından kuramda) üzerine çıkaran hareketleri izlemeye yöneldiler. Hakim sınıfların bakış açısından önemli olansa, 'kitleler'in neye inandıkları değil, inançlarının şimdi artık siyaseten hesaba katılıyor olmasıydı. Kitleler, tanımı gereği kalabalık, cahil ve tehlikeliydiler. En tehlikelisi de gözleriyle gördüklerine inanmak gibi cahilce bir eğilim içersinde olmalarıydı: Gözleri onlara, yöneticilerinin kendi sefaletlerine hemen hiç ilgi göstermediklerini söylüyordu. Basit

mantıklarıysa, halkın çoğunluğunu onlar meydana getirdiğine göre, hükümetin esas olarak onların çıkarlarına hizmet etmesi gerektiğini söylüyordu.

Nitekim, batının gelişmiş ve endüstrileşmiş ülkelerindeki siyasi sistemlerin er geç onlara içlerinde yer açmak durumunda kalacakları ortaya çıktı. Üstelik, burjuva dünyasının temel ideolojisini oluşturan liberalizmin, bu olumsallık karşısında kuramsal bir zaafiyet içinde olduğu da görüldü. Liberalizme özgü siyasi örgütlenme biçimi, seçilmiş meclisler aracılığıyla (feodal devletlerde olduğu gibi) toplumsal çıkarları ya da toplulukları değil, yasal olarak eşit statüye sahip bireyler toplamını temsil eden temsili bir yönetimdir. Oysa öz-çıkar, ihtiyat, hatta sağduyu bile, baştakilere, büyük devlet işleri hakkında karar almaya herkesin eşit ölçüde ehil olmadığını; okuma yazma bilmeyenlerin üniversite mezunları; boş inançlı olanların aydınlanmış olanlar; sorumsuz ve mıymıntı yoksulların, biriktirdikleri servetle ussal davranış konusundaki yeteneklerini kanıtlamış olanlar kadar ehil olmadıklarını göstermeye yeterdi. Ne var ki, bu tür savların, katı muhafazakârlar dışında altta bulunanlara bir şey ifade etmediği bir yana, bu savların iki konuda büyük zayıflıkları vardı. Yasal eşitlik, kuramsal olarak bu tür ayrımlar yapamazdı. Daha da önemlisi, ikisi de burjuva toplumu için özsel olan toplumsal hareketlilik ve eğitimdeki ilerleme, orta tabakalarla toplumsal astları arasındaki bölünmeyi bulanıklaştırdıkça, bu ayrımları yapmak uygulamada da giderek zorlaşmaktaydı. Burjuva değerlerinin büyük bölümünü ve imkânlar izin verdiği oranda burjuva davranışlarını benimsemiş 'saygıdeğer' işçilerin ve alt orta sınıfların sayıları giderek artarken, bu çizgi nereye çizilecekti? Nereye çizilirse çizilsin, şayet bu sınıfların büyük bölümünü içerecekse, burjuva liberalizminin toplumun ilerlemesi için temel saydığı düşüncelerin çoğunu desteklemeyen, hatta onlara karşı tutkuyla muhalefet edebilecek geniş bir yurttaş kesimini içerecek olması çok mümkündü. Öte taraftan (ki bu çok daha tayin edicidir), 1848 devrimleri, kitlelerin, yöneticilerinin kapalı çevresine nasıl ansızın dalabileceklerini göstermişti; endüstri toplumunun ilerlemesi de onların baskısını (hatta devrimci olmayan dönemlerde bile) sürekli olarak artırmaktaydı.

1850'ler, egemenlerin çoğuna soluk alma fırsatı verdi. On yılı aşkın bir süre, Avrupa'da bu tür sorunlar yüzünden ciddi biçimde endişelenmeleri gerekmedi. Ne var ki, siyasal ve anayasal saatin kolayca geriye döndürülemeyeceği bir ülke vardı. Daha şimdiden ardında üç devrim bırakmış olan Fransa'da kitlelerin siyasi yaşamdan dışlanmaları, ütopik bir girişim gibi görünüyordu: Bundan böyle kitlelerin ancak 'idare edilmeleri' gereke-

cekti. Bu anlamda, Louis Napoleon'un (III. Napoleon) sözde İkinci İmparatorluğu, daha modern bir siyasi yaşamın bir tür laboratuvarı haline geldi (Ancak, bu rejimin, ileride ortaya çıkacak siyasi idare biçimlerinin habercisi olma özelliği, karakterinden ileri gelen özelliklerden dolayı karanlıkta kalmıştır). Bu deney, (gerçi pek yetenekli değildi ama) başında bulunan karmaşık kişiliğin keyfine uygun oldu.

III. Napoleon, halkla ilişkiler bakımından hayli talihsiz sayılırdı. Öylesine şansızdı ki, zamanın en güçlü polemik üstadları ona karşı birleşmişti; o dönemde aynı etkiye sahip olmakla birlikte daha az hesaba katılmış yetenekli gazetecileri saymazsak, Karl Marx ile Victor Hugo'nun yergileri bile dünyasını karartmaya yeterdi. Üstelik, uluslararası, hatta ulusal siyasi meselelerdeki başarısızlığı dillere destandı. Bir Hitler, dünyanın gözünde bir melanet abidesi biçiminde olsa da, hatırlanacaktır; zira bu kötü, psikopat ve korkunç adamın, kaçınılmaz gibi görünen bir felakete giden yolda olağanüstü işler başardığını yadsımak olanaksızdır (Son ana kadar halkının güçlü desteğini korumuş olması az iş değildir). III. Napoleon'unsa bu denli olağanüstü, hatta çılgın bile olmadığı kesindi. İmparatorluğu birkaç haftalık bir savaştan sonra parçalanmadan önce bile arkasındaki siyasi desteği tehlikeli boyutlarda yitirmiş, Bismarck ile Cavour tarafından manevrayla dışarı düşürülen ve 'Bonapartizmi' Fransa'da büyük bir siyasi güç olmaktan tarihsel bir anekdot durumuna düşüren bu adamın, tarihe 'küçük Napoleon' olarak geçmesi kaçınılmazdı. Kendi seçtiği rolü bile oynayamadı. Bu ağzı sıkı, asık suratlı, ama uzun balmumu bıyıklarıyla bir çekiciliğe sahip, giderek hastalıkların pençesinde kıvranan, tam da kendisine ve Fransa'ya büyüklük kazandıracak savaşlardan dehşetle korkan bu sima, sadece *ex officio* [görevi bakımından] bir imparatordu.

Esasen bir politikacı, entrikacı bir politikacıydı, zamanla da başarısız bir entrikacı politikacı olduğu ortaya çıktı. Ancak, yazgısı ve kişisel arka planı, onu tamamen yeni bir role soyundurdu. 1848'den önce –bir Bonaparte olduğu savı secere açısından kuşku götürse de– imparatorluk tahtında hak iddia eden biri olarak geleneksel olmayan biçimlerde düşünmesi gerekiyordu. Bizzat Carbonari'nin de içinde bulunduğu milliyetçi tahrikçiler ve Saint–Simoncular arasında yetişti. Bu deneyimden, milliyetçilik ve demokrasi gibi tarihsel güçlerin kaçınılmazlığına güçlü, hatta aşırı bir inanç ve toplumsal sorunlarla siyasi yöntemler hakkında daha sonra işine çok yarayacak olan belli bir ortodoksi çıkardı. Devrim ona, (saikler çok çeşitli olmakla birlikte) ezici bir çoğunlukla başkanlığa Napoleon adıyla seçilme şansını verdi. İktidarda kalmak ve 1851 darbesinden sonra kendini İmparator ilan etmek için seçmenlerin oyuna ihtiyacı yoktu; fakat

ilkinde seçilmemiş olsaydı, entrikacılık yetenekleri ne generalleri ne de iktidar ve hırs sahibi herhangi birilerini kendini desteklemeye iknaya yeterdi. Bu anlamda, Birleşik Devletler dışında (erkek seçmenlerin) genel oyuyla iktidara gelmiş büyük bir devletin ilk yöneticisiydi ve bunu asla unutmadı. Başlangıçta (seçilmiş temsili meclisi hiç takmayan) general De Gaulle'den ziyade plebisitçi Sezar gibi plebisitle, 1860'dan sonraysa parlamentarizmin olağan bir eki olarak hükümet etti. Zamanın kabul görmüş tarihsel gerçeklerine inanan biri olarak, 'tarihin bu gücü'ne direnebileceğine de muhtemelen inanmıyordu.

III. Napoleon'un, seçim politikalarına karşı belirsiz bir tutumu vardı; bu tutumu ilgi çekici kılan da bu özellikti. Bir 'parlamenter' olarak, ileride siyasetin değişmez oyunu olacak şeyi oynadı; yani, seçilmiş kimselerin oluşturduğu meclisten yeterli bir çoğunluğu bir araya topladı; modern siyasi partilerle karıştırılmaması gereken muğlak ideolojik etiketlerle gevşek yapılı, kaygan ittifaklar oluşturdu. Bu sayede, gerek Adolphe Thiers (1797–1877) gibi Temmuz Monarşisi'nden (1830–48) kalma politikacılar, gerekse Jules Favre (1809–80), Jules Ferry (1832–93) ve Gambetta (1838–82) gibi Üçüncü Cumhuriyet'in müstakbel nurlu simaları, 1860'larda ya yeniden ihya oldular ya da bu on yılda isim yaptılar. III. Napoleon, bilhassa seçimler ve basın üzerindeki sıkı bürokratik denetimi gevşetmeye karar vermekle bu oyunda hiç de başarılı olmadığını gösterdi. Öte yandan bir seçim kampanyacısı olarak (yine general De Gaulle gibi –belki bu konuda biraz daha başarılı olduğu söylenebilir–) plebisit silahını hep yedeğinde tuttu. 1852'de, 0.24 milyona karşı 7.8 milyon oyla (2 milyon oy çekimser çıkmıştı), hayli 'yolsuzluk' yapılmış olmasına karşın, ezici ve gerçek bir başarıyla zaferini tescil etti. Hatta 1870'te çöküşün eşiğindeyken bile, parlamentodaki durumu gerilemekte olmasına karşın, 1.6 milyona karşı 7.4 milyonluk bir çoğunluğu hâlâ elinde tutabiliyordu.

Bu halk desteği, (elbette bürokratik baskılardan kaynaklananlar dışında) siyasi olarak örgütlenmiş bir destek değildi. Halk desteğine sahip modern önderlerden farklı olarak III. Napoleon, bir 'hareket'e sahip değildi; ama kuşkusuz devletin başı olarak böyle bir şeye de pek ihtiyacı yoktu. Arkasındaki halk desteği türdeş değildi. Elbette kendisi, toplumsal ve siyasi önemini ortodoks liberallerden daha iyi takdir ettiği çalışan sınıflarla 'ilericiler'in –kendisine hiç ısınamamış özellikle kentlerdeki Jakoben–Cumhuriyetçi seçmenlerin– desteğinden memnuniyet duymuş olmalıydı. Ne var ki, anarşist Pierre–Joseph Proudhon (1809–65) gibi bu grubun önemli sözcülerinden zaman zaman destek görmüş ve 1860'larda yükselen işçi hareketini yatıştırınak ve evcilleştirmek için ciddi gayretler

göstermişse de –1864'te grevleri yasallaştırmıştı–, onların solla olan geleneksel ve mantıksal bağlarını koparmayı başaramadı. O nedenle, uygulamada, muhafazakâr unsurlara, özellikle ülkenin batısının üçte ikisini oluşturan köylülüğe dayanmaktaydı. Bu kesimlerin gözünde o bir Napoleon'du; servet düşmanlarına karşı istikrarlı ve anti–devrimci sağlam bir yönetim ve (Katolik olanlar için) Roma'daki Papa'nın savunucusu demekti (ki bu, aslında Napoleon'un diplomatik nedenlerle kaçınmak isteyeceği, ama iç politik nedenlerle yapamayacağı bir şeydi).

Fakat Napoleon'un yönetimi, bu anlatılanlardan çok daha büyük bir önem taşımaktaydı. Karl Marx'ın, Fransız köylülüğü ile Napoleon arasındaki ilişkinin doğası hakkındaki o malum içgörüsüyle gözlemlediği gibi:

> "[Köylülük], ister bir parlamento aracılığıyla ister konvansiyonla olsun, sınıf çıkarını kendi adına yürütme yeteneğinden yoksundur. Köylüler kendilerini temsil edemezler, temsil edilmeleri gerekir. Onların temsilcilerinin de aynı zamanda efendileri gibi görünmesi; üzerlerinde bir otorite kurması; onları diğer sınıflara karşı koruyan, yukarıdan yağmur yağdırıp güneş açtıran sınırsız bir hükümet iktidarı olması gerekir. O nedenle küçük köylülerin siyasi etkisi, nihai ifadesini, toplumu kendisine tabi kılan bir yürütme gücünde bulmaktadır."[3]

Napoleon, işte bu yürütme gücüydü. Yirminci yüzyıl politikacılarının büyük bölümü de –milliyetçi, popülist ve çok daha tehlikeli olan faşist politikacılar–, Napoleon'un, "kendi sınıf çıkarlarını kendi adlarına yürütemeyen" kitlelere öncülük ettiği ilişki türünü yeniden keşfedeceklerdi. Aynı zamanda da, halkın içinde bu bakımdan devrim sonrası Fransız köylülüğüne benzer başka tabakalar bulunduğunu da keşfedeceklerdi.

Devrimci anayasasını muhafaza eden İsviçre dışında başka hiçbir Avrupa devleti, 1850'lerde (erkek seçmenlerin) genel oy(u) temelinde hareket etmedi* (Şunun da belirtilmesi gerekebilir: Adsal olarak 'demokrat' olan Birleşik Devletler'de bile seçime katılım, Fransa ile karşılaştırıldığında belirgin bir biçimde daha düşüktü: 1860'ta Lincoln, kabaca Fransa kadar bir nüfusa rağmen 4.7 milyondan daha az bir seçmen kitlesinin oyuyla seçilmişti). İngiltere, İskandinavya, Hollanda, Belçika, İspanya ve Savoy dışında genelde ciddi bir güçten ya da etkiden yoksun olan temsili meclisler yeterince yaygınlaşmış olmalarına karşın, kaçınılmaz olarak, eski 'zümre meclisleri'ne benzer biçimde son derece dolaylı bir

* İsveç *Nationalrat*'ı, mülkiyet sınırlaması getirmeden, yirmi yaşını geçmiş erkek seçmenler tarafından seçilirken, ikinci meclisi sadece Kantonlar belirliyordu.

yoldan ya da yaş ve mülk sınırlaması getirilmiş seçmenler ve adaylar aracılığıyla belirleniyordu. Neredeyse şaşmaz bir biçimde bu yolla tayin edilen meclisler, çoğu kalıtsal olarak ya da *ex officio* üyelerden oluşturulmuş ya da atanmış çok daha muhafazakâr ilk meclisler tarafından kuşatılmışlardı ve frenleniyorlardı. 27.5 milyonluk bir nüfus içinde 1 milyon kadar bir seçmeni bulunan Birleşik Krallık, diyelim 4.7 milyon içinde 60.000 seçmeni olan Belçika'dan hiç kuşkusuz daha az kısıtlayıcıydı; ama ikisi de demokratik olmadığı gibi, böyle bir niyetleri de yoktu.

1860'larda halk baskısının yeniden canlanması, halkın siyasi yaşamın dışında tutulmasını olanaksız hale getirdi. Ele aldığımız dönemin sonunda sadece çar Rusyası ile imparatorluk Türkiyesi, Avrupa'daki yegâne otokrasiler olarak varlıklarını sürdürüyorlardı; buna mukabil, genel oy, artık devrimden sonra ortaya çıkan rejimlerin bir ayrıcalığı olmaktan çıkmaktaydı. Yeni Alman İmparatorluğu, büyük oranda dekoratif amaçlarla da olsa, *Reichstag*'ını genel oyla seçmeye başladı. Bu on yılda pek az devlet oy hakkını az çok genişletmekten kaçabildi, dolayısıyla şimdiye dek yalnızca –listelere mi adaylara mı oy verileceği arasında tercih yapmak, 'seçim aritmetiği' ya da toplumsal ve coğrafi olarak seçim bölgelerinin ayarlanması, ilk meclislerin ikinci meclisler üzerinde sahip olacağı denetim mekanizmaları, Yürütmeye tanınan haklar vs. gibi– oy vermenin kendileri için gerçekten önem taşıyan azınlıkların kafasını meşgul eden sorunlar, şimdi hükümetlerin başını ağrıtmaya başladı. Fakat durum henüz vahim değildi. Seçmenlerin sayısını aşağı yukarı iki katına çıkarmasına karşın İngiltere'deki İkinci Reform Yasası, hâlâ nüfusun yaklaşık %8'ine oy hakkı tanımaktaydı; birleşik İtalya Krallığı'nda ise seçmenler genel nüfusun ancak %1'ini oluşturmaktaydı (1870'lerin ortalarında Fransa'da, Almanya'da ve Amerika'da yapılan seçimlerle karşılaştıracak olursak, bu dönemde kendilerine oy hakkı verilen erkeklerin [erkek nüfus içindeki payı] pratikte %20–25'ti). Yine de değişiklikler olmuyor değildi ve bu değişikler olsa olsa geciktirilebilirdi.

Temsili yönetim yönündeki bu ilerlemeler, siyasi yaşamda tamamen farklı iki sorun ortaya çıkardı: Çağdaş İngiliz jargonunu kullanırsak, 'sınıflar'lar ve 'kitleler' sorunu; yani üst ve orta sınıf seçkinlerle, siyasi yaşamın resmi süreçlerinin büyük ölçüde dışında kalmaya devam eden yoksullar sorunu. Onların arasında, varolduğu kadarıyla temsili siyasi yaşama (zaten mülk sahibi oldukları için) kısmen de olsa giren, –küçük esnaf, zanaatkârlar ve diğer 'küçük burjuvazi'yle mülk sahibi köylüler gibi– ara tabakalar yer almaktaydı. Eski toprak sahibi ve kalıtsal aristokrasinin de, yeni burjuvazinin de sayısal olarak gücü yoktu; fakat aristokrasiden farklı olarak

burjuvazi böyle bir gücün ihtiyacını duyuyordu. Çünkü, her ikisi de (en azından üst kademelerinde) servete ve kendi topluluklarında onları otomatik olarak en azından potansiyel 'kodaman'lar (yani siyasi bakımdan önemli kişiler) yapan bir tür kişisel güce ve nüfuza sahibi olsalar da, bir tek aristokrasi (Lordlar Kamarası ya da benzeri üst meclislerle ya da Prusya ve Avusturya Kurultaylarında veya –hızla ortadan kalkınakla birlikte– hâlâ varlığını sürdürmekte olan eski zümre meclislerinin 'sınıf esasına dayalı oy verme' kurumlarında olduğu gibi) kendini seçime karşı koruyacak kurumlarla donatmıştı. Üstelik, hâlâ Avrupa'da hakim yönetim biçimini oluşturan monarşilerde, aristokrasiler bir sınıf olarak sistemli bir siyasi destek bulmaktaydı.

Öte yandan burjuvazi, kendisini ve fikirlerini bu dönemde 'modern' devletlerin temeli haline getiren tarihsel yazgısına, zorunlu varlığına ve servetine güvenmekteydi. Ancak, siyasi sistemlerde burjuvaziyi bir güç haline getiren şey, aslında sayıları, dolayısıyla oyları kabarık olan burjuva olmayan [unsurların] desteğini seferber etme yeteneğiydi. 1860'larda İsveç'te olduğu gibi ve sonraları gerçek bir kitlesel siyasi yaşamın ortaya çıktığı başka her yerde olacağı gibi, bundan yoksun kalması, en azından ulusal siyasi yaşam bağlamında seçmen olarak önemsiz bir azınlık durumuna düşmesi demekti (Yerel yönetimlerde ise kendini daha iyi idame ettirecekti). Dolayısıyla küçük burjuvazinin, çalışan sınıfların ve daha seyrek olarak da köylülerin desteğini korumak ya da en azından üzerlerinde hegemonya kurmak, burjuvazi açısından yaşamsal önem taşımaktaydı. Genel konuşursak, tarihin bu döneminde burjuvaziler başarılı oldular. Temsili siyasi sistemlerde liberaller (normalde kentli sınıfların ve sanayici işadamlarının klasik partisi), genel olarak ya iktidardaydı ve\ya da, zaman zaman kesintiye uğramakla birlikte, hükümette. İngiltere'de 1846–1874 arasında, Hollanda'da 1848'den sonra en az yirmi yıl süreyle, Belçika'da 1857–1870 arasında, Danimarka'da 1864'teki yenilgi şokuna kadar durum buydu. Avusturya ve Almanya'daysa 1860'ların ortalarından 1870'lerin sonuna kadar yönetimlerden en büyük resmi desteği onlar görmekteydi.

Ne var ki, aşağıdan gelen baskı büyüdükçe, daha radikal demokrat (ilerici, cumhuriyetçi) bir kanat onlardan kopma eğilimine girdi (Fakat henüz tam anlamıyla onlardan bağımsız değildi). İskandinavya'da köylü partileri, 'Sol' (*Venstre*) adıyla 1848'de Danimarka'da, 1860'larda Norveç'te ya da kent–karşıtı tarımsal bir baskı grubu olarak 1867'de İsveç'te, ayrıldılar. Prusya'da (Almanya), radikal demokratların endüstriyel olmayan güneybatıda üslenmiş diğer kısmı, (her ne kadar bazıları Prusya karşıtı Marksist Sosyal Demokratlar'a katılma eğilimi göstermişlerse de)

1866'dan sonra Bismarck'la ittifaka giren burjuva Ulusal Liberaller'i izlemeyi reddettiler. İtalya'da ılımlılar yeni birleşmiş olan krallığın omurgası haline gelirken, Cumhuriyetçiler muhalefette kaldılar. Fransa'da burjuvazi, çoktandır liberal sancak altında bile kendi dümen suyunda gidemiyordu; adayları, giderek kızaran etiketler altında halk desteği arar olmuşlardı. 'Reform' ve 'ilerleme', yerini 'Cumhuriyetçilik'e bırakacaktı ve bu da 'Radikal'e ve hatta Üçüncü Cumhuriyet döneminde 'Radikal Sosyalist'e dönüşecekti (Hepsinin de ardında, seçimleri soldan kazandıktan sonra hızla ılımlı kanada kayan, özünde aynı sakallı, redingotlu, altın dilli, altın astarlı yeni bir Solon soyu gizliydi). Radikaller, yalnızca İngiltere'de Liberal Parti'nin bir kanadını oluşturmaktan vazgeçmediler. Bunun da olası nedeni şuydu: Başka yerlerde radikallere siyasi bağımsızlıklarını kazanma olanağı tanıyan köylüler ve küçük burjuvazi, burada bir sınıf olarak artık mevcut değildi.

Buna karşın, gelişme açısından anlamlı olduğuna inanılan yegâne ekonomik politikayı (Almanların dediği gibi 'Manchestercılık') ve bu konularda fikir sahibi kimselerce bilimi, aklı, tarihi ve ilerlemeyi temsil ettiğine evrensel olarak inanılan güçleri o temsil ettiğinden, pratik nedenlerle liberalizm iktidarda kaldı. Bu anlamda, 1850'lerin ve 1860'ların hemen her devlet adamı ve memuru, ideolojik bağlılığı ne olursa olsun, (nasıl bugün kimse öyle değilse, o ölçüde) liberaldi. Radikallerin bunun karşısına çıkartabilecekleri, yaşama şansına sahip bir seçenek yoktu. Liberalizme karşı gerçek bir muhalefete kalkmak, radikaller için olanaksız değilse bile, en azından siyasi açıdan düşünülebilir bir şey değildi. Her ikisi de 'Sol'un bir parçasını oluşturmaktaydı.

Gerçek muhalefet ('Sağ'), (gerekçesini bir yana koyarsak) 'tarihin güçleri'ne direnenlerden geldi. Avrupa'da pek az kimse, tıpkı 1815'ten sonra romantik reaksiyonerler döneminde olduğu gibi, geçmişe bir geri dönüş umudu besliyordu. Bütün amaçladıkları, günün tehditkâr ilerleyişini geciktirmek, hatta yalnızca yavaşlatmaktı ve bu, her iki tarafın da, 'hareket' kadar 'istikrar'ın, 'düzen' kadar 'ilerleme'nin de ihtiyaçlarına karşılık veren aydınların ussallaştırdığı bir hedefti. Bu yüzden muhafazakârlık, zaman zaman daha fazla ilerlemenin bir kez daha devrimin kapıya dayanmasına neden olacağını hisseden liberal burjuvaziye mensup kişilere ve gruplara çekici gelmeye başladı. Bu tür muhafazakâr partilerin, dolaysız çıkarları hakim liberal politikayla çatışma halinde olan belli grupların (örneğin köylülerin ve korumacıların) ya da örneğin özünde Valon burjuvazisine ve onun kültürel üstünlüğüne kızan Belçikalı Flamanlar gibi liberallikleriyle ilgisi bulunmayan nedenlerden ötürü liberallere mu-

halif olan grupların desteğini çekmesi doğaldı. Yine, özellikle kırsal toplumda ailenin ya da yerel rakiplerin, kendileriyle hemen hiçbir ilgisi bulunmayan ideolojik bir ikilemin içinde sokulduklarına kuşku yoktur. Garcia Marquez'in *Yüz Yıllık Yalnızlık* adlı romanında albay Aureliano Buendia, Kolombiya'nın hinterlandındaki otuz iki liberal ayaklanmadan ilkini, bir liberal olduğundan değil (hatta bu sözcüğün anlamından bile haberdar değildi), muhafazakâr hükümeti temsil eden yerel bir yetkilinin hakaretine maruz kaldığı için örgütlemişti. Orta Victoria dönemi İngiliz kasaplarının muhafazakâr, bakkallarınınsa liberal olmalarının mantıksal ya da tarihsel bir nedeni olabilir (Örneğin, belki de kasaplık tarımla, bakkallık denizaşırı ticaretle bağlantılı bir iş olduğundan). Fakat böyle bir şey tespit edilmedi; belki de bunun açıklanmayı gerektiren bir yanı yoktur. Peki, neden her yerde rastlanabilen bu iki esnaflık türü, ne olursa olsun, aynı görüşleri paylaşmaya yanaşmamışlardır?

Fakat muhafazakârlık, özünde değişmeden değil de, gelenekten, eskilerden ve düzenli toplumdan, adetlerden yana olan, yeni olan her şeye karşı çıkan kimselere dayandı. O yüzden, hem liberalizmin temsil ettiği şeylerin tehditine maruz kalan, hem de karılarının ve kızlarının dindarlıkları ve gelenekçilikleriyle, doğum, evlenme ve ölüm törenleriyle, eğitim üzerindeki kilise denetimiyle, burjuva iktidarının tam da merkezine bir beşinci kol sokmalarını bir yana bıraksak bile, liberalizme karşı hâlâ büyük güçler seferber etmeye yetenekli olan resmi kiliselerin ve örgütlerin varlığı, onlar için hayati önem taşımaktaydı. Bu kurumların denetimi sert mücadelelere konu olmakta ve pek çok ülkede muhafazakârlarla liberaller arasındaki siyasi mücadelelerin başlıca içeriğini oluşturmaktaydı.

Aralarında yalnızca en büyüğü olan Roma Kilisesi, konumunu yükselen liberal dalgaya karşı kesin bir düşmanlık biçiminde dile getirmiş olmakla birlikte, bütün resmi kiliseler *ipso facto* muhafazakârdılar. 1864'te Papa IX. Pius, görüşlerini *Syllabus Errors*'de ortaya koydu. Burada, (Tanrının, insanlar ve dünya üzerindeki eylemini reddeden) 'doğalcılık', (aklın, Tanrıya başvurmadan kullanılması demek olan) 'ussallık', (kilisenin, bilim ve felsefe üzerindeki gözetimini reddeden) 'ılımlı ussalcılık', (herhangi bir dinin ya da dinsizliğin özgürce seçilebileceğini savunan) 'kayıtsızlık', laik eğitim, kiliseyle devletin ayrılması ve "Roma Piskoposunun [Papanın] ilerleme, liberalizm ve modern uygarlıkla uzlaşabileceği, uzlaşması gerektiği" genel görüş dahil seksen yanlış (aynı amansızlıkla) mahkûm edilmekteydi. Sağ ile solu ayıran çizginin, büyük ölçüde kilise ile kilise karşıtlığı arasında bir ayrıma dönüşmesi kaçınılmazdı. Kilise karşıtlarını, Katolik ülkelerde esas olarak düpedüz inanmayanlar, ama –özellikle İngiltere'de–

devlet kilisesi dışında kalan bağımsız dinler ya da azınlık dinleri oluşturmaktaydı* (14. Bölüme bakınız).

Bu dönemde 'sınıflar' politikası açısından yeni olan şey, özellikle Almanya'da, Avusturya–Macaristan'da ve İtalya'da (yani Avrupa nüfusunun üçte birinin yaşadığı bir alanda) mutlakçılığın gerilemesi karşısında liberal burjuvazinin anayasalcı sayılabilecek bir siyasi yaşamda bir güç olarak doğmasıydı (Kıta nüfusunun üçte birinden daha azı, hâlâ bu oyuna katılmayan yönetimler altında yaşamaktaydı). İngiltere ve Birleşik Eyaletler dışında hâlâ neredeyse tamamen burjuva okurlara hitap eden periyodik yayınlarda gözlenen ilerleme, bu durumu bütün canlılığıyla ortaya koymaktadır: 1862–1873 arasında (Macaristan haricinde) Avusturya'da yayımlanan periyodiklerin sayısı 345'ten 866'ya yükseldi. Bunun dışında, sunduklar şeyler arasında, 1848'den önceki dönemde ismen ya da gerçekten seçilmiş meclislere tanıdık gelmeyen hemen hiçbir şey yoktu.

Genel oy hakkı pek çok durumda öylesine sınırlı kalmıştı ki, modern ya da başka bir tür kitle siyasetinden söz bile edilemezdi. Gerçekten de, orta sınıfın sahnedeki orduları, çoğu zaman temsil etme iddiasında bulundukları gerçek 'halk'ın neredeyse yerini almaktaydı. 1870'lerin başlarında Napoli ile Palermo, bu durumun en uç birkaç örneğinden ikisiydi; seçmenlerinin sırasıyla %37.5'i ve %44'ü, belli bir dereceleme sistemi sayesinde aday listelerinde yer almaktaydı. Fakat (oy hakkına sahip sınırlı seçmenlerin üçte ikisi, kentlerde oy vermeye gitmeye tenezzül etmediklerinden, aldıkları kentli oyların %67'sinin aslında kentli seçmenlerin ancak %25'ini temsil ettiğini hatırlarsak) Prusya'da bile liberallerin 1863'teki zaferinin fazla etkileyici bir yanı yoktur.[4] 1860'larda liberalizmin görkemli seçim zaferleri, oy hakkının sınırlı olduğu ve halkın seçimlere ilgisiz davrandığı bu gibi ülkelerde, saygıdeğer kentli burjuva azınlığın görüşlerinden daha fazla bir şeyi temsil ediyor muydu?

Prusya'da en azından Bismarck temsil etmediklerini düşünüyordu; o yüzden Liberal bir Kurultay ile (1862'de ordu reformu planları sayesinde belini doğrultan) monarşi arasındaki anayasal çatışmayı, parlamentoya hiç danışmadan hükümet etmek suretiyle çözdü. Liberallerin arkasında burjuvazi haricinde kimse yer almadığı ve burjuvazi de silahlı ya da siyasi hiçbir gerçek gücü seferber edemediği ya da bu konuda istekli olmadığı için, 1640 [İngiliz] Uzun Parlamentosu ya da 1789 [Fransız] Genel Meclisi

* Azınlık dinleri haline geldikleri yerlerde devlet kiliselerinin durumu bir anomali arzetmekteydi. Flaman kiliseleri kendilerini, hakim konumdaki Kalvinistlere karşı Liberal saflarda bulabiliyordu. Bismarck imparatorluğunun ne Protestan sağında ne de Liberal solunda kendilerine yer bulabilen Alman kiliseleri, 1870'lerde ayrı bir "Merkez Parti" kurdular.

hakkındaki bütün konuşmalar buhar olup uçtu.* Gerçek bir devrim, ancak burjuvazinin dışında diğer kesimlerin seferber edilmesiyle olabileceğinden ve işadamları ile meslek sahiplerinde barikat kurmak gibi bir eğilim de mevcut olmadığından, Bismarck, sözcüğün en eksiksiz anlamıyla bir 'burjuva devrimi'nin olanaksız olduğunu düşünüyordu. Ancak bu durum onu, Protestan bir Prusya monarşisinde toprak sahibi aristokrasinin üstünlüğüyle bağdaştırabildiği oranda liberal burjuvazinin ekonomik, yasal ve ideolojik programını uygulamaktan alıkoymadı. Liberallerin kitlelerle umutsuz bir ittifaka sürüklenmesini istemiyordu; ayrıca liberallerin programı, nereden bakılsa modern bir Avrupa devletini amaçlayan bir programdı ya da bu en azından kaçınılmazmış gibi görünüyordu. Bildiğimiz gibi, Bismarck'ın başarısı göz kamaştırıcı oldu. Liberal burjuvazi, büyük bölümüyle (siyasi iktidar dışında, çünkü böyle bir ihtimal hemen hiç yoktu) programda sunulanı kabul etti ve 1866'da, dönemimizin geri kalanında Bismarck'ın ülke içindeki siyasi manevralarına temel oluşturan Ulusal Liberal Parti'ye transfer oldu.

Bismarck ve diğer muhafazakârlar, ne olurlarsa olsunlar kitlelerin kentli işadamları gibi liberal olmadıklarını biliyorlardı. Bunun sonucunda, zaman zaman liberalleri, oy hakkını genişletmekle tehdit edebileceklerini düşündüler. Hatta, Benjamin Disraeli'nin 1867'de, Belçikalı Katoliklerin de daha ılımlı bir tarzda 1870'te yaptığı gibi, bunu uyguladılar da. Hataları, kitlelerin kendi anladıkları anlamda muhafazakâr olduklarını sanmak oldu. Şüphesiz Avrupa'nın büyük bölümünde köylülüğün çoğu gelenekçiydi ve bilhassa kentlilerin düşmanca niyetlerine karşı kiliseyi, kralı ya da imparatoru ve onların hiyerarşik üstlerini otomatik olarak desteklemeye hazırdı. Fransa'da bile batı ve güneyin büyük bölümü, Üçüncü Cumhuriyet döneminde Bourbon hanedanı taraftarlarına oy vermeyi sürdürdüler. Yine, zararsız demokrasinin kuramcısı Walter Bagehot'un 1867 Reform Yasası'ndan sonra işaret ettiği gibi, aralarında işçilerin de yer aldığı, siyasi davranışlarına 'kendinden üstün olanlar'a saygının ve bağlılığın yön verdiği pek çok insan bulunmaktaydı. Ama siyaset sahnesine girdiklerinde, iyi tasarlanmış kalabalık bir tabloda yalnızca üvertür olarak kalmak yerine, kitlelerin eninde sonunda bir aktör gibi davranmaya başlamaları kaçınılmazdı. Geri köylülere pek çok yerde hâlâ güvenilebilirdi, ama giderek büyüyen endüstriyel ve kentli kesimlere güvenilemez-

* Tersine, azınlıkta olmalarına rağmen bazı geri kalmış ülkelerde liberallere gerçek bir güç kazandıran şey, bölgelerini hükümetin nüfuzu dışında tutan liberal toprak sahiplerinin ya da liberal çıkarlar adına kararnameler çıkarmaya hazır devlet görevlilerinin varlığıydı. Çeşitli İberik ülkelerinde durum buydu.

di. İstedikleri, klasik liberalizm değildi, ama muhafazakâr yöneticilere, bilhassa kendini liberal ekonomik ve toplumsal politikaya adayanlara alkış tutmaya da mecbur değillerdi. Liberal genişlemenin 1873'te gerilemesinin ardından yaşanan ekonomik çöküntü ve belirsizlik çağında, bu durum bütün açıklığıyla ortaya çıkacaktı.

II

Siyasi yaşamda ayrı bir kimlik ve rol oluşturmak bakımından ilk ve en tehlikeli grup, yirmi yıllık endüstrileşme süreci boyunca sayıları hiç durmadan artmış olan yeni proletaryaydı.

1848 devrimlerinin başarısızlığı ve sonraki on yıllık ekonomik genişleme, proletaryayı çökertmiş ama boynunu vurmamıştı. 1840'ların kargaşasından 'komünizm hayali' çıkartan ve proletaryaya hem muhafazakârlar hem de liberal ya da radikaller karşısında alternatif bir siyasi bakış açısı kazandıran çeşitli yeni toplumsal gelecek kuramcıları, ya Auguste Blanqui gibi hapiste veya Karl Marx ve Louis Blanc gibi sürgündeydiler; ya Constantin Pecqueur (1801–87) gibi unutulmuşlardı ya da Etienne Cabet (1788–1857) gibi her üçünü birden yaşıyorlardı. P–J. Proudhon'un III. Napoleon'la yaptığı gibi, kimileri de yeni rejimle uzlaşmıştı. Devir, kapitalizmin sonunun yakın olduğuna inananlar için hiç de lütufkâr değildi. Devrimin 1849'dan sonraki bir iki yıl içersinde canlanacağına olan umutlarını sürdüren, daha sonraysa bu umutlarını bir sonraki büyük bunalıma (1857) taşıyan Marx ile Engels, ondan sonra bu fikirlerinden uzun süre vazgeçtiler. 1860'larda ve 70'lerde yerli sosyalistlerin sayısının küçük bir odayı bile doldurmaya yetmediği İngiltere'de bile sosyalizmin tamamen öldüğünü söylemek abartı olsa bile, 1860'ta kimse 1848'deki gibi sosyalist değildi. Karl Marx'ın kuramını olgunlaştırmasına ve *Das Kapital*'in temellerini atmasına olanak sağlayan bu siyasi yaşamdan zorunlu tecrite bizler minnettar olabiliriz, ama Marx'ın kendisi minnettar değildi. Bu dönemde işçi sınıfı ya da kendini işçi sınıfına adamış varlığını sürdürmekte olan örgütler, (1852'de Komünist Birlik'in başına geldiği gibi) ya çöktüler ya da (İngiliz Chartizmi gibi) yavaş yavaş önemsizleştiler.

Yine de, işçi sınıfı örgütlenmesi, gelişemediyse de, daha ılımlı bir ekonomik mücadele ve öz savunma düzeyinde varlığını sürdürdü. İngiltere kısmen istisna olmak kaydıyla, (Kardeşlik Cemiyetleri'ne –Karşılıklı Yardım Dernekleri– ve –kıtada genel olarak üretim, İngiltere'deyse genellikle tüketim– kooperatiflerine izin olmakla beraber) sendikaların ve grevlerin neredeyse Avrupa'nın her yanında yasaklanmış olmasına rağmen durum

böyleydi. Yine de, hatırı sayılır bir ilerleme kaydettikleri söylenemez: İtalya'da (1862), en güçlü oldukları Piedmont'ta bu tür karşılıklı yardım derneklerinin ortalama üye sayısı elliyi bulmuyordu.[5] Sadece İngiltere, Avustralya ve –çok tuhaftır ama– Birleşik Devletler'de işçi sendikalarının gerçek bir önemi vardı ve son ikisinde sınıf bilincine ulaşılmasında ve İngiliz göçmenlerinin örgütlenmesinde büyük bir yere sahipti.

İngiltere'de, eski uğraşları sürdüren zanaatkârların yanı sıra makine yapan endüstrilerde çalışan vasıflı zanaatkârlar, hatta –son derece vasıflı yetişkin erkek eğirmeciler sayesinde– pamuk işçileri, az çok etkili ulusal bağlantılara sahip güçlü yerel sendikalar, bir iki örnekte de –Birleşik Mühendisler Derneği [1852], Birleşik Dülgerler ve Doğramacılar Derneği [1860] gibi– stratejik olmasa da mali bakımdan eşgüdümlü ulusal topluluklar oluşturdular. Azınlıktılar, ama göz ardı edilebilecek kadar küçük değillerdi: hatta bazı durumlarda vasıflı işçiler arasında çoğunluğu oluşturuyorlardı. Üstelik, sendikacılığın üzerinde kolaylıkla yayılabileceği bir zemin yaratıyorlardı. Yüzyılın sonlarına doğru gelişimini giderek artıran endüstrileşmenin etkilerine dayanamadıkları görülecekse de, sendikalar, Birleşik Devletler'de İngiltere'den daha güçlü bir konumdaydı. Ancak, inşaat işçilerinin daha 1856'da Sekiz Saatlik İş Günü hakkını kazandıkları (ki diğer iş kolları da çok geçmeden onu takip edecekti) örgütlü emek için gerçek bir cennet olan Avustralya sömürgesindeki sendikalardan daha güçsüzdüler. Geçerken belirtelim, 1850'lerin altına hücumu sırasında binlerce insanı yollara düşen, maceradan hoşlanmayan ve ülkelerinde kalanlarınsa ücretlerinin yükseldiği düşük nüfuslu, dinamik ekonomilerde işçilerin pazarlık güçleri çok daha fazlaydı.

Duyarlı gözlemciler, işçi hareketinin bu görece önemsizliğinin fazla sürmeyeceğini düşünüyorlardı. Gerçekten de, 1860'larda proletaryanın, 1840'ların diğer *dramatis personae*siyle birlikte (eskisi kadar gürültüyle olmasa da) sahneye geri döndüğü görüldü. Beklenmedik bir hızla ortaya çıktı ve çok geçmeden bunu, bundan böyle işçi hareketleriyle özdeşleşecek olan bir ideoloji izledi: Sosyalizm. Bu doğum süreci, siyasi ve endüstriyel eylemin, demokrat olanından anarşist olanına kadar çeşitli radikallik türlerinin, sınıf mücadelesinin, sınıf ittifaklarının, hükümetlerin ya da kapitalistlerin verdiği ödünlerin oluşturduğu garip bir karışım içermekteydi. Ama her şeyden önce, (liberalizmin canlanmasında olduğu gibi) yalnızca aynı anda çeşitli ülkelerde ortaya çıktığından değil, işçi sınıfının uluslararası dayanışmasından ya da (1848 öncesi dönemin mirası olan) radikal solun uluslararası dayanışmasından ayrılamaz olduğundan, *uluslararası*ydı. Karl Marx'ın Birinci Enternasyonalizmi (1864–72), Uluslararası

Çalışanlar Birliği tarafından ve bu sıfatla örgütlendi. *Komünist Manifesto*'da dendiği gibi, "işçilerin ülkesi yoktur" [şiarının] doğru olup olmadığı tartışılabilir elbette. Örneğin, gerek Fransa'nın gerekse İngiltere'nin örgütlü ve radikal çalışanları kendi tarzlarında vatanseverdiler; Fransız devrim geleneğiyse namlı biçimde milliyetçiydi (5. Bölüme bakınız). Fakat üretim faktörlerinin serbestçe hareket ettiği bir ekonomide, ideolojik olmayan İngiliz sendikaları bile, dışarıdan grev kırıcıların getirilmesine son verilmesi gereğini takdir edebildiler. Solun yenilgilerinin ve zaferlerinin hâlâ bütün radikalleri dolaysız bir biçimde etkilediği görülüyordu. İngiltere'de Enternasyonal, (hepsi de –çok doğru olarak– emek hareketinin en az siyasi en fazla 'sendikacı' biçimiyle sağlamlaştırılmasına inanan, 1864'te Garibaldi ve İtalyan soluyla; Amerikan İç Savaşı'nda [1861–5] Abraham Lincoln ve Kuzeyle; 1863'te bahtsız Polonyalılarla) bir dizi uluslararası dayanışma kampanyası ile yeniden canlanan seçim reformu ajitasyonunun bileşiminden ortaya çıktı; ve tıpkı III. Napoleon'un Fransız işçilerinin 1862'de Londra'daki uluslararası sergiye büyük bir heyet göndermelerine izin verdiğinde farkettiği gibi, iki ülkedeki işçiler arasında örgütlü temasın varlığının her iki hareket üzerinde de bir etki yaratmaması mümkün değildi.

Londra'da kurulan ve hızla Marx'ın usta ellerine bırakılan Enternasyonal, adalı ve liberal–radikal İngiliz sendika önderleri, ideolojik olarak karmaşık olmakla birlikte daha çok solcu Fransız sendika militanları ve birbirlerini tutmayan çeşitli görüşlere sahip eski kıta devrimcilerinden oluşma karanlık bir genel kurmayın garip bir bileşimi olarak başladı. Aralarındaki ideolojik kavgalar, Enternasyonal'i sonunda yıkıma götürdü. Daha önce çok sayıda tarihçi bu konuya el attığından, biz burada üzerinde fazla durmayacağız. Genel konuşursak, Marx'ın başlıca destekçileri olan İngilizleri kıtanın kavgalarından uzak tutmaya gösterdiği özene karşın, 'saf' (yani aslında liberal ya da liberal–radikal) sendikacılarla, toplumsal dönüşüm hakkında daha tutkulu bakış açılarına sahip kişiler arasındaki ilk büyük mücadeleyi sosyalistler kazandı. Ardırdan Marx ve yandaşları, Proudhon'un 'mutualism'inin [yardımlaşmacılık] Fransız destekçileriyle karşı karşıya geldiler ve onları yenilgiye uğrattılar. Daha sonra da, anarşik olmayan yöntemlerle, büyük ölçüde disiplinli gizli örgütler, hizipler vs. halinde çalıştıklarından, hepsinden daha zorlu olan Michael Bakunin'in (1814–76) meydan okumasıyla karşılaştılar (9. Bölüme bakınız). Artık Enternasyonal'in iplerini elinden kaçıran Marx, Enternasyonal'in karargâhını 1872'de New York'a taşımak suretiyle Enternasyonal'i kapattı. Ancak bu sıralarda, Enternasyonal'in de bir parçasını oluşturduğu ve

belli ölçülerde koordinasyonunu yürüttüğü büyük işçi sınıfı hareketinin beli kırılmıştı. Yine de, ileride Marx'ın düşüncelerinin zafer kazandığı görülecekti.

1860'larda bu kolayca öngörülebilecek bir şey değildi. Yalnızca tek bir Marksist, daha doğrusu sosyalist kitlesel işçi hareketi bulunmaktaydı; o da 1863'ten sonra Almanya'da gelişmişti (Gerçekten de, Birleşik Devletler'deki –IWMA'ya [Uluslararası İşçiler Birliği] üye olan hırslı Ulusal Emek Birliği'nin [1866–72] siyasi bir uzantısı olan– rüşeym halindeki Ulusal Emek Reform Partisi'ni [1872] dışarıda bırakırsak–, 'burjuva' ya da 'küçük burjuva' partilerden bağımsız, ulusal ölçekte faaliyet gösteren yalnızca tek bir siyasi emek hareketi vardı). Bu, son derece renkli özel yaşamının kurbanı olan (bir kadın yüzünden girdiği bir düelloda aldığı yaralardan dolayı ölmüştü) ve kendini Marx'ın bir takipçisi olarak gören parlak ajitatör Ferdinand Lassalle'ın (1825–65) başarısıydı. Lassalle'ın Genel Alman İşçiler Birliği (*Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein* [1863]), sosyalist olmaktan çok resmi olarak radikal–demokrat bir kuruluştu; sloganı genel oydu, ama hem tutkulu bir burjuva karşıtıydı hem de sınıf bilincine sahipti. Başlangıçtaki ılımlı üyelerine rağmen, modern bir kitle partisi gibi örgütlenmişti. Daha içten (ya da en azından daha kabul edilebilir) iki müridinin (gazeteci Wilhelm Liebnecht ile yetenekli genç tornacı August Bebel) önderliğindeki rakip örgütü destekleyen Marx, bu örgütten [Lasalle] memnun değildi. Resmen daha sosyalist olmakla birlikte Orta Almanya'ya dayanan bu yapı, paradoksal olarak, eski 48'lilerin (Prusya karşıtı) demokrat soluyla daha uzlaşmacı bir ittifak politikası izledi. Neredeyse tümüyle bir Prusya hareketi olan Lassallecılar, Alman sorununun çözümünü Prusya açısından düşünüyorlardı. 1866'dan sonra bu çözüm geçerli olduğu için, Alman Birliği'nin kurulduğu on yılda bütün yakıcılığıyla hissedilen farklılıklar önemini yitirdi. Marksistler (Lassallecılardan ayrılan ve hareketin sadece proleter niteliğini öne çıkartan bir grupla birlikte) 1869'da Sosyal Demokrat Parti'yi kurdular ve sonunda (1875'te) Lasallecılarla birleşerek Almanya'nın güçlü Sosyal Demokrat Partisi'ni (SPD) kurdular ve ileride görüleceği gibi, idareyi ellerine aldılar.

Önemli olan olgu şudur: Her iki hareket de, (özellikle Lassalle'nin ölümünden sonra) kuramsal esin kaynakları ve *guru*ları olarak kabul ettikleri Marx'la şu ya da bu biçimde bağlantıdaydı. Her iki hareket de, kendilerini radikal–liberal demokrasiden kurtarmış bağımsız işçi sınıfı hareketleri olarak faaliyet göstermekteydi; ve yine her ikisi de (Bismarck'ın 1866'da Kuzey Almanya'ya, 1871'de de Almanya'ya tanıdığı genel oy hakkıyla) doğrudan bir kitle desteğine kavuştular. Her ikisinin önderleri

de parlamentoya seçildi. Frederick Engels'in doğum yeri olan Barmen'de sosyalistler 1867'de %34, 1871'de %51 oy aldılar.

Enternasyonal, henüz işçi sınıfı partilerine anlamlı hiçbir esinde bulunamamış olmakla birlikte (bu iki Alman partisi de resmen Enternasyonal'e üye değildi), Enternasyonal adı, sayısız ülkede emeğin, (en azından 1866'dan sonra sistemli olarak gelişmeye başlayan) endüstriyel ve sendikal bir kitle hareketi biçiminde ortaya çıkmasıyla birlikte anılmıştır. Oysa Enternasyonal'in buradaki payı çok açık değildir (IWMA, emek mücadelelerinin ilk uluslararası kabarışına denk gelmişti ve bu mücadelelerden bazılarının (1866–67'deki Piedmonteli oduncular gibi) onunla hiçbir ilgisi yoktu). Ancak, özellikle 1868'den sonra bu hareketlerin önderleri giderek daha fazla Enternasyonal ile yakınlaşmaya ya da onun militanı olmaya başladıklarından, bu tür mücadelelerin yolları Enternasyonal ile kesişmeye başladı. İşçilerin bu huzursuzluk ve grev dalgası, İspanya'dan Rusya'ya dek kıtanın her yanına yayıldı: 1870'te St. Petersburg'da grevler baş gösterdi. 1868'de Almanya ile Fransa'yı, 1869'da Belçika'yı sardı (burada gücünü uzun yıllar korudu), kısa bir süre sonra Avusturya–Macaristan'a sıçradı ve sonunda 1871'de İtalya'ya (ve burada 1872–4'te doruk noktasına vardı) ve aynı yıl İspanya'ya ulaştı. Bu arada grev dalgası, yine 1871–3'te İngiltere'de en yüksek noktasına vardı.

Yeni sendikalar ortaya çıktı. Enternasyonal'e kitle tabanını bunlar sağladı: Yalnızca Avusturya'daki rakamları anarsak, Viyana'da Enternasyonal'i destekleyenlerin kayıtlı sayısı 1869 ile 1872 arasında 10.000'den 35.000'e, Çek topraklarında 5000'den yaklaşık 17.000'e, Styria ile Carinthia'da 2000'den, sadece Styria'da neredeyse 10.000'e yükseldi.[6] Bu rakamlar sonraki ölçütlere göre pek büyük görünmemekle birlikte, seferberliğin gücünün ne boyutlara vardığını göstermekteydi; Almanya'daki sendikalar, grev kararını yalnızca, aynı zamanda örgütsüzleri de temsil eden kitle toplantılarında almayı öğrendiler. Bunun, özellikle Enternasyonal'in halka yaptığı çağrının doruk noktasının Paris Komünü'yle çakıştığı 1871'de, hükümetlerin içine korku saldığı kesindir (9. Bölüme bakınız).

Hükümetler ve burjuvazinin en azından belli kesimleri, emeğin yükselişinin farkına 1860'ların başlarında varmışlardı. Proletaryanın desteğinin yitirilmekte olduğunu çok iyi fark etmiş olan bazı radikal demokratların böyle bir kurban vermeye hazır olmalarına karşın, liberalizm de, toplumsal reform politikalarını ciddi bir biçimde gözönüne alacak şekilde ortodoks bir ekonomik *laissez–faire* ile birleşti ve 'Manchestercılık'ın asla tam anlamıyla muzaffer olmadığı ülkelerde memurlar ve aydınlar giderek toplum-

sal reform politikalarının kendileri için gerekli olduğunu gördüler. Örneğin yükselen sosyalist hareketin etkisindeki Almanya'da, yanlış bir adla 'Sosyalist Profesörler' (*Kathedersozialisten*) olarak anılan bir grup, 1872'de Marksist sınıf mücadelesine alternatif ya da ona karşı koruyucu nitelikte bir toplumsal reformu savunan etkili bir Toplumsal Politika Topluluğu (*Verein für Sozialpolitik*) kurdular.*

Ancak, serbest pazar mekanizmasına devlet müdahalesini her derde deva görenler bile, şimdi, evcilleştirilmesi şartıyla emek örgütlerinin ve faaliyetlerinin tanınması gerektiğine ikna oldular. Gördüğümüz gibi, III. Napoleon'dan ve Benjamin Disraeli'den geri kalmayan bazı demagog politikacılar, işçi sınıfının seçim potansiyelinin tümüyle farkındaydılar. 1860'larda bütün Avrupa'da, en azından bazı emek örgütlerine ve grevlere sınırlı izin verecek ya da daha kesin olarak, serbest pazar kuramında işçilerin serbest toplu pazarlığına yer açacak yasal değişiklikler yapıldı. Ne var ki, sendikaların yasal durumu son derece belirsizdi. Geçiş yıllarından (1867–75) sonra, işçi sınıfının ve işçi hareketlerinin siyasi ağırlığı, sendikacılık açısından son derece elverişli olan tam bir yasal tanınma sistemi yaratacak yeterli büyüklüğe (nüfusun çoğunluğunu oluşturdukları yönünde genel bir kabul vardı) yalnızca İngiltere'de sahipti; ama sonraları işçi sınıfına ve hareketlerine tanınan bu özgürlüğü budayacak girişimlerde bulunulmuştur.

Bu reformların amacının, emeğin bağımsız bir siyasi, hatta dahası devrimci bir güç olarak doğmasını önlemek olduğu açıktı. Siyasi olmayan ya da liberal–radikal yerleşik emek hareketlerine çoktandır sahip olan ülkelerde bu amaca ulaşıldı. Örgütlü emeğin gücünün zaten büyük olduğu İngiltere ve Avustralya gibi ülkelerde bağımsız emek partilerinin kurulması çok sonraları mümkün olacak, ama o zaman bile bu partiler sosyalizmden uzak partiler olacaktı. Fakat gördüğümüz gibi, Avrupa'nın büyük bölümünde sendika hareketi, büyük oranda sosyalistlerin önderliği altında Enternasyonal döneminde ortaya çıktı ve emek hareketi siyasi olarak sosyalistlerle, daha özel olarak da Marksistlerle özdeşleşti. Örneğin, üretici kooperatifleri kurmak ve grev örgütlemek amacıyla 1871'de Uluslararası İşçiler Birliği'nin kurulduğu Danimarka'da, hükümetin 1873'te bu Birliği kapatmasından sonra, bu organın bazı kısımları, daha sonra bir 'toplumsal demokratik birlik' adıyla yeniden birleşecek olan bağımsız sendikalar kur-

* Daha tahrik edici olan "komünist"ten farklı olarak "sosyalist" terimi, hâlâ bulanık bir biçimde devletin ekonomiye müdahalesini ve toplumsal reformu öneren herkes için kullanılabilmekteydi ve 1880'lerde sosyalist işçi hareketlerinin genel yükselişine kadar da çok yaygın biçimde bu anlamda kullanıldı.

dular. Enternasyonal'in en anlamlı ve önemli kazanımı buydu. Emeği, hem bağımsız hem de sosyalist yapmıştı.

Öte yandan Enternasyonal, emek hareketini asi yapmadı. Hükümetlere yönelik teröre ilham vermedi değil, ama Enternasyonal'in hemen/acil devrim gibi bir planı yoktu. Önceki dönemlerden daha az devrimci olmamakla birlikte, Marx'ın kendisi bile bunu ciddi bir olasılık olarak görmedi. Nitekim, proleter bir devrimi amaçlayan tek girişim olan Paris Komünü'ne ilişkin tutumu dikkate değer ölçülerde ihtiyatlıydı. En ufak bir başarı şansı olduğuna bile inanmıyordu. Başarabileceği, çok çok Versailles hükümetiyle pazarlık yapmaktı. Kaçınılmaz sonu geldiğinde, en duygulu sözcüklerle ölüm ilanını yazdı; ama bu mükemmel kitapçığın (*Fransa'da Sınıf Savaşı*) hedefi, geleceğin devrimcilerini eğitmekti, bunu da başardı. Ancak Enternasyonal, yani Marx, Komün henüz ortadayken sessiz kaldı. 1860'lı yıllarda Marx, uzun vadeli bakış açıları üzerinde çalıştı, kısa vadeli olanlaraysa ılımlı baktı. Yasal olarak olanaklı olduğu yerlerde siyasi iktidarı almak üzere bağımsız siyasi kitle hareketleri biçiminde örgütlenmiş emek hareketlerinin en azından belli başlı endüstri ülkelerinde yerleşik bir görünüm kazanmalarından ve daha eski bir çağdan kalma bir adet gözüyle baktığı ve mazur gördüğü (anarşizm ve yardımlaşmacılık gibi) solcu ideolojilerden olduğu kadar (basit 'cumhuriyetçilik' ve milliyetçilik dahil) liberal–radikalizmin düşünsel etkisinden kurtulmuş olmalarından memnuniyet duymuş olmalıydı. Hatta bu tür hareketlerin 'Marksist' olmalarını bile istemedi; aslında Marx'ın Almanya haricinde ve birkaç yaşlı göçmen dışında neredeyse hiç takipçisi olmadığından, böyle bir talep, bu koşullar altında ütopik olurdu. Ne kapitalizmin çökmesini bekliyordu, ne de hemen alaşağı edilmek gibi bir tehlikeyle karşı karşıya olduğunu düşünüyordu. Yalnızca, güçlü bir düşmana karşı uzun bir mücadeleye girişebilecek orduların kurulmasında ilk adımların atılacağını umuyordu.

1870'lerin başlarında hareket, bu makul hedeflere bile varamayacakmış gibi görünüyordu. İngiliz emek hareketi, liberallerin kuyruğuna sıkı sıkıya yapışmıştı; ellerine geçirdikleri seçim gücünden anlamlı boyutta bir parlamenter temsil çıkartmaktan bile aciz ve çürümüş durumdaydılar. Fransa'daki hareketse, Paris Komünü'nün yenilmesiyle birlikte yıkılmıştı ve bu yıkıntılar arasında modası geçmiş Blanquicilik, Baldırıçıplaklık ve Yardımlaşmacılık dışında daha iyi bir şeylerin varlığına ilişkin hiçbir emare görülmüyordu. Emekçilerin başlattığı büyük kargaşa dalgası, ardında, 1866–68'de olduğundan belki biraz daha güçlü, ama bazı örneklerde kesin olarak daha zayıf sendikalar bırakarak 1873–5'te sona erdi. Miadı dolmuş solun nüfuzunu kırmayı başaramayan (ki buradaki başarısızlığı

çok açıktı) Enternasyonal de kendini dağıttı. Komün öldü ve diğer biricik Avrupa devrimi olan İspanya devrimiyse hızla sonuna yaklaşmaktaydı: 1874'te Bourbonlar İspanya'ya geri döndü; İspanya, bir sonraki cumhuriyet için yaklaşık altmış yıl bekleyecekti. Sadece Almanya'da belirgin bir ilerleme göze çarpıyordu. O zamana dek gölgede kalmış olmakla birlikte, azgelişmiş ülkelerde yeni bir devrimci bakış açısının varlığı seçilebiliyordu ve 1870'ten itibaren Marx umudunu Rusya'ya bağladı. Ancak, dünya kapitalizminin ana kalesi olan İngiltere'yi salladığı için, bu hareketler arasında belki de en ilgici çekici olan bir hareket de çökmüştü: İrlanda'daki Fenian hareketi, görüldüğü kadar yıkıma uğramıştı (5. Bölüme bakınız).

Son yıllarında Marx'ın ruh hali, ricatla ve düş kırıklığıyla doludur. Çok az yazdı* ve yazdıkları, siyasi bakımdan oldukça etkisiz şeylerdi. Ancak, 1860'ların iki kazanımının kalıcı olduğunu bugün görebiliyoruz. Sosyalist emek hareketleri bundan böyle örgütlü, bağımsız ve siyasi olacaktı. Marksçılık öncesi sosyalist solun nüfuzu büyük ölçüde kırılmıştı; bunun sonucunda, siyasi yaşamın yapısı kalıcı bir değişikliğe uğrayacaktı.

Bu değişikliklerin çoğu, Enternasyonal'in bu kez esas olarak Marksist kitle partilerinin ortak cephesi biçiminde yeniden canlandığı 1880'lerin sonuna kadar açık hale gelmedi. Ama, daha 1870'lerde en azından bir devletin bu yeni sorunla yüzleşmesi gerekmişti: Almanya. Burada (1871'de 102.000 olan) sosyalist oylar, kısa bir gerilemeden sonra amansız bir güçle yeniden yükselmeye başladı (1874'te 340.000, 1877'de yarım milyon). Bunun ne anlama geldiğini kimse bilmiyordu. Ne edilgen olan, ne de geleneksel 'üstler'inin ya da burjuvazinin önderliğini izlemeye hazır, asimile edilmesi olanaksız önderlere sahip kitleler, siyasetin şemasına uymuyordu. Kendi amaçları için liberal parlamentarizm oyununu başka herkes kadar, hatta daha da iyi oynayabilen Bismarck'ın aklına bu sosyalist etkinliği hukuken yasaklamanın dışında bir şey gelmedi.

* Ölümünden sonra Engels tarafından *Kapital*'in II. ve III. ciltleri ile 'Artı Değer Kuramları' adıyla düzenlenen malzemeler, aslında I. cildin 1867'de yayımlanmasından önce yazılmışlardı. Mektuplarını bir yana koyarsak, Marx'ın büyük yazıları arasında sadece *Gotha Programının Eleştirisi* (1875), Komün'ün düşmesinden sonraya denk gelir.

7
Kaybedenler

Son zamanlarda, tehlikeli ödünç alma sanatı dahil, Avrupa'nın adetlerinin taklit edilmesi yoluna gidilmiştir. Fakat Doğulu egemenlerin elinde Batının uygarlığı hiçbir ürün vermemektedir; sendelemekte olan bir devleti ihya etmek yerine, yıkımını hızlandırdığı görülmektedir

Sir T. Erksine May, 1877[1]

Tanrı Kelamı, modern zamanlarda şefkate izin vermiyor... Bütün Doğu ülkelerinde [kalplere] bir Devlet korkusu yerleştirmek gerekir. Ancak o zaman kadri bilinir.

J.W. Kaye, 1870[2]

I

Burjuva dünyasının ekonomik, siyasal, toplumsal ve biyolojik düşüncesine temel eğretilemesini veren bu 'varolma mücadelesi'nde, yalnızca 'en uygun olanlar' hayatta kalacaktır ve onların 'uygunluklar'ının garantisi, sadece hayatta kalmak değil, tahakküm etmek olacaktır. O nedenle, dünya nüfusunun büyük bölümü, ekonomik, teknolojik, dolayısıyla askeri bakımdan üstünlükleri tartışılmaz olan ve rakipsiz görünen ülkelerin (Kuzeybatı ve Orta Avrupa ile dışarıdan gelen göçmenlerin yerleştiği özellikle Birleşik Devletler gibi ülkelerin) kurbanı oldu. Üç büyük istisna (Hindistan, Endonezya ve Kuzey Afrika'nın bazı bölümleri) dışında, bu kurbanların pek azı ondokuzuncu yüzyılın üçüncü çeyreğinde resmen sömürgeydiler ya da sömürge oldular (Her ne kadar, henüz resmen bağımsız olmasalar da, –kendi başına alındığında değer yüklü olmamakla birlikte, çok güçlü bir 'aşağılık' yan anlamı kazanmış bir terim olan– 'yerliler'in yaşadığı bölgelerden farklı muamele gördükleri açık olan Avustralya, Yeni Zelanda ve Kanada gibi Anglo–Sakson yerleşmelerini bir yana bırakabiliriz). Yine de geçerken belirtelim, bu istisnalar da pek öyle ihmal edilebilir türden değildi: Hindistan, tek başına 1871'de dünya nüfusunun %14'ünü

oluşturmaktaydı. Yine, istisna tuttuğumuz diğer ülkelerin siyasi bağımsızlıkları hemen hiçbir değer taşımıyordu. Ekonomik bakımdan, menziline girdikleri kapitalizmin merhametine kalmışlardı. Askeri açıdansa aşağı oldukları apaçıktı. Gambotun ve askeri keşif gücünün, her yere hakim olduğu görülüyordu.

Aslında, Avrupalılar zayıf ya da geleneksel yönetimlere şantaj yaptıklarında, kesinlikle göründükleri kadar belirleyici değildiler. Bu yönetimlerin çoğu, İngiliz idarecilerinin hayranlıkla 'savaşçı ırklar' adını verdikleri kimselerdi (Denizde asla, ama sokak savaşlarında Avrupalı askerleri kolayca alt edebiliyorlardı). Türkler, asker olarak hak ettikleri bir üne sahiptiler; gerçekten de, Sultan'ın isyankâr uyruklarını yenmek ve katletmekle kalmıyor, en tehlikeli hasmı Rus ordusuna karşı koyabiliyor ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa devletleri arasında etkili bir rakip olarak varlığını sürdürmesini, en azından parçalanmasını geciktirmeyi başarabiliyorlardı. İngiliz askerleri, Hindistan'da Sihlere ve Patanlara, Afrika'da Zululara; Fransızlar, Kuzey Afrika Berberilerine hayli saygılı davrandılar. Yine deneyimler, özellikle de yabancıların yerel destekten yoksun olduğu uzak dağlık bölgelerde, düzensiz savaşların ya da gerilla savaşlarının keşif birliklerinin başına büyük dertler açtığını göstermekteydi. Ruslar, Kafkasya'da böyle bir direnişle onlarca yıl mücadele ettiler; İngilizlerse Afganistan'ı doğrudan denetim altına alma sevdasından vazgeçip Hindistan'ın kuzeybatı sınırını gözetlemekle yetindiler. Son olarak, geniş ülkelerin, yabancı fatihlerin oluşturduğu küçük azınlıklarca kalıcı bir biçimde işgali son derece güç ve pahalı bir işti; ayrıca, gelişmiş ülkelerin işgale baş vurmadan kendi irade ve çıkarlarını dayatma yetenekleri ortadayken, astarı yüzünden pahalıya geliyordu. Yine de, gerekirse yapılacağından kimsenin kuşkusu yoktu.

O nedenle, dünyanın büyük bir kısmı kendi kaderini belirleyebilecek bir durumda değildi. En iyi halde, giderek daha fazla üzerlerine abanan dış güçlere karşı tepkide bulunabiliyorlardı. Bu kurbanlar dünyası, umumiyetle dört büyük bölümden meydana geliyordu. Birinci bölümde, İslam dünyasının ve Asya'nın varlığını hâlâ sürdüren Avrupalı olmayan imparatorlukları ile bağımsız büyük krallıklar bulunmaktaydı (Osmanlı İmparatorluğu, İran, Çin, Japonya ile Fas, Burma, Siyam ve Vietnam gibi daha küçük olanları). Büyük olanları (ayrıca ele alınacak olan Japonya hariç –8. Bölüme bakınız–), ondokuzuncu yüzyıl kapitalizminin yarattığı yeni güçler tarafından giderek baltalansalar da, varlıklarını devam ettirdiler; daha küçük olanlarıysa, (İngiliz ve Fransız nüfuz bölgeleri arasında bir tampon devlet olarak varlığını sürdüren Siyam haricinde) ele aldığımız

dönemin sonunda işgal edildiler. İkinci bölümde, bugün ismen bağımsız olan Amerika'daki eski İspanyol ve Portekiz sömürgeleri bulunmaktaydı. Üçüncüsü; bu dönemde pek fazla ilgi çekmediğinden üzerinde çok fazla konuşmaya gerek olmayan alt–Sahra Afrikası vardı. Son olaraksa, çoktandır resmen sömürgeleştirilmiş ya da işgal edilmiş kurbanlar (esas olarak Asya) yer almaktaydı.

Bütün bu ülkeler, batının resmi veya gayrı resmi fetihleri karşısında nasıl bir tutum takınmaları gerektiği gibi temel bir sorunla karşı karşıyaydılar. Beyazların, kolayca reddedilemeyecek kadar güçlü oldukları açıktı. Yucatan ormanlarının Maya Yerlileri, eski yollara başvurarak 1847'de istilacıları kovmaya giriştiler ve 1847'de başlayan 'Irk Savaşı'nın bir sonucu olarak belli ölçülerde başarılı oldular da (ta ki kenevir ve çiklet onları yeniden batı uygarlığının yörüngesine sokuncaya kadar). Ama onlarınki istisnai bir durumdu; çünkü Yucatan tecrit olmuş bir bölgeydi; yakınındaki tek beyaz devlet (Meksika) zayıftı ve (yanı başlarında sömürgeleri bulunan) İngilizler de, onları çabalarından geri döndürmeye yetmiyordu. Savaşçı göçebe akıncılarla dağlı kabileler, istilacıları kendilerinden uzak tutabiliyorlardı ve seyrek görünmeleri, ekonomik kârlılıktan yoksun ve uzak olmalarından ziyade güçlerinden kaynaklanıyormuş izlenimi vermekteydi. Fakat kapitalist olmayan dünyanın siyasi bakımdan örgütlü halklarının çoğu için mesele, beyazlarm uygarlığından uzak durulup durulamayacağı değil, etkisinin nasıl karşılanacağıyla ilgili bir meseleydi: Kopya mı edilecekti, direnilecek miydi, yoksa her ikisinin bir bileşimi mi olacaktı?

Dünyanın bu bağımlı bölgelerinden ikisi (Amerika kıtasındaki eski sömürgelerle dünyanın çeşitli yerlerindeki kimi ülkeler), çoktandır Avrupa'nın egemenliği altında zorla 'batılılaştırılmıştı' ya da böyle bir süreçte bulunuyordu.

Latin Amerika, İspanya'nın ve Portekiz'in sömürgesiyken, liberal orta sınıf kurumların ve ondokuzuncu yüzyılın malum (gerek İngiliz gerekse Fransız) yasalarının, (Yerli, karışık ve Karayibler ile Brezilya'nın kıyı şeridinde büyük oranda Afrikalı olan) yerli halkın, yerel olarak rengi değişmekle birlikte tutkulu ve derinlere kök salmış Roma Katolikçiliği gibi İspanya ve Portekiz egemenliğinden kalma kurumların üzerine eklendiği, teknik açıdan egemen bir grup devlet olarak ortaya çıkmıştı.* Kapitalist dünyanın emperyalizmi, kurbanlarını Hıristiyanlaştırmak için sistemli bir çaba içine girmeyecekti. Bunlar, tümüyle tarım ülkeleriydi ve nehrin,

* Köleci bölgelerde Afrika kökenli tapılar, Katoliklikle az çok birleşmiş bir halde varlıklarını sürdürmekteydi; ancak Haiti dışmda egemen dinle rekabet etmedikleri görülmektedir.

limanların, katır kervanlarının güzergâhının dışında kalan, dünya pazarına uzak bölgelerdi. Köle plantasyonlarını ve kuzey ve güney sınırlarının ucunda ya da ulaşılması olanaksız iç bölgelerde yaşayan kabileleri bir yana bırakırsak, özerk topluluklar halinde yaşayan, büyük malikâne sahiplerinin doğrudan serfleştirdiği ya da çok daha seyrek olmakla birlikte bağımsız, çeşitli renkten sığır yetiştiricilerinin ve köylülerin yaşadığı yerlerdi. Köylü (esasen Yerli) topluluklarını korumak dahil, üzerlerinde belli bir denetim kurmaya çalışan İspanyol sömürgeciliğinin kalkmasıyla birlikte konumlarını daha da güçlendirmiş büyük malikâne sahiplerinin servetleri tarafından yönetilmekteydiler. Aynı zamanda, toprak lordlarının ya da gücü yeten herkesin kullanabileceği silahlı adamların egemenliği altındaydılar. Ordularının başında Latin Amerika'nın siyasi sahnesinin malum simaları haline gelecek olan *caudillo*ların temelini bunlar oluşturdu. Kıtadaki ülkelerin neredeyse tamamı oligarşikti. Pratikte bunun anlamı şuydu: Bir cumhuriyet, alışılmadık kadar küçük değilse ya da uzak bölgelerdeki uyruklarına en azından geçici bir terör uygulayacak kadar kudurmuş değilse, ulusal iktidar ve ulusal devletler zayıf demekti. Bu ülkelerin dünya ekonomisiyle temasını, ürünlerinin ihracatına, ithalatına ve (kendi filosuna sahip Şili dışında) gemiciliğine egemen olan yabancılar sağlamaktaydı. Aralarında Fransızlar ve Amerikalılar da göze çarpmakla birlikte, ele aldığımız dönemde bu yabancılar esas olarak İngilizlerdi. Bu tür yönetimlerin zenginliği, yabancı ticaretten aldıkları komisyona; başarıları, yine çoğunu İngilizlerin verdiği borçların artmasına bağlıydı.

Yerel bir imparatorun yönetimi altında Portekiz'den barışçıl bir biçimde ayrılan, yıkımdan ve iç savaştan uzak duran Brezilya ile, ılıman bir şeritle Pasifik'ten ayrılan Şili dışında, bağımsızlığın kazanılmasından sonraki ilk on yıllarda Latin Amerika'da ekonomik ve pek çok bölgede de demografik bir gerileme görüldü. Yeni rejimlerin yerleştirdiği liberal reformlar, henüz pratik sonuçlar vermekten uzaktı. Rosas'ın (1835–52) diktatörlüğündeki Arjantin gibi büyük ve (sonraları) en önemli devletlerden bazılarında, yeniliğe düşman, yerli malı, içe dönük oligarşiler egemendi. Kapitalizmin, yüzyılın dörtte üçünde dünya ölçeğinde gösterdiği şaşırtıcı yayılma bu durumu değiştirecekti.

İlk adımda, İspanya ile Portekiz'in aradan çekilmesiyle 'gelişmiş' devletler, Panama kıstağının kuzeyine, Latin Amerika'ya yapılandan çok daha dolaysız bir müdahalede bulundular. Başlıca kurban olan Meksika, 1847'deki Amerikan saldırısının sonucunda topraklarının büyük bölümünü Birleşik Devletler'e kaptırdı. İkinci adımda, Avrupa (daha küçük bir boyutta da Birleşik Devletler), bu büyük azgelişmiş bölgede (Peru'dan

guano, Küba ve başka yerlerden tütün, –özellikle Amerikan İç Savaşı sırasında– Brezilya'dan ve diğer bölgelerden pamuk, 1840'tan sonra özellikle Brezilya'dan kahve, Peru'dan nitrat gibi) ithale değer ürünler keşfettiler. Bu ürünlerde yaşanan patlama geçiciydi; yükseldiği gibi aynı hızla düşme eğilimindeydi: Peru'da *guano* çağı, ancak 1848'den önce başlamıştı ve 1870'lere kalamadı bile. Latin Amerika, yüzyılımızın ortalarına ya da günümüze kadar gelen görece kalıcı bir ihraç ürün örüntüsü geliştiremedi. Yabancı sermaye yatırımı, kıtada altyapıyı –demiryolları, limanlar, kamu kuruluşları vs.– geliştirmeye başladı. Hatta Küba'ya, Brezilya'ya ve hepsinden önce de River Plate koyunun ılıman bölgelerine göçeden Avrupalıların sayısı bile arttı.*

Bu gelişmeler, kendilerini, yoksul olmakla birlikte potansiyelleri ve kaynakları bakımından zengin kıtalarının modernleşmesine adamış bir azınlığın elini güçlendirdi (Bir İtalyan gezginin Peru'yu tanımlarken dediği gibi, "altın yığınının üzerinde oturmuş bir dilenci"). Meksika'da olduğu gibi, tehlike oluşturdukları yerlerde bile yabancılar, geleneksel köylülüğün, modası geçmiş kaba toprak beylerinin ve hepsinden öte kilisenin temsil ettiği muazzam yerel ataletten daha tehlikeli değildi. Tersine, ilk önce bunların üstesinden gelinmezse, yabancılara karşı çıkma şansı da azalabilirdi; ve onların hakkından acımasız modernleşme ve 'Avrupalılaşma' gelebilirdi ancak.

Eğitimli Latin Amerikalıları avucunun içine alan 'ilerleme' ideolojileri, bağımsızlık hareketi sırasında halktan destek gören 'aydınlanmış' Farmasonluk'tan ve Benthamcı liberalizmden ibaret değildi. 1840'larda, toplumsal mükemmelleşmeyle birlikte ekonomik gelişme vaat eden çeşitli ütopik sosyalizm biçimleri de aydınları etkisi altına aldı. Ayrıca 1870'lerden itibaren Auguste Comte'un pozitivizmi Brezilya'ya ve daha az ölçüde de Meksika'ya nüfuz etti (Comtecu 'Düzen ve İlerleme', bugün de Brezilya'nın ulusal düsturudur). Yine de, hakim olan klasik liberalizmdi. 1848 devrimiyle kapitalizmin dünya ölçeğindeki genişlemesinin oluşturduğu bileşim, liberallerin şansına oldu. Sömürge döneminden kalma eski yasal düzeni yıkmayı başardılar. En önemli –ve birbiriyle bağlantılı– iki reform gerçekleştirildi: Her ikisi de 1850 tarihli olan Brezilya Toprak Kanunu ile Kolombiya'da Yerli topraklarının dağıtılmasıyla ilgili sınırları kaldıran kanunda olduğu gibi, serbestçe alınıp satılan, özel mülkiyet konusu olanlar dışında toprak kiralarının sistemli olarak kaldırılması ve her şeyden öte, kilisenin elindeki topraklara el koymaya çalışan vahşi bir kilise karşıtlığı. Kilise

* Aynı dönemde Arjantin'e ve Uruguay'a 800.000'in üzerinde Avrupalı giderken, 1855–1874 arasında Brezilya'ya yerleşen Avrupalı sayısı kabaca çeyrek milyondu.

karşıtlığı, Başkan Benito Juarez'in (1806–72) yönetimindeki Meksika'da ifrata vardı: (1857 Anayasasıyla) kilise ile devlet birbirinden ayrıldı, ondalıklar lağvedildi, rahipler [devlete] sadakat yemini etmeye mecbur tutuldu, memurların dini hizmetlerde bulunmaları yasaklandı, kilisenin elindeki topraklar satıldı. Diğer ülkeler bu denli militan değildi.

Siyasi iktidar eliyle dayatılan kurumsal modernleşme aracılığıyla toplumu dönüştürme çabası, ekonomik bağımsızlıkla desteklenemediğinden başarısızlığa uğradı. Liberaller, kırsal bir kıtada eğitimli ve kentli seçkin grubu oluşturmaktaydı ve gerçek iktidara sahip olmakla birlikte, bu iktidar güvenilmez generallere ve toprak sahibi ailelerden oluşan yerel klanlara dayanmaktaydı. Liberaller, (John Stuart Mill ya da Darwin'le hemen hiç ilgisi olmayan nedenlerden dolayı) onların klientlerini kendi yanlarına çekmeyi yeğlediler. Toplumsal ve ekonomik bir ifadeyle, toprak beylerinin iktidarını güçlendirmek, köylülerinkini zayıflatmak dışında, 1870'ler, Latin Amerika'nın geri bölgelerinde hemen hiçbir değişikliğe yol açmadı. Dünya pazarının etkisiyle ortaya çıkan değişikliklere bakıldığındaysa, sonuç, birkaç büyük limanda ya da başkentte süregelen ve yabancıların ya da göçmenlerin denetiminde cereyan eden ithalat–ihracat ticaretinin taleplerine eski ekonominin boyun eğmesi oldu. Tek büyük istisna, Avrupa'dan gelen yoğun göçün, tümüyle gelenek dışı toplumsal bir yapıya sahip tamamen yeni bir nüfus yarattığı River Plate bölgesi oldu. Ondokuzuncu yüzyılın dörtte üçünde Latin Amerika, Japonya dışında dünyanın diğer bölgelerinden çok daha büyük bir şevkle ve zaman zaman da daha büyük bir acımasızlıkla, burjuva–liberal biçimiyle 'batılılaşma' güzergâhına girdi; ama sonuç tam bir hüsran oldu.

Oldukça yakın bir dönemde Avrupa'dan gelenlerin yerleştiği bölgelerle büyük bir yerli nüfustan yoksun (Avustralya ve Kanada gibi) yerleri bir yana bırakırsak, Avrupalı devletlerin sömürge imparatorlukları, ister çoğunluk ister azınlık biçiminde olsun, beyaz yerleşmecilerin, büyük sayılabilecek bir yerli nüfusla birlikte yaşadığı (Güney Afrika, Cezayir, Yeni Zelanda gibi) birkaç bölgeden ve önemli ya da kalıcı herhangi bir Avrupalı nüfusun bulunmadığı daha çok sayıda bölgeden oluşmaktaydı.*

* Eski endüstri öncesi imparatorluklardan (ve bu imparatorlukların –örneğin Küba, Porto Rico, Filipinler gibi– hâlâ varlıklarını sürdüren bazı bölgelerinden) farklı olarak bu bölgelerde melezleşme büyük boyutlara varmadı ve –en azından Hindistan'da– ondokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren bu sürece ket vurulduğu görülmektedir. *Mestizos* gibi gruplar, (Birleşik Devletler'de olduğu gibi) ne kolayca 'beyaz–olmayan' ırkın içinde eritilebildiler, ne de beyaz 'sayıldılar'; ayrıca, zaman zaman, demiryollarını işletme tekeline sahip oldukları Hindistan ya da Endonezya gibi yerlerde ast idareciler veya teknikerler kastı olarak kullanıldılar. Ama 'beyaz olan'la 'beyaz olmayan' arasındaki çizgi, ilke olarak son derece belirgindi.

'Beyaz yerleşmeciler'in bulunduğu sömürgeler, ele aldığımız dönemde büyük bir uluslararası önem taşımamakla birlikte, halli en zor sömürgecilik sorunu yaratmalarıyla ünlüydüler. Herhalükârda, yerli halkın en büyük sorunu, bu beyaz yerleşmecilerin ilerleyişine karşı nasıl direnileceğiyle ilgiliydi; Zulular, Maoriler ve Berberiler, yeterince silahlı olmalarına karşın, yerel olmanın ötesinde bir başarı sağlayamıyorlardı. Yoğun yerli nüfusa sahip sömürgeler, çok daha ciddi sorunların doğmasına neden oldular; zira beyazların sayısının çok az olması, idari işlerde ve sömürgelerin egemenler adına sindirilmesinde büyük ölçüde yerlilerin kullanılmasını zorunlu kılıyordu, üstelik bu sömürgelerin herhalükârda (en azından yerel düzeyde) çoktandır var olan yerel kurumlar aracılığıyla idare edilmeleri gerekiyordu. Başka bir deyişle, hem beyazların yerini alacak asimile olmuş bir yerli kesim yaratmak, hem de ülkeyi geleneksel kurumlara boyun eğdirmek gibi (ki bu kendi amaçlarına hiç uygun düşmüyordu) çifte bir sorunla karşı karşıyaydılar. Yerli halksa, batılılaşmanın meydan okumalarına göğüs germek durumundaydı ve bu iş direnmekten çok daha karmaşıktı.

II

Zamanın en büyük olan sömürgesi Hindistan, bu durumun karmaşıklığına ve paradokslarına ışık tutmaktadır. Bu ülkede yabancı yönetimin varlığı, kendi başına büyük bir sorun yaratmadı; çünkü bu alt kıtanın değişik bölgeleri, tarihleri boyunca (çoğu Orta Asya'dan gelen) çeşitli yabancılarca istila edilmişti ve etkili bir iktidar oluşturulmak suretiyle [yabancı egemenliğine] yeterince bir meşruiyet kazandırılmıştı. Şimdiki yöneticilerin derilerinin Afganlılardan biraz daha beyaz olması ve idari dilin klasik Acemceden bir parça daha anlaşılmaz olması, özel bir güçlük yaratmadı; yerli halka kendi dinlerini kabul ettirmek için özel bir gayretkeşlik içinde olmamaları (ki bu, misyonerlerin esefle karşıladığı bir durumdu) onlara siyasi bir avantaj da sağlıyordu. Ne var ki, ister bilerek, ister garip ideolojilerinin ve emsalsiz ekonomik faaliyetlerinin sonucu olsun, dayattıkları değişiklikler, o zamana dek Hayber Geçidi'nden aşıp gelenlerden çok daha derin ve yıkıcıydı.

Ancak İngilizler, aynı anda hem devrimciydiler hem de sınırlanmışlardı; [yerel halkı] batılılaştırma –hatta bazı bakımlardan asimile etme– çabalarının ardında, dul kadınların (*suttee*) yakılması gibi (bazıları gerçekten tepelerini attıran) yerel adetler değil, ama esas olarak devlet idaresinin ve ekonominin gerekleri bulunmaktaydı. Ama her iki etken de, böyle

bir amaç gütmediklerinde bile mevcut ekonomik ve toplumsal yapıyı bozdu. Örneğin, uzun tartışmalardan sonra T.B. Macaulay'ın (1800–59) ünlü Zabıt'ı (1835), İngiliz sömürgecilerin eğitim ve öğretimlerine resmi ilgi duyduğu bir avuç Hintli (yani ast idareciler) için tamamen İngilizce bir eğitim sistemi kurmuştu. Sonuçta, kimi zaman kendi yerel dillerinde ifade güçlüğü çekecek kadar Hintli kitlelerden uzak ya da (her ne kadar en asimile olmuş bir yerli bile İngilizceye İngilizler kadar hakim olamasa da) İngiliz adları alan küçük İngilizleşmiş bir seçkinler grubu ortaya çıktı.* Öte yandan, gerek Hintlilerin her şeyden önce İngiliz kapitalizmiyle rekabet etmek gibi bir gayret içerisinde *olmayan* uyruk halklardan olmaları nedeniyle ve gerekse halkın adetlerine aşırı müdahalede bulunmanın getireceği siyasi risklerden dolayı, aynı zamanda da İngilizlerle 190 milyon Hintli (1871) arasında, en azından bir avuç İngiliz idarecinin üstesinden gelemeyeceği kadar farklı adetler bulunduğundan, İngilizler yerli halkı batılılaştırmaya yanaşmadılar ya da bunda başarılı olamadılar. Ondokuzuncu yüzyılda Hindistan'da yöneticilik yapmış, bu konuda deneyim sahibi kişilerin ortaya koyduğu ve sosyoloji, sosyal antopoloji ve karşılaştırmalı tarih gibi disiplinlerin gelişmesine önemli katkıları olmuş son derece yetkin bir yazın (14. Bölüme bakınız), bu yetersizlik ve basiretsizlik teması üzerine bir dizi çeşitlemeden oluşmaktadır.

Sonunda, kültürel ve siyasal önderlerini, İngilizlerle işbirliği yapmış, komprador burjuvazi olarak ya da başka biçimlerde İngiliz yönetiminden nemalanmış veya batıya öykünerek kendilerini 'modernleştirmeyi' başarmış kişiler arasından bulacak olan Hindistan'ın kurtuluş mücadelesi, önderliğini, ideolojisini ve programını 'batılılaşma'dan sağlayacaktı. 'Batılılaşma', çıkarları metropolitan ekonomik politikayla çatışacak olan yerli bir sanayiciler sınıfının tohumlarını attı. Ancak şunun da belirtilmesi gerekir ki, bu dönemde (ne kadar memnuniyetsiz olursa olsunlar) 'batılılaşmış' seçkinler, İngilizleri hem bir model hem de yeni olasılıkların başlatıcısı olarak görmekteydi. *Mukherjee's Magazine*'de (Kalküta, 1873), isimsiz bir milliyetçi şu sözleri yazdığı sıralarda henüz tek başınaydı: "Çevrelerindeki yapay ihtişamdan gözleri kamaşan ... yerliler, bugüne dek efendilerinin görüşlerini kabul ettiler ve onlara imanlarını, deyim yerindeyse ticari bir Veda'ya** dayandırdılar. Ama aydınlanmanın ışığı, her geçen gün kafalarındaki sisi dağıtmaktadır."[3] İngilizlere İngiliz oldukları için direnenler gelenekçilerdi, ama bu bile –bir büyük istisna dışında–, milliyetçi B.G. Tilak'ın daha sonra

* İngiliz solu (hürrnete şayan bir özellikle) daha eşitlikçiydi; 1893'te bir iki Hintli göçmen İngiliz parlamentosuna seçilmişti ve aralarından biri, Londra'dan seçilmiş Radikal bir üyeydi.

** Hindu dininin kutsal kitabi –çn.

anımsatacağı gibi, halkın "önce İngiliz disiplinine hayran olduğu; Demiryollarının, Telgrafın, Yolların, Okulların insanları şaşkına çevirdiği; isyanların sona erdiği ve halkın barış ve huzur içinde yaşadığı ... İnsanların, bir körün bile, altından bir bastonla Benares'ten Rameshwar'a güven içinde gidebileceğini söylemeye başladıkları'[4] bir çağda karşılık bulmadı.

Söz konusu büyük istisna, İngiliz tarih geleneğinde 'Hint İsyanı' diye bilinen, Kuzey Hindistan düzlüklerinde patlak veren büyük 1857–8 ayaklanmasıydı. İngiliz idare tarihi açısından bir dönüm noktası olan bu ayaklanmanın, daha sonraları Hindistan ulusal hareketinin habercisi olduğu iddia edilmiştir. Bu olay, geleneksel (Kuzey) Hindistan'ın, doğrudan İngiliz yönetiminin dayatmalarına indirdiği son darbeydi ve sonunda eski Doğu Hindistan Şirketi'nin yıkılmasına yol açtı. Özel girişim sömürgeciliğinin bu tuhaf bakiyesi, İngiliz devlet aygıtı tarafından giderek yutuldu ve sonunda yerini ona bıraktı. Bu gelişmeyi uyaran, Genel Vali Lord Dalhousie'nin yönetimi altında (1847–56)* şimdiye dek yalnızca bağımlı Hintlilerin topraklarını sistemli olarak ilhak etme politikası, özellikle de eski Mughal İmparatorluğu'nun son bakiyesi Oudth Krallığı'nın 1856'da ilhakı oldu. İngilizlerin dayattığı değişikliklerin hızı ve pervasızlığı da süreci hızlandırdı, ya da İngilizlerin böyle bir şeyi amaçladıklarına inanılmaktaydı. Bengal ordusundaki askerlerin dinsel duyarlılıklarına yönelik kasıtlı bir kışkırtma olarak gördükleri yağlı fişeklerin orduya sokulması ise, vesile oldu (Halkın öfkesi, ilk olarak Hıristiyanlara ve misyonerlere ait kuruluşları hedef aldı). İsyan, Bengal ordusunun başkaldırısıyla başladıysa da (Bombay ve Madras'takiler sükûnetlerini korudular), geleneksel soyluların ve prenslerin önderliği altında kuzey düzlüklerinde büyük bir halk isyanına ve Mughal İmparatorluğu'nu yeniden kurma girişimine dönüştü. İngilizlerin (kamu gelirlerinin başlıca kaynağını oluşturan) toprak vergisinde yaptıkları değişikliklerin yarattığı ekonomik gerilimlerin payı kesin olmakla beraber, böylesine muazzam ve yaygın bir ayaklanmaya yalnızca bunun yol açmış olması şüphelidir. İnsanlar, yaşam tarzlarının, yabancı bir toplum tarafından amansızca ve giderek artan bir hızla yıkıldığına inandıkları için isyan ettiler.

'İsyan', bir kan deryasıyla bastırıldı, ama İngilizlere de ihtiyatlı olmaları gerektiğini öğretti. Alt–kıtanın doğu ve batı sınırları dışında, patik nedenlerle ilhaka son verildi. Hindistan'ın henüz doğrudan İngiliz idaresi altına alınmamış geniş bölgeleri, İngilizlerin denetiminde bulunan, ama resmi

* 1848–1856 arasında İngiltere, Pencap'ı, Orta Hindistan'ın büyük bölümünü, batı sahilinin bir kısmını ve Oudth'u ilhak ederek, Hindistan'ın yaklaşık üçte birini doğrudan İngiliz idaresi altına aldı.

olarak saygı gösterilen ve gururları okşanan yerli kukla prenslerin yönetimine bırakıldı. Bu yönetimler, daha sonra kendilerine zenginlik, yerel iktidar ve statü sağlayan İngiliz rejiminin payandaları haline geldiler. Eski emperyalist 'Böl ve Yönet' düsturunun izinde, ülkedeki daha muhafazakâr unsurlara –toprak sahiplerine, özellikle güçlü müslüman azınlığa– güvenmek yönünde belirgin bir eğilim ortaya çıktı. Politikadaki bu değişiklik, geleneksel Hindistan'ın yabancı yöneticilere direnen güçlerinin zamanla tanınmasının da ötesine geçerek, sömürge toplumunun ürünleri, bazen de onun gerçek hizmetkârları olan yeni Hintli orta sınıf seçkinleri arasında yavaş yavaş ortaya çıkan direnişe karşı bir denge unsuru haline geldi.* Çünkü Hint imparatorluğunun politikaları ne olursa olsun, Hindistan'ın ekonomik ve idari gerçekleri geleneğin güçlerini zayıflatmaya ve yıkmaya, yeniliğin güçlerini artırmaya ve bunlarla İngilizler arasındaki çatışmaları yoğunlaştırmaya devam ediyordu. Doğu Hint Şirketi'nin yönetiminin sona ermesiyle, farklılıklarını ve ırksal üstünlüklerini giderek öne çıkartan, yeni yerli orta takabalarla toplumsal sürtüşmelerini arttıran, (karılarını da yanlarında getirmiş) sürgünde yeni bir İngiliz cemaati ortaya çıktı. Yüzyılın son üçte birinde yaşanan ekonomik gerilimler (16. Bölüme bakınız), emperyalizm karşıtı savların artmasına yol açtı. 1880'lerin sonlarında –Hindistan milliyetçiliğinin ana aracı ve Bağımsız Hindistan'ın yönetici partisi– Hindistan Ulusal Kongresi zaten ortalardaydı. Yirminci yüzyılda Hintli kitleler, yeni milliyetçiliğin ideolojik önderliğinin peşinden gideceklerdi.

III

1857–8 Hindistan Ayaklanması, geçmişin bugüne karşı tek kolonyal kitle isyanı değildi. Fransız İmparatorluğu'nda, 1871'de Cezayir'de patlak veren büyük ayaklanma da buna benzer bir olaydır (Fransa–Prusya Savaşı sırasında Fransız birliklerinin geri çekilmesi ve ardından Alsaslılarla Lorrainlilerin kitleler halinde Cezayir'e yeniden yerleşmeleri, bu ayaklanmayı hızlandıran etkenlerdi). Ancak, batılı kapitalist toplumun kurbanlarının çoğunu fethedilmiş sömürgeler değil (isim olarak bağımsız olsalar da) giderek zayıf düşürülen ve karışıklığa itilen toplumlar ve devletler oluşturduğundan, umumiyetle bu tür isyanların yayılma alanı sınırlı kalmak-

* Hindistan'daki İngiliz emperyalizminin ilk büyük ekonomik eleştirisi olan R.C. Dutt'un *Economic History of India* ile *India in the Victorian Age*, en parlak meslek yaşamını İngiliz idaresi altında geçirmiş olan bir Hintli tarafından yazılacaktı. Aynı şekilde, Hint ulusal marşı da, Hintli bir İngiliz görevlisi olan romancı Bankim Chandra Chatterjee tarafından yazılmıştır.

taydı. Ele aldığımız dönemde bunlardan ikisinin kaderi ayırdedilebilir: Mısır ve Çin.

Resmen hâlâ Osmanlı İmparatorluğu içinde görünmekle birlikte gerçekte bağımsız bir prenslik olan Mısır, tarımsal zenginlikleri ve stratejik konumundan dolayı ilahlar tarafından kurban edilmek üzere seçilmişti. Önce kapitalist dünyaya buğday, ama özellikle pamuk sunan tarımsal bir ihraç ekonomisi haline geldi ve bu ürünlerin satışmda çarpıcı bir artış yaşandı. 1860'ların başlarından itibaren ülkenin ihracat gelirlerinin %70'ini pamuk oluşturmaktaydı ve (İç Savaş yüzünden Amerika'nın pamuk ihracatının durduğu) 1860'lardaki büyük patlama sırasında, (sulamanın yaygınlaşmasından dolayı Aşağı Mısır'da yaşayanların yarısı parazitlerin yol açtığı hastalıklara yakalanmış olsalar da) köylüler bile geçici olarak bu gelişmeden fayda sağladılar. Bu muazzam genişleme, Mısır ticaretini uluslararası (İngiliz) sistemine sıkı sıkıya bağladı ve Hıdiv İsmail'e borç vermeye can atan yabancı işadamlarını ve maceracıları sel gibi Mısır'a çekti. Bu gelişmenin, ilk Mısır valilerinden itibaren sakat bir mali yönü vardı. 1850'lerde Mısır'da devlet harcamaları devlet gelirlerini ancak %10 aşarken, gelirlerin neredeyse üçe katlandığı 1861–1871 arasında harcamalar devlet gelirlerinin ortalama iki katından daha fazlaydı. Aradaki uçurum, işadamlarından dolandırıcılara kadar bir dizi tefecinin son derece doyurucu kârlar karşılığında verdiği yaklaşık 70 milyon poundluk krediyle kapatıldı. Bu sayede Hıdiv, Mısır'ı modern ve emperyal bir güç haline getirmeyi ve Kahire'yi (sonraları kendi gibi paralı yöneticiler için değişmez bir cennet modeli oluşturacak olan) III. Napoleon'un Parisi'ne göre yeniden inşa etmeyi umuyordu. İkinci olgu (yani Mısır'ın stratejik konumu), batılı güçlerin ve kapitalistlerin dikkatinin, Süveyş Kanalı'nın yapılmasıyla ülkenin dünyada işgal edeceği konuma çekilmesine neden oldu. Dünya kültürü, ilk kez Mısır'ın yeni Opera Binası'nda Kanal'ın açılışını (1869) kutlamak maksadıyla icra edilmek üzere Verdi'nin *Aïda*'sını (1871) sipariş etmiş olmasından dolayı Hıdiv'e müteşekkir olabilir, ama bunun ülke insanlarına ciddi bir maliyeti oldu.

Böylelikle Mısır, Avrupa ekonomisine bir tarım ülkesi olarak dahil edildi. Paşalar sayesinde bankerler, Mısır halkının sırtından semirdiler ve Hıdiv ile paşalar – 1876'da o yılın devlet alacaklarının neredeyse yarısına varan– borç faizlerini artık ödeyemeyecek duruma geldiklerinde, yabancı denetimini anlamsız bir coşkunlukla kabul etmişlerdi.[5] Avrupalılar, bağımsız bir Mısır'ı sömürmeye devam etmekle yetinebilirlerdi büyük olasılıkla; ancak, hem ekonomik patlamanın sona ermesi, hem de ülkenin yöneticilerinin ne akıl erdirebildikleri ne de idare edebildikleri ekonomik

güçlerin temellerini oyduğu Hıdiv yönetiminin idari ve siyasi yapısının çökmesi, bu gelişmeyi zorunlu kıldı. Daha güçlü konumda olan ve bölgede çok daha hayati çıkarları bulunan İngiltere, 1880'lerde ülkenin yeni hakimi olarak ortaya çıktı.

Fakat, bu arada Mısır'ın olağandışı bir biçimde batının etkisine açılması, 1879–82'de Hıdiv'e ve yabancılara yönelecek ulusal bir hareketin başını çekecek toprak beylerinden, aydınlardan, sivil görevlilerden ve subaylarından oluşan yeni bir seçkinler grubu yaratmıştı. Ondokuzuncu yüzyılda Mısırlılar servet ve nüfuz sahibi olurken, eski Türk ya da Türk–Çerkez yönetici grup da Mısırlılaşmıştı. Resmi dil olarak Türkçe'nin yerini alan Arapça, Mısır'ın İslami düşün dünyası içersinde zaten güçlü olan konumunu iyice pekiştirdi. Modern İslam ideolojisinin saygın öncüsü İranlı Cemalettin El Afgani, bu ülkede kaldığı sürede (1871–9) Mısırlı aydınlardan coşkulu bir ilgi gördü.* Mısırlı müridleri ve muadilleri gibi El Afgani için de belirtilmesi gereken husus, sadece batıya karşı olumsuz bir İslam tepkisini *savunmamış* olmasıdır. İslam dünyasındaki dini kanaatleri sarsmamak gerektiğini, bunların güçlü bir siyasi güç oluşturduğunu bilecek kadar gerçekçi olmakla birlikte, Afgani'nin dini ortodoksisi etkili bir biçimde sorgulanmıştır (Kendisi 1875'te farmason oldu). Afgani, İslamın yeniden canlandırılması çağrısında bulundu; böylelikle Müslüman dünyası modern bilimi kendine katabilecek ve bu sayede batıyla yarışabilecek; İslamın, modern bilime, parlamentolara ve ulusal ordulara hükmedebileceği tanıtlanacaktı.[6] Mısır'daki anti–emperyalist hareket, geriye değil ileriye bakıyordu.

Mısırlı paşalar, III. Napoleon'un ayartıcı Parisi'ni örnek alıp taklit ederlerken, Avrupalı olmayan imparatorlukların en büyüğünde, ondokuzuncu yüzyıl devrimlerinin en büyüğü meydana geliyordu: Çin'deki Taiping isyanı diye bilinen devrim (1850–66). Gerçi en azından Marx, 1853 gibi erken bir tarihte "Avrupalı halkların bundan sonraki ayaklanması, bir başka mevcut siyasi nedenden çok, bugün Çin İmparatorluğu'nda vuku bulanlara bağlı olabilir" diyecek kadar durumun farkında olsa da, Avrupa–merkezli tarihçiler Çin'deki bu devrimden habersizdiler. Bunun en büyük devrim olmasının nedeni, yalnızca Taipinglerin bir ara ülkenin yarısından fazlasını denetimlerine alması ve Çin'in yaklaşık 400 milyon insanla o zamanlar dünyanın en kalabalık ülkesi olması değil, aynı zamanda devri-

* El Afgani, kendisini doğduğu ülke olan İran'dan Hindistan'a, Afganistan'a, Türkiye'ye, Mısır'a, Fransa'ya, Rusya'ya ve başka yerlere sürükleyen göç hayatı boyunca İslam aydınlarının kozmopolit geleneğini sürdürdü.

min neden olduğu iç savaşların vardığı olağanüstü boyut ve vahşetti. Bu dönemde yaklaşık 20 milyon Çinli öldü. Bu sarsıntılar, pek çok bakımdan batının Çin'deki etkisinin doğrudan bir ürünüydü.

Dünyanın büyük geleneksel imparatorlukları içinde belki de sadece Çin, gerek ideolojik gerekse pratik açıdan devrimci bir halk geleneğine sahipti. İdeolojik açıdan, Çinli alimler ve halk, imparatorluklarının kalıcı ve merkezi olduğuna inanmaktaydılar: Neredeyse iki bin yıldır yapılan (ve ancak İmparator 1910'da ölmek üzere olduğu sırada vazgeçilen) büyük ulusal devlet görevlisi sınavını veren alim–bürokratlarca yönetilen, (ara ara uyuşmazlıklardan kaynaklanan kesintiler dışında) bir imparatorun egemenliği altında her zaman yaşayacaktı. Ancak Çin tarihi, her biri yükseliş, bunalım ve azil döngüsünden geçtiğine inanılan (mutlak otoritelerini meşrulaştıran 'Göklerin hakimliği'ni kazanan ve sonra kaybeden) bir dizi hanedanın tarihidir. Bir hanedandan diğerine geçerken, toplumsal eşkiyalıktan, köylü isyanlarından ve gizli tarikatların faaliyetlerinden büyük ayaklanmaya kadar gelişip büyüyen bir halk isyanının önemli bir rol oynayacağı bilinmekte ve beklenmekteydi. Aslında bu isyanın başarısı, 'Göklerin hakimliği'nin tükendiğinin bir göstergesiydi. Dünya uygarlığının merkezi olan Çin'in devamlılığı, bu devrimci unsuru da içeren, hanedanlar arasında sürekli yinelenen değişim döngüsüyle sağlanmaktaydı.

Onyedinci yüzyıl ortalarında kuzeyli fatihlerin dayattığı Mançu hanedanı, örneğin kendisi de ondördüncü yüzyılda Moğol hanedanını halk devrimiyle alaşağı etmiş olan Ming hanedanının yerini almıştı. Gerçi ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Mançu rejimi gerek akıl gerekse etkinlik bakımından pürüzsüz biçimde işliyor gibi görünmekle birlikte, (söylendiğine göre görülmedik bir çürümenin yaşanması üzerine) 1790'lardan sonra bunalım ve isyan alametleri alınmaya başlanmış. Neden kaynaklamış olursa olsun, (bugün bile tam olarak aydınlatılamamış nedenlerden dolayı) geçen yüzyılda ülke nüfusunda yaşanan patlamanın kronik ekonomik baskılar yaratmaya başladığı açıktır. 1741'de 140 milyon olan Çin nüfusunun 1834'te 400 milyona çıktığı ileri sürülmektedir. Çin'in durumundaki yeni çarpıcı unsur, birinci Afyon Savaşı'nda (1839–42) İmparatorluğu tam bir yenilgiye uğratan batılıların fethi oldu. Fazla büyük olmayan bir İngiliz donanmasına karşı alınan bu mağlubiyet, muazzam bir sarsıntı yarattı; çünkü imparatorluk sisteminin ne denli kırılgan olduğunu göstermişti. Yenilgiden doğrudan etkilenen birkaç bölge dışındaki halk da bu durumun farkına varmış olabilir. Herhalükârda, çeşitli muhalif güçlerin faaliyetlerinde, özellikle de kendini yabancı Mançurya hanedanı-

nın yıkılmasına ve Ming hanedanının yeniden başa geçirilmesine adamış Güney Çin'in *Triad*'ı gibi güçlü ve son derece gizli cemiyetlerin faaliyetlerinde belirgin bir yükselme oldu. İmparatorluk idaresi, İngilizlere karşı askeri güçler oluşturdu, böylelikle sivil halkın silahlanmasına bizzat kendisi yardım etmiş oldu. Artık patlama için sadece bir kıvılcım gerekiyordu.

Bu kıvılcım, imparatorluk devlet görevlisi sınavında başarısız olmuş (böyleleri, siyasi dargınlığa çok yatkın oluyorlardı), takıntılı, belki de ruh hastası bir peygamber ve mesih önder Hung Hsiu Chuan'dan (1813–64) geldi. Sınavda başarısız olması üzerine bir sinir buhranı geçirerek kendini dine verdiği kesindi. 1847–8 civarında Kwangsi eyaletinde bir 'Tanrıya tapanlar Cemiyeti' kurdu. Köylüler ve madenciler, Çin nüfusunun büyük bölümünü oluşturan yoksul dilenciler, çeşitli ulusal azınlık mensupları ve eski gizli cemiyetlerin taraftarları, hızla cemiyete katıldılar. Ancak Hung'un vaazında önemli bir yenilik vardı. Hıristiyan yazılarından etkilenmiş, Canton'daki Amerikan misyonerliğinde bir süre kalmış; dolayısıyla, aksi halde Mançu karşıtlığının, sapkın dinsel ve toplumsal devrimci fikirlerin malum bir karışımından ibaret kalacak olan düşüncesine önemli batılı ögeler katmıştı. İsyan, 1850'de Kwangsi'de patladı ve öylesine hızla yayıldı ki 'Evrensel Barışın Göksel Krallığı'nın, bir yıl içinde, başında Hung'un bulunduğu yüce bir 'Çin Krallık'ı halini aldığını söylemek mümkündü. Bu, halk kitlelerinden büyük destek gören ve Taocu, Budist ve Hıristiyan eşitlik fikirlerinin baskın olduğu toplumsal bir devrim rejimiydi hiç kuşkusuz. Aile birimlerinden oluşan bir piramit temelinde teokratik bir biçimde örgütlenmiş olan bu rejim, özel mülkiyeti kaldırdı (Topraklar mülk olarak değil, sadece tasarruf amacıyla dağıtıldı); kadın–erkek eşitliğini yerleştirdi; tütünü, alkolü ve afyonu yasakladı; (haftanın yedi gün olduğu) yeni bir takvim getirdi ve çeşitli kültürel reformlar gerçekleştirdi; bu arada da vergileri azaltmayı ihmal etmedi. 1853'ün sonunda en az bir milyon faal militanı bulunan Taipingler, Güney ve Doğu Çin'in büyük bölümünü denetimleri altına aldılar ve (büyük ölçüde süvari yokluğundan ötürü) kuzeye doğru fazla ilerleyemedilerse de, Nanking'i aldılar. Çin bölündü, hatta (1868'e kadar bastırılamayan) kuzeydeki *Nien* köylülerinin, Kwechow'daki Miao ulusal azınlığının ve güneybatı ile kuzeybatıdaki diğer azınlıkların isyanlarında olduğu gibi Taiping yönetimi altında olmayan yerler bile büyük ayaklanmalarla sarsıldı.

Taiping devrimi varlığını sürdüremedi, aslında bunu yapması pek mümkün de değildi. Gerçekleştirdiği radikal yenilikler, ılımlıları, gelenekçileri ve mülklerini kaybedenleri (ki bu durumda olanlar sadece zenginler değildi) küstürdü; önderlerinin kendi koydukları püriten ölçütlere sadık

kalamamaları, halka yaptıkları çağrının gücünü azalttı ve çok geçmeden devrimin önderliğinde derin bölünmeler yaşandı. 1856'dan sonra devrim savunmaya çekildi ve 1864'te Taiping başkenti olan Nanking yeniden ele geçirildi. İmparatorluk hükümeti yeniden kuruldu, ama geri dönüşün bedeli ağır ve (sonradan görüleceği gibi) ölümcül oldu. Bu da, batı etkisinin yarattığı karmaşalara bir başka örnek oluşturmaktadır.

Çinli yöneticilerin batılı yenilikleri benimsemeye, uzun zamandır (Budizm gibi) yabancı kaynaklardan gelen resmi olmayan fikirlerin kabul gördüğü ideolojik bir dünyada yaşamış olan plebyan asilerden daha az hazır olmaları paradoksaldır. İmparatorluğu yöneten Konfüsçyüsçü alim–bürokratlar için Çinli olmayan her şey barbarcaydı. Barbarları yenilmez kıldığı çok açık olan teknolojiye bile bir direniş söz konusuydu. 1867 sonlarında Baş Katip Wo Jen, astronomi ve matematik öğretecek bir okul kurulmasını, halkı "mühtedi yapacağını" ve "doğruluğun çökmesine, kötülüğün yayılmasına"[7] yol açacağını söyleyerek tahtı uyardığı için hayırla anıldı; demiryolu ve benzeri şeylerin yapımına karşı direniş sürdü. Malum nedenlerle bir 'modernleşme' partisi ortaya çıktı, ama onun da eski Çin'i olduğu gibi bırakmayı tercih edeceğini, ona sadece batılı silah ve mühimmat üretme kapasitesini ekleyeceğini tahmin edebiliriz (1860'larda bu üretimi geliştirme gayretleri, tam da bu nedenden çok fazla başarılı olamadı). Fakat nereden bakılırsa bakılsın, güçsüz imparatorluk yönetiminin önünde, batıya değişen derecelerde ödünlerde bulunmak dışında bir seçenek kalmamıştı. Büyük bir toplumsal devrimle karşı karşıya bulunan rejim, istilacılara karşı Çin'de devasa bir güç oluşturan yabancı düşmanlığını bile harekete geçirmekte gönülsüz davrandı. Aslında o sıralarda siyasi bakımdan en acil sorun Taiping'in devrilmesiydi ve yabancıların yardımı, o zamanlar her durumda (temelli olmasa da) istenir bir şeydi; [yabancıların] iyi niyetli olmaları ise zaruri idi. Bu yüzden Çin, hızla yabancılara tam bir bağımlılığa sürüklenirken buldu kendini. İngiliz–Fransız–Amerikan üçlüsü, 1854'ten itibaren Şangay gümrüğünü denetimleri altına aldılar, ama tam bir kapitülasyonla neticelenecek* olan ikinci Afyon Savaşı'ndan (1856–8) ve Pekin'in yağmalanmasından (1860) sonra Çin'in bütün gümrük gelirlerinin idaresine 'yardımcı' olmak üzere bir İngilizin atanması gerekti. 1863'ten 1909'a kadar Çin Gümrük Genel Müfettişi olan Robert Hart, uygulamada

* Bu kez sadece İngiltere değil, Fransa, Rusya ve Birleşik Devletler de ödünler kopardılar. Çok sayıda başka liman açıldı; yabancı tüccarlara Çin yasalarından muafiyet ve hareket özgürlüğü tanındı; iç sularda yabancılara serbestçe taşımacılık yapma, ağır silah taşıma vs. dahil serbet ticaret ve yabancı misyonerlere eylem özgürlüğü verildi.

Çin ekonomisinin efendisiydi. Çin hükümetleri kendine güven duymuş, o da kendisini bu ülkeyle özdeş görmüş olsa da, bu düzenleme, imparatorluk hükümetinin batılıların çıkarlarına tamamen boyun eğmiş olması anlamına geliyordu.

Aslında iş bu noktaya geldiğinde, batılılar, devrilmesi halinde militan bir milliyetçi devrimci rejimin kurulmasına ya da daha büyük olasılıkla batının doldurmaya hiç de istekli olmayacağı bir siyasi boşluğun ve anarşinin doğmasına yol açacak gelişmelere karşı Mançulara destek vermeyi yeğlediler (Başlangıçta bazı yabancıların, içindeki Hıristiyan ögelerden dolayı Taiping'e duydukları yakınlık çok geçmeden uçup gitmişti). Merkezi iktidarında ciddi bir erozyon yaşamakla beraber, batıya ödün vererek ve muhafazakârlığa geri dönerek Çin imparatorluğu Taiping bunalımından sıyrıldı. Bu işten zaferle çıkanlar, eski alim–bürokratlar oldu. Ölümcül bir tehlikeyle karşılaşan Mançu hanedanıyla aristokrasi, eski güçlerinin büyük bölümünden vazgeçme pahasına bu Çinli seçkinlere yanaştılar. Alim–idarecilerin en yeteneklileri –Li Hung Chang (1823–1901) gibi adamlar–, Pekin'in güçsüzlüğü karşısında, eyalet gelirlerine dayanan eyalet orduları kurarak imparatorluğu korudular. Böylelikle Çin'in, bağımsız 'savaş beyleri'nin yönetimindeki bir bölgeler toplamına dönüşmesine de öncülük ettiler. Bu tarihten sonra Çin'in eski ve büyük imparatorluğu son demlerini yaşamaya başladı.

Dolayısıyla, şu ya da bu yolla kapitalist dünyanın kurbanları haline gelmiş toplumlar ve devletler, (ileride ayrı olarak ele alınacak Japonya dışında) kapitalist dünyayla uyuşmayı başaramadılar. Yöneticileri ve seçkinleri, çok geçmeden beyaz batılıların ve kuzeylilerin tarzını basitçe reddetmenin uygulanabilir bir seçenek olmadığını, uygulanma olanağı olsa bile bunun ancak zayıflıklarını kalıcılaştıracağını düşünmeye başladılar. Batının fethettiği ya da batının egemenliğinde veya yönetiminde bulunan sömürgelerde yaşayanların çok fazla bir seçeneği yoktu: Yazgıları, fatihleri tarafından belirlenmişti. Diğerleri, direnmekle işbirliği yapmak ya da ödün vermek arasında; can–ı gönülden 'batılılaşmak'la kendi kültür ve kurumlarını yitirmeden batının bilim ve teknolojisini edinmelerini sağlayacak bir tür reform seçeneği arasında bölündüler. Bütün olarak bakıldığında, Avrupa devletlerinin Amerika kıtasındaki eski sömürgeleri, batıya koşulsuz öykünmeyi yeğlediler. Böylelikle Atlantik'te Fas'tan, Pasifik'te Çin'e kadar uzanan, yaptıkları reformlarla batının gelişmesinden artık kendini koparması olanaksız (kimi bağımsız, kimi eski monarşilerden oluşan) bir zincir oluştu.

Çin ile Mısır, farklı yollardan da olsa bu ikinci seçimin tipik örnekleridir. Her ikisi de, batı ticaretinin ve maliyesinin nüfuzunun (gönüllü ya da zor altında) kabul edilmesiyle temelleri oyulan eski uygarlıklara ve Avrupalı olmayan bir kültüre dayanan ve batının kendilerine yönelttiği hiç de heybetli olmayan ordulara ve deniz kuvvetlerine bile direnecek güçten yoksun bağımsız devletlerdi. Bu evrede kapitalist güçler, oradaki yurttaşlarına (extra–teritoryal yabancılara tanınan imtiyazlar dahil) istediklerini yapabilme özgürlüğü tanındığı sürece ne Mısır'ı ne de Çin'i işgal ve idare etmekle ilgileniyorlardı. Ancak, batılı devletler arasındaki rekabetin yanısıra, yerli rejimleri batı etkisi altında ufalanan bu ülkelerde ortaya çıkan meselelere giderek daha çok çekildiklerini gördüler. Gerek Çin'in gerekse Mısır'ın yöneticileri, ulusal direniş politikasını reddederek, –seçenekleri olduğu ölçüde– batıya bağımlı olmayı yeğlediler ve kendi siyasi iktidarlarını bu sayede sürdürdüler. Bu evrede, bu ülkelerde ulusal yeniden doğuş aracılığıyla direnişten yana olanlar arasında pek azı açık sözlü bir 'batılılaşma'dan yanaydı. Onun yerine, kendilerine, batıyı kendi kültür sistemlerinde bu denli yenilmez kılan şeyleri temsil etme olanağı verecek bir tür ideolojik reformu yeğlediler.

IV

Bu politikalar başarılı olmadı. Mısır, çok geçmeden fatihlerinin doğrudan denetimine girdi; Çin ise parçalanma yolunda giderek daha umarsız bir hurdaya döndü. Mevcut rejimler ve yöneticileri batıya bağımlılığı seçtiklerinden, ulusal reformcuların başarılı olabilmesi olanaksızdı; zira başarılarının ön koşulu devrimdi.* Ama onun da henüz zamanı gelmemişti.

Bu anlamda, bugün 'Üçüncü Dünya' ya da 'azgelişmiş' adı verilen ülkeler, batının insafına kalmış çaresiz kurbanlardı. Fakat bu ülkeler, batıya bu bağlılıktan hiç mi ödünleyici yararlar sağlamadılar? Gördüğümüz gibi, geri kalmış ülkelerde bunu yaptıklarına inanan kimseler bulunmaktaydı. Batılılaşma tek çözümdü; şayet bunun anlamı yalnızca yabancılardan öğrenmek ve onlara öykünmek değil de, gelenekçiliğin yerel güçlerine karşı, yani onların tahakkümüne karşı yabancılarla ittifak etmekse, bunun bedelinin ödenmesi gerekiyordu. Bu tutkulu 'modernleşmeciler'i, sonraki milliyetçi hareketlerin ışığı altında vatan hainleri ya da yabancı emperyalizmin ajanları olarak görmek bir hata olur. Onlar yalnızca, geleneğin

* Aslında (Türkiye, İran ve Çin gibi) batılı–olmayan eski bağımsız imparatorlukların en büyükleri, yirminci yüzyıl başında devrimle yıkıldılar ya da dönüşüme uğradılar .

kalesini yıkmakta ve bu sayede nihai olarak batıya karşı koyabilecek bir toplum kurmakta yabancıların kendilerine yardımcı olabileceğini düşünmüşlerdi. 1860'ların Meksikalı seçkinleri, ülkelerinden umudu kestikleri için yabancı yanlısıydılar.[8] Batılı devrimciler de bu tür savlarda bulunmaktaydı. Bizzat Marx, 1847 savaşında Amerika'nın Meksika'yı yenmesini memnunlukla karşıladı; zira bu zafer, tarihsel ilerlemeyi sağlayacak ve kapitalist gelişmenin (yani kapitalizmi nihai olarak ortadan kaldırmanın) koşullarını yaratacaktı. İngiltere'nin Hindistan'daki 'görevi'ne ilişkin 1853'te dile getirdiği görüşleri de buna benzerdi. Bu çifte bir görevdi: "Eski Asyalı toplumun ilhakı ve Hindistan'da batı toplumunun maddi temellerinin atılması." Marx'ın,

> "Bizzat İngiltere'de endüstri proletaryası hakim sınıfların yerini alıncaya ya da Hintliler İngiliz boyunduruğunu tamamıyla üzerlerinden atacak gücü kendilerinde buluncaya kadar Hintliler[in] İngiliz burjuvazisinin aralarına saçtığı yeni toplum ögelerinin meyvalarını toplayamayacaklar[ına]"

inandığı doğrudur.

Buna karşın, burjuvazinin dünya halklarını içine düşürdüğü "kan ve çamura ... sefalet ve alçalma"ya rağmen Marx, burjuvazinin fethini olumlu ve ilerici bulmaktaydı.

Ancak, nihai gelecekleri ne olursa olsun (ki modern tarihçiler, 1850'lerin Marx'ı kadar iyimser değildi), o an için batının fethinin en bariz sonucu, (batının kurbanı olan öteki halklar gibi) "Hintlilerin mevcut sefaletlerine ayrıca bir melankoli duygusu" katan, "eski dünyanın, karşılığında hiçbir kazanç sağlamadan uğradığı kayıp" oldu.[9] Ondokuzuncu yüzyılın üçüncü çeyreğinde kazançlar incir çekirdeğini doldurmuyordu, ama kayıplar ayan beyan ortadaydı. Sürecin olumlu tarafında, buharlı gemiler, demiryolları ve telgraf; batı eğitimi almış ufak bir aydınlar grubu; (Latin Amerika'nın *hacendado*ları gibi) ihracat kaynakları ve dış krediler üzerindeki denetimleri sayesinde ya da (Bombay'ın *Parsi* milyonerleri gibi) yabancı işadamlarına aracılık etmek suretiyle muazzam servetler biriktirmiş bundan da ufak bir işadamları ve yerel toprak sahipleri bulunmaktaydı. Maddi ve kültürel iletişim vardı. Henüz dev boyutlara varmamış olsa da, ihraç edilebilir ürünler durmadan artmaktaydı. Doğrudan sömürge yönetimi altına girmiş kimi bölgelerde düzensizliğin yerini bir kamu düzeninin, güvensizliğin yerini bir güvenliğin aldığı söylenebilirdi. Fakat, ancak doğuştan bir iyimser, bütün bunların bu dönemde terazinin olumsuz kefesine ağır bastığını ileri sürebilirdi.

Gelişmiş ve azgelişmiş dünyalar arasında en bariz karşıtlık, yoksulluk ile zenginlik arasındaki karşıtlıktı ve bugün de öyledir. İlkin, insanlar hâlâ açlıktan ölmekteydi; fakat ondokuzuncu yüzyıla göre bunlar küçük rakamlardı, diyelim Birleşik Krallık'ta yılda ortalama beş bin kişi. Hindistan'daysa milyonlarcası ölüyordu; 1865–6 kıtlığında Orissa nüfusunun onda biri, 1868–70 arasında Rajputana'nın nüfusunun üç ila dörtte biri, Madras'ta 3.5 milyon insan (ya da nüfusun %15'i), (ondokuzuncu yüzyıl Hindistanı'nın kasvetli tarihinde, o zamana dek yaşananların en kötüsü olan) 1876–8'deki büyük açlık sırasında Mysore'de bir milyon kişi (ya da nüfusun %20'si).[10] Çin'de, kıtlığı dönemin diğer büyük felaketlerinden ayırmak kolay değilse de, 1849'daki kıtlık sırasında neredeyse 14 milyon kişinin, 1854–1864 arasındaysa 20 milyon insanın öldüğü söylenmektedir.[11] 1848–50'deki korkunç kıtlıkta Cava'nın kimi bölgeleri harabeye döndü. 1860 sonlarıyla 1870 başlarında doğuda Hindistan'dan batıda İspanya'ya dek bütün bir kuşakta yer alan ülkelerde açlığın salgın gibi yayıldığı görüldü.[12] 1861–1872 arasında Cezayir'in müslüman nüfusu %20 azaldı.[13] 1870 ortalarında toplam nüfusu 6–7 milyon arası tahmin edilen İran'ın, 1871–3 tarihlerinde patlak veren büyük kıtlıkta kaybının 1.5–2 milyon kişi olduğu sanılmaktaydı.[14] Bu durumun, (muhtemelen Hindistan'da ve Çin'de böyle olmakla birlikte) yüzyılın ilk yarısından daha mı kötü, yoksa farksız mı olduğunu söylemek zordur. Bu geleneksel ve feci nüfus hareketleri çağının, (İslam dünyasındakine benzer biçimde) yüzyılın ikinci yarısında yerini çoktan yeni bir nüfus örüntüsüne bıraktığını kabul etsek bile, herhalükârda aynı dönemde gelişmiş ülkelerle olan karşıtlık çarpıcı boyutlardaydı.

Kısacası, Üçüncü Dünya'da yaşayanların büyük çoğunluğunun, batının kaydettiği olağandışı, görülmemiş ilerlemeden, şimdiye kadar anlamlı kabul edilebilecek hiçbir yarar temin etmediği görüldü. Bu durumun, eski yaşam tarzlarının yıkılmasından başka bir şey olmadığını fark etmiş olsalardı, [batılılaşma] bir gerçeklikten çok olası bir örnek; uzak ülkelerden gelmiş ya da büyük kentlerde yaşayan silindir pantalonlu, tuhaf şapkalı, kırmızı ya da soluk benizli insanlar tarafından ve bu insanlar için yapılmış bir şey olarak kalırdı. Onların dünyasına ait değildi ve pek çoğu onu isteyip istemediklerinden emin değillerdi. Fakat, eski yaşamları adına ona karşı direnenler yenildiler. İlerlemenin silahıyla ona karşı koyanların günleriyse henüz gelmemişti.

8
Kazananlar

Şimdi toplumun hangi sınıf ve tabakaları kültürün gerçek temsilcileri olacak, bize bilim adamlarını, sanatçıları ve şairleri, yaratıcı kişilikleri verecek?

Yoksa her şey Amerika'da olduğu gibi bir 'büyük iş'e mi dönüşüyor?

Jakob Burkhardt, 1868–71[1]

Japonya, aydınlanmış ve ilerici bir idare kazandı: Avrupa'nın geçirdiği deneyimleri kendine rehber aldı: Yabancılara devlet hizmetinde görev verdi: Ve Doğulu gelenekler ve düşünceler yerini Batı uygarlığına bıraktı.

Sir T. Erskine May, 1877[2]

I

Böylece Avrupalılar, hiçbir zaman dünyaya ondokuzuncu yüzyılın üçüncü çeyreğinde olduğundan daha tam ve tartışmasız hakim olmadılar. Daha kesin bir dille, soy Avrupalı beyaz adam, hiçbir zaman dünyaya bu denli rakipsiz egemen olmadı. Zira, kapitalist ekonomi ve güç dünyasında Avrupalı olmayan tek bir devlet ya da daha doğrusu federasyon bulunmaktaydı: Amerika Birleşik Devletleri. Birleşik Devletler, o zamana dek dünya işlerinde önemli bir rol oynamadığından, Avrupalı devlet adamları, Birleşik Devletler'in doğrudan ilgilendiği iki bölgede (yani Amerika kıtalarıyla Pasifik Okyanusu) Avrupa'nın çıkarları söz konusu olduğunda bu ülkeye ilgi göstermekteydi (Ancak, tutarlı bir küresel bakış açısına sahip olan İngiltere dışında hiçbir devlet, bu iki bölgeyle sürekli olarak ilgilenmiyordu). Latin Amerika'nın kurtuluşuyla Avrupalı sömürgeci güçler (İngiltere'ye şeker sağlayan, Fransa'ya tehlikeli suçlular için hapishane olan ve Almanlar içinse Brezilya ile olan geçmişteki bağlarının bir yadigârı durumundaki Guyana haricinde) Güney ve Orta Amerika'dan çıkarılmıştı. Hem İspanyol tahakkümünden hem de Haitili nüfusun baskınlı-

ğından kurtulan Haiti ve Dominik Cumhuriyetinin Zenci halkından oluşan Hispaniola adası bir yana konursa, Karayib adaları, İspanya (Küba ve Porto Riko), İngiltere, Fransa, Hollanda ve Danimarka'nın sömürgeleri olarak kaldı. Amerika'daki imparatorluğunu kısmen de olsa yeniden kurma özlemi duyan İspanya dışında hiçbir Avrupa devleti, Batı Hint Adaları'ndaki müstemlekeleri için yanıp yakılmadı. Sadece Kuzey Amerika kıtasında 1875'e kadar Avrupa'nın büyük bir varlığından söz edilebilir; geniş olmakla birlikte azgelişmiş ve seyrek yoğunluklu bir ülke olan İngiliz sömürgesi Kanada, Ontario sınırından Pasifik Okyanusu'na dek uzanan hat boyunca uzun ve açık bir sınır bölgesiyle Birleşik Devletler'den ayrılmaktaydı. Sert diplomatik pazarlıklara rağmen, bu hattın iki yakasındaki ihtilaflı bölgeler, bu yüzyılda (esas olarak Birleşik Devletler'in lehine olmak üzere) barışçıl bir biçimde düzenlendi. Ancak trans–Kanada demiryolunun inşaatı sırasında British Columbia'nın, Birleşik Devletler'in Pasifik'teki eyaletlerinin cazibesine direnememiş olması çok mümkündür. Bu okyanusun Asya kıyılarına gelince, (Fransa'nın, Hindiçin'in işgaline başlamış olmasına karşın) sadece Rusya'nın Uzak Doğusu olan Sibirya'da, İngiliz sömürgesi olan Hong Kong'da ve Malaya'daki İngiliz köprübaşında Avrupa'nın büyük güçlerinin doğrudan varlığı belli oluyordu. İspanya ile Portekiz sömürgeciliğinin kalıntılarıyla bugün Endonezya olarak bilinen bölgedeki Alman varlığı, uluslararası bir sorun yaratmıyordu.

Dolayısıyla, Birleşik Devletler'in teritoryal olarak genişlemesi, Avrupa'nın kançılaryasında büyük bir siyasi kaynaşmaya yol açmadı. 1848–53'teki feci savaştan sonra Meksika, güneybatının büyük bölümünü –California, Arizona, Utah, Colorado'nun bazı yerleri ve New Mexico– Birleşik Devletler'e bıraktı. Rusya, 1867'de Alaska'yı [Birleşik Devletler'e] sattı: Bunlar ve batıdaki daha eski topraklar, ekonomik bakımdan yeterince ilgi çekmeye başladıklarında ya da bu bölgelere ulaşmak mümkün hale geldikçe Birlik'in eyaletleri arasına katıldılar (Orta Batı'da Minnesota, Kansas, Wisconsin ve Nebraska 1858 ile 1867 arasında eyalet olurken, California 1850'de, Oregon 1859'da, Nevada 1864'te eyalet oldu). Güneydeki köleci eyaletler, köleci toplumu Karayib adalarına dek yayma özlemi duymalarına, hatta Latin Amerika üzerindeki emellerini dile getirmiş olmalarına karşın, Amerika bu noktanın ötesinde bir teritoryal genişlemeye gitmedi. Amerikan tahakkümünün temel örüntüsü, hiçbir yabancı gücün etkili rekabetiyle karşılaşmadığından, dolaylı denetim biçimindeydi: Adı bağımsız, ama kendileri zayıf devletler, kuzeydeki devin altında kalmaya devam edeceklerini biliyorlardı. Sadece yüzyılın sonunda, uluslararası biçimsel emperyalizm modası sırasında bir süreliğine bu yerleşik

geleneğe ara verildi. Başkan Porfirio Diaz'ın (1828–1915) "Tanrıdan bu kadar uzak, ABD'ye bu kadar yakın zavallı Meksika"sı, hatta kendilerini Tanrıya çok daha yakın hisseden Latin Amerika devletleri bile, bu dünyada gözlerini Washington'dan ayırmamaları gerektiğini giderek fark ettiler. Kuzey Amerikalı bu maceraperest ülke, zaman zaman Atlantik ve Pasifik okyanuslarını birleştiren dar kara parçalarında ve civarında doğrudan bir güç tesis etmeye girişmiş, ancak Panama Kanalı yapılıncaya ve Amerikan askerleri tarafından işgal edilerek, daha büyük bir Güney Amerika devleti olan Kolombiya'dan bu amaçla kopartılan küçük, bağımsız bir devlet olarak kuruluncaya kadar bir sonuç elde edememişti. Ama bu, daha sonraki bir konu.

Dünyanın büyük bölümü, özellikle de Avrupa (bu dönemde –1848-75– milyonlarca Avrupalının buraya göç etmesi nedeniyle olsa da) Birleşik Devletler'in farkına vardı; çünkü muazzam büyüklüğü ve kaydettiği olağanüstü ilerleme, onu dünyanın teknik mucizesi haline getirmişti. İlk kez Amerikalıların belirttiği gibi, burası 'enüstün'lerin ülkesiydi. 1850'de, en büyük dünya kentleri sıralamasında 30.000 kişiyle ancak altmışıncıyken, sadece kırk yıl içinde bir milyondan fazla bir nüfusa ulaşan Chicago gibi bir kent başka nerede bulunabilirdi? Başka hiçbir ülkede Birleşik Devletler'de olduğu gibi kıtaları kateden demiryolları bulunmadığı gibi, toplam demiryolu uzunluğunda da hiçbir ülke Birleşik Devletler'i geçemiyordu (ABD'de 1870'te toplam demiryolu uzunluğu 49.168 mildi). Hiçbir ülkenin milyoneri, ABD'dekiler gibi kendi gayretleri ile milyoner olmuş değildi, ya da en azından görüntü böyleydi; henüz onlar kadar zengin olmamakla birlikte –ki bu da fazla uzun sürmeyecekti–, sayıları kesinlikle daha fazlaydı.

'Amerika', hâlâ yeni dünyaydı; meteliksiz göçmenlerin sıfırdan başlayıp yükseldiklerine ('kendini yetiştirmiş insan') ve bu sayede, 1870'e kadar dünyada bu boyut ve önemde tek eşitlikçi, demokratik, özgür bir cumhuriyet kurduklarına inanılan açık bir ükedeki açık bir toplumdu. Birleşik Devletler'in, monarşinin, aristokrasinin ve tabiyetin Eski Dünyası'na devrimci, siyasi bir seçenek oluşturduğu imgesi, belki de artık (en azından kendi sınırları dışında) bir zamanlar olduğu kadar canlı değildi. Onun yerini, yoksulluktan kurtulmanın, kişisel zenginlik umudunun gerçekleştiği bir yer imgesi almıştı. Yeni Dünya, Avrupa'nın karşısına yeni bir toplum olarak değil, giderek yeni zenginlerin toplumu olarak çıkmaktaydı.

Yine de Birleşik Devletler'de devrimci hayal sona ermekten çok uzaktı. Bir yüzüyle cumhuriyet, eşitliğin, demokrasinin, belki de hepsinden önce engelsiz, anarşik bir özgürlüğün, ileride 'açık yazgı' denecek şeye

sahip sınırsız fırsatlar ülkesi olma imgesini korudu.* Her ne kadar (bunalım anları dışında) giderek kendinden emin bir ekonomik ve teknolojik dinamikliğe dönüşüp onun gölgesinde kalacak olsa da, bu ütopik ögeyi takdir etmeden Birleşik Devletler'in ondokuzuncu ve yirminci yüzyıllardaki öneminin anlaşılması olanaksızdır. Birleşik Devletler, kökeni itibarıyla özgür bir ülkede, özgür ve bağımsız çiftçilerin tarımsal ütopyasıydı. Asla büyük kentler ve büyük endüstrinin dünyasıyla uyuşamadı; ele aldığımız dönemde de henüz bu güçlerden hiçbiriyle uzlaşmış değildi. Hatta Paterson, New Jersey gibi Amerikan endüstrisinin tipik merkezlerinde bile henüz iş ahlakı egemen değildi. 1877'deki kumaş dokumacılarının grevi sırasında fabrika sahipleri, Cumhuriyetçi valinin, Demokrat belediye meclisinin ve kamuoyunun kendilerini desteklemediklerinden acı acı ve haklı olarak yakınmaktaydı.[4]

Amerikalıların çoğunluğu henüz taşralıydı: 1860'ta nüfusun ancak %16'sı, sekiz bin ve daha fazla nüfuslu kentlerde yaşamaktaydı. Kır ütopyası, en düz anlamıyla –özgür toprakta özgür yeoman–, özellikle ortabatının artan nüfusu arasında her zamankinden çok daha siyasi bir gücü harekete geçirebilmekteydi. Cumhuriyetçi Parti'nin kurulmasında olduğu kadar, kölelik–karşıtı yönelimde de bu ütopyanın payı vardı; çünkü, özgür toprak sahibi çiftçilerden oluşacak sınıfsız bir cumhuriyet programının kölelikle hiçbir, Zencilerle de pek az bir ilgisi olsa da, bu kır ütopyası köleliği dışarda bırakmaktaydı. En büyük zaferini, (beş yıl süreyle ikamet etmiş olması ya da her altı ayda dönüm başına 1.25 dolar ödemesi halinde) yirmi bir yaşını doldurmuş her Amerikalı aile reisini, kadastrolanmış devlet arazisinden 160 dönüm toprak sahibi yapan 1862 tarihli Çiftlik Kanunu'yla kazandı. Bu ütopyanın tutmadığını söylemek gereksizdir. 1862–1890 arasında bu yasadan 400.000'in altında insan yararlandı, oysa Birleşik Devletler'in nüfusu 32 milyon, batıdaki eyaletlerinse 10 milyondan daha fazla artmıştı. Sadece (kendisine muazzam miktarlarda devlet arazisi bağışlanan ve o sayede toprak ve arazi spekülasyonlarından sağladığı kazançlarla yapım ve işletim giderlerini karşılayan) demiryolları, söz konusu yasayla devredilenden daha fazla toprağı 5 dolardan sattı.

Birleşik Devletler'in bu dönüşümünü, ister devrimci bir hayalin sonu, ister yeni bir çağın gelişi olarak görmeyi yeğleyelim, ondokuzuncu yüzyılın üçüncü çeyreğinde böyle bir dönüşüm yaşandı. Bu çağın önemine bizzat mitoloji tanıklık etmektedir; Amerikan tarihinin halk kültüründe yer

* "Atlantik devletleri ... Avrupa ile Afrika'nın toplumsal şartlarını ve yönetimlerini durmadan yeniliyorlar. Pasifik devletleriyse aynı yüce ve yararlı işlevleri Asya'da uygulamak zorundalar." (William H. Seward, 1850).[3]

etmiş en derin ve kalıcı izlekleri bu çağa aittir: İç Savaş ve Batı. Batının (ya da daha tam bir ifadeyle güney ve orta kısımlarının) iskâna açılması, biri özgür yerleşmecileri ve yükselen Kuzey kapitalizmini, diğeri Güney'in köleci toplumunu temsil eden cumhuriyetin eyaletleri arasındaki çatışmayı hızlandırdığı ölçüde, bu iki öge birbiriyle sıkı bir ilişki içindedir. Cumhuriyetçi Parti'nin kurulmasını hızlandıran olay, 1854'te Kansas ile Nebraska arasında köleliğin ortabatıya girmesi konusunda patlak veren çatışmaydı. Bu çatışmadan Abraham Lincoln (1809–65) başkan olarak çıkacaktı. Bu olay, 1861'de Güney'in Konfedere Eyaletleri'nin Birlik'ten fiilen ayrılmasına yol açtı.*

Yerleşmenin batıya doğru genişlemesi yeni değildi. Ele aldığımız dönemde (ilki 1854–6'da Mississippi'ye ulaşan) demiryolları sayesinde ve California'nın gelişmesiyle birlikte (3. Bölüme bakınız) bu genişleme olsa olsa çarpıcı boyutlara ulaştı. 1849'dan sonra 'Batı', bir tür uçsuz bucaksız sınır bölgesi olmaktan çıkarak doğuya doğru ve Pasifik boyunca hızla gelişen bölgeler arasında kalan, çayır, çöl ve dağlardan oluşan boş bir yer haline geldi. Kıtayı boydan boya kateden ilk demiryollarının yapımına, Pasifik'ten doğuya ve Mississippi'den batıya doğru aynı anda başlandı ve bunlar, (Mormon mezhebinin 1847'de –yanlış bir izlenimle, dinsizlerin ulaşamayacağı bir yer olduğuna kanaat getirerek– Siyon Dağı'nı taşıdıkları) Utah civarında buluştular. Aslında Mississippi ile California arasında yer alan bu bölge ('Vahşi Batı'), bizim ele aldığımız dönemde hâlâ boştu; hızla yerleşime açılan, hatta endüstrileşen 'evcilleşmiş' ortabatıdan farklıydı. 1850–1880 arasında bütün dev çayırlık alanlarda, güneybatıda, dağlık bölgelerdeki eyaletlerde çiftlik kurmak için harcanan toplam emeğin, aynı dönemde güneydoğuya ya da uzun zamandır yerleşmeye açılmış Orta Atlantik eyaletlerine doğru gerçekleşen genişleme sırasında harcanan emekten biraz daha fazla olduğu tahmin edilmekteydi.[5]

Mississippi'nin çayırlık olan batısı, yavaş yavaş çiftçiler tarafından kolonize edilmekteydi. Bu, buraya daha önce yasayla nakledilmiş olan Yerlilerden ve Yerlilerin yaşadığı düzlüklerdeki bufalolardan bölgenin temizlenmesi anlamına gelmekteydi (Yerliler zorla başka yerlere gönderildi, bufalolar katledildi). Yerlilerin yok edilmesi, 1867'de başladı. Aynı yıl Kongre, Yerlilerin yaşayacağı kampları belirledi. 1883'e gelindiğinde, yaklaşık 13 milyon Yerli öldürülmüştü. Dağlar, hiçbir zaman tarımsal yerleşim alanı halihe gelmedi. Başta gümüş olmak üzere değerli madenlerin bulun-

* Virginia, Kuzey ve Güney Carolina, Georgia, Alabama, Florida, Mississippi, Louisiana, Tennessee, Arkansas, Texas. Maryland, Batı Virginia, Kentucky, Missouri, Kansas gibi bazı sınır eyaletleri tereddüd etmekle birlikte Birlik'ten ayrılmadılar.

masından sonra [altına, gümüşe vs.] bir dizi 'hücum'la buralara gelen madencilerin yaşadığı bir bölgeydi ve öyle de kaldı (En büyük gümüş madeni Nevada'daki Comstock Lode'da bulundu [1859]). Comstock Lode, ardında, en debdebeli dönemine ait anıtlar olan Union Hall'da ve Opera House'da şimdi Cornishli ve İrlandalı madencilerin hayaletlerinin dolaştığı boş bir Virgina City bırakarak yok olmadan önce, yirmi yılda 300 milyon dolar yaratarak, yarım düzine adama muazzam servetler kazandırdı, pek çoğunu milyoner yaptı ve yine çok sayıda insanın bugünkü ölçütlerle bile etkileyici bir servet kazanmasını sağladı. Benzer 'hücum'lar, Colorado, Idaho ve Montana'da da yaşandı.[6] Ama demografik olarak büyük boyutlara varmadı. 1870'te (1876'da eyaletliğe kabul edilen) Colorado'da, 40.000'den daha az insan yaşıyordu.

Güneybatı, esasen sığırların, yani kovboyların ülkesi olarak kaldı. Buralardan büyük sığır sürüleri (1865–79 arasında yaklaşık 4 milyon), batıya doğru, limanlarda ve istasyonlarda aktarmalar yaparak, Chicago'nun dev mezbahalarına getirildi. Bu trafik, Missouri, Kansas ve Nebraska'daki (Abilene ve Dodge City gibi) aksi halde unutulup gidecek olan yerleşim bölgelerine binlerce Western'de yaşamaya devam eden, bozkır çiftçilerinin katı İncil bağlılığının ve popülist şevkinin silemediği bir ün kazandırdı.[7]

'Vahşi Batı' öylesine güçlü bir söylendi ki, bunu gerçekçi bir biçimde ele almak son derece zor bir iştir. 'Vahşi Batı' hakkında, herkesin malumu olduğu tarihsel gerçeğe en yakın şey, kısa sürmüş olduğu; en zinde dönemini, İç Savaş ile 1880'lerde madenciliğin ve hayvancılığın gerilemesi arasında yaşamış olduğudur. 'Vahşiliği', (Apaçi (1871–86) ve –Meksikalı– Yaqui (1875–1926) gibi kabilelerin, yüzyıllardır bağımsızlıklarını beyazlardan korumak için yapılmış savaşların sonuncusunu verdiği güneybatı ucu dışında) çoktandır beyazlarla barış içinde yaşamaya hazır yerlilerden değil, Birleşik Devletler'de hükümet ve kanun gibi kurumların etkin olmamasından kaynaklanmaktaydı (Kanada'da 'Vahşi Batı' yoktu; burada altına hücum bile anarşik boyutlara varmadı ve katledilmeden önce Birleşik Devletler'de Custer ile savaşan ve onu yenen Siouxlar, burada sakin bir hayat sürmekteydi). Bu anarşiyi (ya da daha tarafsız bir terim kullanırsak, kendini silahla koruma duygusunu), belki de insanları batıya çeken altının yanısıra özgürlük hayali de abartmış olabilir. Çiftliklerin ve kentin dışında hiçbir aile yaşamıyordu: 1870'te Virginia City'de bir kadına ikiden fazla erkek düşmekteydi ve nüfusun yalnızca %10'u çocuktu. Batı söyleninin, bu hayali bile çaptan düşürdüğü doğrudur. Batının kahramanları, sendikalı göçmen madencilerden çok, haklarında pek de lehte sözler edilmemiş Vahşi Bill Hickok gibi haydutlar ve bar fedaileri idi. Ancak,

bunu hesaba katarken bile fazla idealleştirmemek gerekir. Özgürlük hayali, (1870'te Idaho'nın nüfusunun yaklaşık üçte birini oluşturan) Çinliler ya da Yerliler için geçerli değildi. Irkçı güneybatıdaysa –Texas da Konfederasyon üyesiydi– Zenciler için kesinlikle geçerli değildi; ve her ne kadar, kovboy adetlerinden –Amerika'nın dağlarında bilfiil madencilik yasasını oluşturmuş[8]– temeli İspanyol olan 'California geleneği'ne dek bizlerin 'Batılı' diye gördüğümüz şeylerin çoğu, büyük olasılıkla bünyesinden diğer her gruptan çok daha fazla kovboy çıkarmış Meksikalılardan kaynaklanıyor olsa da, Meksikalılar için de geçerli değildi. O, burjuva dünyasının özgür girişiminin yerine kumarı, altını ve silahı koymayı uman yoksul beyazların hayaliydi.

'Batı'nın [yerleşime] açılması' konusunda karanlıkta kalan pek bir şey yoksa da, Amerikan İç Savaşı'nın (1861–65) doğası ve kökenleri, tarihçiler arasında bitmeyen tartışmalara yol açmıştır. Tartışmanın odağını, Güney eyaletlerindeki köleci toplumun yapısı ve bunun, Kuzey'in dinamik bir biçimde genişlemekte olan kapitalizmiyle uyuşma olasılığı oluşturmaktadır. Zencilerin her zaman için (birkaç küçük leke dışında) Derin Güney'de bile azınlık olduğu ve çoğu kölenin klasik büyük plantasyonlarda değil, küçük sayılar halinde beyaz çiftliklerde ya da ev hizmetlerinde çalıştıkları düşünülürse, Güney tamamen köleci bir toplum muydu? Köleliğin, Güney toplumunun ana kurumu olduğunu ya da Kuzey ile Güney eyaletleri arasında büyük bir sürtüşme ve ayrılma nedeni olduğunu yadsımak kolay olmayabilir. Ancak gerçek sorun şudur: Bu durumun, neden bir birlikte yaşama formülünden çok ayrılmaya ve iç savaşa yol açması gerekti? Her şeyden önce, Kuzey'deki pek çok insanın kölelikten tiksindiğine kuşku yoksa da, militan bir köleliği kaldırma siyaseti tek başına hiçbir zaman Birliğin politikasını belirleyecek kadar güçlü olmamıştı. Ayrıca, işadamlarının şahsi görüşleri ne olursa olsun, (uluslararası iş dünyasının Güney Afrika'nın 'apartheid'ında yaptığı gibi) Kuzey kapitalizmi pekâlâ köleci bir Güneyle uyuşmayı ve onu sömürmeyi uygun ve olanaklı görebilirdi.

Güney dahil köleci toplumların mahkûm edildiklerine kuşku yoktur. Hepsi de –hatta Küba ve Brezilya bile (10. Bölüme bakınız)– 1848–1890 arasında yok oldular. Zaten, gerek 1850'lerde son derece etkin olan Afrika köle ticaretinin kaldırılmasıyla fiziken, gerekse onları tarihin ilerlemesine karşı gören burjuva liberalizmi üzerinde sağlanan ezici uzlaşmadan ötürü deyim yerindeyse ahlaken (ahlaki bakımdan arzulanmayan bir şey, ekonomik açıdansa verimsiz bulunarak) tecrit edilmişlerdi. Bazı tarih okullarının yaptığı gibi, her ikisini de ekonomik olarak yaşama şansı-

na sahip üretim sistemleri olarak görsek bile, ne Doğu Avrupa'da serfliğin, ne de köleci bir toplum olarak Güneyin yirminci yüzyılda varlığını sürdürebileceğini düşünmek mümkündür. Ama, Güneyi 1850'lerde bir bunalım noktasına getiren şey, bundan çok daha özgül bir sorundu: Kuzeyin dinamik kapitalizmiyle ve Batıya göç akışıyla bir arada yaşamanın güçlüğü.

Yalın ekonomik terimlerle ifade edilirse, Kuzey, endüstrileşmenin hemen hiç yaşanmadığı tarımsal bir bölge olan Güneyden çok fazla endişe duymuyordu. Zaman, nüfus, kaynak ve üretim ondan yanaydı. Başlıca engel siyasiydi. Kuzey'in endüstrisi uzun zamandır korumacı gümrük tarifelerine sıkı sıkıya sarılmış, onları militanca savunurken, Güney, ham pamuğunun büyük bölümünü sağladığı, serbest ticaret avantajından yararlandığı İngiltere'nin fiilen bir yarı sömürgesi durumundaydı ve Kuzey, (unutulmamalıdır ki 1850'de toplam eyaletlerin neredeyse yarısını oluşturan) Güney eyaletlerinin siyasi baskısından dolayı isteklerini yeterince dayatamıyordu. Kuzey endüstrisinin, yarı–köle, yarı–özgür bir ulustan çok, ticareti yarı–serbest, yarı–korumacı bir ulustan kaygı duyduğu kesindi. Eşit ölçüde önemli bir konu da, Güneyin, Kuzeyi hinterlandından ayırarak ve Atlantik'in doğusuna değil de, (Batıya doğru genişlemeyi mümkün olduğunca önleyecek şekilde) Mississippi'deki nehir sistemine dayanan ve güneye bakan bir ticaret ve iletişim alanı oluşturarak, Kuzeyin avantajlarına son vermesiydi. Yoksul beyaz nüfus uzun zamandır batıyı keşfettiği ve batıya açıldığı için, bu oldukça doğaldı.

Fakat Kuzeyin ekonomik üstünlüğünün şöyle bir anlamı vardı: Güney, artan bir kararlılıkla siyasi gücünü öne çıkarmak; (örneğin batıdaki yeni topraklarda köleliğin resmen kabulünde ısrar ederek) iddialarına en resmi terimlerle sahip çıkmak; ulusal hükümete karşı eyaletlerin özerkliğinden yana bastırmak ('eyalet hakları'); ulusal politikaları veto etmek, kuzeyin ekonomik gelişmesine ket vurmak vs. zorunda kalmaktaydı. Kuzeyin batıda yayılmacı politikalar izlemesine engel olmak durumundaydı. Bu konuda elindeki tek olanak da siyasiydi. Zira (kendi kapitalist gelişme oyununda Kuzeyi yenemeyeceği ortadayken) tarihin akıntısına kürek çekiyordu. Taşımacılık alanındaki her iyileştirme, Batının Atlantik'le olan bağlarını güçlendiriyordu. Demiryolu sistemi esasen doğudan batıya uzanmaktaydı (Kuzeyden güneye yeterince uzunlukta bir hat neredeyse hiç yoktu). Üstelik, ister Kuzeyden ister Güneyden gelmiş olsunlar, batıda yaşayanlar köle sahipleri değil, özgür toprağın veya altının ya da maceranın çekiciliğine kapılmış yoksul, beyaz ve özgür insanlardı. O nedenle köleliğin yeni topraklara ve eyaletlere yayılması, Güney için hayati bir konuydu ve 1850'lerde iki taraf arasında giderek şiddetlenen çatışmalar, esas olarak

bu konu etrafında dönmekteydi. Bu dönemde batı için kölelik mevzu bahis değildi ve aslında batıya doğru genişleme köle sistemini gerçekten zayıflatabilirdi. Küba'nın ilhakından ve bir Güney Karayib plantasyon imparatorluğunun yaratılmasından Güneyli önderlerin umduğu kadar bir kuvvetlenme sağlanamadı. Özetle Kuzey, Güneyin aksine kıtayı birleştirebilecek bir konumdaydı. Zihniyet olarak saldırgan Güneyin yapacağı en gerçek şey, mücadeleden vazgeçmek ve Birlik'ten ayrılmaktı; 1860'ta Abraham Lincoln'ün Illinois'ten seçilmesi, 'Ortabatı'nın yitirildiğini gösterdiğinde, yaptığı bu oldu.

İç Savaş beş yıl süreyle ülkeyi kasıp kavurdu. Hemen hemen aynı döneme rastlayan Güney Amerika'daki Paraguay Savaşı'nın nispeten, Çin'deki Taiping Savaşları'nınsa mutlak olarak gölgesinde kalmış olmasına rağmen, ele aldığımız dönemde 'gelişmiş' bir ülkede meydana gelip de kayıplar ve yol açtığı yıkımlar açısından şimdiye kadar görülen en büyük savaş buydu. Askeri performansları belirgin bir biçimde düşük olmakla birlikte, insangücü, üretim kapasitesi ve teknoloji bakımından muazzam üstünlüğünden dolayı sonunda savaşı Kuzey eyaletleri kazandı. Herşeyden önce Birleşik Devletler'in toplam nüfusunun %70'i, askerlik çağındaki erkek nüfusun %80'den fazlası ve endüstri üretiminin %90'dan fazlası burada bulunuyordu. Zaferleri, aynı zamanda Amerikan kapitalizminin ve modern Birleşik Devletler'in de zaferi oldu. Fakat, kölelik kaldırılmakla birlikte, ister köle ister özgür insan olsun, Zencilerin zaferi değildi bu. 'Yenidenyapılanma'dan (yani zorla demokratikleştirmeden) birkaç yıl sonra Güney yeniden muhafazakâr beyaz güneylilerin, yani ırkçıların denetimine geçti. Sonunda Kuzeyli işgal birlikleri 1877'de geri çekildi. Bir anlamda amaca ulaşılmıştı: (1860–1932 arasında zamanın büyük bölümünde başkanlığı ellerinde bulunduran) Kuzeyli Cumhuriyetçiler, tam anlamıyla Demokratik Güneye nüfuz edemediler, o yüzden Güney özünde özerk kaldı. Güney, blok oy kullanarak belli bir ulusal etki yaratabiliyordu, çünkü diğer büyük partiyi oluşturan Demokratların başarılı olabilmeleri onların desteğine bağlıydı. Aslında Güney, tarımsal, yoksul, geri ve küskün kaldı; beyazlar yenildiklerini asla unutmadılar; yurttaşlık haklarından mahrum edilen siyahlarsa, beyazların yeniden dayattığı amansız bir tabiyete maruz kaldılar.

Amerikan kapitalizmi, (aynı zamanda yerinde bir lakapla 'hırsız baron' denen büyük korsan işadamları için hayli fırsat yaratmış olmakla birlikte) büyümesini muhtemelen geçici olarak yavaşlatmış olan İç Savaş'tan sonra çarpıcı bir hızla ve etkileyicilikle gelişti. Bu olağanüstü ilerleme, ele aldığımız dönemde Birleşik Devletler tarihinin üçüncü büyük kolunu oluştur-

maktadır. Hırsız baronlar çağı, demokratların ve popülistlerin demogojileri dışında (İç Savaş ve Vahşi Batı'dan farklı olarak) Amerikan halk söylencesinin bir parçası haline gelmedi; ama, yine de Amerikan gerçeğinin bir parçası olarak kaldı. Hırsız baronlar, hâlâ iş dünyasının kabul gören bir parçasıdır. İngilizcenin söz dağarını değiştiren bu kimseleri savunmak ya da rehabilite etmek amacıyla girişimlerde bulunulmuştur: 'Milyoner' sözcüğü, İç Savaş sırasında ortaya çıktığında hâlâ italikle yazılıyordu, ama birinci kuşağın en büyük hırsız baronu Cornelius Vanderbilt 1877'de öldüğünde, 100 milyon dolarlık serveti, yeni bir terimin, 'multi–milyoner'in uydurulmasını gerektirdi. Büyük Amerikalı kapitalistlerin aslında yaratıcı yenilikçiler olduğu, aksi halde bu denli etkileyici olan Amerikan endüstrileşmesinin zaferlerini bu kadar hızla gerçekleştiremeyeceği ileri sürülmüştür. O nedenle, servetleri ekonomik haydutluktan değil, deyim yerindeyse toplumun velinimetlerini cömertçe ödüllendirmesinden kaynaklanmaktaydı. Bu tür savların, bütün hırsız baronlar için geçerli olması mümkün değildir; çünkü Jim Fisk ya da Jay Gould gibi kimselerin yüzsüz sahtekârlıklarıyla karşılaşan en kararlı savunmacının bile aklı durabilir. Fakat bu dönemde yaşamış pek çok *tycoon*un olumlu işler yaptığını ve zaman zaman modern endüstriyel ekonominin gelişmesine ya da (aynı şey olmamakla birlikte) kapitalist bir girişim sisteminin işleyişine önemli katkılarda bulunduğunu yadsımak da saçma olur.

Ancak, bu tür savlar konumuzun dışında kalmaktadır. Sonuçta, başka bir yoldan şu malumun ilamına varırlar: Ondokuzuncu yüzyılın Birleşik Devletler'i, paranın (çok büyük miktarlarda paranın), başka yolların yanısıra, hızla büyümekte olan bir dünya ekonomisinde hızla büyümekte olan dev bir ülkenin üretici kaynaklarının geliştirilmesi ve ussalaştırılması suretiyle kazanıldığı kapitalist bir ekonomiydi. Üç şey, Amerikan hırsız baronlar çağını, aynı zamanda kendi açgözlü milyonerler kuşaklarını da yaratmış, aynı dönemin diğer gelişmekte olan ekonomilerinden ayırmaktadır.

Birincisi; ne denli insafsızca ve düzenbazca olsa da, ve gerek ulusal gerekse yerel düzeyde –özellikle İç Savaş'tan sonraki yıllarda– gerçekten hayret verici bir çürüme olasılığını içinde barındırsa da, iş muameleleri üzerinde hiçbir denetim sözkonusu değildi. Aslında Birleşik Devletler'de Avrupalı ölçütlere göre hükümet denebilecek bir şey yoktu; güçlü, vicdansız zenginler neredeyse istedikleri gibi at oynatabiliyorlardı. Aslında 'hırsız baronlar' deyiminde vurgu birinciden ziyade ikinciye konulmalıdır; çünkü, zayıf bir ortaçağ krallığında olduğu gibi, insanlar yasalara değil, yalnızca kendi güçlerine güvenmekteydi. Kapitalist bir toplumdaysa kim zenginden daha güçlü olabilirdi? Burjuva devletler arasında bir tek Birleşik

Devletler, (tabii bizim çağımızdan daha fazla olmamak kaydıyla) adaletin ve silahlı kuvvetlerin özel olduğu bir ülkeydi. Kanunları çiğnediği iddia edilen ya da gerçekten çiğnemiş olan 530 kişiyi, başka bir deyişle 1760'lardan 1909'a dek Amerika'ya özgü bu görüngünün bütün tarihi boyunca kurban edilen insanların yedide altısını, 1850 ile 1889 arasında kendi kendilerini atamış Vigilante mangaları öldürdüler.[9*] Başka eyaletlerde bu tür özel polis güçlerinin, şerifler ve diğer yerel yetkililer tarafından resmen atanmaları gerekse de, 1865'te ve 1866'da Pennsylvania'daki her demiryolu, kömür ocağı, demir ocağı ve hadde fabrikasına, uygun gördükleri gibi davranabilecek silahlı polis çalıştırma izni verilmişti. Özel dedektif ve gangsterlerin en ünlüsü 'Pintertonlar' da, önce suçlulara, sonra giderek emekçilere karşı karanlık ünlerini bu dönemde kazandılar

Amerika'nın bu öncü büyük iş, büyük para ve büyük güç çağının ikinci ayırdedici özelliği, teknolojik konstrüksüyon denen şeye takmış görünen Eski Dünya'nın büyük girişimcilerinin pek çoğundan farklı olarak, Amerika'dakilerin herhangi özel bir para kazanma yoluna bağlı görünmemeleriydi. Çoğu, çağın büyük para–yapma yeri olan demiryolları sayesinde ve demiryolu işinde karşı karşıya geliyor olsalar da, bütün istedikleri kazançlarını azamileştirmekti. On altı yılda kendisine 80–90 küsur milyon kazandıran demiryolu işine girmeden önce Cornelius Vanderbilt'in yalnızca 10–20 milyon doları vardı. Californialılar diye anılan adamlar –Collis P. Huntington (1821–1900), Leland Stanford (1824–93), Charles Crocker (1822–88) ve Mark Hopkins (1813–78)–, utanmadan Orta Pasifik Demiryolu'nun maliyetinin üç katını çıkarmalarına ve Fisk ile Gould gibi roketlerin, tek bir demiryolu traversi döşemeden veya tek bir lokomotif kaldırmadan, iş çevirerek ve yağmalayarak milyonları kepçeyle götürmelerine şaşmamalı.

Birinci kuşak milyonerlerden çok azı, meslek yaşamlarını tek bir faaliyet kolunda sürdürdüler. Huntington, Sacramento'da altın arayıcılarına malzeme satarak işe başladı. Müşterileri arasında belki de, İç Savaş sırasında büyük vurgun vurmasını sağlayan Milwaukee'de bakkallığa başlamadan önce altın bölgelerinde şansını deneyen 'et patronu' Philip Armour da (1832–1901) bulunmaktaydı. Jim Fisk de, savaş anlaşmalarının yarattığı olanakları, dolayısıyla borsayı keşfetmeden önce, sirk oyunculuğu, garsonluk, seyyar satıcılık ve manifaturacılık yapmıştı. Jay Gould ise, demiryolu hisseleriyle neler yapabileceğini görmeden önce haritacı ve deri tüccarıydı. Andrew Carnegie (1835–1919), kırkına kadar çelik işiyle

* Bilinen 326 Vigilante hareketinden 230'u bu dönemde gerçekleşti.

ilgilenmemişti. İşe bir telgrafçı olarak başlamış, demiryolu idareciliğiyle devam etmiş –o sırada, değeri hızla artan yatırımlarda bulunmaya başlamıştı–, (yaşamına Ohio'da bir katip ve kitapçı olarak başlamış John D. Rockefeller'in seçtiği alan olan) petrol işine biraz bulaşmış, bu arada da ileride hakimi olacağı endüstriye yönelmişti. Hilenin, rüşvetin, iftiranın, gerekirse silahların rekabetin olağan biçimlerini oluşturduğu bir ekonomide ve çağda hiçbirinin vicdanı olmadığı gibi, buna ayıracak zamanları da yoktu. Hepsi de sert adamlardı; kabul edilmelidir ki işlerinde sert ve kurnaz olmaları, dürüst olmalarından daha önemliydi. Bu insan cangılında en uygun olanlar hayatta kalacakları için, sürünün tepesine tırmananların en iyiler olduğu dogmasının ('Toplumsal Darwincilik'in), ondokuzuncu yüzyıl sonlarının Amerikası'nda neredeyse ulusal bir ilahiyat haline gelmesi tevekkeli değildir.

Hırsız baronların üçüncü özelliği, çok aşikâr bir şey olmasına karşın, Amerikan kapitalizmi söylencesi tarafından çok vurgulanmıştır: Hırsız baronların büyük bir kısmı, 'kendini yetiştirmiş insanlar'dı ve zenginlikle toplumsal itibar bakımından rakipsizdiler. Elbette, bu 'kendini yetiştiren' multi–milyonerlerin önemi büyük olmakla birlikte, Amerikan Biyografi Sözlüğü'ne giren bizim dönemimizdeki işadamlarının ancak %42'si, alt ya da alt–orta sınıfların üyesiydi.* Pek çoğu, iş ya da meslek sahibi ailelerden gelmekteydi. '1870'in endüstri seçkinleri'nin sadece %8'inin babaları çalışan sınıftandı.[10] Yine de, karşılaştırma yaparken şunu hatırlatmak yerinde olur: 1858–1879 arasında ölen 189 İngiliz milyonerinin en azından %70'inin soyunda en az bir (muhtemelen birçok) servet sahibi kişi bulunmaktaydı, bunların %50'sinden fazlası ise toprak sahibiydi.[11] Elbette Amerika'da da Astorlar, Vinderbiltler gibi, daha önceleri kazanılmış paranın varisleri bulunmaktaydı; Amerika'nın en büyük tefecisi J. P. Morgan (1837–1913), ailesi, İngiliz sermayesinin Birleşik Devletler'e kanalize edilmesinde başlıca aracılardan biri olarak zenginleşmiş ikinci kuşak bir bankerdi. Ama asıl ilgi çekici olan, fırsatları kolayca görüp yakalayarak öteki rakiplerini saf dışı bırakan; herşeyden önce kapitalist birikimin emrediciliği iliklerine kadar işlemiş genç insanların meslek yaşamıydı. Yaşamaktan çok para kazanmanın mantığını izlemeye hazır, yeterli maharete, enerjiye, acımasızlığa ve hırsa sahip insanların önünde gerçekten de muazzam fırsatlar vardı. Eğlenmeye vakit yoktu. Mültefit yaşamı ve ünvanlarıyla toprak sahibi bir aristokratın insanların başını döndürebi-

* 1820 ile 1849 arasında doğmuş olanlar hesaba katılmaktadır. Bu hesap, C. Wright Mills'den alınmıştır.

leceği eski soyluluk buralarda bulunmuyordu ve siyaset, (elbette para kazanmanın bir başka yolu olması dışında) yapılacak değil, satın alınacak bir şeydi.

O nedenle, bir anlamda hırsız baronlar, Amerika'yı herkesten daha fazla temsil ettiklerine inanmaktaydılar. Bu konuda tümüyle yanıldıkları da söylenemez. Morgan ve Rockefeller gibi en büyük multi–milyonerlerin adları etrafında neredeyse birer söylence oluşmuştu; batının gangsterlerinin ve polis müdürlerinin tamamen farklı efsanelik adlarıyla birlikte bu dönemden (hatta Abraham Lincoln'den bile fazla) bir tek onların adlarını Birleşik Devletler tarihine özel ilgi duyanların dışında herkesin bilmesinin nedeni budur. Bu büyük kapitalistler, ülkelerine damgalarını vurdular. 1874'te *National Labor Tribune*'nun yazdığı gibi, bir zamanlar Amerika'da insanlar kendi kendilerinin yöneticisi olabilmişlerdi. "Kimse onların efendisi olamazdı." Ama şimdi "bu hayaller gerçekleştirilemez ... Bu ülkenin işçi sınıfı, sermayeyi mutlak monarşi kadar katı bulmaktadır."[12]

II

Avrupalı olmayan bütün ülkeler arasında yalnızca biri, batıyı kendi oyunuyla karşılamayı ve yenmeyi başardı. Bu ülke, dönemin insanlarının burun kıvırarak baktıkları Japonya idi. Japonya, belki de en az tanıdıkları gelişmiş ülkeydi; çünkü, sadece tek bir karşılıklı gözlem noktası bırakarak (sınırlı ölçekte olsa da Flamanlara ticaret yapma hakkı tanınmıştı), onyedinci yüzyıl başlarında batıyla doğrudan temasını kesmişti. Ondokuzuncu yüzyıl ortalarına gelindiğinde Japonya, batıya, diğer doğulu ülkelerden farklı görünmüyordu ya da en azından ekonomik gerilik ve askeri zayıflık nedeniyle kapitalizmin kurbanı olmaya eşit ölçüde yazgılı bir ülke görüntüsü veriyordu. Pasifik'teki emelleri, asıl faaliyetleri balina avcılığı olan üyelerinin ilgilerinin ötesine geçmiş (yakın zamanda –1851–, ondokuzuncu yüzyıl Amerikası'ndaki en büyük sanatsal yaratım olan Herman Melville'in *Moby Dick*'inin konusunu oluşturmuş olan) Birleşik Devletler'in Komodor Perry'si, malum bahri gözdağları vererek Japonları 1853–4'te bazı limanlar açmaya zorladı. İngilizler, daha sonra da (1862) batının birleşmiş güçleri, malum fütursuzluk ve dokunulmazlıkla Japonları bombaladılar: Bir İngilizin öldürülmesine misilleme olarak Kagoshima kentine saldırdılar. Japonya'nın, yarım yüzyıl içinde büyük bir savaşta bir Avrupalı devleti yenebilecek kadar büyük bir güce dönüşmesi; yüzyılın dörtte üçünde İngiliz donanmasıyla rekabet edebilecek bir hale gelmesi, hemen hiç mümkün görünmüyordu (nerede kaldı, 1970'lerde bazı göz-

lemcilerin beklediği gibi, birkaç yılda Birleşik Devletler ekonomisini geri bırakabilsin!).

Ancak, tarihçiler geriye baktıklarında, Japonya'nın başarısı karşısında o dönemin insanlarından daha az şaşırmaktadırlar. Kültürel geleneği açısından tamamen yabancı olmakla birlikte, Japonya'nın toplumsal yapısında pek çok bakımdan batıyla şaşırtıcı benzerlikler bulunduğuna işaret ettiler. Japonya'da da (toprak sahibi kalıtsal bir soyluluk, yarı köle köylüler, kentleşmenin ilerlemesine dayanan alışılmadık ölçüde etkin bir zanaatkâr yapı tarafından kuşatılmış tüccar–girişimciler ve tefeciler gibi) ortaçağ Avrupası'nın feodal düzenine çok benzer yanlar bulunmaktaydı. Avrupa'dan farklı olarak, kentler bağımsız olmadıkları gibi tüccarlar da özgür değildi; ama soyluluğun (*samurai*) giderek kentlerde toplanması, onları artan oranda nüfusun tarımsal olmayan sektörüne bağımlı hale getiriyordu ve dış ticaretle bağları kesilmiş kapalı bir ulusal ekonominin sistemli olarak gelişmesi, hem ulusal bir pazarın oluşumu açısından temel oluşturan, hem de hükümetle sıkı bağları olan girişimci bir yapı yarattı. Örneğin –halihazırda da Japon kapitalizminin en büyük güçlerinden biri olan– Mitsui, onyedinci yüzyıl başlarında taşralı *sake* (pirinç rakısı) üreticileri olarak işe başladılar; sonra borç para verme işine döndüler ve 1673'te esnaflık yapmak üzere Edo'ya (Tokyo) yerleştiler, Kyoto ve Osaka'da şubeler açtılar. 1680'lerde, Avrupa'da borsacı denen türden insanlar olup çıktılar ve kısa bir süre sonra büyük feodal ailelerin yanısıra imparatorluk ailesinin ve (ülkenin *de facto* yöneticileri olan) Şogun'ların mali açıdan eli kolu durumuna geldiler. Ününü bugün de sürdüren Sumitomo, Kyoto'da ilaç ve hırdavat ticaretine başladılar ve çok geçmeden büyük bir bakır tüccarı ve işletmecisi oldular. Onsekizinci yüzyılın sonunda, bakır tekeline sahip ve madenleri işleten yerel yöneticiler gibi hareket etmeye başladılar.

Böyle bir soruyu yanıtlamak mümkün değilse de, kendi haline bırakılsaydı Japonya'nın kapitalist ekonomi yolunda bağımsız bir biçimde evrilmesi hiç de olanaksız değildi. Kuşku götürmeyen nokta şudur: Japonya, batıya öykünme konusunda öteki pek çok Avrupalı olmayan ülkeden daha istekli ve bunu başarmaya daha muktedirdi. Elbette Çin de (en azından bu amaç için gereken teknik beceriye, zihinsel inceliğe, eğitime, idari deneyime ve iş kotarma yeteneğine bol bol sahip olduğu düşünülecek olursa) batılıları kendi oyunlarında yenebilecek güçteydi. Ancak Çin, çok büyüktü, çok fazla kendine yeterliydi ve (aynı ölçüde tehlikeli ve burnu büyük olmakla birlikte, bu kez eski yolların derhal ve toptan bırakılmasını düşündürtecek kadar teknik olarak ileri barbarlardan birinin akınına uğramış olmasına karşın) kendini uygarlığın merkezi gibi görmeye

çok alışmıştı. Çin, batıya öykünmek istemedi. Meksika'daki eğitimli kimselerse, sırf kuzeydeki komşularına direnecek kadar güçlü olmanın bir yolu olarak görmüş olsalar bile, Birleşik Devletler örneğinde liberal kapitalizmi taklit etmek istediler. Fakat, bozmakta ya da yıkmakta aciz kaldıkları bir geleneğin ağırlığı, bunu etkin bir biçimde başarabilmelerini olanaksız kılmıştı. Kilise ile ortaçağ kalıbında İspanyollaşmış ya da Yerli köylüler kalabalıktı, kendileriyse bir avuç. İstek vardı, ama irade yetersizdi. Japonya'daysa her ikisi de vardı. Japon seçkinleri, ülkelerinin, (başka pek çokları gibi) uzun tarihleri boyunca hep karşılaştıkları bir fetih ve boyun eğdirilme tehlikesiyle çevrili olduğunu biliyorlardı. Dönemin Avrupası'nın ifade tarzına başvurursak; Japonya ökümenik bir imparatorluk olmaktan ziyade potansiyel bir 'ulus'tu. Aynı zamanda, bir ondokuzuncu yüzyıl ekonomisi için gereken teknik ve diğer yetilerle birlikte kadrolara da sahipti. Belki de en önemlisi, Japon seçkinleri, bütün bir toplumun hareketini denetlemeye yetenekli bir devlet aygıtıyla toplumsal bir yapıya sahiptiler. Bir ülkeyi, edilgen bir direnişin, parçalanmanın ya da devrim gibi bir tehlikenin içine atmadan, yukarıdan dönüştürmek son derece zordur. Japon yöneticiler, ani, radikal, ama kontrollü bir 'batılılaşma' amacına dönük olarak, geleneksel toplumsal itaat mekanizmasını harekete geçirebilmekte tarihsel bakımdan istisnai bir durumdaydılar; bu noktada kendilerini en fazla *samurai*nin muhalefetinin yayılmasıyla köylü isyanları bekliyordu.

Batıyla zıtlaşma sorunu, on yıllarca –tam olarak 1830'lardan itibaren– Japonların kafasını meşgul etmişti ve İngilizlerin birinci Afyon Savaşı'nda (1839–42) Çin'i yenmesi, batılı yolun başarısını ve olanaklarını ortaya koymaktaydı. Çin bile onlara direnemezken, kim onlara engel olabilirdi? California'da altın bulunması (ki ele aldığımız dönemde dünya tarihi açısından yaşamsal bir olaydı) Birleşik Devletler'i Pasifik bölgesine, Japonya'yı ise (Afyon Savaşı'nın Çin'de yaptığı gibi) batının Japonya'nın pazarlarını açma yönündeki girişimlerinin odağına oturttu. Böyle bir şeyi örgütlemek için harcanan çabalar zayıf kaldığından, dolaysız direnişin bir yararı yoktu. Salt ödünler vermek ve diplomatik kaçamaklarda bulunmaksa, geçici çözümler olmaktan öteye geçmiyordu. Gerek batının tekniğini benimsemek, gerekse güçlü bir ulusal irade yaratmak (ya da ihya etmek) suretiyle reform ihtiyacı, eğitimli memurlar ve aydınlar arasında ateşli tartışmalara yol açtı; fakat, Şogunların feodal–bürokratik askeri sisteminin bunalımın üstesinden gelememesi üzerine, reform, 1868 tarihli 'Meiji Restorasyonu'na (yani 'yukarıdan [zorlama] devrim') dönüştü. 1853–4'te yöneticiler ne yapılacağı konusunda bölündüler ve kararsız kaldılar. İlk kez hükümet, çoğunluğu direnmekten veya ayak uydurmaktan yana

olan *daimyo*dan (feodal beylerden) resmen görüş ve öneri istedi. Böylelikle kendi kifayetsizliğini de ortaya koymuş oldu; yönetimin askeri karşı önlemleri hem etkisizdi, hem de maliyeti, ülkenin mali ve idari sistemini zorlayacak kadar büyüktü. Bürokrasi, hantallığını ve beceriksizliğini gözler önüne serer ve Şogunluk içinde yer alan soylu hizipler aralarında çekişirken, Çin'in bir başka Afyon Savaşı'nda (1857–8) ikinci kez yenilmesi, Japonya'nın batı karşısındaki zayıflığını iyice belirginleştirdi. Fakat, yabancılara yeni ödünler verilmesi ve ülke içindeki siyasi yapının giderek parçalanması, genç *samurai* aydınları arasında bir karşı–devrime yol açtı; böylelikle 1860–3'te, Japon tarihini fasılalarla kesintiye uğratan (hem yabancılara, hem de halk tarafından sevilmeyen önderlere yönelik) terör ve suikast dalgalarından biri başlamış oldu. 1840'lardan itibaren savaşa hazır vatansever eylemciler, taşrada ve Edo'da kılıç eğitimi veren okullarda askeri ve ideolojik çalışmalarda bulunmak üzere toplandılar. Buralarda uygun filozofların etkisi altına girip, 'barbarlar dışarı' ve 'imparatora saygı' sloganlarıyla feodal malikânelerine (*han*) geri dönüyorlardı. Her iki slogan da mantıklıydı; Japonya'nın yabancıların kurbanı olmasına izin verilemezdi ve Şogunluğun başarısızlığı ortadayken, muhafazakâr duyarlılığın, bakışlarını her badireyi atlatmış geleneksel siyasi seçeneğe (kuramsal olarak gücü her şeye yeten, ama pratikte basiretsiz ve gözden düşmüş İmparatorluk Tahtı'na) çevirmesi doğaldı. Muhafazakâr reformun (ya da yukarıdan devrimin) Şogunluğa karşı imparatorluk iktidarının ihyası biçimini alması neredeyse kaçınılmazdı. Aşırılık yanlılarının yarattığı teröre karşı yabancıların tepkisi (örneğin İngiltere'nin Kagoshima'yı bombalaması), yalnızca ülke içindeki bunalımı şiddetlendirmeye ve zaten sendelemekte olan rejimin durumunun iyice açığa çıkmasına yaradı. Ocak 1868'de (eski imparatorun ölümünün ve yeni bir Şogunun atanmasının ardından), bazı güçlü ve muhalif valilerin zoruyla sonunda imparatorluğun ihya edildiği ilan edildi ve kısa süren bir iç savaşın ardından, imparatorluk kurumu sağlamlaştırıldı. 'Meiji Restorasyonu' tamamlanmıştı.

Şayet bu restorasyon muhafazakâr–yabancı düşmanı bir tepkiden ibaret kalsaydı, hiçbir önemi olmayabilirdi. Eski sistemi devirmiş olan Batı Japonya'nın büyük feodal beyleri (özellikle de Satsuma ile Chôshû), Şogunluğu eline geçirmiş olan Tokugawa Hanedanı'ndan oldum olası hoşlanmazlardı. Aşırılık yanlısı gençlerin ne güçleri, ne de militan gelenekçilikleri kendi başına bir program sağlıyordu ve Japonya'nın geleceğini şimdi ellerine geçirmiş olanlar, yani çoğunlukla (1868'de yaş ortalaması otuzun biraz üzerinde bulunan) genç *samurai*ler, (her ne kadar ekonomik ve toplumsal gerilimlerin giderek kronik bir hal aldığı ve hem sayıları

giderek artan yerel ve hemen hiç siyasi olmayan köylü ayaklanmalarında, hem de orta sınıf ve köylü eylemcilerin ortaya çıkmasında yankısını bulan bir devirde iktidara geldikleri açıksa da) toplumsal devrim güçlerini temsil etmiyorlardı. Fakat 1853 ile 1868 arasında hayatta kalan genç *samurai* eylemcilerinin ekseriyeti (en fazla yabancı düşmanı olanlar, yarattıkları terör sırasında ölüp gitmişlerdi), amaçlarının (yani ülkeyi kurtarmanın) sistemli bir biçimde batılılaşmayı gerektirdiğini kabul ettiler. Çoğunun 1868'e gelindiğinde yabancılarla teması vardı; bazıları yabancı ülkelere yolculuk etmişti. Hepsi de, ülkeyi korumanın örtük olarak dönüşüm anlamına geldiğini kabul ettiler.

Japonya ile Prusya arasında çok sık paralellik kurulmuştur. Her iki ülkede de kapitalizm, burjuva devrimi tarafından değil, aksi halde bekasını sürdürmesinin mümkün olamayacağını anlayan eski bürokratik–aristokratik düzen tarafından, resmen yukarıdan yerleştirilmişti. Her iki ülkede de sonuçta ortaya çıkan ekonomik–siyasal rejimler, eski düzenin önemli özelliklerini muhafaza ettiler: Orta sınıflara, hatta yeni proletaryaya bile sızmış itaat ve saygı ahlakı. Ayrıca bu ahlak, iş disiplininden, özel girişim ekonomisinin bürokratik devletin yardımına ve gözetimine güçlü bir biçimde bağımlı olmasından ve her ikisini de güçlü devletlerle savaşa sokacak ısrarlı bir militarizmden ve siyasi sağın zaman zaman marazileşen aşırılık yanlısı alt akıntısından kaynaklanan sorunların çözümünde de kapitalizme yardımcı olmuştur. Ancak farklılıklar da vardır. Almanya'da liberal burjuvazi güçlüydü, bir sınıf ve bağımsız bir siyasi güç olma bilincine sahipti. 1848 devrimlerinin gösterdiği gibi, 'burjuva devrimi' gerçek bir olasılıktı. Prusya'nın kapitalizme uzanan yolu, burjuva devrimi yapmaya gönülsüz bir burjuvaziyle, onlara istediklerinin büyük bölümünü devrimsiz vermeye hazır bir Junker devletinin bileşiminden geçiyordu (Bu bileşimin, siyasi denetimin toprak sahibi aristokraside ve bürokratik monarşide kalması gibi bir bedeli oldu). Bu değişikliği Junkerler başlatmadı. Onlar, yalnızca bu değişikliğin altında (Bismarck sayesinde) ezilmeyeceklerinden emindiler. Japonya'daysa 'yukarıdan devrim'in inisiyatifi, yönü ve kadroları, feodalizm yanlısı kesimlerden geldi. Bir işadamları ve girişimciler tabakasının varlığının, kapitalist bir ekonominin batıdan alınma çizgiler üzerine oturtulmasını kolaylaştırması ölçüsünde, Japon burjuvazisinin (ya da muadilinin) bir rolünden söz edilebilir ancak. O nedenle Meiji Restorasyonu, böyle bir devrimin işlevsel muadili olarak kabul edilebilirse de, herhangi bir anlamda bir 'burjuva devrimi' olarak görülemez.

Bu durum, yol açtığı değişikliklerin radikalliğini çok daha etkileyici kılmaktadır. Eski feodal malikâneler kaldırılarak yerine, devlet istikrazını

Amerikan Federal Reserve sisteminden esinlenilmiş bir bankacılık sistemine dayandıran ve (1873'te) kapsamlı bir toprak vergisi getiren ve enflasyona uygun bir mali temel olarak yeni bir ondalık değere geçen merkezi bir devlet idaresi kondu (Unutulmamalıdır ki 1868'de merkezi yönetimin bağımsız bir gelir kaynağı yoktu; geliri, geçici olarak –bir süre sonra kaldırılacak olan– feodal taşranın yardımına, zorla borçlandırmaya ve eski Şogunlar olan Tokugawa'nın özel malikânelerine dayanmaktaydı). Bu mali reform, topluluğa değil bireye vergi yükümlülüğü getiren ve bunun sonucunda (satış hakkıyla birlikte) mülkiyet haklarının bireysel olarak belirlenmesi kuralını yerleştiren radikal bir toplumsal reformu da içinde barındırıyordu. Ekili topraklar üzerinde zaten gerilemekte olan eski feodal haklar, böylelikle rafa kalktı. Yüksek soylularla birkaç seçkin *samurai*, bazı dağlık ve ormanlık bölgeleri ellerinde tuttular; hükümet, eski topluluk haklarını devraldı; köylüler, giderek zengin toprak sahiplerine kiracı oldular; ve soylularla *samurai*, ekonomik temellerini yitirdiler. Bunun karşılığında kayıpları telafi edildi ve hükümet yardımı aldılar. Fakat, daha bu yardımların aralarından pek çoğu için yetersiz olduğu ortaya çıkmadan, durumlarında derin bir değişiklik meydana geldi. Askeri reform, özellikle de Prusya modeline uygun olarak zorunlu askerlik getiren 1873 tarihli Askeri Hizmet Kanunu, bu durumu çok daha zecri bir hale soktu. Bir sınıf olarak *samurai*nin ayrı ve yüksek statüsünden kalan son izleri de kaldırdığından, bu gelişmenin çok uzun erimli sonuçları oldu. Gerek köylülerin gerekse *samurai*nin bu yeni önlemlere karşı direnişleri –1869 ile 1874 arasında otuz küsur köylü ayaklanmasıyla 1877'de önemli bir *samurai* ayaklanması– büyük güçlüklerle karşılaşılmadan bastırıldı.

Basitleştirilmiş ve modernleştirilmiş olmasına karşın, yeni rejimin aristokrasiyi ve sınıf ayrımlarını kaldırmak gibi bir amacı yoktu. Hatta yeni bir aristokrasi kuruldu. Bu arada batılılaşma, eski payelerin kaldırılarak, statünün (doğumdan gelen ayrıcalıklardan çok) zenginlik, eğitim ve siyasi etki tarafından belirlendiği, o nedenle (pek çoğu sıradan işçi durumuna düşmüş yoksul *samurai*lerin aleyhine; soyadı almalarına, işlerini ve oturacakları yerleri özgürce seçmelerine –1870'ten sonra– izin verilen sıradan insanların lehine) gerçek anlamda eşitlikçi eğilimler taşıyan bir toplumun kurulması demekti. Japonya'nın egemenleri açısından bunlar, batılı burjuva toplumundan farklı olarak kendi başlarına bir program değildi; ulusal bir canlanma programına ulaşmanın araçlarıydı. Zorunluydular, dolayısıyla yapılmaları gerekiyordu. Kısmen geleneksel devlete hizmet ideolojisinin sahip olduğu olağanüstü güçten ya da daha doğru bir ifadeyle 'devleti güçlendirme' ihtiyacından ötürü eski toplum kadrolarına haklı geliyordu

ve yeni Japonya'nın pek çoğuna askeri, idari, siyasi yaşamda ve iş yaşamında yükselme olanağı sağlamış olması, [bu reformların] daha az nahoş görülmesini sağlıyordu. Gelenekçi köylülerin ve *samurai*nin, özellikle de Yeni Japonya'da parlak bir gelecek göremeyen kesimlerin direnişiyle karşılaştılar. Buna karşın, bu değişikliklerin, eski toplumda yetişmiş ve bu toplumun kibirli askeri soylu sınıfına mensup kişilerce radikalleştirilmesi, olağandışı ve benzersiz bir görüngü olarak durmaktadır.

Harekete geçirici güç batılılaşmaydı. Başarının gizi batıdaydı ve ne pahasına olursa olsun batıyı taklit etmek gerekiyordu. Bir başka toplumun değerlerini ve kurumlarını toptan devralmak gibi bir olasılık, Japonlar için (Çin'de olduğu gibi, daha önce zaten bir kere denediklerinden) öteki uygarlıklara nazaran belki de daha fazla düşünülebilir bir şeydi; ama, buna rağmen hem travmatik hem de problematik olması bakımdan hayrete şayan bir girişimdi. Çünkü bu girişimin, ancak Japonya gibi kültürü batıdan derinlemesine farklı olan bir toplumda, yüzeysel, seçici ve kontrollü bir [batıdan kültürel] ödünç almayla yapılması mümkün olamazdı. Dolayısıyla batılılaşma savunucuları, abartılı bir tutkuyla kendilerini görevlerine adadılar. Bu görev bazıları için (bütün bir geçmiş geri ve barbarca görülerek) Japon olan her şeyin kaldırılmasını (Japoncanın basitleştirilmesini, hatta kaldırılmasını; üstün batılı ırkla birleştirmek suretiyle aşağı Japon soyunun yenilenmesini) ifade ediyordu (Şevkle benimsenen batılı toplumsal–Darwinci ırkçılık kuramlarına dayanan bu öneri, en yüksek çevrelerde bile taraftar bulmuştu).[13] Batılı kıyafetler, batılı saç kesimi, batılı gıdalar (Japonlar o zamana dek kırmızı et yemezlerdi), en az batılı teknoloji, mimari üslup ve fikirler kadar heyecanla benimsendi.[14] Batılılaşma, batının ilerlemesine temel oluşturmuş (hatta Hıristiyanlık dahil) ideolojilerin benimsenmesini gerektirmiyor muydu? Bu, eninde sonunda imparatorluk dahil bütün eski kurumların kaldırılması anlamına gelmiyor muydu?

Ne var ki, Japonya'da batılılaşma, önceki Çinlileşme döneminden farklı olarak, önemli bir ikilem yarattı. Zira 'batı' tutarlı tek bir sistem değil, rakip kurum ve rakip fikirlerin oluşturduğu karmaşık bir yapıydı. Japonlar bunlardan hangisini seçecekti? Pratik açıdan seçim zor değildi. İngiliz modeli, doğal olarak demiryolları, telgraflar, kamusal işler, tekstil endüstrisi ve iş yöntemleri bakımından bir rehber işlevi görmekteydi. Fransız modeli, hukuk reformuna ve (Prusya modeli hakim model haline gelinceye kadar) başlangıçta ordu reformuna esin kaynağı oldu (Donanma konusunda doğal olarak İngiliz modeli geçerliydi). Üniversiteler, Amerikan örneğinin yanısıra Alman örneğine de çok şey borçluydu; ilköğre-

tim, tarımsal yenilikler ve posta hizmetleri de yine Birleşik Devletler'den alındı. 1875–6'ya gelindiğinde –Japonların gözetimi altında– 5, 6 yüz, 1890'lardaysa üç bin civarında yabancı uzman çalıştırılmaktaydı. Fakat, siyasi ve ideolojik bakımdan bu seçimi yapmak çok daha zordu. Japonya, rakip –İngiliz, Fransız– burjuva–liberal devlet sistemleriyle daha otoriter olan Prusya–Alman monarşisi arasında nasıl seçim yapacaktı? Hepsinden öte, (*declassed* ve yönelimini yitirmiş *samurai*nin geleneksel sadakatini, laik bir efendiden semavi bir efendiye döndürmeyi şaşılası bir biçimde başarmış) misyonerlerin temsil ettiği entelektüel batı ile agnostik bilimin –Herbert Spencer ile Charles Darwin'in– temsil ettiği batı arasında; ya da rakip laik ve dini okullar arasında nasıl tercih te bulunacaktı?

Kısmen (1889 anayasasına esin kaynağı olan) Almanya gibi, topyekûn liberalizmi eleştiren batılı geleneklerin yardımıyla, ama esas olarak imparatora–tapmaya dayanan yeni bir devlet–dini geleneği (Şinto tapısı) icat edecek olan yeni–gelenekçi bir reaksiyonla, yirmi yıl içersinde batılılaşmanın ve liberalleşmenin aşırılıklarına karşı bir tepki başladı. Sonunda (1890 tarihli İmparatorluk Eğitim Kararnamesi örneğinde görüldüğü gibi) seçmeci modernleşmeyle yeni–gelenekçiliğin oluşturduğu bir bileşim hakim oldu. Ancak, batılılaşmadan temelli bir devrimi anlayan kimselerle, sadece güçlü bir Japonya'yı anlayanlar arasındaki gerilim sürdü. Devrim olmayacaktı, fakat Japonya'nın güçlü bir modern devlete dönüşmesi gerçekleşmişti. Ekonomik açıdan Japonya'nın başarısı, 1870'lerde henüz makul boyutlardaydı ve neredeyse tümüyle, ekonomik liberalizmin resmi ideolojisiyle karşıtlık oluşturan aşırı bir devlet–merkantilizmine dayanmaktaydı. Yeni ordunun askeri faaliyetleri de, hâlâ tümüyle, eski Japonya'nın inatçı savaşçılarına yönelmişti; (gerçi 1873 başlarında Kore'ye karşı bir savaş planlanmıştı, ama Meiji seçkinlerinin duyarlı üyeleri, iç dönüşümün bir dış maceradan önce gelmesi gerektiğine inandıklarından bu savaştan uzak duruldu). Böylelikle batı, Japonya'nın geçirdiği dönüşümün anlam ve önemini hafife almaya devam etti.

Batılı gözlemciler, bu güçlü ülkeyi tam anlamıyla idrak edemediler. Bazıları onda egzotik ve cezbedici bir estetik ve hem erkeklerin hem de batının üstünlüğüne (öyle varsayılıyordu) uyum göstermeye son derece hazır zarif ve uşak ruhlu kadınlar (Pinterton ve Madam Butterfly'ın ülkesi) dışında pek bir şey göremiyordu. Geri kalanları da, batılı olmayan bir madunlukta görülecek hiçbir şey bulunmadığı kanaatindeydiler. "Japonlar mutlu bir ırktır ve azla yetinmesini bilirler, fazlasını istemezler" diye yazıyordu 1881'de *Japan Herald.*[15] İkinci Dünya Savaşı'nın ertesine kadar Japonların teknolojik olarak ancak batılı malların ucuz taklitlerini

üretebilecekleri inancı, batı söylencesinin bir parçasını oluşturmaktaydı. Ancak, Japon tarımındaki hatırı sayılır verimliliği*, Japon zanaatkârlarının becerilerini, Japon askerlerinin potansiyelini farkeden –özellikle Amerikalı– mahir gözlemciler de yok değildi. 1878 başlarında Amerikalı bir general, bu özellikler sayesinde Japonya'nın "yazgısında, dünya tarihinde önemli bir rol oynamak" olduğunu söylemişti.[17] Ve Japonya'nın savaşlar kazanabileceği ortaya çıktığında, batılıların onlar hakkındaki görüşleri de giderek daha az doyurucu hale geldi. Fakat, ele aldığımız dönemin sonunda Japonlar hâlâ, özünde batının burjuva uygarlığının diğer bütün uygarlıklardan üstün ve güçlü olduğunun canlı bir kanıtı olarak görülmekteydi; eğitimli Japonlar da bu evrede farklı düşünüyor olmasalar gerekti.

* 'Boş topraklardaki bitki örtüsünü, sürülmüş tarlalar için gübreye dönüştürecek çiftlik hayyvanlarından yoksun olan ya da dönüşümlü olarak ürün ekme sisteminden uzak ... hiçbir mekanik aletten yardım görmeyen ... tasarruf, ekonomi ve tarımsal becerisiyle Japon çiftçisi, bir dönüm topraktan, onların sistemiyle Birleşik Devletler'de dört mevsim gerektiren bir hasatı bir yılda almaktadırlar.'[16]

9
Değişen Toplum

[Komünistlere] göre: "Herkesten yeteneğine göre: Herkese gereksinimine göre." Başka bir deyişle, hiç kimse kendi gücüyle, yetileriyle ya da çalışkanlığıyla kazanç sağlamayacak; ama zayıfın, aptalın ve tembelin isteklerine hizmet edecektir.

Sir T. Erskine May, 1877[1]

Yönetim, sahip olanların elinden sahip olmayanların eline; toplumun korunmasında maddi çıkarları olanların elinden, düzen, istikrar ve korumayla hiç ilgileri olmayanların eline geçiyor ... Bu yersel değişikliğin büyük yasasında, işçiler bizim modern toplumlarımıza, tıpkı barbarların eski toplumlara göründüğü gibi görünmektedir: Çözülmenin ve yıkımın failleri.

Paris Komünü sırasında Goncourt kardeşler[2]

Halka dayalı politikalar ve işçi hareketleri ortaya çıkmış olmalarına karşın, kapitalizm ve burjuva toplumu muzaffer olunca, burjuva toplumuna ve kapitalizme karşı seçenekler de geri çekilmek zorunda kaldılar. Oysa bu seçenekler, sözgelimi 1872–3'te hiç de daha az vaat edici görünmüyorlardı. Nitekim, görkemli bir zafer kazanmış olan burjuva toplumunun geleceğini birkaç yıl içinde bir kez daha belirsizlikler ve karanlıklar kaplar gibi oldu; onu devirecek ya da yerine geçecek hareketlerin bir kez daha ciddiye alınması gerekmişti. O yüzden, ondokuzuncu yüzyılın üçüncü çeyreğinde varoldukları biçimiyle radikal toplumsal ve siyasi değişiklik isteyen bu hareketleri ele almamız gerekmektedir. Gerçi, tarihçinin kendisini en güçlü aracından neden mahrum etmesi gerektiğini açıklayacak sağlam bir neden bulunmasa da (çünkü, iddialı bir adama ya da gözlemciye görüş keskinliğini, yani daha sonra olanların bilgisini verecek olan odur), bu, tarihi, geçmiş görüsünün getirdiği bilgisel ayrıcalıkla yazmak anlamına gelmiyor. Zenginler ve güçlüler, kendi egemenliklerine korkmadan son verecek öz güvenden çoğu zaman yoksundur. Üstelik devrimin anısı da henüz çok tazeydi. 1868'de kırk yaşında olan biri, gençliğinin son demle-

rinde Avrupa'nın en büyük devrimini yaşamıştı. Elli yaşında biri 1830 devrimlerini çocukken, 1848 devrimlerini yetişkinken yaşamıştı. Son on beş yılda İtalyanlar, İspanyollar, Polonyalılar ve başkaları, ayaklanmalardan, devrimlerden ya da (Garibaldi'nin Güney İtalya'nın kurtuluşu hareketinde olduğu gibi) içinde güçlü başkaldırı ögeleri taşıyan olaylardan geçmişlerdi. O yüzden devrim umudunun ya da korkusunun hâlâ güçlü ve canlı olmasına şaşmamak gerekir.

Bugün, 1848'den sonraki yılların önemli bir sonuç yaratmadığını biliyoruz. Gerçekten de bu on yıllarda toplumsal devrim hakkında yazmak, İngiltere'deki yılanlar hakkında yazmaktan farksızdır: Vardırlar, ama faunanın önemli bir parçasını oluşturmazlar. Umudun ve düş kırıklığının o büyük yılında o denli yakından –belki de o denli gerçek– hissedilen Avrupa devrimi yok oldu. Bildiğimiz gibi, Marx ve Engels hemen sonraki yıllarda devrimin canlanacağını ummuşlardı. 1857'de dünya ölçeğinde yaşanan ekonomik çöküntünün ertesinde ve onun bir sonucu olarak genel bir patlama yaşanmasını ciddi ciddi bekliyorlardı. Bu olmadığında, somut olarak öngörülebilir bir gelecekte böyle bir beklentide bulunmaktan (hele hele 1848 tarzı bir şeyden) tamamen vazgeçtiler. Elbette Marx'ın (sözcüğün modern anlamıyla) bir tür evrimci [gradualist] bir sosyal demokrata dönüştüğünü, hatta sosyalizme geçişin barışçıl yollardan olmasını beklediğini varsaymak son derece hatalı olur. İşçilerin, seçimleri kazanmak suretiyle iktidarı barışçıl bir biçimde alabileceği ülkelerde bile (Marx burada Birleşik Devletler'i, İngiltere'yi ve biraz da Hollanda'yı anar), işçilerin iktidarı almalarının ve eski siyaset tarzını ve kurumları devirmelerinin (ki bu Marx için gerekli bir süreçtir), büyük olasılıkla eski egemen sınıfların şiddetli direnişine yol açacağını düşünüyordu ve bu noktada kuşkusuz gerçekçiydi. Hükümetler ve egemen sınıflar, kendi egemenlikleri için tehlike oluşturmayan bir işçi hareketini kabule pekâlâ hazır olabilirlerdi; fakat, özellikle Paris Komünü'nün kanla bastırılmasından sonra böyle bir hareketi kabule hazır olduklarını ne olursa olsun varsaymak için hiçbir neden yoktu.

Buna karşın, Avrupa'nın gelişmiş ülkelerinde bırakın sosyalist devrimi herhangi bir devrim olasılığı bile artık pratik siyasi yaşamın gündeminde değildi ve gördüğümüz gibi Marx, Fransa için bile böyle bir durumu hesaba katmıyordu. Avrupa'nın kapitalist ülkelerinde yakın gelecek, kısa vadeli, devrimci olmayan siyasi taleplere sahip işçi sınıfının bağımsız kitle partilerinin kurulacağını gösteriyordu. Bizzat Marx, Alman Sosyal Demokratlarının programını (*Gotha* [1875]) Amerikalı bir gazeteciye yazdırırken, yalnızca sosyalist bir gelecek tasarımının dile getirildiği maddeyi ("işçilerin demok-

ratik denetimi altında ... sosyalist üretim kooperatiflerinin kurulması") Lasallecılara salt taktik bir ödün olarak değerlendirip üzerinde durmamıştı. Marx'ın gözlemine göre sosyalizm, "bu hareketin sonucu olacaktır. Ama bu, bir zaman, eğitim ve yeni toplum biçimlerinin gelişmesi sorunudur."[3]

Bu öngörülemeyecek kadar uzak gelecek, ancak burjuva toplumunun merkezinde değil kenarlarında ortaya çıkacak gelişmeler sayesinde anlamlı bir biçimde yaklaştırılabilirdi. Marx, burjuva toplumunu yıkacak bu dolaylı yaklaşım stratejisini ciddi bir biçimde planlamaya 1860'ların sonlarından itibaren başladı (Bu stratejide üç hat bulunuyordu: Sömürgelerde devrim, Rusya ve Birleşik Devletler. Bunlardan ikisinin kehanet, birininse yanılgı olduğu ileride ortaya çıkacaktı). Bunlardan birincisini [sömürge devrimi] Marx'ın hesaplarının bir parçası haline getiren, İrlanda devrimci hareketinin yükselişi oldu (5. Bölüme bakınız). O zamanlar İngiltere proletarya devriminin geleceği açısından tayin ediciydi; çünkü sermayenin başkenti, dünya pazarının hakimi ve o sırada "bu devrimin maddi koşullarının belli bir olgunluk düzeyine eriştiği *tek* ülkeydi."[4] Bu yüzden Enternasyonal'in başlıca hedefi, İngiliz devrimini hızlandırmak olmalıydı. Bunu yapmanın tek yolu, İrlanda'nın bağımsızlığını kazanmasından geçiyordu. İrlanda devrimi (ya da daha genel olarak ifade edildiğinde bağlı halkların devrimi), kendi uğruna değil, metropol kapitalizminin Aşil topuğu olarak belli başlı burjuva ülkelerde devrimin olası bir hızlandırıcısı olarak düşünülmekteydi.

Rusya'nın rolü bundan daha belirsizdi. Göreceğimiz gibi, 1860'lardan itibaren bir Rus devrimi, salt bir olasılık olmaktan çıkıp olabilirlik, hatta kesinlik kazandı. Fakat 1848'de bu tür bir olumsallık, yalnızca batıdaki devrimin yolu üzerindeki bir büyük engeli ortadan kaldıracağından memnuniyetle karşılanacakken, şimdi kendi başına anlamlı [bir görüngü] haline geldi. Marx ile Engels'in *Komünist Manifesto*'nun Rusça baskısına yazdıkları önsözde belirttikleri gibi, "bir Rus devrimi, Batı'da da (birbirlerini tamamlayacak biçimde) bir proletarya devrimine işaret verebilirdi."[5] Dahası, Rusya'da köy komüncülüğünden (olgun bir kapitalizm evresini atlayarak) doğrudan komünist evreye geçişi sağlayabilirdi. Marx'ın çok doğru bir biçimde önceden gördüğü gibi, devrimci Rusya her yerde devrimin geleceğini değiştirdi.

Birleşik Devletler'in rolüyse daha az merkeziydi. Asıl etkisi olumsuzdu: Kaydettiği muazzam gelişme sayesinde Batı Avrupa'nın, özellikle de İngiltere'nin endüstrideki tekelini kırmak ve tarım malları ihracatı sayesinde Avrupa'daki büyük, küçük toprak mülkiyeti üslerini darmadağın etmek. Bu, şüphesiz doğru bir değerlendirmeydi. Fakat, Birleşik Devletler'in dev-

rimin zaferine olumlu bir katkısı olabilir miydi? Tarımda patlak verecek bir bunalım ("bütün Yapı'nın temeli olan") çiftçileri zayıflatacağından ve siyasi yaşamın giderek daha fazla spekülatörlerin ve büyük işadamlarının eline geçmesi yurttaşlar arasında bir irkilme yaratacağından, Marx ve Engels'in 1870'lerde Birleşik Devletler'in siyasi sisteminde bir bunalım beklentisi içine girdikleri kesindi ve bu hiç de gerçek dışı bir beklenti değildi. Yine, Birleşik Devletler'de kitlesel bir proletarya hareketinin oluşma eğilimleri üzerinde de durdular. Marx, belli bir iyimserlik sergilemekle birlikte (Birleşik Devletler'de "halk, Avrupa'da olduğundan daha azimlidir ... Her şey daha büyük hızla olgunlaşmaktadır"), galiba bu eğilimlerden pek fazla bir şey çıkmasını beklemiyorlardı.[6] Yine, Rusya ile Birleşik Devletler'i ilk *Komünist Manifesto*'da ihmal edilmiş iki büyük ülke olarak paranteze almakla yanılmaktaydılar: Bu ülkeler, gelecekte son derece farklı bir gelişme sergileyeceklerdi.

Marx'ın görüşleri, yazdıklarının ölümünden sonra kazandığı zaferin ağırlığını taşımaktadır. Marx'ın ileride yaratacağı etkinin belirtileri daha 1875'lerde çoktan görülmeye başlanmıştı: Güçlü bir Alman Sosyal Demokrat Partisi kurulmuştu ve görüşleri Rus *entelijensiy*ası arasında yayılmaktaydı –181. sayfaya bakınız– (O bunu beklemiyordu, fakat geriye bakıldığında hiç de şaşırtıcı değildir). Ancak Marx'ın görüşleri o zamanlar ciddi bir siyasi güç oluşturmuyordu. 1860'ların sonlarında ve 1870'lerin başlarında 'kızıl doktor'un, hiç kuşkusuz o zamana dek en zorlu siması ve yaşlı üyesi olduğu Enternasyonal'in faaliyetlerinden zaman zaman sorumlu tutulduğu olmuştu (6. Bölüme bakınız); fakat, gördüğümüz gibi Enternasyonal hiçbir anlamda Marksist bir hareket değildi, hatta çoğu kendi kuşağından Alman *göçmenlerin* oluşturduğu bir avuç Marx takipçisinden çok daha fazlasını içeren bir hareketti. Solcu gruplardan oluşma karışık bir yapıydı ve onları biraraya getiren asıl, belki de tek şey, 'işçileri' örgütlemeye çalışmalarıydı (Her zaman kalıcı olmasa da, bu konuda önemli başarılar kaydetmişlerdi). Düşünceleri, hem 1848'den (hatta 1830 ve 1848 arasında dönüşüme uğramış şekliyle 1789'dan) kalanları, hem reformcu emek hareketlerinin ilk ipuçlarını, hem de devrim hayalinin özgül bir alt biçimi olan anarşizmi temsil etmekteydi.

O dönemin bütün devrim kuramları, bir anlamda 1848'in deneyimiyle uzlaşma çabasıydı ve öyle de olmak zorundaydı. Bu, Bakunin kadar Marx için de, ileride ele alacağımız Rus popülistleri kadar Paris Komüncüleri için de geçerlidir. 1848 öncesindeki renklerden birinin (ütopik sosyalizm) sol yelpazeden silinmiş olması dışında, hepsinin, 1830–48 yıllarının mayasından olduklarını söylemek mümkündür. Büyük ütopik akımlar, bu sıfatla

ortadan kaybolmuşlardı. Saint–Simonculuk solla bağlarını koparmış; Auguste Comte'un (1798–1857) 'Pozitivizmi'ne ve bir grup (esas olarak Fransız) kapitalist maceracının ortak yaşadıkları bir gençlik deneyimine dönüşmüştü. Robert Owen'ın (1771–1858) takipçileri, zihinsel enerjilerini, tinselciliğe ve sekülarizme; pratik enerjileriniyse kooperatiflere vermişlerdi. Fourier, Cabet ve komünist topluluklardan esinlenen başkaları, bu özgürlük ve sınırsız fırsatlar ülkesinde unutulup gitmişlerdi. Horace Greeley'in (1811–72) "Batıya Git Genç Adam" şiarı, önceki Fourierci sloganlardan daha başarılı oldu. Ütopik sosyalizm, varlığını 1848'den sonra sürdüremedi.

Öte yandan, Büyük Fransız Devrimi düşünsel bir döl verdi. Bu döl, zaman zaman ulusal kurtuluşu kimi zaman da toplumsal sorunlara duydukları ilgiyi öne çıkartan radikal demokrat cumhuriyetçilerden, Fransa'da devrim olduğu her seferinde kısa sürelerle de olsa hapishaneden kurtulan L.A. Blanqui'nin damgasını taşıyan Jakoben komünistlere dek uzanmaktaydı. Bu geleneksel sol, öğrendiklerinden hiçbirini unutmamıştı. Bu solun Paris Komünü içindeki bazı aşırı unsurlarının aklına, Büyük [Fransız] Devrimin olaylarını mümkün olduğunda eksiksiz bir biçimde yeniden yaşamaktan daha iyisi gelmedi. Kararlı ve bir suikast örgütü gibi örgütlenmiş Blanquicilik, Fransa'da varlığını sürdürdü ve Komün'de hayati bir rol oynadı; ama bu onun son sözü oldu. O tarihten sonra bir daha asla bağımsız bir rol oynayamadı; yeni Fransız sosyalist hareketinin çatışan eğilimleri arasında yeri olmayacaktı.

Demokratik radikallik, her yerde varolan 'küçük insanlar'ın (esnafın, öğretmenlerin, köylülerin) özlemlerine tercüman olan bir program sunduğu, işçilerin özlemlerinin temel bir parçasını oluşturduğu ve onların oyunu isterken liberal politikacıların da başvurduğu uygun bir seslenme biçimi olduğu için, daha dirençliydi. Özgürlük, eşitlik, kardeşlik, sarih sloganlar olmayabilir; fakat zenginlerle ve güçlülerle karşı karşıya gelen yoksul ve sade insanlar, bunların ne anlama geldiğini bilirler. Hatta demokratik radikalliğin resmi programı, Birleşik Devletler'de olduğu gibi* koşulsuz genel ve eşit oya dayalı bir cumhuriyette hayata geçirildiğinde bile, demokratik duyguyu canlı tutan şey, zenginlere ve çürümeye karşı gerçek iktidarı 'halk'ın kullanması gereğiydi. Fakat, kuşkusuz demokratik radikallik [Birleşik Devletler dışında] başka hiçbir yerde, hatta yerel yönetimin mütevazı alanında bile bir gerçeklik değildi.

* Erkeklere oy hakkı. Victoria Woodhull'un 1872'de fiilen Başkanı temsil ettiği Birleşik Devletler'de militanlar ciddi kampanyalar yürütmeye başlamışlarsa da, o zamana dek hiçbir ülke kadınları yurttaş olarak görmüyordu.

Ancak bu dönemde radikal demokrasi, kendi başına devrimci bir slogan olmaktan çıkarak bir amaç için (otomatik olmasa da) araç haline geldi. Devrimci cumhuriyet, 'toplumsal cumhuriyet'; devrimci demokrasi, (Marksist partilerin hızla benimsedikleri bir adla) 'sosyal demokrasi'ydi. Bu, (İtalya'daki Mazzini yanlılarında olduğu gibi) özellikle milliyetçi devrimciler arasında bu denli açık değildi, çünkü (demokratik cumhuriyetçilik temelinde) bağımsızlığın ve birliğin kazanılması, onların inancına göre diğer bütün sorunları bir biçimde çözecekti. Gerçek milliyetçilik, otomatik olarak hem demokratik hem de toplumsaldı; eğer öyle olmasaydı, gerçek olmazdı. Fakat Mazziniciler bile toplumsal kurtuluşu reddetmediler; Garibaldi (bundan ne kastetmiş olursa olsun) kendini bir sosyalist olarak tanıttı. Birleşme ya da cumhuriyetçilik suya düştükten sonra, yeni sosyalist hareketin kadroları eski radikal cumhuriyetçiler arasından çıkacaktı.

1840'ların devrimci mayalanmasına kadar geri götürmek mümkün olmakla birlikte, anarşizmin, 1848'den sonraki dönemin, daha kesin olarak 1860'ların ürünü olduğu çok açıktır. İki siyasi kurucusu; siyasi ajitasyonda pratik olarak yer almayan kendi kendini eğitmiş bir ressam ve üretken bir yazar olan Fransız P–J. Proudhon ile, her fırsatta kendini ortaya atan gezici bir Rus aristokratı Michael Bakunin'di.* Marx, daha başından itibaren her ikisinden de hoşlanmadı; onlar Marx'a hayranlık duymalarına rağmen, Marx onlara düşmanlıkla karşılık verdi. Proudhon'un sistemli olmaktan uzak, önyargılı ve liberal olmayan kuramında (Proudhon, hem anti–feminist hem de anti–semitikti) kendi başına ilgi çekici bir şey yer almamakla birlikte, anarşist düşüncenin iki izleğine katkıda bulundu: İnsanları insanlıklarından çıkartan fabrikalar yerine, karşılıklı olarak birbirlerini destekleyen küçük bir üreticiler grubuna inanç ile, *her* yönetimden, sırf yönetim diye nefret etmek. Bu düşünceler, bağımsız küçük zanaatkârlara, proleterleşmeye direnen vasıflı ama görece özerk işçilere, köyde ya da kasabada geçen çocukluklarını büyümekte olan kentlerde bir türlü unutamamış kişilere, endüstrileşmenin kenarında kalmış bölgelere çok çekici geldi. Anarşizm, en güçlü etkisini bu tür insanlar ve bölgeler üzerinde yarattı: Birinci Enternasyonal'in kendini en fazla adamış anarşistleri, 'Jura Federasyonu'nun İsveçli köylü saat yapımcıları arasından çıktılar.

Bakunin ise gerçek devrime sönmeyen bir tutku; suçluların ve toplumdan itilmiş olanların devrimci potansiyellerine ihtiyatsız bir coşku, gerçek bir köylü duygusu ve güçlü sezgiler dışında, bir düşünür olarak Proudhon'a

* Anarşizmin düşünsel bir soy ağacını çıkarmak mümkündür, ancak bunun anarşist hareketin güncel gelişmesi üzerinde hemen hiçbir etkisi yoktur.

pek az şey ekledi. Bir düşünürden çok, bir peygamber, bir ajitatör ve –anarşistlerin, devlet tiranının habercisi gibi gördükleri disiplinli örgütlenmelere duydukları güvensizliğe rağmen– zorlu bir tertipçiydi. Bu anlamıyla anarşist hareketi İtalya'ya, İsviçre'ye ve (tilmizleri aracılığıyla) İspanya'ya yaydı ve 1870–2'de Enternasyonal'i karıştıracak olan şeyi örgütledi. Bu anlamda bir anarşist hareket yarattı (Oysa, bir yapı olarak [Fransız] Proudhoncuları, azgelişmiş bir sendikacılık, karşılıklı yardım ve işbirliği biçiminden başka bir şey sunmadılar; kendi başlarına alındığında siyasi olarak çok az devrimciydiler). Anarşizm, ele aldığımız dönemin sonunda büyük bir güç oluşturmuyordu. Fakat Fransa'da ve Fransız İsviçresi'nde belli bir temel, İtalya'da tohum halinde bir etki yarattı ve hepsinden öte, gerek Katalonyalı işçilerin ve zanaatkârların gerekse Endülüslü kır emekçilerinin bu yeni 'müjde'yi memnuniyetle karşıladığı İspanya'da göz kamaştırıcı bir ilerleme kaydetti. Anarşizm burada, sadece devletin üst yapısına ve zenginlere yol vermekle, köylerin ve atölyelerin kendilerini gayet güzel idare edebileceklerine ve özerk kentlerden oluşma bir ülke idealinin kolaylıkla gerçekleşebilir bir şey olduğuna yerli bir inançtan doğdu. Aslında, 1873–4 İspanya Cumhuriyeti döneminde 'kantoncu' hareket bunu gerçekleştirmeye çalıştı; hareketin başlıca önderi olan F.Pi y Margall (1824–1901), ileride Bakunin, Proudhon ve Herbert Spencer ile birlikte anarşist panteonda yerini alacaktı.

Bu anlamda anarşizm, hem endüstri öncesi geçmişin bugüne karşı bir başkaldırısı, hem de bugünün çocuğuydu. Gerek düşünce gerekse hareket olarak sezgisel ve kendiliğinden yapısı, anti–semitizm ya da genel olarak yabancı düşmanlığı gibi çok sayıda geleneksel unsuru bağrında taşımasına –hatta öne çıkmasına– neden olmuşsa da, anarşizm geleneği reddetmiştir. Proudhon'da ve Bakunin'de her iki öge de vardı. Aynı zamanda anarşizm, dinden ve kiliseden ölesiye nefret etmekte ve bilimle teknoloji, akıl, belki de hepsinden öte 'aydınlanma' ve eğitim dahil ilerlemeyi selamlamaktaydı. Ayrıca her tür otoriteyi reddettiğinden, yine otoriteyi reddeden *laissez–faire*ci burjuvazinin ultra–bireyciliğiyle garip bir yakınsama içinde bulmuştur kendini. *Devlete karşı İnsan*'ın yazarı Spencer, ideolojik bakımdan en az Bakunin kadar anarşistti. Anarşizmin temsil etmediği tek şey gelecekti; onun hakkında, devrim sonrasına kadar böyle bir şeyin olamayacağı dışında tek bir söz etmemiştir.

Anarşizm (İspanya dışında) büyük bir siyasi öneme sahip değildir ve bizi esas olarak çağın görüntüleri çarpıtan bir aynası olarak ilgilendirmektedir. Çağın en ilgi çekici devrimci hareketi, çok daha farklıydı: Rus popülizmi. Rus popülizmi, ne o zaman ne de ondan sonra asla bir kitle

hareketi haline gelmedi ve en çarpıcı terör eylemleri (en büyüğü Çar II. Alexander'a düzenlenen suikasttı [1881]), ele aldığımız dönemin sonlarında patlak verdi. Fakat Rus popülizmi, gerek yirminci yüzyılın geri ülkelerindeki önemli bir hareket türünün, gerekse Rus bolşevizminin atasıdır. 1830'ların ve 1840'ların devrimciliğiyle 1917'nin devrimciliği arasında doğrudan –hatta Paris Komünü'nden bile daha doğrudan– bir bağ oluşturmaktadır. Üstelik, bütün ciddi düşünsel yaşamın siyasetten ibaret olduğu bir ülkede neredeyse bütün aydınları birleştiren bir hareket olduğundan, dönemin dahi Rus yazarları (Turgenyev [1789–1871] ve Dostoyevski [1821–81]) aracılığıyla dünya edebiyatı sahnesinde hemen yerini aldı. Hatta batılı çağdaşları çok geçmeden 'Nihilistler'i duymuş ve onları Bakuninci anarşizmle karıştırmışlardır. Bu anlaşılır bir şeydi; zira Bakunin, diğer bütün devrimci hareketlere olduğu gibi Rus devrimci hareketine de bulaşmış ve kendisi bir süre gerçekten Dostoyevskivari bir sima olan (Rusya'da, yaşam ve edebiyat birbirine son derece yakındı) terör ve şiddete neredeyse patalojik bir inanç besleyen anarşizm taraftarı Sergei Gennadevich Naçayev'le karıştırılmıştır. Ama Rus popülizmi hiçbir biçimde anarşist değildi.

En ılımlı liberallerden solculara kadar Avrupa'da kimsenin Rusya'da bir devrim olması 'gereği'nden ciddi bir kuşkusu bulunmuyordu. Rusya'nın (I. Nicholas'ın [1825–1855] düpedüz otokrasisi altında bulunan) siyasi rejiminin anakronik olduğu aşikârdı ve uzun ömürlü olması beklenemezdi. Rejim, Rusya'da güçlü bir orta sınıfa benzer bir şeyin bulunmayışı kadar, soyluların egemenliğini Tanrı iradesi olduğu için, Çarı da Kutsal Rusya'yı temsil ettiği için (ve aynı zamanda 1840'lardan itibaren varlığı ve önemi, Rus olsun yabancı olsun bütün gözlemcilerin ilgi konusu olmuş güçlü köy toplulukları aracılığıyla kendi meselelerini barış içinde çözme konusunda büyük ölçüde serbest bırakıldıkları için) kabul eden geri ve köle bir köylülüğün geleneksel sadakati ya da edilgenliği yüzünden varlığını sürdürmekteydi. Memnun değildiler. Yoksul olmaları ve beylerin zorlamaları bir yana konursa, Rus soylularının malikâneler üzerindeki haklarını hiçbir zaman kabul etmediler: Köylüler beye aitti, ama toprak onu işleyen kendileri olduğundan köylülere aitti. Sadece atıl ya da basiretsizdiler. Eğer bu edilgenliği üzerlerinden atıp ayağa kalkacak olurlarsa, çarın ve Rus egemen sınıflarının hali haraptı. İdeolojik ve siyasi sol onların bu rahatsızlıklarını harekete geçirecek olursa, sonuç, onyedinci ve onsekizinci yüzyılın büyük başkaldırılarının –Rusya'nın yöneticilerini bizar etmiş olan 'Pugaçof Ayaklanması'– bir tekrarı değil, pekâlâ bir toplumsal devrim olabilirdi.

Rusya'da devrim, Kırım Savaşı'ndan sonra yalnızca istenir bir şey olmaktan çıkarak mümkün hale geldi. 1860'ların büyük yeniliği buydu. Reaksiyoner ve etkisiz olsa da, o zamana dek içeride istikrarlı, dışarıda güçlü görünmüş (hem 1848'deki kıta devrimine bağışık kalmış, hem de 1849'da ordularını kıta devrimine karşı harekete geçirebilmiş) bir rejimin, bu kez içeride istikrarsız, dışarıda sanıldığından çok daha zayıf olduğu ortaya çıkıyordu. Asıl zayıflığı, siyasi ve ekonomikti; II. Alexander'ın (1855–81) reformları, bu zayıflığın çaresi olmaktan ziyade belirtileri gibi görülebilirdi. Gerçekten de, ileride göreceğimiz gibi (10. Bölüme bakınız) serflerin özgürleştirilmesi (1861), devrimci bir köylülük için gerekli koşulları yarattı; bu arada çarın idari, hukuki ve diğer reformları (1864–70), otokrasinin zaaflarını gidermeyi ya da daha doğrusu yitirilmekte olan geleneksel rızayı telafi etmeyi başaramadı. Rusya'da devrim, artık ütopik bir olasılık olmaktan çıkmaktaydı.

Burjuvazinin ve (bu evrede) yeni endüstri proletaryasının güçsüzlüğü ortadayken, siyasi ajitasyonu 'taşıyabilecek' ufak ama etkili tek bir toplumsal tabaka vardı ve bu tabaka, 1860'larda hem siyasi radikallikle birlikte bir öz bilinç, hem de bir isim kazandı: *Entelijensiya*. Sayılarının çok az olması, yüksek eğitim görmüş kimselerden oluşan bu grubun kendini tutunumlu bir güç olarak hissetmesine büyük olasılıkla katkıda bulundu: 1897'de bile 'eğitimliler'in sayısı yüz bini geçmiyordu ve bütün Rusya'da eğitimli kadın sayısı altı binden biraz fazlaydı.[7] Hızla yükselmesine karşın, bu sayılar hâlâ çok azdı. 1840'ta Moskova'da öğretmen, doktor, avukat ve sanatçı sayısı 1200'den azdı, ama 1882'ye gelindiğinde 5000 öğretmen, 2000 doktor, 500 avukat ve 1500 'sanatçı' barındırıyordu. Fakat önemli olan şuydu: Ondokuzuncu yüzyılda Almanya dışında hiçbir yerde (belki bir toplumsal terfi sertifikası dışında) akademik bir nitelik gerektirmeyen işadamları sınıfına da, aydınların tek büyük işvereni durumundaki bürokrasiye de girmediler. 1848–50'de St. Petersburg'dan mezun olan 333 kişiden sadece doksan altısı devlet hizmetinde çalışmaktaydı.

Rus *entelijensiyası*nı iki şey öteki aydın tabakalarından ayırdetmekteydi: Özel bir toplumsal grup olarak tanınmaları ve ulusal olmaktan çok toplumsal yönelimli siyasi radikallikleri. Birincisi onları, çoktandır hakim orta sınıflar ve hakim liberal ya da demokratik ideoloji içersinde erimiş olan batılı aydınlardan farklı kılmaktaydı. İzinli ya da en azından hoşgörülen bir alt–kültür oluşturan yazın ve sanat *bohem*i dışında (15. Bölüme bakınız) anlamlı bir muhalif grup bulunmuyordu ve *bohem* muhalefet, ancak marjinal olarak siyasiydi. Hatta 1848'e kadar ve 1848 boyunca son derece devrimci olan üniversiteler bile, siyasi açıdan uyuşmacı

[conformist] hale geldiler. Gerçekten de, burjuvazinin zafer çağında aydınların neden başka türlü olmaları gereksin? İkinci özellikse, onları, siyasi enerjilerini neredeyse sadece milliyetçiliğe (yani kendilerinin de bir parçasını oluşturabilecekleri liberal bir burjuva toplumu kurma mücadelesine) vermiş yeni ortaya çıkan Avrupalı halkların aydınlarından ayırmaktaydı. Rus *entelijensiyası* birinci yolu izleyemezdi, çünkü Rusya'nın burjuva bir toplum olmadığı ortadaydı; çarın sistemi, ılımlı liberalliği bile bir siyasi devrim sloganı haline getirmekteydi. 1860'larda Çar II. Alexander'ın reformları –serflerin kurtuluşu, hukuk ve eğitim alanındaki değişikliklerle *gentry*e (1864'ün *zemstvos*'u) ve kentlere belli ölçülerde yerel yönetim tanınması– ikircilikliydi ve reformcuların potasiyel coşkularını sürekli ayakta tutmakla sınırlıydı; bu reform evresi her bakımdan kısa ömürlü olmuştur. Yine, Rusya zaten bağımsız bir ulus olduğundan ya da ulusal gururdan yoksun olduğundan değil, Rus milliyetçiliğinin sloganları –Kutsal Rusya, pan–Slavcılık vs.– zaten Çar, kilise ve reaksiyonerler tarafından kullanıldıklarından, entelijensiya ikinci yolu da izleyemezdi. *Savaş ve Barış*'taki karakterler arasında bazı bakımlardan en Rus'u olan Tolstoy'un (1828–1910) Pierre Bezuhov'u, kozmopolitan düşünceler geliştirmek, hatta mevcut durumuyla Rusya'dan hoşnutsuz olduğundan istilacı Napoleon'u bile savunmak durumundaydı; onun manevi kuzenleri ve torunları da (1850'lerin *entelijensiyası*) aynı şeyi yapmaya mecburdu.

Onlar –Avrupa'nın bu *par excellence* geri ülkesinin yerlileri olarak, olmaları gerektiği gibi– modernleşme, yani 'batılılaşma' yanlısıydılar. Ancak, batı liberalizmi ve kapitalizmi o dönemde Rusya için izlenebilecek, yaşama şansı olan bir model oluşturmadığından ve Rusya'nın (o da yalnızca potansiyel olarak) devrimci kitlesi köylülük olduğundan, *sadece* 'batılılaşmacı' da olamazlardı. Sonuç, bu çelişkiyi kısa bir süre gergin bir denge içinde biraraya getiren 'popülizm' oldu. Bu yüzden 'popülizm', yirminci yüzyıl ortalarında Üçüncü Dünya'nın devrimci hareketleriyle ilgili pek çok şeyi aydınlatmaktadır. Ele aldığımız dönemden sonra Rusya'da kapitalizmin kaydettiği hızlı ilerleme sayesinde (ki örgütlü bir endüstri proletaryasının hızla büyümesi anlamına geliyordu), bu popülist çağın belirsizliklerinin üstesinden gelinecek gibi görünüyordu; popülizmin –kabaca 1868'den 1881'e kadar süren– kahramanlık evresinin sona ermesi, kuramsal yeniden değerlendirmelere bir kez daha cesaret verdi. Popülizmin yıkıntılarından doğan Marksistler, en azından kuramsal bakımdan saf batılılaşmacıydılar. Onlara göre Rusya, toplumsal ve siyasal değişimin aynı güçlerini (demokratik bir cumhuriyet kuracak bir burjuvaziyle, onun mezarını kazacak olan bir proletaryayı) yaratarak batıyla aynı yolu izleye-

bilirdi. Ama Marksistler bile çok geçmeden –1905 devriminde– böyle bir olasılığın gerçek dışı olduğunu anladılar. Rus burjuvazisi tarihsel rolünü yerine getiremeyecek kadar zayıftı; köylülüğün karşı konulmaz gücünü arkasına almış proletaryaysa, 'profesyonel devrimciler'in önderliğinde hem çarcılığı hem de gelişmemiş ve yok olmaya mahkûm Rus kapitalizmini alt edebilirdi.

Popülistler, modernleşmeciydi. Düşlerindeki Rusya –ilerlemenin, bilimin, eğitimin ve devrimcileşmiş üretimin Rusyası– yeni, ama kapitalist değil sosyalist bir Rusya idi. Ne var ki, Rus halk kurumlarının en eski ve geleneksel olanına, *obshchina*ya, yani köy komününe dayanmaktaydı; o yüzden köy komünü, sosyalist toplumun doğrudan babası ve modeli haline geldi. 1870'lerin popülist aydınları, zaman zaman kuramlarını sahiplendikleri Marx'a bunun mümkün olup olmadığını soruyorlardı; Marx ise, çekici olmakla birlikte kendi kuramları açısından hiç akla yatkın olmayan bu önermeyle adeta cebelleşiyordu ve ikircilikli de olsa bunun olabileceği sonucuna varıyordu. Öte yandan Rusya, bu tür geleneklerden yoksun olduğu için –liberalizmi ve demokratik kuramları dahil– Batı Avrupa'nın geleneklerini reddetmek zorundaydı. 1789–1848 döneminin batı devrimciliğiyle en doğrudan görünür bağlara sahip popülizm, bu yönüyle bir anlamda farklı ve yeniydi.

Çarı terör ve ayaklanmayla devirmek üzere gizli cemiyetlerde toplanan insanlar, Jakobenlerin mirasçılarından ya da onların soyundan gelen profesyonel devrimcilerden ibaret değildi. Yaşamlarını tümüyle 'halk'a ve devrime adamak, halkın arasına sızarak iradesine tercüman olmak amacıyla mevcut toplumla bütün bağlarını koparacaklardı. Batıda hemen hiçbir benzeri bulunmayan bu adanmada, romantik olmayan bir yoğunluk, toptanlık ve özgecilik vardı. Buonarrotti'den çok Lenin'e yakındılar. Sonraki pek çok devrimci harekette olduğu gibi, ilk kadrolarını öğrenciler, özellikle üniversiteye yeni girmiş yeni ve yoksul öğrenciler arasından buldular; artık soyluların çocuklarıyla sınırlı değillerdi.

Gerçekten de, bu yeni devrimci hareketin eylemcileri, soyluların çocuklarından ziyade 'yeni' insanlardı. 1873 ile 1877 arasında tutuklanmış ya da sürgüne gönderilmiş 924 kişiden yalnızca 279'u soylu ailelerden geliyordu; 117'si soylu olmayan memur, 33'ü tüccar ailelerdendi; 68'i Yahudiydi; 92'si, en iyi, kentli küçük burjuva ya da sade kentli (*meshchane*) olarak tarif edilebilecek ailelerin çocuklarıydı; 138'i ismen köylüydü (muhtemelen aynı kent dokusundan) ve yaklaşık 197'si rahip çocuklarıydı. Aralarında kızlar göze batacak sayıdaydı. Aynı yıllarda tutuklanan 1600 civarındaki propagandacının %15 kadarı kadındı.[8] Hareket

başlangıçta (Bakunin'in ve Naçayev'in etkisi altında) anarşizan bir küçük grup terörizmiyle, 'halk' arasında siyasi kitle eğitimi yanlıları arasında gitti geldi. Ama sonunda hakim olan, kuramsal olarak ne olursa olsun pratikte (bolşeviklerin habercisi) seçkinci, Jakoben–Blanqui'ye yakın, son derece disiplinli ve merkezi gizli bir komplo örgütlenmesi oldu.

Popülizm, ne kazandırdıkları açısından (ki pek fazla bir şey olduğu söylenemez), ne de harekete geçirdiği insan sayısı açısından (birkaç bini ancak buluyordu) önemlidir. Önemi, elli yıl içinde çarı devirecek ve sosyalizmi kurmaya kendini adamış dünya tarihindeki ilk rejimi kuracak olan Rus devrimci ajitasyon tarihinin başlangıcına damgasını vurmuş olmasındadır. Onlar, 1848 ile 1870 arasında çarlık Rusyasi'nı reaksiyoner dünyanın sarsılmaz bir payandası olmaktan devrimle alaşağı edilecek kilden bir deve hızla dönüştürecek olan bunalımın işaretleriydi. Ama bu kadar değil. Deyim yerindeyse ondokuzuncu yüzyılın bütün büyük devrimci düşüncelerinin sınamadan geçirildiği, yirminci yüzyıldakilerle bir araya getirilip geliştirildiği bir kimya laboratuvarı oldular. Bu durumun, bir ölçüde, popülizmin şansına –tamamen gizemli nedenlerden dolayı– dünya tarihindeki en parlak ve şaşırtıcı kültürel ve düşünsel yaratıcılık patlamalarından birine rast gelmesinden kaynaklandığına kuşku yoktur. Modernliğe ulaşmaya çalışan geri ülkeler, pratikte de böyle olmaları gerekmemekle birlikte, düşünceleri bakımından normalde özgün değil türevseldi. Çoğu zaman kültürel borçlanmalarının ayırdında da değillerdi: Brezilyalı ve Meksikalı aydınlar, Auguste Comte'u eleştirmeden aldılar[9], İspanyol aydınlar da, tam da aynı dönemde, kilise karşıtı aydınlanmanın koç başı yaptıkları ondokuzuncu yüzyıl başlarının silik ve ikinci sınıf Alman filozofu Karl Krause'ye aynı biçimde davrandılar. Rus soluysa, yalnızca zamanın en iyi ve ileri düşüncesiyle temas kurmakla ve onu içselleştirmekle yetinmemiş –Kazan'daki öğrenciler, daha *Kapital* Rusçaya çevrilmeden önce Marx okuyorlardı–, gelişmiş ülkelerin toplumsal düşüncesini hemen dönüştürmüş ve bu konuda müstesna bir yetenek göstermişlerdi. Rus solunun bazı büyük isimleri bugün de ulusal ünlerini sürdürmektedir: N. Çernişevski (1828–89), V. Belinsky (1811–48), N. Dobrolyubov (1836–61), hatta muhteşem Aleksander Herzen (1812–70). Bazılarıysa, –yaklaşık on ya da yirmi yıl sonra da olsa– yalnızca batı ülkelerinin sosyolojisini, antropolojisini ve tarizyazımını dönüştürdüler; örneğin İngiltere'de P.Vinogradov (1854–1925), Fransa'da V.Lutchisky (1877–1949) ve N.Kareiev (1850–1936). Marx, Rus okurlarının zihinsel yeteneklerini hemen takdir etti (Bunun nedeni, ilk okurlarının Ruslar olması değildi yalnızca).

Buraya kadar toplumsal devrimcileri ele aldık. Peki ya devrimler? Dönemimizin en büyük devrimi, son kertede çoğu gözlemci tarafından bilinmediği gibi, bu devrimin batının devrimci ideolojileriyle de en ufak bir ilgisi yoktu: Taiping devrimi (7. Bölüme bakınız). Çoğu devriminse (Latin Amerika'dakiler gibi), ülkenin çehresinde dikkate değer hiçbir değişiklik yaratamamış bölgesel ayrılmalar ya da muhtıralardan (askeri darbeler) oluştuğu görülmekteydi (Hatta bazılarında toplumsal öge genel olarak göz ardı edilmişti). Avrupa'dakiler, ılımlı liberalizm tarafından yutulan 1863'teki Polonya ayaklanmasında, Sicilya'nın ve Güney İtalya'nın 1860'ta Garibaldi tarafından devrimci yoldan fethinde olduğu gibi, ya başarısızdı ya da 1854 ve 1868–74 İspanyol devrimlerinde olduğu gibi, tamamen ulusal bir anlama ve öneme sahipti. Bu İspanyol devrimlerinden ilki, 1850 başlarındaki Kolombiya devrimi gibi, 1848 başkaldırılarının gün batımında boy verdi. İberik dünyası, Avrupa'nın geri kalanıyla adet olduğu üzere zaman olarak bir türlü denk gelemiyordu. İkincisi, dönemin evhamlı gözlemcilerine, siyasi kargaşanın ve Enternasyonal'in ortasında, yeni bir Avrupa devrimleri çevriminin habercisi gibi göründü. Ama yeni bir 1848 olmadı. Sadece 1871'in Paris Komünü vardı.

Ele aldığımız dönemin devrim tarihinin büyük bölümünde olduğu gibi, Paris Komünü de başardıklarından ziyade habercisi olduğu şey bakımından önem taşımaktaydı; bir olgu olmaktan çok bir simge olarak daha zorluydu. Komünün gerçek tarihinin üzeri, gerek Fransa'da gerekse (Marx aracılığıyla) uluslararası sosyalist harekette yol açtığı son derece güçlü bir söylen (bugün de, özellikle Çin Halk Cumhuriyeti'nde yankısını sürdüren bir söylen) tarafından örtülüdür.[10] Olağanüstü, kahramanca, çarpıcı ve trajikti; fakat en büyük başarısı olan işçilerin tek bir kentte kurdukları ayaklanma hükümeti kısa ömürlü oldu (iki aydan daha kısa) ve en ciddi gözlemcilerin kanaatine göre akıbeti belliydi. 1917 Ekimi'nden sonra Lenin, muzaffer bir edayla şunları söyleyecekti: "Komün'den daha fazla dayandık." Ne var ki, tarihçilerin, geriye baktıklarında Komün'ü azımsama ayartısına kapılmamaları gerekir. Burjuva düzenine ciddi bir tehdit yöneltmiş olmasa bile, salt varlığıyla korkudan aklını başından almıştı. Yaşamının da ölümünün de üzerinden panik ve isteri hiç eksik olmadı; özellikle uluslararası basında komünizmi kurumlaştırmakla, zenginlerin mallarını kamulaştırmakla, karılarını paylaşmakla, terörle, toplu kıyımla, kaosla, anarşiyle, saygıdeğer sınıfları taciz eden kabuslarla suçlandı, ve tabii söylemeye bile gerek yok, bütün bunlar Enternasyonal'in bilinçli oyunlarıydı. Dahası, hükümetler, düzene ve uygarlığa yönelik bu uluslararası tehdite karşı harekete geçme gereği duydular. Polisin uluslararası

işbirliği ve firari Komüncülere siyasi mülteci statüsü tanımama eğilimi (ki o günlerde bu, bugün olduğundan çok daha büyük bir skandaldı) dışında, –kendini paniğe kaptırmayan biri olan Bismarck'ın desteklediği– Avusturya Şansolyesi, kapitalist bir karşı–Enternasyonal kurulmasını önerdi. Enternasyonal'in hızla gerilemesi, [Birlik anlaşmasının] imzalandığı dönemde bu hedefi acil olmaktan çıkarmış olsa da, 1873'te "bütün tahtları ve kurumları tehdit eden Avrupa radikalizmine karşı" yeni bir Kutsal İttifak olarak görülen Üç İmparatorun (Almanya, Avusturya, Rusya) Birliği'nin kurulmasında en büyük etken devrim korkusuydu.[11] Bu evhamın asıl nedeni, hükümetlerin genelde toplumsal devrimden değil, *proletarya* devriminden duydukları korkuydu. Bu anlamda Enternasyonal'i ve Komünü özünde bir proleter hareket olarak gören Marksistler, aslında hükümetlerle ve zamanın 'saygıdeğer' kamuoyuyla aynı çizgideydi.

Gerçekte de Komün *işçiler*in ayaklanmasıydı (Bu sözcük, fabrika işçilerinden çok, 'halk' ile 'proletarya' arasında bir yerlerde bulunan insanları betimlediği kadar, aynı zamanda bu dönemde her yerde varolan emek hareketinin eylemcilerine de uygun düşmekteydi).[12] Tutuklanan 36.000 Komüncü, Paris'in çalışan kesimlerinin bir kesitini sunmaktaydı: %8 beyaz yakalı işçi, %7 hizmetli, %10 küçük esnaf ve benzeri. Ama geri kalanı, ezici bir oranla –inşaat ve maden işkollarında çalışan– işçilerdi; onları – aynı zamanda orantısız bir ağırlıkla [Komün'ün] kadroları[nı] da sağlayan– daha geleneksel vasıflı zanaatkârlar –mobilya, lüks mallar, matbaa ve giyim kuşam– ve tabii her zaman radikal olan ayakkabıcılar izlemekteydi. Fakat, Komün'e *sosyalist* bir devrim denebilir mi? Her ne kadar Komünün sosyalizmi hâlâ 1848 öncesine ait, özünde üreticilerin kendi kendilerini yönettiği kooperatif ve korporatif birimlere ilişkin (şimdi aynı zamanda hükümetin radikal ve sistemli müdahalesini gerektiren) bir hayal olsa bile, bu sorunun yanıtı kesinlikle evettir. Komünün pratik kazanımları ılımlı olmanın çok ötesindeydi, ama onun kusuru bu değildi.

Çünkü Komün, kuşatılmış bir rejim, savaşın ve muhasara altındaki Paris'in çocuğu, [yabancı devletlere] teslimiyete karşı verilmiş bir karşılıktı. 1870'te Prusyalıların ilerlemesi, III. Napoleon imparatorluğunun boynunu vurdu. III. Napoleon'u deviren ılımlı cumhuriyetçiler, savaşı gönülsüz bir biçimde sürdürdüler ve kitlelerin devrimci bir şekilde seferber edilmesinin (yeni bir Jakoben ve toplumsal cumhuriyetin) geriye kalan tek direniş olasılığı olduğunu düşünerek, daha sonra savaşmaktan vazgeçtiler. Kendi hükümeti ve burjuvazisi tarafından kuşatılmış ve yüzüstü bırakılmış Paris'te, asıl iktidar Milli Muhafızlar'ın ve *arrondissement*lerin (bölge) valilerinin, yani pratikte halkın ve çalışan sınıfın mahallelerinin

eline geçti. Devrimi tahrik eden silah bırakışmasından sonra Milli Muhafızları silahsızlandırma girişimi, Paris'in bağımsız bir yerel yönetim olarak örgütlenmesi ('Komün') biçimini aldı. Ama Komün derhal (o zaman Versailles'de bulunan) –müdahaleden kaçınan muzaffer Alman ordusu tarafından sarılmış– ulusal hükümet tarafından kuşatıldı. Komünün iki ayı, Versailles'in ezici güçlerine karşı neredeyse kesintisiz olarak sürdürülen bir savaş dönemiydi: 18 Mart'ta ilan edilmesinden sonraki on beş günde inisiyatifini kaybetti. 21 mayısta düşman Paris'e girdi ve son hafta şunu gösterdi ki Paris çalışanlarının yaşamları kadar ölümleri de kolay olmayacaktı. Versailles'ın ölü ve yaralı olarak kaybı 1100 kişiydi; Komün de yüz kadar rehineyi idam etmişti.

Bu kavgada Komüncülerin ne kadarının öldüğünü kim bilebilir? Binlercesi katledildi: Versailles, bu rakamın 17.000 olduğu itiraf etti, ama bu gerçeğin olsa olsa yarısıdır. 43.000'den fazla insan tutuklandı; 10.000'i mahkûm edildi ve bunların yaklaşık yarısı New Caledonia'da sürgüne, diğer yarısı da hapishanelere gönderildi. Bu, 'saygıdeğer insanlar'ın intikamıydı. O tarihten sonra Paris'in işçileriyle 'tuzu kurular'ı arasında oluk oluk kan aktı. Ve yine o tarihten sonra toplumsal devrimciler, şayet iktidarı ellerinde tutmayı beceremezlerse başlarına neler gelebileceğini öğrendiler.

III

Sonuçlar

10
Toprak

Yerliler günde üç real *kazandıkları sürece, yarım haftadan fazla çalışmazlar, dolayısıyla o zaman da şimdi kazandıkları dokuz* reali *kazanacaklar. Herşeyi değiştirdiğinizde başladığınız yere dönmek zorunda kalacaksınız: Özgürlüğe; ne vergi, ne düzenleme, ne de tarımı geliştirici önlemlere ihtiyaç duyan gerçek özgürlüğe: Ekonomi politiğin sonsözü olan muhteşem* laissez–faire'*e.*

Meksikalı bir toprak sahibi, 1865[1]

Bütün halk sınıflarına karşı uygulanagelmiş önyargı bugün hâlâ köylüler için geçerlidir. Orta sınıfların eğitimini almamışlardır; bu yüzden farklıdırlar, bu yüzden taşralıya itibar edilmez, bu yüzden bu aşağılanmanın baskısından kaçıp kurtulmak için şiddetli bir arzu duyarlar. Eski adetlerimizin çökmesinin, ırkımızın çürümesinin ve bozulmasının nedeni de yine budur.

Bir Mantua gazetesi, 1856[2]

I

1848'de dünyanın hatta Avrupa'nın nüfusunu hâlâ ezici oranda taşralılar oluşturmaktaydı. Endüstrileşmiş ilk ekonomi olan İngiltere'de bile 1851'e kadar kırda yaşayanların sayısı kentte yaşayanlardan daha fazlaydı (ancak 1851'de bu oran kentin lehine %51 oldu). Fransa, Belçika, Saksonya, Prusya ve Birleşik Devletler dışında her yerde 100.000 ve üstü kentlerde yaşayan insanların sayısı nüfusun onda birini geçmiyordu. 1870'lerin ortalarında ve sonlarında bu durum köklü bir değişikliğe uğramışsa da, birkaç yer dışında kırsal nüfusun hâlâ kentli nüfus üzerinde bir hakimiyeti vardı. Dolayısıyla insanlığın büyük bölümünün yazgısı, hâlâ toprağa ne olduğuna ve toprakta olanlara bağlıydı.

Toprakta olup bitenler, kısmen ekonomik, teknik ve demografik etkenlere bağlıydı. Bu etkenler, (bütün yerel özellikler ve gecikmeler hesaba katıldığında) dünya ölçeğinde ya da en azından büyük coğrafya–iklim kuşaklarında, ve dünyanın genel gelişme eğilimleri onlar aracılığıyla etkide bulunduğu zaman bile derinden farklılaşan (toplumsal, siyasi, hukuki vs.) kurumsal etkenler üzerinde etkili olmuştur. Coğrafi bakımdan Kuzey

Amerika çayırları, Güney Amerika Pampaları, Güney Rusya ya da Macaristan stepleri birbirine çok benzemekteydi: Ilıman bölgelerdeki büyük düzlükler, büyük ölçekli tahıl üretimine uygundu. Gerçekte de, dünya ekonomisi açısından bakıldığında, hepsi de aynı tür tarımda bulundular; yoğun bir biçimde tahıl ihracatçısı haline geldiler. Toplumsal, siyasal ve hukuki açıdansa, avcılık yapan yerli kabileler dışında pek fazla insanın yaşamadığı Amerikan düzlükleriyle, tek tük yerler dışında uzun zaman tarımsal bir nüfusun yerleşmediği Avrupa'daki düzlükler arasında; Yeni Dünya'nın özgür çiftçi göçmenleriyle Eski Dünya'nın serf köylüleri arasında; 1848'den sonra Macaristan'da köylülerin özgürleşme biçimleriyle, 1861'den sonra Rusya'dakiler arasında; Arjantin'in malikâne sahipleri ya da büyük çiftlik sahipleriyle Doğu Avrupa'nın *gentry*si ve soylu toprak lordları arasında ve çeşitli devletlerin yasal sistemleri, idareleri ve toprak politikaları arasında büyük farklar vardı.

Tarımın giderek daha büyük bir bölümünün endüstriyel dünya ekonomisine bağımlı hale gelmesi, bütün dünyada tarımın ortak özelliğiydi. Endüstri dünyasının talepleri, gerek (kentlerin hızla büyümesi nedeniyle) ulusal, gerekse uluslararası olarak (daha az önem taşıyan bazı endüstri bitkilerinin yanında, esasen gıda ürünlerinden ve tekstil endüstrisinin hammaddelerinden oluşan) tarımsal ürünlerin ticari pazarının büyümesine yol açtı. Dünya ekonomisinin teknolojisi, o zamana dek işletilmemiş bölgelerin de demiryolu ve buharlı gemiler aracılığıyla dünya pazarının menziline sokulmasına olanak sağladı. Tarıma, kapitalist ya da en azından büyük ölçekli ticari bir örüntü kazandırılmasından sonra meydana gelen toplumsal sarsıntılar, özellikle hiçbir parçasına sahip olamadıklarını ya da yaşamlarını sürdürmeye yetmediğini gördüklerinde, insanların baba toprağıyla olan geleneksel bağlarını gevşetti. Aynı zamanda, yeni endüstrilerin doymak bilmez talepleri ile kentin sunduğu iş olanakları; geri ve 'karanlık' taşra ile gelişen kent ve endüstriyel yerleşimler, insanları geleneksel bağlardan iyice uzaklaştırmaktaydı. Ele aldığımız dönem boyunca ticaret için yapılan tarımsal üretimde aynı anda ve muazzam ölçülerde bir artış, tarımsal kullanıma açılan bölgelerde hatırı sayılır bir büyüme ve –en azından kapitalizmin dünya ölçeğinde kaydettiği gelişmeden doğrudan etkilenen ülkelerde– 'topraktan kaçış'ın yaşandığını görüyoruz.

Bu süreç, iki nedenden ötürü ondokuzuncu yüzyılın üçüncü çeyreğinde muazzam bir boyut kazandı. Her iki neden de, bu dönemde dünya tarihinin temel izleğini oluşturan dünya ekonomisindeki bu olağandışı genişleme ve derinleşmenin veçheleridir. Teknoloji, coğrafi olarak uzak ya da ulaşılamayan bölgelerin (en fazla da Orta Birleşik Devletler'in ve

Güneydoğu Rusya'nın düzlüklerinin) ihracat amaçlı üretime açılmasına olanak sağladı. 1844–53'te Rusya, yılda 11.5 milyon hektolitre tahıl ihraç ederken, bu rakam 1870'lerin ikinci yarısında 47 ila 89 milyon hektolitreye çıktı. 1840'larda ihracat rakamları fazla kayda değer olmayan –yaklaşık 5 milyon hektolitre civarında– Birleşik Devletler, şimdi 100 milyon hektolitreden fazla ihracat yapmaya başladı.[3] Aynı dönemde bazı denizaşırı ülkeleri, 'gelişmiş' dünya için ihraç malları üreten uzman üreticiler haline getirme girişimlerine tanık olmaktayız (Bengal'de çivit ve jüt, Kolombiya'da tütün, Brezilya ve Venezüela'da kahve –Mısır'da pamuğu anmaya bile gerek yok– vs.). Bunlar, aynı türden belli geleneksel ihraç ürünlerinin –Karayibler ve Brezilya'dan (azalmakta olan) şekerin, 1861–5'teki İç Savaş yüzünden ticareti en azından geçici olarak bozulan Amerika'nın güneydoğu eyaletlerinden pamuğun– ya yerini aldılar ya da onu tamamlayıcı bir unsur olarak ortaya çıktılar. Bütün olarak bakıldığında –Mısır pamuğu ve Hindistan jütü gibi– belli istisnalar dışında, bu ekonomik uzmanlaşmaların devamlı olmadığı ya da devamlı olsa bile yirminci yüzyılınkine benzer bir ölçekte gelişmediği görüldü. Dünya ölçeğindeki bu tarım pazarında kalıcı bir örüntü, 1870–1930 emperyalist dünya ekonomisi dönemine kadar yerleşemedi. Üretim indi çıktı; ele aldığımız dönemde bu ihraç mallarının büyük bölümünü sağlayan bölgeler, sonraları ya durgunluk içine girecek ya da bu ürünleri üretmekten vazgeçeceklerdi. Örneğin, çoktandır en büyük kahve üreticisi konumundaki Brezilya'ya baktığımızda, yüzyılımızda bu ürünle neredeyse özdeşleşmiş olan Sao Paulo eyaleti, şimdiye dek Rio'nun üretiminin ancak dörtte birini gerçekleştirdi ve bütün ülkede olsa olsa beşinci sıradaydı; Endonezya'nın üretiminin yaklaşık yarısı kadardı ve çay kültürünün hâlâ önemsiz düzeylerde bulunduğu (öyle ki 1870'lerin ikinci yarısına kadar çay ihracatı kayıtlara bile geçmiyordu) Seylan'ın ancak iki katıydı.

Yine de, tarım ürünlerinde uluslararası ticaret, –malum nedenlerden dolayı– ihracatçı bölgelerde aşırı bir uzmanlaşmaya, hatta tek–ürüne yol açmaya başladı. Bunu mümkün kılan teknolojiydi; çünkü, herşeyden önce büyük miktarlarda ürünün uzun mesafeler arasında taşınmasını mümkün kılan araçlar, yani demiryolları, 1840'lardan önce yok denecek kadar azdı. Aynı zamanda teknoloji de, gözle görülür biçimde talebi izledi ve onu öngörmeye çalıştı. Sığırların neredeyse hiçbir insani çabaya gerek duymadan çoğaldıkları ve *gauchos*, *llaneros*, *vaqueros* ve kovboylar tarafından sürüler haline sokuldukları, kâr peşindeki yurttaşlara paraya çevirmeleri için adeta davetiye çıkaran Güneybatı Amerika'nın geniş düzlüklerinde ve Güney Amerika'nın çeşitli bölgelerinde bu durum son derece

açıktı. Teksas, sığırların bir bölümünü New Orleans'a, 1849'dan sonra da California'ya sevk etti; fakat asıl vaat edici olan, çobanları, adım adım yaklaşmakta olan raylarla uzak güneybatıyı, 1865'te mezbahaların açıldığı Chicago'nun dev nakliyat merkezine bağlayan (kahramanı 'Vahşi Batı' romanının bir parçası haline gelecek olan) o uzun güzergâhı keşfetmeye çağıran büyük kuzeydoğu pazarıydı. İç Savaş'tan önce her yıl on binler, savaştan sonraki yirmi yılda da yüz binler halinde geldiler, ta ki demiryolu ağı ve saban, 1880'lerde (özünde bir sığır ekonomisi olan) klasik 'Vahşi Batı' çağını sona erdirinceye kadar. Bu arada çiftlik hayvanlarından yararlanmanın bir başka yöntemi daha bulundu: Geleneksel tuzlama ve kurutma yöntemleriyle, bir tür konsantre ederek (Liebig'in çekilmiş eti, 1863'te River Plate eyaletlerinde üretilmeye başlanmıştı), konserve yoluyla ve son olarak soğutmak suretiyle kesilmiş etin saklanması. Ancak, her ne kadar Boston 1860 sonlarında bir miktar, Londra ise 1865'ten itibaren Avustralya'dan az miktarda soğutulmuş et ihraç etseler de, ele aldığımız dönemin sonuna kadar bu ticarette gerçek bir ilerleme kaydedilmedi. İki Amerikalı öncünün, büyük *tycoon* Swift ile Armour'un, 1875'e kadar kendilerine Chicago'da yer bulamamış olmaları raslantı değildir.

Demek ki, tarımın gelişmesindeki dinamik öge talepti: Kent ve endüstri dünyasının artan gıda talebi, yine aynı sektörlerin durmadan yükselen emek talebi ve (bu ikisini birbirine bağlayan) kitlelerin tüketim standartlarını, dolayısıyla kişi başına talebi yükselten ekonomik patlama. Gerçek anlamda küresel bir kapitalist ekonominin kurulmasıyla (Marx'ın ve Engels'in ifadesiyle) hiçten yeni pazarlar ortaya çıktı, bu arada eskileri de muazzam ölçüde büyüdü. Endüstri Devrimi'nden sonra ilk kez yeni kapitalist ekonominin istihdam yaratma kapasitesi, üretimi arttırma kapasitesini yakaladı (12. Bölüme bakınız). Bunun sonucunda, (bir örnek alırsak) İngiltere'de kişi başına çay tüketimi 1844 ile 1876 arasında üç kat arttı; kişi başına şeker tüketimi de aynı dönemde yaklaşık 17 libreden yaklaşık 60 libreye çıktı.[4]

Dolayısıyla, dünya tarımı giderek iki kısma ayrıldı: İster ulusal ister uluslararası olsun, kapitalist pazarın egemen olduğu kısımla, kapitalist pazardan büyük oranda bağımsız olan diğer kısım. Bu, bağımsız sektörde hiçbir şeyin alınıp satılmadığı anlamına gelmediği gibi, (pek çok bölgede küçük kentlerin yiyecek talebi, on beş yirmi millik bir alandan sağlanan mallarla karşılanabildiği için, köylü tarımından elde edilen ürünlerin oldukça büyük bir kısmı, büyük olasılıkla yine aynı köylüler tarafından ya da yerel bir değişim sisteminin dar sınırları içinde tüketiliyor olsa da) bu bölgedeki tarım üreticilerinin kendine yeterli oldukları anlamına da gel-

mez. Ancak, dış dünyaya mal satışının önemli miktarlara varmadığı ya da böyle bir seçeneğin bulunmadığı bir tarım ekonomisi türüyle, yazgıları bu satışa bağlı olanlar arasında; –ya da başka bir biçimde ifade edersek– kötü hasat ve bunun sonucunda kıtlık belasıyla karşı karşıya kalmış olanlarla, tam tersi aşırı üretim ya da beklenmedik bir rekabet durumuyla, dolayısıyla fiyatların düşmesiyle karşılaşan ekonomiler arasında temel bir farklılık vardır. 1870'lere gelindiğinde dünya tarımı ikinci durumdaydı; dolayısıyla tarımdaki çöküntü, hem dünya geneline yayılmaktaydı, hem de siyasi bakımdan yıkıcı sonuçlar yaratmaktaydı.

Ekonomik açıdan, geleneksel tarım sektörü olumsuz bir güçtü: Büyük pazarlardaki dalgalanmalara karşı bağışıktı ya da bağışık kalamıyorsa elinden geldiğince direniyordu. Güçlü olduğu yerde (topraktan geçimlerini sağlayabildikleri sürece) insanların topraktan ayrılmalarını önlüyor ya da Paris'in inşaatlarında çalışan orta Fransa'nın küçük mülk sahipleri gibi, fazla nüfusunu mevsimlik işçiliğin gide gele aşınmış yollarına salıyordu. Bazı uç örneklerde, bu durumdan kentlilerin hiç haberi olmayabiliyordu. Kuzeydoğu Brezilya'nın *sertão*'sunun öldürücü kuraklıkları, kavruk sığırları gibi çelimsiz dağlıların dönem dönem inlerinden çıkmasına neden olmaktaydı; kuraklığın sona erdiği haberi üzerine (vahşi bakışlı geri–taşralı bir mesihe karşı askeri bir sefer söz konusu değilse) hiçbir 'uygar' Brezilyalının uğramadığı, kaktüsle dolu kuru topraklara dönerlerdi. Kendimizi en gelişmiş kıtayla sınırlarsak, Karpatlar'da, Balkanlar'da, Rusya'nın batı sınırlarında, İskandinavya'da ve İspanya'da da, dünya ekonomisinin, dolayısıyla dünyanın geri kalanının maddi olsun zihinsel olsun fazla bir anlam ifade etmediği yerler bulunmaktaydı. 1931 gibi geç bir tarihte Polesia'da yaşayanlara Polonyalı sayım görevlilerince milliyetleri sorulduğunda, soruyu anlamaları bir türlü mümkün olmadı. "Buralıyız" ya da "buranın yerlileriyiz" diye yanıtladılar.[5]

Yazgısı, hem pazarın doğasına veya bazı durumlarda pazarın bölüşüm mekanizmasına, üreticilerin uzmanlaşma derecesine, hem de tarımın toplumsal yapısına bağlı olduğu için, pazar için üretim yapan sektör daha karmaşıktı. Bir uçta; yeni tarım alanlarında, uzakta bir dünya pazarına yönelmiş olmalarının getirdiği ve büyük liman kentlerinde ihracatı kontrol eden yabancı ticaret firmalarına (Rusya'nın Odessa üzerinden mısır ticaretini götüren geleneksel Rumlarla, Buenos Aires ve Montevideo'dan River Plate'deki ülkelere gelen mallar için aynı işlevi yerine getiren Hamburglu Bungeler ve Bornlar) özgü mekanizmanın (yaratmasa bile) şidetlendirdiği tek kültür [tek ürün] söz konusuydu. Bu uzmanlaşma örüntüsü, (zirai ürünlerde pek rastlanmamakla birlikte) tropikal bölgelerdeki plan-

tasyonlarda üretilen ürünlerde (şekerde ve pamukta) olduğu gibi, bu tür ihraç mallarının büyük malikâneler tarafından üretildiği yerlerde ve denizaşırı sığır ve koyun yetiştiriciliğinde neredeyse kaçınılmaz olarak tamamlanmıştı. Geçerken belirtelim ki, bu örneklerde çıkar birliği, –yabancı değil de bölgenin yerlisi oldukları durumlarda– büyük üreticiler, ihracat\ithalat limanlarındaki büyük ticarethaneler ve kompradorlar ile Avrupa pazarlarını ve üreticilerini temsil eden devletlerin politikaları arasında yakın bir ortak yaşam ilişkisi ortaya çıkardı. Birleşik Devletler'in güneyindeki köle sahibi aristokrasi, Arjantin'in *estancier*oları, Avustralya'nın büyük yün üreticileri, bağımlı oldukları İngiltere gibi, kendilerini büyük bir coşkuyla serbest ticarete ve dış teşebbüse adadılar (İngiltere'ye bağımlıydılar; çünkü, gelirleri malikânelerinde üretilen ürünlerin serbestçe satılmasına, karşılığında da müşterilerinin [İngiltere'nin] ihraç ettiği tarımsal olmayan malları almaya çoktan hazır olmalarına bağlıydı). Her ne kadar, köylü ekonomilerinde üretilen ürünlerin dünya pazarına çıkartılan –yani üreticiler tarafından tüketilmeyen– bölümü, malum nedenlerden dolayı büyük malikânelerin pazara sürdüklerinden daha az olsa da, ürünlerin hem büyük malikâneler, hem de çiftçiler ya da köylüler tarafından üretildiği yerlerde durum daha da karmaşıktı.

Diğer uçta, büyüyen kentler, (entansif tarımdan, yüksek ulaşım maliyetlerinin yarattığı doğal korumadan ve eksik teknolojiden sağlanan avantajlara kıyasla) çiftliğin salt büyüklüğünün üretimleri açısından önemli bir avantaj yaratmadığı farklı gıda mallarına olan talebi artırdı. Bozulmayan türde ürünler olan tahıl ürünleri üreticileri, süt ürünleri, yumurta, sebze, meyve, hatta taze et –ya da uzun mesafelere gönderilmesi olanaksız olan kolay bozulabilir başka malları– satanların hiç dert etmediği dünya pazarlarındaki ya da ulusal pazarlardaki rekabetten kaygı duymuş olmalıydılar. Şu halde 1870 ve 1880'lerde tarımda yaşanan büyük çöküntü, özünde ulusal ve uluslararası temel [birincil] ürünlerde yaşanan bir çöküntüydü. Çiftçilik, köylü tarımı, özellikle ticari düşünceli zengin köylü tarımı, bu gibi durumlarda gelişme olanağı bulabilirdi.

Bu evrede köylülük için yapılan iflas tahminlerinin, en gelişmiş ve endüstrileşmiş bazı ülkelerde doğru çıkacak gibi görünmemesinin bir nedeni buydu. Toprağa, iklime ve üretim tipine göre değişen belli bir asgari mülk ve kaynak miktarının altındaki hiçbir köylü biriminin yaşama şansının bulunmadığını belirtmek kolaydı. Daha zor olan, büyük malikâne ekonomisinin, (özellikle bu birimlerin emek taleplerinin büyük bölümünü geniş köylü ailelerinin ödenmemiş emeğiyle karşılamak mümkünken) orta, hatta küçük birimlerin ekonomisinden üstün olduğunu göstermekti. Mülk-

leri geçimlerini sağlayamayacak kadar küçük olan kimselerin proleterleşmesi ya da nüfus artışının sebep olduğu ve aile toprağının besleyemediği fazla boğazların göç etmesi, köylülüğü durmadan kemirmekteydi. Köylülüğün büyük bölümü her zaman yoksuldu ve küçük mülk sahiplerinin ya da ufak köylülerin sayılarının artma eğiliminde olduğundan hiç kuşku yoktu. Fakat ekonomik açıdan önemi ne olursa olsun, orta büyüklükteki köylü mülklerinin sayısı sadece aynı kalmıyor, hatta zaman zaman artıyordu da.*

Kapitalist ekonominin büyümesi, yarattığı muzzam taleple tarımı dönüştürdü. Bu sayede, ele aldığımız dönemde (üretkenliğin artmasıyla ürün miktarında yaratılan artışı anmasak bile) tarımsal kullanıma açılan toprak miktarında bir artış gözlendi. Tarımsal toprakta ortaya çıkan bu devasa genişlemenin ölçüsü konusunda genel bir anlaşma yoktur. İstatistik tutan ülkelere bir bütün olarak bakıldığında, 1840 ile 1880 arasında ekili toprak miktarı yarı yarıya arttı ya da yaklaşık 500'den yaklaşık 750 milyon dönüme çıktı.[7] Bu artışın yarısı, ekili çiftlik arazisinin bu dönemde üç katına yükseldiği Amerika'da meydana geldi (Avustralya'da beş kat, Kanada'da iki buçuk kat artmıştı). Amerika'daki söz konusu artış, tarımın iç bölgelere doğru basit bir coğrafi ilerlemesi biçimini aldı. 1849–1877 arasında buğday üretimi, 1860'larda Birleşik Devletler'deki boylamın dokuz derece kadar ilerisine kaydı. Elbette, Mississippi'nin batı bölgesinin hâlâ görece geri kalmış olduğunu unutmamak gerekir. 'Ağaç kütüklerinden yapılmış kulübe'nin, öncü çiftçinin simgesi haline gelmesi tam da bunu göstermektedir: Büyük çayırlarda kereste yeterince bulunmuyordu.

Ne var ki, (ekili arazi etrafındaki ve arasındaki dağılım, ABD'deki kadar dolaysızca fark edilebilir ölçülerde olmamasına karşın) Avrupa'nın rakamları çok daha şaşırtıcıdır. İsveç, 1840 ile 1880 arasında ekili arazisini iki katına çıkardı; İtalya ve Danimarka yarıdan fazla; Rusya, Almanya ve Macaristan üçte biri oranında genişletti.[8] Bunun çoğu, nadasın bir yana bırakılmasından, kırlık, fundalık ya da bataklık arazinin sürülmesinden ve (talihsizliğe bakın ki) ormanların yok edilmesinden kaynaklanıyor-

* 1858–1878 arasında ufak mülklerin sayılarının çarpıcı, küçük mülklerinse (1.25–7.5 hektar arası) hatırı sayılır ölçüde düştüğü Ren'de ve Westphalia'da büyük köylü mülklerinin sayısında çok az artış oldu. Küçük mülklerin pek çoğu ortadan kalktığı için –muhtemelen endüstriye katıldılar–, büyük mülkler, o zamana kadar toplamın üçte birini oluştururken, yarıdan fazlasını oluşturmaya başladılar. Belçika'da bütün köylü mülklerinin sayısı 1846'dan 1870'lerdeki bunalıma kadar artış gösterdi, fakat 1880'lerde bile tarımsal amaçlarla kullanılmakta olan arazinin %60'ının (2–50 hektar arası toprağa sahip) köylüler tarafından sürüldüğü, geri kalanınsa yaklaşık eşit olarak büyük ölçekli girişimlerle ufak mülkler arasında pay edildiği tahmin edilmektedir. Karakteristik olarak endüstri ülkeleri olan bu ülkelerde köylü tarımının devam ettiği açıktır.[6]

du. 1860 ile 1911 arasında Güney İtalya ve adalarında 600.000 hektar ormanlık arazi ortadan kalktı.[9] Aynı zamanda, Mısır ve Hindistan dahil birkaç gözde bölgede (şimdi olduğu gibi o zamanlar da teknolojiye duyulan kolaycı ve hararetli inancın, feci ve öngörülmemiş yan etkileri olmuşsa da) büyük çaplı sulama işleri de önemliydi.[10] Sadece İngiltere'de yeni tarım çoktandır bütün ülkeyi fethetmişti. Burada ekili arazilerde %5'ten bile az bir artış gerçekleşti.

Tarımsal ürün miktarı ve üretkenliğin artışıyla ilgili istatistikleri çoğaltmak can sıkıcı olabilir. Bunların ne ölçüde endüstrileşmeden kaynaklandığını ve endüstriyi dönüştüren aynı yöntemlerden ve tekniklerden mi yararlanıldığını araştırmak daha ilgi çekici olacaktır. 1840'lar öncesi için bunun yanıtı şu olabilirdi: Çok küçük bir ölçüde. Hatta ele aldığımız dönemde bile tarımın büyük bölümü, yüz hatta iki yüz yıl önce de bilinen usullerle yapılıyordu ve endüstri öncesi çiftçilikte bilinen en iyi yöntemlerin genelleştirilmesi yoluyla hâlâ çarpıcı sonuçlar alınabildiği için de doğal sayılıyordu. Amerika'nın bakir toprakları, tıpkı ortaçağlarda olduğu gibi ateşle ve baltayla temizlendi; ağaç kütüklerinin kaldırılmasında patlayıcılar en iyi yardımcıydı. Dranajlar mahmuzlarla açıldı; sabanlar atlarla ya da öküzlerle çekildi. Tahta sabanın yerine demir sabanın kullanılması, hatta –göz ardı edilmiş, ama önemli bir gelişme olarak– orağın yerine tırpanın kullanılması, hantal olduğundan temel çiftlik işlerinde asla kullanılmamış olan buhar gücünden üretkenlik açısından daha önemliydi. Tek istisna hasattı; çünkü geniş ölçüde emek kullanılmasını gerektiren bir dizi standartlaşmış işlemden oluşmaktaydı ve emek arzının sınırlı olduğu dönemlerde zaten yüksek olan maliyetler daha da yükseliyordu. Harman makineleri, gelişmiş ülkelerde ürün kaldırılan her yere yayıldı. Belli başlı yenilikler –ürünü biçme, kaldırma ve tırpanlama–, emeğin az, topraklarm büyük olduğu Birleşik Devletler ile sınırlıydı büyük ölçüde. Ama, genel olarak yaratıcılığın ve buluşçuluğun tarıma uygulanmasında göz alıcı bir yükseliş söz konusuydu. 1849–51'de tarım alanında Birleşik Devletler'de yılda ortalama 191; 1859–61'de 1282; 1869–71'de 3217'den az olmamak kaydıyla patent alınmıştı.[11]

Ne var ki, her şey hesaba katıldığında, çiftçilik ve çiftlik, dünyanın pek çok bölgesinde her zaman nasılsa gözle görülür biçimde öyle kaldı: Dolayısıyla ıslah işlerine, yapılara vs. daha fazla yatırımın yapıldığı gelişmiş bölgelerde daha verimli, pek çok yerde daha sistemliydi; ancak tanınmayacak kadar da dönüşmüş değildi. Hatta endüstri ile endüstri teknolojisi, Yeni Dünya'nın dışında çok mütevazı ölçülerdeydi. Belki de en önemli katkısını tarıma yapmış olan kitlesel olarak üretilen seramik oluklar toprağa gömülmüş; duvarların, çitlerin ve tahta parmaklıkların yerini alacak

olan tel kafesler ve dikenli teller, Avustralya'nın ve Birleşik Devlet'in otlaklarıyla sınırlı kalmış, oluklu demir levha, geliştirilmesine kaynaklık eden demiryollarından yeni yeni kurtulmaya başlamıştı. Yine de endüstriyel üretim, tarımsal sermayeye ve (büyük ölçüde Alman olan) organik kimya bilimi aracılığıyla modern bilime ciddi katkılarda bulunmaya başladı. Potas ve nitrat gibi suni gübreler henüz büyük ölçüde kullanılmıyordu: Şili'den İngiltere'ye nitrat ithalatı, 1870'e gelindiğinde 60.000 ton bile değildi. Öte yandan, doğal gübre olan *guano*da, Peru maliyesine geçici, bazı İngiliz ve Fransız şirketlerineyse kalıcı kârlar kazandıran muazzam bir ticaret ortaya çıktı (*guano* patlamasının yaşandığı ve söndüğü 1850 ile 1880 arasında 12 milyon ton *guano* ihraç edildi; kitle ulaşımının dünya çapında mümkün hale geldiği bu çağdan önce bu çapta bir ticaret düşünülemezdi.[12*]

II

Değişmeye yatkın olan bölgelerde tarımı harekete geçiren güçler, ekonomik genişlemenin güçleriydi. Ne var ki, ekonomik genişlemenin, dünyanın büyük bölümünde onu engelleyen ya da yasaklayan (dolayısıyla, aynı zamanda kapitalist –ya da aslında herhangi bir– endüstriyel gelişmenin, kendi toprak/arazi sektörünü oluşturmak gibi bir başka büyük görevinin önüne de dikilen) toplumsal ve kurumsal engellere çarpması kaçınılmazdı. Çünkü tarım sektörünün modern ekonomideki işlevi, sadece hızla büyüyen miktarda gıda ve hammadde arzı sağlamak değil, aynı zamanda tarım dışı işlerin en önemli –aslında *tek*– emek gücü havuzunu oluşturmaktı. Üçüncü büyük işlevini ise (kentsel ve endüstriyel gelişmeye sermaye sağlamak), siyasi yönetimler ve zenginler için başka gelir kaynağının pek bulunmadığı tarım ülkelerinde yerine getirebildiğini söylemek çok zordur.

Söz konusu engeller üç kaynaktan gelmekteydi: Bizzat köylülerden; onların toplumsal, siyasi ve ekonomik üstlerinden; ve kalbini de ana gövdesini de endüstri öncesi tarımın oluşturduğu kurumsallaşmış geleneksel toplumların olanca ağırlığından. Gördüğümüz gibi, köylülük ve sırtını köylülüğe dayamış kır kaynaklı toplumsal hiyerarşi, hemen çökme tehlikesiyle karşı karşıya olmamasına karşın, bu üç engel kapitalizmin kurbanı olmaya yazgılıydılar. Birbiriyle bağlantılı bu üç görüngü, en azından kuramsal olarak kapitalizmle bağdaşmaz nitelikteydi, dolayısıyla kapitalizmle çatışmaya girme eğilimi taşıyordu.

* *Guano* ihracatı 1841'de başladı ve 1848'e gelindiğinde 600.000 pounda ulaştı. 1850'lerde yılda ortalaması 2.1 milyon, 1860'larda 2.6 milyon pounddu ve o tarihten sonra gerilemeye başladı.

Her ne kadar bu dönemde büyük miktarda toprağın tarıma açılması, bu sınırlılıkların zamanla görece önemsiz görünmelerine neden olmuşsa da, Kapitalizm için toprak, sadece taşınabilir olmayan ve sınırlı niceliğiyle özellik gösteren bir üretim faktörü ve bir metaydı. O nedenle, bu 'doğal tekel'e tesadüfen sahip olan, dolayısıyla ekonominin geri kalanından haraç alanlara ne yapılacağı sorunu, görece halledilebilir bir sorun gibi görünüyordu. Tarım, kârın azamileştirilmesi ilkesine göre muamele gören ötekiler gibi bir 'endüstri', çiftçi de bir girişimciydi. Bir bütün olarak kırsal dünya, pazar, emek ve sermaye kaynağıydı. İnatçı gelenekçiliği, ekonomi politiğin gereklerini yerine getirmesine mani olduğu ölçüde, buna mecbur tutulmalı, zorlanmalıydı.

Bu anlayışı, toprağı yalnızca geliri azamileştirmenin bir kaynağı değil, aynı zamanda yaşamın omurgası olarak gören köylülerin ya da toprak lordlarının anlayışıyla; insanların toprakla ve toprak bağlamında birbirleriyle olan ilişkilerinin, deyim yerindeyse seçime değil yükümlülüğe dayalı olduğu toplumsal sistemlerle uzlaştırma olanağı yoktu. Hatta 'ekonominin yasaları'na giderek kabul gösterebilecek yönetim ve siyasi düşünce düzeyinde bile çatışma bütün çıplaklığıyla ortadaydı. Geleneksel toprak lordluğu, ekonomik bakımdan istenir bir şey olmayabilirdi; fakat, aksi halde anarşiye ve devrime yuvarlanabilecek bir toplumsal yapıyı bir arada tutan harç o değil miydi? (İngiltere'nin Hindistan'daki toprak politikasının içine düştüğü ikilem buydu). Köylülük olmasaydı, işler ekonomik bakımdan daha kolay olabilirdi; fakat, (kuşaklardır orduların omurgasını teşkil etmiş olması gibi) onun inatçı muhafazakârlığı toplumsal istikrarın garantisi değil miydi? Kapitalizmin çalışan sınıfların posasını çıkardığı bir zamanda, bir devletin, kentlere çekilecek sağlıklı taşralılardan oluşma bir havuz olmadan buna kalkışması mümkün olabilir miydi?*

Buna rağmen, kapitalizmin, özellikle gelişmiş batının kenar muhitlerinde ya da bağımlı çevresinde siyasi istikrarın tarımsal temellerini oyması kaçınılmazdı. Gördüğümüz gibi, ekonomik açıdan, pazar için üretime, özellikle de tek ürün ihracatına geçiş, hem geleneksel toplumsal ilişkileri

* "Köylülük [*Bauernstand*], bilhassa kentlerin durmadan yeni üyeler devşirdiği bir kaynak olarak nüfusun fiziksel bakımdan en dayanıklı ve güçlü kesimini oluşturmaktadır" diye yazmıştı J. Conrad ve kıtada yaygın olarak var olan bir görüşü dil getirmekteydi. "Ordunun çekirdeğini onlar oluşturmaktadır... Siyasi açıdan yerleşik karakteri ve toprağa bağlılığı, onu müreffeh kır topluluğunun temeli yapmaktadır ... Köylülük, her zaman devletin en muhafazakâr unsuru olmuştur ... Mülkiyete verdiği değer, doğduğu toprağa duyduğu aşk, onu kentli devrimci düşüncelerin doğal bir düşmanı ve sosyal-demokrat girişimlere karşı doğal bir siper haline getirmektedir. O nedenle, haklı olarak aklı başında her devletin en sağlam payandası şeklinde tanınlanmıştır ve büyük kentlerin hızla gelişmesi karşısında önemleri giderek artmaktadır."[13]

bozdu, hem de ekonomiyi istikrarsızlığa sürükledi. Siyasi açıdansa, 'modernleşme', taşıyıcı olmak isteyen kişiler için, gelenekçiliğin ana desteğini oluşturan tarım toplumuyla cepheden çatışmaya girmek anlamına geliyordu (7. ve 8. Bölümlere bakınız). Kapitalizm öncesi toprak lordlarının ve köylülerin ortadan kaldırıldığı İngiltere'de hakim sınıflar, refah temelinde köylülükle bir *modus vivendi*nin [geçici anlaşma] gerçekleştirildiği Almanya ve Fransa'daki hakim sınıflar ve mecburen korunmuş bir iç pazarın var olduğu yerlerdeki hakim sınıflar, kırın sadakatine güvenebilirlerdi. Diğer yerlerdeyse asla. İtalya'da ve İspanya'da, Rusya'da ve Birleşik Devletler'de, Çin'de ve Latin Amerika'da kır, toplumsal mayalanmanın ve zaman zaman patlamaların yaşandığı bir bölgeydi.

Şu ya da bu nedenle, üç tip tarımsal girişim özellikle baskı altındaydı: Kölelerin çalıştırıldığı plantasyonlar, serflerin çalıştığı malikâneler ve kapitalist olmayan geleneksel köylü ekonomisi. Birincisi, Birleşik Devletler'de ve (günlerinin sayılı olduğu Brezilya ile Küba hariç) Latin Amerika'nın pek çok bölgesinde köleliğin kaldırılmasıyla birlikte, ele aldığımız dönemde tasfiye edildi. Bu bölgelerde köleliğe resmen 1889'da son verildi. Ele aldığımız dönemin sonlarında kölelerin toprakla birlikte satılma uygulaması, (pratik amaçlarla), artık önemli bir tarımsal rol oynamadığı Orta Doğu'nun ve Asya'nın daha geri bölgelerine çekildi. İkincisi, (Güney ve Doğu Avrupa'da büyük malikânelerin bulunduğu bölgelerdeki yoksullaşmış ve bilhassa topraksız köylülüğün yarı köle durumunda fazla bir değişiklik olmamakla birlikte –hâlâ ezici bir ekonomik-olmayan zorun konusuydular–) 1848 ile 1868 arasında Avrupa'da resmen kaldırıldı. Aslında, zenginlerden ve güçlülerden daha aşağı yasal ve sivil haklara sahip oldukları yerlerde, (teoride durum ne olursa olsun) köylüleri ekonomi-dışı zor altında çalıştırmak mümkündür; nitekim Eflak'ta, Endülüs'te ya da Sicilya'daki malikânelerde durum buydu. Çok sayıda Latin Amerika ülkesinde zorunlu iş hizmetlerine son verilmemişti; aksine, bu hizmetler öylesine yoğunlaşmıştı ki, buralarda serfliğin tasfiyesinden genel olarak söz etmek neredeyse olanaksızdır.* Ancak, zorunlu emek hizmetlerinin giderek Yerli olmayan toprak lordlarının sömürdüğü Yerli köylülerle sınırlı kaldığı görülmekteydi. Üçüncüsüyse, gördüğümüz gibi varlığını sürdürdü.

Kapitalizm öncesi (yani ekonomik olmayan) tarımsal bağımlılık biçimlerinin bu toptan kaldırılma nedenleri karmaşıktır. Bazı durumlarda açıkça

* *Yanacona, huasipungo* vs. gibi yerel terimlerle çeşitli biçimlerle tarif edilen bu tür yükümlülüklerin sürmesi, borç köleliği gibi işlevsel bakımdan benzer olan düzenlemelerle karıştırılmamalıdır; sözleşmeli emek ithali de kölelikle karıştırılmamalıdır. Her ikisi de resmi köleliğin ve serfliğin kaldırılmasını varsayar ve onu teknik olarak "serbest" bir sözleşme çerçevesi içinde yeniden yaratmaya çalışır.

siyasi etkenler belirleyici oldu. 1861'de Rusya'da olduğu gibi, 1848'de Habsburg İmparatorluğu'nda da özgürleşmeyi tayin eden unsur, (hiç şüphesiz bu da vardı ama) serfliğin köylülük arasında rağbet görmeyişinden çok, köylülüğün hoşnutsuzluğunu harekete geçirmek suretiyle etkili bir güç haline gelebilecek köylü–olmayan bir devrimden duyulan korkuydu. 1846'da Galiçya'daki, 1848'de Güney İtalya'daki, 1860'ta Sicilya'daki ve Kırım Savaşı'ndan sonraki yıllarda Rusya'daki tarım bunalımlarının gösterdiği gibi, köylü ayaklanması bir olasılık olarak hep vardı. Ama hükümetleri korkutan, kör köylü ayaklanmalarından çok –zira bunlar kısa ömürlüydü ve Sicilya'da olduğu gibi liberaller tarafından bile ateşle ve kılıçla bastırılabiliyordu[14]–, merkezi otoriteye karşı siyasi bir meydan okumanın arkasında köylülerin rahatsızlığının seferber edilmesiydi. Dolayısıyla, Habsburglar ulusal özerklik isteyen çeşitli hareketleri köylü temellerinden yalıtmaya çalıştı. Rus çarı da Polonya'da aynı şeyi yaptı. Köylülerin desteği olmadan tarım ülkelerinde liberal–radikal hareketlerin hiçbir anlamı yoktu, ya da en azından [hükümetler tarafından] idare edilebiliyorlardı. Gerek Habsburglar gerekse Romanoflar bunu biliyor ve buna uygun davranıyorlardı.

Ancak, ister köylülerden gelsin ister başkalarından, başkaldırı ve devrim, bazı örneklerde serflerin özgürlüklerini kazandığı tarihleri belirlemenin dışında pek az şey anlatır; köleliğin kaldırılması hakkındaysa hiçbir şey söylemez. Çünkü serflerin başkaldırılarından farklı olarak –en fazla Birleşik Devletler'de ortaya çıkan[15]– köle isyanları, görece seyrek karşılaşılan bir durumdu ve ondokuzuncu yüzyılda asla çok ciddi bir siyasi tehdit olarak görülmedi. O halde, serfliğin ve köleliğin kaldırılması yönündeki baskı ekonomik bir baskı mıydı? Belli ölçülerde kesinlikle evet. Geriye bakarak, köle ya da serf tarımının, özgür emeğin belirleyici olduğu tarımdan daha kârlı, hatta daha verimli olduğunu ileri sürmek, modern ekonometri tarihçilerine çok uygun gelmektedir.* Bu, son derece mümkündür ve savlar gerçekten güçlüdür. Ancak, kölelik ya da serflikten duyulan son derece haklı korkunun, hesaplarını ne kadar etkilediğini söyleyecek durumda olmasak da, dönemin muhasebenin ölçüt ve yöntemleriyle çalışanların, tam tersine inandıkları yadsınamaz bir gerçektir. Dahası, iş yaşamının sağduyusunu dile getiren bir demiryolu girişimcisi olan Thomas Brassey, serflik hakkında şu gözlemde buunmaktaydı: Köleci Rusya'daki ürün hasatı, İngiltere ve Saksonya'dakinin yarısıydı, diğer herhangi bir Avrupa ülkesinden ise azdı. Kölelik hakkındaki gözlemiyse şöyleydi: Öz-

* Bu savın, kölelikten yana olduğu açıktır; şimdiye dek serflik konusunda aynı ölçüde bir sav ileri sürülmemiştir.[16]

gür emekten daha az üretken olduğu ve satın alınması ya da yetiştirilmesi ve idamesi için gereken maliyetler düşünüldüğünde sanıldığından daha pahalıya geldiği "açıktı."[17] Tutkulu bir köle karşıtı olan bir yönetime raporlar gönderen Pernambuco'daki İngiliz konsolosunun hesabına göre, köle çalıştıran biri, köleleri satın almak için harcadığı sermayeyi faize yatırsa %12 daha fazla kazanırdı. Hatalı ya da değil, köle sahipleri dışında bu görüşlere yaygın olarak inanılmaktaydı.

Gerçekte, köleliğin gerilemekte olduğu kesindi ve (her ne kadar İngilizlerin baskısıyla uluslararası köle ticareti etkin bir biçimde sona ermiş olsa da –Brezilya 1850'de köleliği kaldırmayı kabul etti–) köle arzının azalmasının ve köle fiyatlarının yükselmesinin arkasında insancıl nedenler yoktu. Brezilya'ya ithal edilen Afrikalı sayısı, 1849'da 54.000'den 1850'lerin ortalarında neredeyse sıfıra indi. Köleliğin kaldırılmasından yana olanların savlarında çok sık yer almakla birlikte, dahili köle ticaretinin büyük bir rol oynamadığı görülmektedir. Dahası, köle emeğinden köle olmayan emeğe geçiş belirgindi. 1872'ye gelindiğinde Brezilya'daki özgür beyaz olmayan nüfus, köle nüfustan neredeyse üç kat fazlaydı ve katıksız Zenciler arasında bile bu iki grubun sayıları neredeyse eşitti. Küba'da kölelerin sayısı 1877'de yarı yarıya azalarak 400.000'den 200.000'e inmişti.[18] Hatta köle tarımının yapıldığı (şeker ekilen) en geleneksel bölgelerde bile yüzyılın ortalarından itibaren şeker fabrikalarında ortaya çıkan makineleşme, (her ne kadar Küba gibi şeker ekonomilerinde yaşanan patlama el emeğiyle üretim tekniklerine olan talepte de buna mukabil bir artışa neden olmuşsa da) ürünün işlenmesi sırasında emeğe duyulan ihtiyacı azalttı. Ancak, Avrupa'nın pancar şekerinin yarattığı şiddetli rekabet ile şekerkamışı üretiminde yüksek emek oranının varlığı ortadayken, emeğin maliyetini düşürme yönünde çok büyük baskılar söz konusuydu. Köle–plantasyon ekonomisinin, gerek makineleşmeye gerekse köle işçilere yapılan bu devasa çifte yatırımı kaldırması mümkün müydü? Bütün bu hesaplar, kölelerin, (en azından Küba'da) özgür emekten çok Irk Savaşı'nın (7. Bölüme bakınız) kurbanı olan Maya'nın Yukatan yerlileri arasından ya da yeni yeni dışarıya açılmaktan olan Çin'den toplanan sözleşmeli emekle ikame edilmesini teşvik etti. Ne var ki, bir sömürü biçimi olarak köleliğin, daha kaldırılmadan önce Latin Amerika'da gerilemekte olduğu ve 1850'den sonra bu emek biçimine karşı ekonomik davanın giderek güçlendiği kesin gibi görünmektedir.

Serfliğe gelince; ona karşı sürdürülen ekonomik dava hem geneldi hem de özgül. Genel açıdan şu açık gibi görünmekteydi: Bağlı köylülerin yaygınlığı, özgür emek gerektirdiği kabul edilen endüstrinin gelişmesini

engellemekteydi. O nedenle, serfliğin kaldırılması, özgür emeğin hareketliliğinin zorunlu bir önkoşuluydu. Öte yandan, 1850'lerde serfliği savunan bir Rus'un deyişiyle "üretimin maliyetinin dakik bir biçimde hesaplanmasına olanak vermediğine"[19] göre, serf tarımı ekonomik açıdan nasıl ussal olabilirdi? Yine, aynı durum, pazara yeterince ussal bir çeki düzen verilmesini de engellemekteydi.

Daha özgül olaraksa; gerek çeşitli gıda maddeleri ve hammaddeler için bir iç pazarın, gerekse bir ihracat (esas olarak tahıl) pazarının gelişmesi, serfliğin temellerini oydu. Hiçbir zaman ekstansif tahıl ekimine çok uygun olmamış Rusya'nın kuzey kesiminde köylü çiftlikleri, kenevir, keten gibi entansif ürünler üreten malikânelerin yerini aldı. Bu arada el sanatları da köylülüğe ayrıca bir pazar oluşturdu. Zorunlu iş hizmetlerini yerine getiren (ve daima bir azınlık oluşturmuş) serflerin sayısı azaldı. Zorunlu hizmetleri, toprak lordlarına ödedikleri pazar yönelimli olan para–ranta dönüştürdüler. Bakir bozkır steplerinin, çiftlik hayvanları için otlaklara, daha sonra da buğday ekilen topraklara dönüştürüldüğü boş güneyde, serfliğin büyük bir önemi yoktu. Toprak lordları, ihracat ekonomisini patlatmak için, daha iyi ulaşım olanaklarına, krediye, özgür emeğe ve hatta makinelere gerek duymaktaydı. Serflik, Romanya'da olduğu gibi Rusya'da da, esas olarak toprak lordlarının rekabetteki zayıflıklarını emek hizmetlerini yükseltmek suretiyle telafi edebildikleri ya da tahıl ihraç pazarında aynı yöntemi uygulayarak geçici olarak fiyat kırmayı umdukları yoğun bir köylü nüfusunun yaşadığı tahıl üreten bölgelerde varlığını sürdürmekteydi.

Ancak, özgür olmayan emeğe son verilmesi sürecine, yalnızca ekonomik hesaplama açısından bakılamaz. Burjuva toplumunun güçleri, basitçe ekonomik bakımdan istenir olmadıklarına inandıklarından ya da ahlaki nedenlerle değil, bireysel çıkarın özgürce izlenmesine dayanan bir pazar toplumuyla uyuşmaz göründükleri için köleliğe ve serfliğe karşıydılar. Bir bütün olarak köle sahipleri ve serf lordları ise, tersine, onlara kendi toplumlarının ve sınıflarının tam da temeli gibi göründüğü için bu sistemden yanaydılar. Kendilerini, statülerini tanımlayan köleler ya da serfler olmadan düşünmeleri olanaksızdı. Rus toprak lordları, toprağın onu işleyene ait olduğuna derinden inanan, ama aynı zamanda Tanrının temsilcilerine ve imparatora hiyerarşik bir bağlılık da gösteren bir köylülüğe karşı tek başına kendilerine belli bir meşruiyet sağlayan çara karşı ayaklanmadılar, zaten bunu yapamazlardı da. Aksine özgürleştirmeye [serfliğin kaldırılmasına] oldukça sert bir biçimde karşı çıktılar. [Serflikten] kurtuluş, dışarıdan ya da yukarıdan, üstün bir güç tarafından dayatıldı.

Gerçekten de, köleliğin kaldırılması/serflerin özgürleştirilmesi salt ekonomik güçlerin bir ürünü olsaydı, gerek Rusya'da gerekse Birleşik Devletler'de çok tatminkâr sonuçlar yaratması gerekirdi. Köleliğin ya da serfliğin marjinal bir öneme sahip olduğu ya da gerçekten 'ekonomi–dışı' olduğu –örneğin Kuzey ve Güney Rusya ya da Birleşik Devletler'in Güneybatısı ve sınır eyaletleri gibi– bölgeler, zaten çoktandır köleliğin/serfliğin kaldırılmasına hazırdı. Fakat, eski sistemin hüküm sürdüğü iç bölgelerde sorunlar hiç de kolayca halledilebilir cinsten değildi. Örneğin (Ukrayna'dan ve sınırdaki steplerden farkı olarak) silme Rus olan 'kara toprak' denilen eyaletlerde kapitalist tarımın gelişmesi yavaştı ve angarya, 1880'lerin sonlarına kadar hükmünü sürdürdü; bu arada (mera ve otlaklar pahasına, ve eski üç–ürün [üç ürünün dönüşümlü ekilmesi] sisteminin güçlenmesi gibi bir maliyetle) tarla ziraatinin yayılması, güneyde tahıl ekilen arazilerin çok gerisinde kaldı.* Kısacası fiziksel zorlama ekonomisine son vermenin saf ekonomik yararı tartışmalı niteliğini sürdürdü.

Eski köleci ekonomilerde bunu siyasi gerekçelerle açıklamak olanaksızdır; çünkü Güney fethedilmişti ve eski plantasyon aristokrasisi (daha sonra eski haline dönecek olsa da) en azından geçici olarak güçsüzleşmişti. Rusya'da toprak lordlarının çıkarları elbette dikkatle hesaba katılmış ve korunmuştu. Buradaki sorun, neden serflikten kurtuluşun, ne *gentry*, ne köylülük, ne de gerçekten kapitalist bir tarımsal gelecek açısından tatminkâr bir tarımsal çözüm ortaya koymamış olmasındadır. Her iki alanda da yanıt, kapitalist koşullar altında en iyi tarım biçiminin ve özellikle de büyük ölçekli tarımın biçiminin ne olduğuna bağlıdır.

Lenin'in sırasıyla 'Prusyalı' ve 'Amerikan' tarzı adını verdiği iki büyük kapitalist tarım değişkesi vardır: Kapitalist toprak lordu–girişimci tarafından emek kiralanarak işletilen büyük malikâneler ile çok daha küçük ölçekle olmakla birlikte yine kiralık emekle işletilmesi zorunlu olan çeşitli büyüklüklerde bağımsız ticari çiftlikler. Her ikisi de bir pazar ekonomisine işaret etmekle birlikte, daha kapitalizmin zafer kazanmasından önce büyük malikânelerin çoğu ürünlerinin büyük bölümünü satan üretici birimler olarak mevcutken**, özünde kendine yeterli üretim yapan köylü mülk-

* 1860'larla 1880'ler arasında kara toprak kuşağında ekilebilir dönüm miktarında ortalama artış %60 civarındaydı. Güney Ukrayna'da, aşağı Volga'da, Kuzey Kafkasya'da ve Kırım'da bu oran ikiye katlanmış, ama Kursk'ta, Ryazan'da, Orel'de ve Voronezh'de (1860 ile 1913 arasında) dörtte birden daha az artmıştı.[20]

** Bir malikânenin elbette üretici bir birim olması gerekmez. Gelirini, üzerindeki gerçek üretim birimlerini oluşturan toprak sahiplerinin ürettiği üründen pay ya da para veya ayni rant olarak da temin edebilir.

leri bu nitelikten uzaktılar. Bu anlamda, büyük malikâne ve plantasyonların ekonomik gelişme açısından üstünlükleri, teknik üstünlüklerinden, yüksek üretkenliklerinden, ölçek ekonomilerinden vs.den çok, pazar için tarımsal artık [fazla] üretmekteki alışılmadık yeteneklerinden ileri gelmekteydi. Rusya'nın büyük bölümünde ve geçimlik köylü tarımına geri dönen Amerika'nın kurtulmuş köylüleri arasında olduğu gibi köylülüğün 'ticaret öncesi' kaldığı yerlerde, malikâne bu üstünlüğünü korudu; fakat, eski köleler ya da serfler emeklerini kiralamaya mecbur olacak biçimde topraksız ya da az topraklı değilseler, köleliğin ya da serfliğin fiziksel zorlamaları olmadan malikânelerin emeğe el koyması bu kez çok daha zorlaştı.

Fakat, bütün olarak eski köleler (her ne kadar hayalini kurdukları '40 dönümle bir katır' kadar olmasa da) belli ölçülerde toprak sahibi oldular ve eski serfler de (topraklarının bir kısmını lordlara kaptırmış olsalar da) özellikle ticari tarımın genişlemekte olduğu bölgelerde* köylü olarak kaldılar. Dönem dönem yapılan yeniden adil toprak dağıtımları sayesinde varlığını sürdüren –hatta güçlenen– eski köylü komünleri, aslında köylü ekonomisini korudu. Bu yüzden toprak lordlarında, üretmekte zorlandıkları ürünün yerine ortakçılıklardan aldıkları kirayı geçirmek yönünde artan bir eğilim gözlendi. Tolstoy'un Kont Rostov'u ya da Çehov'un Madam Ranevskaya'sı gibi toprak sahibi Rus aristokrasisinin, toprak sahiplerinin, kendilerini öyle ya da böyle tarımsal kapitalist girişimciler haline dönüştürmelerinin, Walter Scott'un hayalini kurduğu *ante-bellum* [savaştan önce] plantasyon sahiplerine nazaran daha mümkün bir şey olup olmadığı tamamen başka bir sorundur.

Fakat, 'Prusya' yolu sistemli olarak izlenmediği gibi, 'Amerikan' yolu da sistemli olarak izlenmedi. Amerikan yolu, temelde nakit ürün üreten büyük bir girişimci köylü çiftçi yapısının yaratılmasına bağlıydı. Bunun için, büyüklüğü koşullara bağlı olarak değişen asgari bir mülk gerekmekteydi. Örneğin, İç Savaş'tan sonra Birleşik Devletler'in güneyinde "tecrübeler şunu göstermiştir ki, yıllık ürünü elli balyadan az olan bir yetiştiricinin bir kazanç sağlayıp sağlamadığı şüphelidir ... En az sekiz on balya yapamayan birinin yaşamda neredeyse hiçbir amacı ve yaşamını sürdürmesini sağlayacak hiçbir şeyi yoktur."[21] O nedenle, köylülüğün büyük bir bölümü, mülkleri izin verdiği oranda geçimlik tarıma bağlı kaldı; diğer durumlarda (öküzden ya da arabadan yoksun) yetersiz mülklerini takviye maksadıyla dışarıda çalışmak zorundaydılar. Köylülük içinde büyücek

* Fakat, kara toprak bölgesinin ortasında lordlara kaptırılan toprak miktarı küçüktü ya da hatta bazı kazançlar bile söz konusuydu.

bir ticari çiftçi grubunun ortaya çıktığına hiç kuşku yoktur –1880'lerde Rusya'da belirgin bir öneme sahip olmuşlardı–, fakat sınıf farklılaşmasının önünde –Birleşik Devletler'de ırkçılık, Rusya'da örgütlü köy topluluğunun süregelen varlığı gibi* – çeşitli engeller bulunmaktaydı ve tüccarların veya tefecilerin (ticari şirketlerin ve bankaların) dışında, kırda tam anlamıyla ticarileşmiş ve kapitalist sektörlere pek sık rastlanmıyordu

O nedenle, ne köleliğin kaldırılması ne de serflerin özgürleşmesi, 'tarım sorunu'na doyurucu bir kapitalist çözüm getirdi ve şayet Teksas ya da (Avrupa'da) Bohemya ile Macaristan'ın bazı bölgeleri gibi köle/serf ekonomisinin kenarında yer alan bölgelerde olduğu gibi, kapitalist bir tarımın gelişmesinin koşulları çoktandır mevcut olmasaydı, bunun başarılıp başarılamayacağı da kuşkuludur. Buralarda 'Prusyalı' ve\ya da 'Amerikan' sürecinin iş başında olduğunu görebiliriz. Büyük soylu malikâneleri, zaman zaman emek hizmetlerinin kaybını telafi eden ödemelerden gelen mali pompalamaların da yardımıyla** kendilerini kapitalist girişimlere dönüştürdüler. Çek topraklarında 1870'lerin başlarında bira fabrikalarının %43'üne, şeker fabrikalarının %65'ine ve içki imalathanelerinin %60'ına onlar sahipti. Burada, emek yoğun ürünlere yoğunlaşılması nedeniyle, sadece kiralık emek çalıştıran büyük malikâneler değil, büyük köylü çiftlikleri de gelişti***, hatta malikâneleri yakalamaya başladı. Macaristan'da bunlar baskın konumlarını korudular ve bütün topraksız serfler hiç toprağa sahip olamadan özgür oldular.[24] Yine de, köylülüğün, zengin, yoksul ya da topraksız biçiminde farklılaşması, 1846 ile 1869 arasında –yoksul insanın hayvanı olan– keçi sayısının ikiye katlanmış olmasının da gösterdiği gibi, gelişmiş Çek ülkesine damgasını vurmaktaydı (Öte yandan, tarımsal nüfusta kelle başına düşen sığır eti miktarı da iki katına çıktı; bu da, kentlerin gıda pazarının büyümekte olduğunu göstermekteydi).

Fakat, serfliğin uzun sürdüğü Rusya ve Romanya gibi fiziksel zorlamanın geçerli olduğu eski çekirdek alanlarda köylülük, (ırk ya da ulusallık tarafından bölündüğü yerler dışında) oldukça türdeş ve potansiyel bakım-

* Burada özgürleşme [serfliğin kaldırılması], köylülerin resmi hukuk alanından çıkarılması ve resmen kapitalizm için hiç elverişli olmayan geleneksel köylü yasasına tabi kılınması gibi –liberal bakış açısından paradoksal– bir sonuç yarattı.

** Çek topraklarında Schwarzenbergler telafi olarak 2.2 milyon, Lobkowitz 1.2 milyon, Waldsteinler ile Alois Lichtenstein yaklaşık birer milyon, Kinsky, Dietrichstein ve Colloredo-Mansfeld yaklaşık yarım milyon Gulden aldılar.[22]

*** Ondokuzuncu yüzyılın son üçte birinde, en azından Macaristan için, otlak söz konusu olduğunda bir Jochun (yaklaşık 0.6 hektar) için bir çalışma günü, çayır söz konusu olduğunda 6 iş günü, tahıl mahsulü için 8.5, mısır için 22, patates için 23, kök bitkiler için 30, bahçe için 35, şeker kamışı için 40, bağ için 120 ve tütün için 160 iş günü gerektiği tahmin edilmekteydi.[23]

dan devrimci değilse bile hoşnutsuz bir kitle olarak kaldı. Irksal baskının ve topraksızların bağımlılığının yarattığı basiretsizlik, bu insanların, Güney Amerika'nın Zenci köylüleri ya da Macaristan'ın ovalarındaki rençberler gibi sessiz kalmasına neden oldu. Öte yandan, geleneksel köylülüğün bir farkı varsa, o da özellikle komünal olarak örgütlendikleri yerlerde daha zorlu olmalarıydı. 1870'lerin Büyük Çöküntüsü, kırsal bölgelerde kargaşaya ve köylü devrimine giden yolu açtı.

'Daha ussal' bir özgürleşme biçimi sayesinde bu durumdan kaçınmak mümkün olabilir miydi? Kuşkuludur. Zira, kapitalist tarım için gerekli koşulların, ekonomi dışı zor ekonomisini kaldıran genel bir fermanla değil de, (bütün toprak mülkiyetini bireysel mülkiyete dönüştüren ve toprağı diğer her şey gibi serbestçe satılabilir bir mal haline getiren) genel bir burjuva liberalizmi yasası vazetmek gibi daha genel bir süreçle yaratılmaya çalışıldığı yerlerde de benzer sonuçlara rastlamaktayız. Bu süreç, kuramsal olarak yüzyılın yarısında zaten geniş bir biçimde uygulanmıştı (*Devrim Çağı*, 8. Bölüme bakınız); ama uygulamada, 1850'den sonra liberalizmin zaferiyle muazzam biçimde güçlendirildi. Bu, herşeyden önce eski komünal örgütlenmelerin parçalanması ve topluluğun ortak mülkü olan toprakların ya da kilise gibi ekonomik olmayan kurumların topraklarının [bireylere] dağıtılması ya da devredilmesi anlamını taşımaktaydı. Bu gelişme, en çarpıcı ve acımasız boyutuyla Latin Amerika'da (örneğin 1860'larda Juarez döneminde Meksika'da ya da diktatör Melgarejo [1866–71] döneminde Bolivya'da); fakat, aynı zamanda 1854 devriminin ardından İspanya'da; Piedmont'un liberal kurumları altında ülkenin birleşmesinden sonra İtalya'da ve, ekonomik ve hukuksal liberalizmin zafer kazandığı başka her yerde yaşandı. Liberalizm, hükümetlerin bu yönde hummalı bir gayret içersinde olmadıkları yerlerde bile gelişti. III. Napoleon (1863 tarihli Senatus–Consulte'de), müslümanların bütün haklarının Avrupalılar tarafından alınmasını sağlayacak bir önlem olarak 'mümkün ve uygun olduğu yerlerde' toprakta bireysel mülkiyet haklarının yerleştirilmesinin Müslüman topluluklara resmen kabul ettirilemeyeceğini bir türlü anlayamamış olsa da, Fransız yetkililer Cezayir'deki Müslüman uyrukları arasında komünal mülkiyeti korumak için bir şey yaptılar. Yine de bu, (1871 tarihli büyük ayaklanmanın ardından) yerlilerin mülklerine derhal Fransız yasalarına uygun bir statü kazandırılmasını öneren ('[Avrupalı] işadamlarıyla spekülatörler dışında hemen hiç kimseye yararı dokunmayan' bir önlem olan) 1873 tarihli Yasa gibi toptan bir kamulaştırmayı amaçlayan bir sözleşme değildi.[25] Resmi destek olsun olmasın, müslümanlar topraklarını beyaz göçmenlere ve arazi şirketlerine kaptırdılar.

Aç gözlülüğün bu tür kamulaştırmalarda önemli bir rolü oldu: Hükümetler, toprak satışlarından ya da başka gelirlerden kazanç sağladı; toprak lordları, göçmenler ya da spekülatörler, kolay ve ucuza malikâneler kapattılar. Ne var ki, toprağın serbestçe el değiştirebilir bir metaya dönüştürülmesinin ve us dışı bir geçmişin tarihsel olarak miadı dolmuş ya da satışı yasaklanmış komünal, dini yadigârlarının özel mülke dönüştürülmesinin tatminkâr bir tarımsal gelişme için tek başına bir temel oluşturabileceği kanaatini taşıyan yasa koyucuların, bu görüşlerinde samimi olmadıklarını düşünmek hakkaniyete sığmaz. Fakat, eline fırsat geçtiğinde bile mamur bir ticari çiftçiler sınıfına dönüşmeye yanaşmayan köylüler için böyle bir temel oluşturmadı (Çoğu kez oluşturmadı; zira, satışa çıkartılmış toprağı almaktan, hatta toprağın kamulaştırılmasına yol açan karmaşık yasal süreçleri anlamaktan bile acizlerdi). Belki 'latifundium'u –bu, siyasi söylencede üzeri kabuk bağlamış, belirsiz bir terimdir– güçlendirmemiş olabilir; fakat neyi güçlendirmiş olursa olsun, (eski ya da yeni) geçimlik üretim yapan köylü, ortak topraklara bağımlı marjinal köylü değildi ve ormansızlaşan ve erozyona uğrayan bölgelerde toprak da artık topluluğun denetiminde değildi.* Liberalleşmenin başlıca etkisi, köylü hoşnutsuzluğunun ağzını bilemek oldu.

Bu hoşnutsuzlukta yeni olan taraf, şimdi siyasi sol tarafından harekete geçirilebilir olmasıydı. Aslında Güney Avrupa'nın dışında kalan bölgelerde henüz harekete geçirilmiş değildi. Sicilya'da ve Güney İtalya'da 1860'ta patlak veren köylü ayaklanması, iliğine kadar halkın kurtarıcısı gibi görünen, ve radikal–demokrat, laik, hatta belli belirsiz 'sosyalist' olan bir cumhuriyete duyduğu inançla, azizlere, Bakire Meryem'e, Papa'ya ve (Sicilya dışında) Bourbon kralına şahsi inancı arasında hiç bir bağdaşmazlık yokmuş gibi görünen görkemli sarı saçları ve kızıl gömleğiyle Garibaldi'ye kendini bağladı. Güney İspanya'da cumhuriyetçilik ve (Bakuninci biçimiyle) Enternasyonal, hızla mesafe kaydetmekteydi: 1870 ile 1874 arasında hiçbir Endülüs kentinde doğru dürüst bir 'işçi topluluğu' bulunmuyordu[27] (Elbette Fransa'da solun hakim biçimi olan cumhuriyetçilik, 1848'den sonra belli kırsal bölgelerde iyice yer etmişti ve 1871'den sonra cumhuriyetçiliğin ılımlı biçimi, beli bir çoğunluk desteğine sahipti). 1860'larda Fenianlarla birlikte İrlanda'da da kırsal bir devrimci sol ortaya çıktı ve 1870'lerin sonlarıyla 1880'lerde zorlu Toprak Birliği'nde gözle görülür hale geldi.

* Raymod Carr, İspanya'da yüzyıl ortalarından itibaren "orman sorununun, yeniden canlanmacı yazında ana izlek konumuna geldiğine" işaret etmektedir.[26]

Rus popülistlerinin (9. Bölüme bakınız) 1870'lerde 'halka gitme'ye karar verdiklerinde farkettikleri gibi, Avrupa'da bile, devrimci olsun olmasın solun henüz köylülük üzerinde bir etki yaratmayı başaramadığı yığınla ülke vardı (Pratikte hepsi de bu kıtanın dışındaydı). Aslında sol, kentli, laik, hatta militanlık ölçüsünde kilise karşıtı (14. Bölüme bakınız) olduğu ve gerek taşranın sorunlarını takdir edemediği, gerekse kırsal 'geriliği' aşağıladığı ölçüde, köylülüğün ona karşı şüpheyle bakması ve hasmane bir tutum sergilemesi doğaldı. Militanlık ölçüsünde Hıristiyan karşıtı olan anarşistlerin İspanya'da ya da cumhuriyetçilerin Fransa'da kırsal alanda sağladıkları başarı istisnaiydi. Ancak bu dönemde, en azından Avrupa'da, Tanrısız ve liberal kentlere karşı kilise ve kral yanlısı eski moda köylü ayaklanmaları seyrekleşti. Hatta İspanya'daki ikinci Carlist Savaşı (1872–6), 1830'larda vuku bulan birincisinden çok daha dar kapsamlıydı ve neredeyse yalnızca Bask eyaletleriyle sınırlı kaldı. 1860'lardaki ve 1870 başlarındaki büyük patlama, yerini 1870 sonlarının ve 1880'lerin tarımsal çöküntüsüne bıraktığında, köyüleri artık siyasette muhafazakâr bir unsur olarak veri kabul etmenin de olanağı kalmadı.

Ancak, taşradaki yaşamın dokusu, Yeni Dünya'nın güçleri tarafından parçalanmaktan ne kadar uzak kalabildi? Yirminci yüzyıl sonlarından bakarak bu konuda bir yargıda bulunmak kolay değildir; zira, bu yüzyılın ikinci yarısında kırsal yaşam, tarımın bulunmasından bu yana yaşanmış en derin dönüşüme uğramıştı. Geriye bakıldığında, ondokuzuncu yüzyılın ortasında taşrada yaşayan insanların, eski bir gelenek içersine saplanıp kaldıkları (olsa olsa bir arpa boyu yol gittikleri) görülmektedir. Tabii ki bu bir yanılsamadır; fakat, belki spekülatif kazançlara ya da muhtemel fiyat değişikliklerine göre çiftliklerinde ve ürünlerinde değişiklik yapmaya hazır, makinelerle donanmış ve yeni moda posta sipariş kataloğuyla kent mallarını çoktandır satın almakta olan Amerika'nın batısındaki yerleşmeciler gibi yenilikçi tarımcılar dışında, bu değişimin kesin doğasının bugün ayırdına varmak zordur.

Ancak, taşrada iki değişiklik söz konusuydu. Artık demiryolları vardı. Artık, köylü çocuklar için yeni ve ikinci bir dil olan ulusal dilin öğretildiği, ve ulusal idareyle ve ulusal politikayla birleşerek köylülerin kişiliğini parçalayan ilkokullar vardı. 1875'te Normandiya'da Bray kontluğundaki köylerde, insanların tanınmasını sağlayan, özdeşleştikleri lakapların, hatta ilk adlarının gayrı resmi yerel versiyonlarının kullanılmasına tümüyle son verildi. Bu durum, "okullarında çocukların uygun isimler dışında başka isimler kullanmasına izin vermeyen öğretmenlerden" kaynaklanmaktaydı.[28] Muhtemelen ortadan silinmekten çok, yerel lehçe sayesinde,

yazılı olmayan kültürün özel ve gayrı resmi yeraltı dünyasına çekildiler. Ancak, taşradaki tam da bu okuryazar olan–olmayan ayrımı, değişmenin güçlü bir etkeni haline geldi. Harflerden bihaber *ümmiliğin* sözlü dünyasında ulusal dil ya da ulusal kurumlar (işleri gereği bu tür bilgileri bilmeleri gerekenler haricinde –ki tarım için bu pek nadir bir durumdu–) bir süre bir handikap yaratmadı; okuryazar bir toplumdaysa *ümmi*, tanımı gereği aşağıydı ve hiç olmazsa çocuklarını bu aşağı durumdan kurtarmak için çok güçlü bir saik bulunmaktaydı. 1849'da Moravya'daki köylü politikasının, Macaristan'ın devrimci önderi Kossuth'un (eski kral Svatopluk'un soyundan gelen) 'köylü imparator' II. Joseph'in oğlu olduğu ve büyük bir ordunun başında ülkeyi fethe hazırlandığı söylentisi biçimini alması doğaldı.[29] 1875'e gelindiğinde, Çek taşrasındaki politika daha incelikli terimlerle yürütüldü ve ulusun kurtuluşunu (eski olsun modern olsun) 'halkın imparatorları'nın farazi yakınlarından bekleyenler, bu politikayı kabul etmekte muhtemelen fazla bir sıkıntı çekmeyeceklerdi. Bu tarz düşünceler artık giderek, Orta Avrupalı köylülerin bile zamanın gerisinde gördüğü (aslında tam da bu dönemde popülist devrimcilerin, çarın tahtı üzerinde 'halkın hak iddiası' yoluyla –başarısız– bir köylü devrimi örgütlemeye çalıştıkları Rusya gibi) ümmi ülkelerle sınırlıydı.[30]

Batı ve Orta Avrupa'nın (özellikle protestan) kısımlarıyla Kuzey Amerika dışında, okuryazar taşralıların sayısı görece çok azdı.* Fakat, geri ve geleneksel olan bölgelerde bile iki tür taşralı tipi eski adetlerin temel payandasını oluşturmaktaydı: Yaşlılar ve kadınlar. 'Yaşlı cadı masalları', onlar aracılığıyla yeni kuşaklara geçiyor ve zaman zaman kentlilerin işine yarayacak şekilde halk hikâyelerini ve şarkılarını derleyenlerin eline ulaşıyordu. Ne var ki, değişmenin, kır yaşamına çoğu zaman kadınlar aracılığıyla girmiş olması, dönemin bir paradoksudur. İngiltere'de olduğu gibi, kimi zaman köylü kızlar köylü erkek çocuklardan daha fazla okuryazardılar (1850'lerde durumun böyle olduğu görülmektedir). Birleşik Devletler'de erkek kısmının kaba saba, şiddet düşkünü ve içkici adetlerine karşı –kent örneğine uygun 'şirin' evler, mobilyalar ve kitap okumak ile temizlik gibi– 'uygar adetler'i temsil edenler kesinlikle kadınlardı; bunu öğrenmek

* Örneğin 1860'ta İspanya'da bütün erkeklerin %75'inin, bütün kadınların da %89'unun; Güney İtalya nüfusunun %90'ının, hatta Lombardy ve Piedmont gibi en gelişmiş yerlerde halkın %57–59'u arasının (1865'te); Dalmaçya'da askerlik çağındaki erkeklerin (1870) %90'ının okuryazar olmadığı söylenmekteydi. Fransa'daysa tersine 1876'da köylü erkeklerin %80'i ve köylü kadınlarm %67'si; Hollanda'da askerlik çağındakilerin yaklaşık %84'ü –Hollanda ve Groningen eyaletlerinde %89–90'ı– okuryazardı; hatta oldukça düşük eğitimli Belçika'da askerlik çağındakilerin %65'ten fazlası hem okuyabiliyor hem de yazabiliyordu (1869). Uygulanan okuryazarlık ölçütleri şüphesiz son derece mütevazıydı.[31]

Huckleberry Finn'e (1884) pahalıya patlamıştı. Oğullarını 'daha iyi' olmaları için sıkıştıranlar, muhtemelen babalardan ziyade annelerdi. Ama 'modernleşme'nin belki de en güçlü faili, kentli orta ve alt orta sınıfların ev işlerini yapmak üzere kente göç eden genç köylü kızlardı. Aslında, gerek erkekler gerekse kadınlar için bu büyük çaplı köklerinden kopma süreci, kaçınılmaz olarak eski adetlerin temelini oyan ve yeni adetlerin öğrenildiği bir süreçti. Şimdi bu konuyu ele almamız gerekiyor.

11
İnsan Hareketleri

Kocasının nerede olduğu sorduk.
"Amerika'da" dedi.
"Ne yapıyor orada?"
"Çar gibi bir işi var."
"Ama bir Yahudi nasıl Çar olabilir?"
"Amerika'da her şey mümkün", diye yanıtladı kadın.

Scholem Alejchem,[1] yaklaşık 1900

Bana, ev hizmetlerinde İrlandalıların her yerde Zencilerin yerini almaya başladığı söylendi ... Bu, burada neredeyse evrensel bir kural; İrlandalı olmayan birinin hizmetçi olması çok zor.

A.H. Clough'dan Thomas Carlyle'ye, Boston, 1853[2]

I

Ondokuzuncu yüzyılın ortası, tarihteki en büyük göçün başlangıcına tanık olmuştur. Bu göçün bütün ayrıntılarıyla ölçülebilmesi olanaksızdır; çünkü var olduğu kadarıyla dönemin resmi istatistikleri, insanların (kırdan kentlere çıkış; bölgeler arasında ve kentten kente göç; okyanusların aşılması ve sınır bölgelerinden sızmalar; sürüler halinde kadın ve erkeğin, belirlenmesi bile güç yollardan gidip gelmeleri gibi) ülke içinde ya da ülkeler arasında gerçekleştirdiği bütün hareketleri yansıtmayı başaramamaktadır. Yine de, bu göçün çarpıcı bir biçimini yaklaşık olarak belgelemek mümkündür. 1846 ile 1875 arasında 9 milyonu aşkın insan (büyük bölümü Birleşik Devletler'e gitmek üzere) Avrupa'dan ayrıldı.[3] Bu rakam, Londra'nın 1851'deki nüfusunun dört katından fazlaydı. Bu rakam, önceki yarım yüzyılda topu topu bir buçuk milyon civarındaydı.

Nüfus hareketleriyle endüstrileşme birlikte gitti; çünkü dünyanın modern ekonomik gelişmesinin hem nöbetleşe çalışacak (yeni ve geliştirilmiş iletişim olanaklarıyla teknik olarak daha kolay ve ucuza sağladığı) muazzam sayıda insana ihtiyacı vardı, hem de kuşkusuz dünyanın çok daha büyük bir nüfusu kaldırabilmesini mümkün kıldı. Ele aldığımız dönemde

bu kitlesel ölçekte yurtsuzlaşma beklenmedik bir şey olmadığı gibi, (daha makul ölçülerde olmalarına karşın) önceleri de bazı göç hareketleri görülmüştü. Bu kitlesel göç, daha 1830'larda ve 1840'larda tahmin edilmekteydi (*Devrim Çağı*, 9. Bölüme bakınız). Yine de, o zamana dek canlı akmakta olan bir akarsuyun çok geçmeden bir sele dönüştüğü görüldü. 1845'ten önce Birleşik Devletler'e yılda yalnızca 100.000 kadar yabancı yolcu ayak basmaktaydı. Oysa 1846–1850 arasında yılda ortalama çeyrek milyon kişi, [ABD'ye gitmek üzere] Avrupa'dan ayrıldı; sonraki beş yılda yılda ortalama 350.000 kişi, sadece 1854'te en az 428.000 kişi Birleşik Devletler'e geldi; ve gerek göç veren gerekse alan ülkelerdeki ekonomik koşullara göre rakamlar değişmekle birlikte, göç, öncekinden çok daha büyük ölçekte varlığını sürdürdü.

Ne var ki, bu göç hareketleri muazzam olmakla birlikte, yine de sonraki ölçütlere göre mütevazı boyutlardaydı. Örneğin 1880'lerde ortalama her yıl 700.000 ile 800.000 arası, 1900'dan sonraki yıllarda da yılda 1 ile 1.4 milyon arasında Avrupalı göç etti. Dolayısıyla 1900 ile 1910 arasında, bu kitabın konusunu oluşturan bütün dönem boyunca Birleşik Devletler'e yapılan göçten çok daha fazlası gerçekleşti.

Göçün önündeki en belirgin sınırlama coğrafiydi. Afrika köle ticaretinin (şimdi yasadışı olan ya da İngiliz donanması tarafından boğazlanan) kalıntılarını bir yana bırakırsak, uluslararası göçmenlerin büyük bölümü Avrupalı, daha doğrusu bu dönemde Batı Avrupalı ve Almandı. Çinliler çoktandır, Han hanedanının doğduğu bölgenin dışına, imparatorluklarının kuzey ve orta sınır bölgelerine ve güneydeki kıyı bölgelerinden Güneydoğu Asya'nın sayısız adasına ve yarım adasına gitmekteydi (Tam sayısını vermek mümkün olmamakla birlikte, muhtemelen mütevazı boyutlardaydı). 1871'de Boğazlar'a (Malaya) yerleşen göçmen sayısı yaklaşık 120.000 idi.[4] Hintliler, 1852'den sonra makul sayılarda komşu Burma'ya göç etmeye başladılar. Köle ticaretinin yasaklanmasının yarattığı boşluk, belli ölçülerde koşulları biraz daha iyi olan Hindistan'dan ve Çin'den getirilen 'sözleşmeli' emekle doldurulacaktı. 1853 ile 1874 arasında yüz yirmi beş bin Çinli Küba'ya geldi.[5] Bunlar, Guyana'da ve Trinidad'ta Hint diasporasını kuracaklardı; Küba'da, Peru'da ve İngiliz Karayipleri'nde daha küçük Çin kolonileri bulunmaktaydı. Daha maceracı Çinlilerse, Pasifik Amerikası'nın cazibesine kapıldılar ve buralarda, yerel gazetecilerin, çamaşırcılar, aşçılar (altına hücum sırasında San Francisco'da Çin lokantası kurmuşlardı*) hakkındaki şakalarına, yerel demagogların

* Boston *Bankers Magazine*'nin gözlemine göre "bu yerdeki en iyi lokantalar, Çiçek Ülkesi'nden gelen maceraperestlerce işletilmekteydi."[6]

ekonomik durgunluk dönemlerinde ırksal dışlama sloganlarına konu oldular. Hızla büyümekte olan dünya ticaret filosunun büyük bölümünü, arkalarında beyaz olmayan küçük gruplar bırakarak belli başlı uluslararası limanlardan geçen 'Hintli' denizciler oluşturmaktaydı. Almanların coğrafi üstünlüğünü (1860'larda gerilimli tartışmalara neden olan bir konuydu) dengeleyebilecekleri umuduyla Fransızlar sömürge birlikleri oluşturdular ve bu yolla ilk kez başkalarının Avrupalı bir çevreye girmelerine neden oldular.*

Kıtalararası kitlesel göç, Avrupalılar arasında bile birkaç ülke halkıyla (bu dönemde büyük ölçüde İngilizler, İrlandalılar ve Almanlarla, 1860'lardan itibaren küçük sayılarının ardında muazzam demografik dranajlarını gizleyen Norveçlilerle ve İsveçlilerle) sınırlıydı (Danlılar asla aynı boyutta göç etmediler). Örneğin Norveç, nüfus artışının üçte ikisini Birleşik Devletler'e gönderdi ve onları sadece nüfus fazlasını ülke dışına gönderen talihsiz İrlandalılar geride bırakmaktaydı: 1846–7'deki Büyük Kıtlık'tan sonra bu ülke, düzenli olarak her on yılda nüfus kaybına uğradı. İngilizler ve Almanlar, net nüfus artışlarının sadece yaklaşık %10'unu ülke dışına göndermiş olmalarına karşın, mutlak rakamlarla bakıldığında bu yine de çok büyük bir gruptu. 1851 ile 1880 arasında 5.3 milyon civarında insan, İngiliz Adaları'ndan ayrıldı (Bunlardan 3.5 milyonu Birleşik Devletler'e, 1 milyonu Avustralya'ya, yarım milyonu da Kanada'ya gitti); bu, şimdiye kadar dünyadaki en büyük okyanus aşırı göç olayıydı.

İleride Amerika kıtasının büyük kentlerini adeta istila edecek olan Güney İtalyanlar ve Sicilyalılar, bu dönemde doğdukları yoksul köylerden henüz yeni yeni çıkmaya başlamışlardı; Katolik olsun Ortodoks olsun Doğu Avrupalılar, büyük ölçüde yerlerinde kalmaya devam ediyordu. Sadece Yahudiler, o zamana dek dışlanmış oldukları taşradaki kentlere, oradan da daha büyük kentlere sızıyor ya da akın ediyordu.** Rus köylüleri (gerçi 1880'lerde yerleşmenin az çok tamamlandığı Rusya Avrupası'nın steplerine büyük sayılar halinde göç etmiş olsalar da), 1880'den önce Sibirya'nın açık alanlarına yeni yeni göç etmeye başladılar. Çekler, güneye, Viyana'ya giderken, Polonyalılar 1890'dan önce Rhur maden bölgesine yerleşmeye henüz başlamışlardı. Amerika'ya büyük Slav, Yahudi ve İtalyan göçü 1880'lerde başladı. İspanyol dünyasında adım başı rastlanan Galiçyalılar ve Basklılar gibi başıboş azınlıklar haricinde uluslararası göçmenler, genellikle İngiliz Adaları'ndan, Amanya'dan ve İskandinavya'dandı.

* Bu dönemde İngilizlerin kurduğu yerli birlikler, yine orada kullanılmak üzere ezici oranda Hindistan'dan ya da İngiliz yönetiminin Londra'daki değil Hindistan'daki bürolarının faaliyet alanına giren dünyanın benzeri bölgelerinden oluşturuldu.

** Macar kentleri Yahudi yeleşmelerine ancak 1840'ta açıldı.

Avrupalıların çoğu köylü olduğundan, göçmenler de öyleydi. Ondokuzuncu yüzyıl, taşralıları yerlerinden yurtlarından eden dev bir makine gibiydi. Çoğu kentlere gitti; daha doğrusu, geleneksel işlerini bırakarak, yabancı, ürkütücü, ama sınırsız umut vaat eden yeni dünyalara, (gerçi göçmenlerin bakırdan fazlasına dokundukları yoktu ama) taşı toprağı altın kentlerin yeni dünyasına yollarını aramaya gittiler. Göç ve kentleşme süreçlerinin aynı olduğu tam olarak doğru değildir. Çok az göçmen grubu, bilhassa Birleşik Devletler'in Büyük Göller bölgesine giden Almanlar ve İskandinavlar veya Kanada'ya ilk yerleşen bazı İskoç göçmen grupları, arkalarında bıraktıkları yoksul köylerinin yerine daha iyisini koyabildiler; 1880'de Birleşik Devletler'deki yabancı göçmenlerin sadece %10'u tarımla uğaşıyordu ve çoğu da 'büyük olasılıkla' çiftçi değildi; zira bir gözlemcinin de belirttiği gibi, "sadece bir çiftlik ve gerekli araçları almak için gereken semaye miktarı"[7] 1870'lerde 900 doları bulmaktaydı.

Yine de, köylülerin bir kez daha yeryüzünün dört bir yanına dağılmaları göz ardı edilebilecek bir olgu olmamakla birlikte, bu durum tarımdan çıkışları kadar çarpıcı değildi. Göç ve kentleşme el ele gitti ve ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında göç denince akla ilk gelen (Birleşik Devletler, Avustralya, Arjantin gibi) ülkelerdeki kentsel yoğunluk oranı, İngiltere ile Almanya'nın endüstrileşmiş bölgeleri dışında, başka her yeri geride bırakmaktaydı (1890'a gelindiğinde batı dünyasının en büyük yirmi kenti arasında, Amerika'dan beş, Avustralya'dan bir kent bulunmaktaydı). Belki bu kez göç akışı (özellikle İngiltere'de) kentlerden kentlere olsa da, kadınıyla erkeğiyle insanlar yine kentlere aktılar.

Göç, ülke içiyle sınırlı kaldığında, ortaya yeni teknik sorunlar çıkmadı. Çoğu durumda fazla uzağa gitmediler ya da gitseler bile, kente giden yollar, daha önce akrabaları ve komşuları (uzun zamandır Orta Fransa'dan Paris'e gidip giden ve Paris'teki inşaat işlerine paralel olarak sayıları artan, 1870'ten sonra kalıcı göçmenlere dönüşen mevsimlik inşaat işçileriyle seyyar satıcılar) tarafından kim bilir kaç kez tepilmişti.[8] Bir meselde dendiği gibi, imanlarını Montparnasse Gar'ında bırakan ve kentin genelevlerine sermaye olan Bretonluları Paris'e taşıyan demiryolu gibi, teknoloji de zaman zaman yeni yollar açmaktaydı. Paris'in en bilinen fahişeleri olan Lorraineli kızların yerini Bretonlu kızlar almıştı.

Kadın göçmenler, kendileri gibi taşralılarla evleninceye ya da kente özgü başka bir işe geçinceye kadar büyük oranda evlerde hizmetçi olarak çalıştılar. Ailelerin, hatta evli çiftlerin göç etmesi sık rastlanan bir durum değildi. Erkekler, geldikleri yerlerde yaptıkları geleneksel işleri kentlerde de sürdürdüler: Cardiganshireli Galliler gittikleri her yerde sütçülük yaptı;

Auvergnatlılar gaz ticareti yaptı; vasıflı veya girişimci olanları, daha çok gıda ve içki ticaretinde olmak üzere küçük işler çevirdiler. Bunun dışında, yabancısı olmadıkları, özel beceriler gerektirmeyen iki büyük iş kolunda çalıştılar: İnşaat ve taşımacılık. 1885'te Berlin'de gıda nakliyatıyla uğraşan kişilerin %81'i, inşaatçıların %83.5'i ve taşımacılık yapanların %85'ten fazlası Berlinli değildi.[9] Geldikleri yerde belli bir zanaat öğrenmemiş olup da nadir olarak daha vasıflı el işlerinde çalışma fırsatı bulanların durumu kentli yoksullardan daha iyiydi. Etiyle teriyle çalışanların ve olağan yoksulların oluşturduğu çirkef çukurlarının en berbat bölümünü göçmenlerden çok yerliler doldurmaktaydı. Ele aldığımız dönemde başkentlerin çoğunda henüz fabrika üretimine geçilmemişti.

Endüstriyel üretimin büyük bölümü –özellikle madencilik ve tekstil alanında– henüz küçük ölçekliydi. Tekstil haricinde kadın göçmenlere erkekler kadar bir talep söz konusu olmadığı gibi, erkek göçmenlerin bulduğu işler de neredeyse tanımı gereği vasıfsız ya da düşük ücretli işlerdi.

Sınırların ve okyanusların ötesine yapılan göç ise ortaya karmaşık sorunlar çıkardı. Bu sorunlar, göçmenlerin çoğunlukla dillerini bilmedikleri ülkelere gitmelerinden kaynaklanmamıştır (Zaten ele aldığımız dönemde bu birincil bir özellik değildi). Gerçekten de, İngiliz Adaları'ndan gelen göçmenlerin büyük çoğunluğu dil konusunda fazla bir sorunla karşılaşmazken, Orta ve Doğu Avrupa'nın çok uluslu imparatorluklarında bir avuç iç göçmen bu tür sorunlarla karşılaştı. Ancak, dili bir yana koyarsak, göçün kronik bir aidiyet sorunu yarattığına şüphe yoktur (5. Bölüme bakınız). Yeni bir ülkeye gelen biri, eski ülkesiyle bağlarını kopartmalı mıydı, ayrıca bunu yapmayı istiyor muydu? Ülkesinin sömürgesine yerleşmiş, örneğin eski ülkesini 'evi' olarak düşünerek Yeni Zelanda'da ve Cezayir'de İngiliz ya da Fransız olarak yaşamayı sürdürebilen kişiler için böyle bir sorun yoktu. Bu sorun en vahim haliyle, göçmenlere kucak açan, ama akıl sahibi her yurttaş Amerikalı olmayı isteyeceğinden, mümkün olduğunca çabuk İngilizce konuşan Amerikalı yurttaşlar haline gelmeleri için onlara baskı yapan Birleşik Devletler'de yaşandı.

Yurttaşlık değiştirmek, elbette insanın eski ülkesinden kopması anlamına gelmiyordu. Tam tersine. Kendisini oldukça soğuk bir biçimde karşılayan yeni ve yabancı bir çevrede –'Bilinmeyen'e karşı duyulan yabancı düşmanlığı, 1850'lerde ülkeye aç İrlandalıların akın edişine yerli Amerikalıların verdiği bir karşılıktı– benzerlerine sokulan tipik bir göçmen, doğal olarak kendisine tanıdık gelen, yardım görebileceği yegâne insani düzenek olan hemşerilerine dayanmaktaydı. Ona İngilizcenin ilk formel

cümlesi diye "düdük çalıyor, acele etmeliyim"i* öğreten Amerika, bir toplum değil para kazanma aracıydı. İlk kuşak göçmenler, yeni yaşam tekniklerini öğrenmeye ne kadar gayret etseler de, eski yaşam tarzlarından, kendileri gibi insanlardan, daha yeni ayrıldıkları eski ülkelerinin anılarından destek alarak kendilerini gettolara kapattılar. İçi gülen İrlandalı gözlerin, Birleşik Devletler'in kentlerinde modern halk müziğini bir iş haline getiren ikinci sınıf bohem yazarlara çok para kazandırması tevekkeli değildi. Hatta, Birleşik Devletler'de paranın alabileceği (ki paranın alamayacağı neredeyse hiçbir şey yoktu) her şeye sahip New York'un zengin Yahudi bankerleri (Guggeriheimlar, Kuhnlar, Sachlar, Seligmannlar ve Lehmannlar) bile, Viyana'daki Wertheimsteinların kendilerini Avusturyalı, Berlin'deki Bleichroederlerin Prusyalı, hatta Londra'daki ve Paris'teki, İngiltere'deki ve Fransa'daki uluslararası Rothschildlerin bile kendilerini İngiliz ve Fransız olarak görmelerine benzer bir yoldan Amerikalı değildiler henüz. Almanca konuşuyor, yazıyor ve düşünüyorlardı; çocuklarını okumak üzere genellikle eski ülkelerine gönderiyor, Almanların derneklerine üye oluyor ve onları mali yönden destekliyorlardı.[11]

Fakat göç, çok daha temel maddi güçlükler yarattı. İnsanlar gidilecek yeri ve oraya gidildiğinde ne yapılacağını kendileri keşfetmek zorundaydı. Norveç'in fiyordlarından Minnesota'ya, Green Lake kontluğuna; Pomerania'dan ya da Brandenburg'dan Wisconsin'e, Kery'deki bir kasabadan Chicago'ya kapağı atmaları gerekiyordu. Özellikle İrlanda'daki kıtlık yıllarının ardından okyanusu güvertede geçmenin şartları –ölümcül değilse bile– ürkütücü olmasına karşın, maliyetler karşılanamayacak gibi değildi. 1885'te Hamburg'tan New York'a göçmen tarifesi 7 dolardı (Southampton–Singapur arası yemekli ticari sınıf deniz yolculuğu 1850'lerde 110 dolarken 1880'lerde 68 dolara inmişti).[12] Yol ücretlerinin düşük olmasının nedeni, ne sadece alt sınıflardan yolcuların hayvanlardan daha iyi şartları hak ettiklerine inanılmaması (bereket versin ki onlardan daha az yer işgal ediyorlardı) ne de (hatta) iletişim olanaklarındaki iyileşmelerdi. Neden ekonomikti. Göçmenler yararlı yüklerdi. Pek çok insan için, gemiye binilecek limana –Le Havre, Bremen, Hamburg ve hepsinden önce

* Bu cümle, Polonyalı işçilere İngilizce öğretmek amacıyla hazırlanmış Uluslararası Hasatçılar Birliği'nin bir broşüründen alınmadır. Birinci Ders'in sonraki cümleleri şöyledir:

Beş dakika süreyle düdük çalıyor. İşe gitme vaktidir. Girişteki panodan fişimi alıp bölüm panosuna asıyorum. Elbiselerimi değiştiriyorum, artık çalışmaya hazırım. İşe başlama düdüğü çalıyor. Öğlen yemeğimi yiyorum. O zamana kadar bir şey yemek yasak. Beş dakikada bir düdük çalıyor. İşe gitmeye hazırım. Düdük duruncaya kadar çalışıyorum. İşten ayrılmadan önce etrafı temizliyorum. Eve gitmeliyim.[10]

de Liverpool– kadar yapılan yolculuk, okyanusu geçmekten daha pahalıya çıkıyordu büyük olasılıkla.

Amerika'da ya da Avustralya'da kazandıkları yüksek ücretlerin bir bölümünü biriktirerek ülkelerindeki yakınlarına göndermek kolay olsa da, para çok yoksul olanların erişebileceği bir nesne değildi. Gerçekte, yabancı ülkelerden yapılan havalelerin büyük bir kısmını bu tür ödemeler oluşturmaktaydı; çünkü göçmenler korkunç birer tasarrufçuydu, yeni ülkelerinde büyük harcamalar yapmıyorlardı. Yalnızca İrlandalılar, 1850'lerin başlarında yılda 1 ila 1.7 milyon doları ülkelerine gönderdiler.[13] Ne var ki, yakınların yardımcı olamadığı noktada bu işten maddi çıkar sağlayan bir dolu aracı işadamı devreye giriyordu. Bir yanda emeğe (ya da toprağa*) talebin büyük olduğu, öte yanda geldikleri ülkenin koşullarından bihaber insanların bulunduğu yerde, taşaronların ve vekillerin ortaya çıkması kaçınılmazdır.

Bu insanlar kazançlarını, gemilerini doldurma telaşındaki şirketlerin ambarlarına insanları hayvan gibi istiflemekle; boş topraklarını iskâna açmakta çıkarı olan kamu otoritelerine ve demiryolu şirketlerine; maden sahiplerine, demirci ustalarına ve kaba işlerde çalıştırılacak adam arayan diğer iş sahiplerine adam bularak sağladılar. Henüz Atlantik'i bile geçmeden, Orta Avrupa'dan Le Havre'ye ya da Kuzey Denizi üzerinden ve sisli Pennine vadilerinden Liverpool'a kadar yabancı bir kıtanın yarısını geçmek zorunda kalan çaresiz insanların kuruşlarıyla zengin oldular. Plantasyonlarda çalışmak üzere gemilerle yola çıkan Hintliler ve Çinliler haricinde, bu dönemde kiralık emek ve borçlu serflik gibi uç durumlar pek söz konusu olmadığından, bu aracıların göçmenlerin cehaletlerinden ve çaresizliklerinden yararlandıklarını varsayabiliriz (Ancak bu, örneğin çok sayıda İrlandalının –gerekmediği halde– Yeni Dünya'da iş bulma ayrıcalığından yararlanmak için eski ülkelerindeki kimi 'dostlar'a para ödemedikleri anlamına gelmez). Bütün olarak alındığında, 1840'ların sonlarında yaşanan salgın hastalıklardan sonra yolculuk şartları belli ölçülerde denetlenmekle beraber, göçe aracılık eden kişileri kontrol etmek olanaksızdı. Arkalarında hatırı sayılır bir kamuoyu desteği bulunmaktaydı. 19. yüzyıl ortalarında burjuvazi, kıtada hâlâ aşırı bir yoksul nüfus bulunduğuna inanmaktaydı. Bunların ne kadarı gemilerle yurtdışına çıkarsa, hem burjuvazi için (çünkü durumları düzelecekti), hem de arkada kalanlar için (çünkü emek pazarı rahatlayacaktı) o kadar iyiydi. Hayır dernekleri, hatta sendikalar, yoksulluk ve işsizlikle başa çıkmanın tek uygulanabilir yolu olarak klientlerine ve üyelerine

* Örneğin Wisconsin, Princeton'daki bir Alman nalbant, satın aldığı çiftlikleri taksitle göç eden hemşerilerine satmıştı.[14]

göç etmeleri için para verdiler. Ayrıca, ele aldığımız dönemde İngiltere ve Almanya gibi en hızlı endüstrileşen ülkelerin aynı anda büyük insan ihracatçısı olmaları da haklı olduklarını kanıtlar gibiydi.

Ancak bu sav yanlıştı. Bir bilanço çıkarıldığında, dışarıya insan gönderen ülkelerin ekonomisi, onları sürmektense çalıştırmakla daha fazla yarar sağlayabilirdi. Öte yandan, Yeni Dünya'nın ekonomileri eski dünyadan sürülen bu göçmen işçilerden ölçülemez yararlar sağladı. Tabii göçmenlerin kendileri de. Birleşik Devletler'de geçirdikleri en kötü yoksulluk ve sömürü dönemi, ele aldığımız dönemin sonlarında yaşandı.

İnsanlar neden göç ettiler? Büyük oranda ekonomik nedenlerle, yani yoksul olduklarından. 1848'den sonraki zulüme rağmen siyasi ve ideolojik mülteciler (gerçi, bir ara Birleşik Devletler'de Almanca yayın yapan basının yarısını, aralarındaki radikaller ellerinde bulunduruyor ve bunu sığındıkları ülkeleri suçlamak amacıyla kullanıyorlar olsalar da) 1849–54'te bile kitlesel göçün küçük bir bölümünü meydana getirmekteydi.[15] Devrimci enerjilerini köle karşıtı kampanyalara kaydıran ideolojik olmayan göçmenler gibi, onların halk tabakası da kısa bir süre sonra yurtdışına yerleşti. Çoğu zaman oldukça yadırgatıcı olabilen faaliyetlerini sürdürebilmek için daha fazla özgürlük isteyen dini mezheplerin hicreti, önceki yarım yüzyılla karşılaştırıldığında muhtemelen daha az öneme sahipti. Belki de bunun nedeni yalnızca, çok eşliliğe yatkınlıkları bir takım sorunlara yol açan İngiliz ya da Danimarkalı Mormonların kıçlarını görmekten hazzetmeseler de, orta Victoria dönemi hükümetlerinin bu türden ortodoksilere karşı sert görüşler beslememesidir. Doğu Avrupa'da bile Yahudilerin kitleler halinde göç etmelerine neden olan etkin anti–semitik kampanyalar henüz ufukta görünmüyordu.

İnsanlar içerideki kötü şartlardan kurtulmak ya da dışarıda daha iyi şartlarda yaşamak için mi göç ettiler? Bu konuda uzun ve anlamsız tartışmalar oldu. Göç edenlerin zenginlerden çok yoksullar olduğuna ve geleneksel yaşam koşulları zorlaştığı ya da imkânsızlaştığı oranda göç ettiklerine kuşku yoktur. Örneğin Norveç'te göçe daha yatkın olanlar, fabrika işçilerinden çok el işçileriydi; yelkenlilerin buharlılar karşısında gerilemesi üzerine denizciler, yelkenli gemilerin yerini benzinle çalışan teknelerin almasıyla da balıkçılar göç ettiler. Köklerinden kopma fikrinin hâlâ pek çok insana yabancı ve ürkütücü geldiği bu dönemde, insanları bilinmeyene doğru itmek için afeti andıran bir gücün gerekli olduğuna hemen hiç kuşku yoktur. Yeni Zelanda'dan yazan Kentli bir rençber, sendikanın kendisini işten çıkarmasına şükrettiğini söylüyor; zira, şimdi koşulları çok daha iyidir, başka bir yere gitmeyi düşünmemektedir.

Buna karşın kitlesel göç, sıradan insanların yaşamlarının bir parçası haline geldikçe ve Kildare kontluğundaki her çocuk, Avustralya'da ya da Birleşik Devletler'de bir yeğen, amca ya da kardeş sahibi oldukça, köklerini bırakmak da, sadece yazgısal bir güce değil, yaşam seçeneklerinin değerlendirilmesine dayanan –geri dönülmesi mümkün– sıradan bir seçim halini aldı. Avustralya'da altın bulunduğuna ya da Birleşik Devletler'de işin bol, ücretin dolgun olduğuna dair haberler geldikçe göç de hızlandı. Oysa Birleşik Devletler ekonomisinin vahim bir çöküntüyle karşılaştığı 1873'ten sonraki yıllarda göç azaldı. Yine de, ele aldığımız dönemin ilk büyük göç dalgasının (1845–54), özünde, o yıllarda Atlantik ötesine yapılan bütün göçün %80'ini sağlayan İrlanda ve Almanya'da toprak üzerindeki nüfus baskısından ve açlıktan kaçıştan kaynaklandığına hiç kuşku yoktur.

Göçün kalıcı da olması gerekmiyordu. Oranını bilemesek de, göçmenlerin bir bölümü, ülke dışında küpünü doldurup zengin ve saygın bir biçimde doğdukları köye dönmeyi hayal ediyorlardı. Dikkate değer bir bölümü –yüzde 30-40'ı–, tam tersi bir nedenle olsa da (ya Yeni Dünya'yı sevmediklerinden ya da orada yerleşemediklerinden) gerçekten de böyle yaptı. İletişim araçları geliştikçe, emek pazarı, özellikle de özel vasıflara sahip olanlara duyulan talep, bütün endüstri dünyasını kapsayacak biçimde yayıldı. Bu dönemin İngiliz zanaatkâr birliği önderlerinin listesi, Birleşik Devletler'de ya da denizaşırı başka yerlerde kısa bir süre çalışmış olan insanlarla doludur. Gerçekten de, İtalyan ya da İrlandalı rençberlerin ya da demiryolcuların geçici ve mevsimlik işler için bile okyanusu aşmaları mümkün hale geldi.

Aslında göçteki bu kitlesel artış, içinde hatırı sayılır miktarda kalıcı olmayan –geçici, mevsimlik ya da sadece göçebe– bir hareket barındırmaktaydı. Kendi başına alındığında, bu tür hareketlerde yeni bir yan yoktu. Rençber, avare seyyah, göçebe tamirci, çerçi, arabacı ve celep, Endüstri Devrimi'nden önce yeterince biliniyorlardı. Buna karşın yeni ekonominin kaydettiği hızlı ve dünya ölçeğindeki genişleme, bu tür seyyahların yeni türlerine ihtiyaç gösteriyor, dolayısıyla da yaratıyordu.

Bu genişlemenin simgesi olan demiryolunu düşünün. Demiryolu girişimcileri dünyanın her yanını dolaştılar ve (çoğunluğu İngiliz ve İrlandalı olan) ustabaşıları, vasıflı işçileri ve seçkin bir emekçi kitlesini de beraberlerinde götürdüler; kimi zaman temelli olarak yabancı ülkelere yerleştiler, çocukları ikinci kuşak İngiliz–Arjantinli oldular;* zaman zaman da günü-

* Hint demiryollarında, orta ve üst sınıflarla karşılaştırıldığında karışmaya daha az gönülsüz bakan İngiliz işçilerle Hintli kadınlardan olma Avrasyalılar görev almaktaydı büyük oranda.

müzün (sayıları çok daha az) petrolcüleri gibi, ülkeden ülkeye dolaştılar. Her yere demiryolu yapıldığından mutlaka yerli emek gücüne bel bağlamaları gerekmiyordu, ama dünyanın her köşesindeki büyük inşaat projelerinde hâlâ tanımlayıcı bir unsur olarak varolan (İngiltere'de 'navvy'ler olarak bilinen) bir göçebe topluluğu ortaya çıktı. Endüstrileşmiş ülkelerin çoğunda bu kimseler, iyi ücret karşılığında kötü koşullarda çok çalışmaya ve en ufak bir gelecek kaygısı duymadan kazandıklarını aynı hızla içkiye ve kumara yatırmaya hazır marjinal ve başıboş insanlar arasından çıkıyordu. Tıpkı, denizciler için her zaman başka bir gemi, ameleler için biri bittiğinde başlayacak bir başka büyük inşaatın olması gibi. Bütün saygıdeğer sınıfları allak bullak eden endüstrinin sınır boylarındaki bu özgür insanlar, gayri resmi erkeklik folklorunun bu kahramanları, (onlardan daha fazla para kazansalar da ve onların geleceğe ilişkin umutlarından yoksun olsalar da) gemiciler, madenciler ve altın arayıcılarıyla aynı rolü oynadılar.

Daha geleneksel olan tarım toplumlarındaysa, bu seyyar inşaatçılar kırsal yaşamla endüstriyel yaşam arasında önemli bir köprü oluşturdular. Mevsimlik rençberlere benzer biçimde, onlar adına sözleşme şartlarını konuşan ve komisyonunu alan seçilmiş bir reisin önderliğinde düzenli gruplar ve ekipler halinde örgütlenmiş İtalyan, Hırvat ya da İrlandalı yoksul köylüler, kasaba, fabrika ya da demiryolu yapımcılarına emeklerini sunmak üzere kıtaları ya da okyanusları aştılar. Bu tür göçler, 1850'lerden itibaren Macar ovalarında da kendini gösterdi. Daha az örgütlü olanlar, köylülerin yüksek verimliliğine ve büyük disiplinine (veya uysallığa) hınç besliyorlardı ve daha düşük ücretlerle çalışmaya hazırdılar.

Ne var ki, bu durum, aynı anda gelişmiş ülkelerde (ya da daha kesin bir dille, Eski ve Yeni Dünyalar arasında) var olan önemli bir ayrımı gözlemlemeden, Marx'ın kapitalizmin 'hafif süvarileri' adını verdiği şeyin ortaya çıkışına dikkati çekmek için yeterli değildir. Ekonomik genişleme her yerde bir 'sınır boyu' yarattı. Normal bir insan ömrünün yarısı kadar bir zamanda (1858–95) nüfusu 3.500'den yaklaşık 96.000'e yükselen Almanya'daki Gelsenkirchen gibi bir maden kasabası, bazı bakımlardan Buenos Aires'in ya da Pennsylvania'nın endüstri merkezlerini andıran bir 'Yeni Dünya' idi. Fakat, bütün olarak Eski Dünya'da gezgin bir nüfusa duyulan ihtiyaç, büyük limanlar ve deyim yerindeyse tembel ve uyuşuk bir kitlenin (büyük kentler gibi) geleneksel merkezleri dışında, nispeten daha ılımlı ve arada sırada akışkanlık gösteren bir nüfusla karşılandı. Bunun nedeni şu olabilir: Eski Dünya'nın üyeleri, yapılaşmış bir topluma ait belli bir tür topluluğun üyesiydiler ya da çok geçmeden böyle bir

topluluğa kök salabilirlerdi. Oysa, gerçekten hiçbir bağı olmayan, oradan oraya dolaşan bireylerin oluşturduğu grupların varlıklarını hissettirdikleri ya da en azından daha göze battıkları yerler, denizaşırı ülkelerde yerleşim alanlarının sınır boylarında yer alan, insanların çok seyrek olarak yaşadıkları ve yer değiştiren işçi gruplarına ihtiyaç duyulan yerlerdi. Eski Dünya, sığırtmaçlar ve celeplerle doluydu, ama (Avustralya'daki muadilleri olan gezgin koyun kırkıcıları da, hinterlantta yaşayan diğer kır emekçileri de yerel olarak güçlü bir söylen yaratmış olmalarına karşın) hiçbiri Amerikan 'kovboyları' kadar ilgi çekmemişti.

II

Göç, yoksullar için karakteristik bir yolculuk biçimiydi. Orta sınıf ve zenginler içinse, özellikle demiryolu, buharlı gemiler ve yeni bir boyut ve hız kazanan posta hizmetleri sayesinde turizm, yolculuk biçimiydi (Dönemimizin bir yeniliği olan manzaralı posta kartları, bu seyahat biçiminin temel bir parçasıydı). 1869'da Uluslararası Posta Birliği'nin kurulmasıyla bunlar, uluslararası ölçekte bir sisteme kavuşturuldu. Kentlerdeki yoksullar, esas olarak zorunluluktan, seyrek olarak da (yürüyerek yapılanlar –kendi kendilerini geliştiren Victoria dönemi sanatçılarının özyaşam öyküleri, devasa kır yürüyüşleriyle doludur– ve kısa dönemler haricinde) zevk için yolculuk ediyorlardı. Kırdaki yoksulların yolculuktan aldıkları zevk, pazarda mal satmaktan ve panayırlarda eğlenmekten ibaretti. Aristokratlarsa, faydacı olmayan amaçlarla, ama modern turizmle hiç ilgisi olmayan biçimlerde seyahat ediyorlardı. Soylu aileler, hizmetçilerden ve eşyalarını taşıyan araçlardan oluşma küçük bir ordu halinde belli mevsimlerde düzenli olarak kentlerdeki evlerinden sayfiyelerine gidiyorlardı (Prens Kropotkin'in babası, karısını ve kölelerini askeri düzende uygun adım dışarı çıkarırdı). Bir süreliğine toplum yaşamına girmeliydiler (1867 tarihli *Guide de Paris*'te, Latin Amerikalı bir ailenin on sekiz araba eşyayla geldikleri anlatılmaktadır). Kısmen bu kurumun yeni yeni gelişmekte olmasından, kısmen de soyluların hanlarda konaklamaya tenezzül etmemelerinden dolayı, genç soyluların geleneksel Büyük Turu'nun, kapitalizm çağının turizminin olağan görünümü olan Grand Hotel'le bile henüz ortak bir yanı bulunmuyordu.

Endüstri kapitalizmi, keyif amaçlı yapılan iki yeni yolculuk biçimi yarattı: Burjuvazi için turizm ve yaz tatilleri ile İngiltere gibi belli ülkelerde kitlelerin yaptığı mekanikleşmiş günlük geziler. Her ikisi de, tarihte ilk kez çok sayıda insanın ve yükün karada ve denizde düzenli ve güvenli

yolculuk etmelerini olanaklı hale getirdiği için buhar gücünün ulaşıma uygulanmasının ürünüydü. Daha ücra bölgelerde haydutların saldırılarına hedef olan posta arabalarından farklı olarak demiryolları, –Amerika'nın batısı dışında– İspanya ve Balkanlar gibi tekinsizliğiyle nam salmış yerlerde bile tehlikelerden uzaktı.

Buharlıyla yapılan gezileri hariç tutarsak, günlük toplu geziler, 1850'lerin, daha kesin olarak, (indirimli ücret uygulayarak demiryollarının teşvik ettiği, sayısız yerel derneğin, kilisenin ve cemaat üyelerinin örgütlediği) olağanüstü sayıda ziyaretçiyi Londra'daki mucizevi işleri görmeye çeken 1851 tarihli *Great Exhibition*'ın bir yaratısıydı. İsmi, sonraki yirmi beş yılda örgütlü turizmle birlikte anılan Thomas Cook, meslek yaşamına bu tür geziler düzenleyerek başladı, daha sonra 1851'de bunu büyük bir iş haline getirdi. Sayısız Uluslararası Serginin (2. Bölüme bakınız) her biri, bir turist ordusunu kendine çekti ve yeniden inşa edilen başkentler taşraya örnek oldu. Bu dönemdeki kitle turizmi hakkında söylenecek pek fazla bir şey yoktur. Küçük 'hediyelik eşya' endüstirisini besleyen, modern ölçütlere göre büyük cefa gerektiren kısa gezilerle sınırlıydı. Genelde, ve herhalükârda İngiltere'de demiryolları şirketleri, hükümetin zorlamalarına rağmen üçüncü sınıf yolculuklara itibar etmiyorlardı. 1872'ye kadar ayaktakımı, İngiliz demiryolu yolcularının yarısını bile oluşturmuyordu. Aslında, düzenli olarak yapılan üçüncü sınıf yolculuklar arttıkça, özel trenle yapılan geziler de önemlerini yitirdi.

Ne var ki, orta sınıf, yolculuk işini daha ciddiye aldı. Sayısal bakımdan bu seyahatlerin en önemlisi, ailece çıkılan yaz tatilleri ya da her yıl yapılan kaplıca ziyaretleriydi. Ondokuzuncu yüzyılın üçüncü çeyreğinde –İngiltere'nin sahillerinde ve kıtanın dağlarında– bu tür mesire yerlerinde dikkate değer gelişmeler oldu. Biarritz, –III. Napoleon'un himayesiyle ve İzlenimci ressamların Normandiya sahillerine gözle görülür bir ilgi göstermeleri sayesinde– daha 1860'larda çok moda olmuştu, ama kıta burjuvazisi henüz tuzlu suya ve güneşe ısınamamıştı. 1860'ların ortalarında orta sınıflar arasında gözlenen tatil patlaması, gezinti yerlerinin, iskelelerin ve başka güzelliklerin bulunduğu İngiliz kıyılarının dönüşmesine ve toprak sahiplerinin, o zamana dek ekonomik olmayan kayalık ve kumluk yerlerden şaşırtıcı kazançlar elde etmelerine yol açtı. Bunlar, orta ve alt sınıflara ait görüngülerdi. Bir bütün olarak işçi sınıfının deniz kıyısı ziyaretleri, 1880'lere kadar fazla önem kazanmadı; soylular ve kibarlar ise (Fransız şair Verlaine'nın kendini bulduğu) Bournemouth'a ya da (Turgenyev ile Karl Marx'ın nefes aldıkları) Ventnor'a gitmeyi nadiren uygun bir yaz etkinliği olarak görüyorlardı.

Kıtadaki kaplıcalar moda yerler olmaktan henüz uzaktılar (İngiltere'dekiler daha yeni yeni adlarını duyuruyordu); o nedenle lüks oteller, kumar salonları ve genelevler gibi müşterilerinin gereksinmelerine uygun başka tür eğlenceler sundular. Vichy, Spa, Baden–Baden, Aix–les–Bains, ama hepsinden önce Habsburg monarşisinin büyük uluslararası kaplıcaları Gastein, Marienbad, Karlsbad vs., ondokuzuncu yüzyıl Avrupası için, Bath'in onsekizinci yüzyıl İngilteresi için taşıdığı anlama sahipti; yani, ya nahoş mineral sulardan içmek ya da hayırsever bir sağlık despotunun denetiminde çamur banyosu yapmak gibi nedenlerle mazur gösterilen moda yerlerdi.* Ancak karaciğer rahatsızlıkları, her sınıftan insanın ortak derdiydi. Kaplıca suları, ikbal ve sağlıktan yeme içme şevkleri azmış aristokrat olmayan zenginleri, orta sınıf meslek sahiplerini kendine çekiyordu. Dr. Kugelmann, Dr. Marx olarak oldukça sarp bir yer olan *Kurtaxe*'ye tırmanmaktan kurtulabileceğini fark edinceye kadar tanınmamak için kendini otel kayıtlarına 'ticaretle uğraşan biri' olarak yazdıran Karl Marx gibi kuraldışı orta sınıf üyelerine de Karlsbad'ı önermekteydi.[16] 1840'larda, sade kır ortamında böyle birkaç yer ortaya çıkmıştı (1858 sonlarında *Murray's Guide*, Marienbad'ı "görece yeni bir yer" olarak tanımlıyor ve Gastein'de sadece iki yüz oda bulunduğunu belirtiyordu). Ama 1860'larda buraları büyük gelişme gösterdiler.

Sommerfrische ile *Kurort*, normal burjuvalar içindi; gelenekçi Fransa ve İtalya, her yıl yaşanan sinirlilik halinin bugün bile hâlâ bir burjuva kurumu olduğunu doğrulamaktadır. Bünyeleri hassas olanlara, ılıman güneş banyosu almaları, yani kışları Akdeniz'de geçirmeleri tavsiye ediliyordu. Côte d'Azur, Cannes'da bugün bile heykeli bulunan radikal siyasetçi Lord Broughham tarafından keşfedildi; Rus soylularıyla Rus orta sınıfının buranın en yağlı müşterileri haline gelmelerine karşın, Nice'deki 'Promenade des Anglais' adı, bu boş toprakları paralı boş zaman sahiplerine kimlerin açtığını göstermektedir. Monte Carlo, 1866'ta Hôtel de Paris'i kurdu. Süveyş Kanalı'nın açılmasının, özellikle de Nil üzerine demiryolu yapılmasının ardından, Mısır, kuzeyin nemli yazlarına ve kışlarına sağlıkları elvermeyenlerin uğrak yeri oldu; üstelik iklimi, egzotizmi, eski kültür anıtlarını ve (bu dönemde henüz gayrı resmi olmakla birlikte) Avrupa egemenliğini biraraya getirmek gibi de bir üstünlüğü vardı. Yorulmak bilmeyen gezgin Baedeker, ilk gezi rehberini 1877'de bu ülkede yazdı.

* Dönemin diplomasisindeki rolleri, bu yerlerin durumunu göstermeye yeter. Napoleon, Bismarck ile Biarritz'de ve Cavour ile Plombières'de biraraya geldi ve Gastein'de bir Anlaşma imzalandı: Pek çok diplomatik konferansın ön adımları, 1890–1940 arasında göllerde ya da sahil bölgelerinde atıldı.

Sanat ve mimarlık gibi nedenler dışında, yazları Akdeniz'e inmek, güneşe ve yanık tene tapan bir çağ olan yirminci yüzyılın ortalarına dek yine de bir çılgınlık olarak kabul edildi. Ancak, Rus İmparatoriçesinin himayesinde kurulmuş Napoli ve Capri gibi iki kent, yazın sıcağında katlanılabilir yerlerdi. 1870'lerde yerel fiyatların makul düzeyde olması, turizmin ilk evrelerine işaret etmektedir. Elbette, ister sağlıklı ister hasta olsunlar, zengin Amerikalılar –daha ziyade eşleri ve kızları–, (ele aldığımız dönemin sonlarında milyonerlerin, çoktan yazlarını sert New England kumsallarının yakınındaki Xanadus alışveriş merkezinde geçirme alışkanlığı edinmiş olmalarına karşın) Avrupa kültür merkezlerini mesken tuttular. Sıcak ülkelerdeki zenginlerse kapağı dağlara attılar.

Bununla birlikte, iki tatil türünü birbirinden ayırdetmek gerekir: Yaz olsun kış olsun, gidilen yerde uzun süre kalmak üzere yapılan tatillerle, giderek daha pratik ve hızlı olmaya başlayan geziler. Romantik manzaralı yerler ve kültür anıtları her zaman çok sayıda insanı kendine çekmiş olmakla birlikte, 1860'larda İngilizler (her zaman olduğu gibi bu işte de öncü onlardı), fiziksel idmana duydukları tutkuyu, ileride kayağı bir kış sporu haline getirecekleri İsviçre'nin dağlarına taşıdılar. 1858'de bir Alpler Klübü kuruldu ve Edward Whymper, 1865'te Matterhorn'a tırmandı. Cazip doğal dekorlar arasında yapılan bu ağır etkinlikler, her ne hikmetse özellikle Anglo–Sakson aydınlarla liberal eğilimli meslek sahibi kimseler arasında taraftar buluyordu (Sert ve yakışıklı yerli rehberlerin bununla bir ilgisi olsa gerekti); öyle ki dağcılık, Cambridgeli akademisyenlerin, yüksek memurların, okul yöneticilerinin, filozofların, iktisatçıların ve tümüyle Alman olmalarına karşın Latin hayranı aydınların, uzun kır yürüyüşleriyle birlikte karakteristik etkinlikleri arasına girdi. Daha az faal gezginlere gelince, onlar adımlarını Thomas Cook'a ve dönemin yoğun gezi kitaplarına (giderek turistlerin incili durumuna gelen türün öncüsü İngiliz *Murray's Guides* ile bugün birkaç dilde yayınlanan Alman *Baedekers*'e) uydurdular.

Bu geziler ucuz değildi. 1870'lerin başlarında iki kişinin Londra'dan Belçika, Ren Vadisi, İsviçre ve Fransa'ya yapacakları altı haftalık bir gezinin –ki bu, belki bugün bile standart gezi rotasıdır– tutarı 85 dolar civarındaydı ya da o günlerde saygın bir yaşam sürdürmeye uygun bir gelir olarak görülen haftada 8 dolar kazanan birinin gelirinin kabaca yüzde yirmisini oluşturmaktaydı.[17] Böyle bir tutar, iyi kazanan vasıflı bir İngiliz işçinin yıllık gelirinin dörtte üçünden fazla tutmaktaydı. Aklında demiryolu şirketleri, oteller ve gezi kitapları bulunan bir turistin tuzu kuru orta sınıftan olduğu açıktır. Bunlar, Nice'teki mobilyasız evlerin kirasının 1858 ile

1876 arasında yılda 64 dolardan 100 dolara yükselmesinden hiç kuşkusuz şikayetçi olan, hizmetçilerin yılda 24–30 dolar almasını bir skandal olarak gören insanlardı.[18] Fakat, yine şunu rahatlıkla söyleyebiliriz, bu insanlar bu fiyatları rahatlıkla karşılayabilecek kişilerdi aynı zamanda.

Bu durumda, 1870'lerin dünyası, tamamen göçün, yolculuğun ve nüfus akışının egemen olduğu bir dünya mıydı? Yeryüzünde yaşayan insanların çoğunluğunun hâlâ doğdukları yerde yaşayıp öldükleri ya da daha kesin bir ifadeyle, hareketlerinin, Endüstri Devrimi'nden önceki hareketlerinden daha büyük veya farklı olmadığı kolayca unutulmaktadır. Dünyada daha devingen ve göçebe halklardan çok, Fransızları andıran insanların sayısı kesinlikle daha fazlaydı (1861'de Fransızların yüzde 88'i doğdukları yöreden hiç ayrılmamışlardı –örneğin Lot bölgesindekilerin yüzde 97'si doğdukları bölgede yaşamlarını sürdürüyorlardı).[19] Ancak insanlar yavaş yavaş palamarları çözüyor, babalarından görmedikleri, hatta akıllarına bile gelmeyen şeylerle yaşamaya alışıyorlardı. Ele aldığımız dönemin sonlarına gelindiğinde göçmenler, sadece Avustralya gibi ülkelerin ve New York, Chicago gibi kentlerin değil, Stockholm, Christiania (şimdiki Oslo), Budapeşte, Berlin ve Roma gibi kentlerin (yüzde 55–60'ını), Paris ile Viyana'nın (yaklaşık yüzde 65'ini) önemli bir çoğunluğunu oluşturmaktaydı.[20] Kentler ve yeni endüstri bölgeleri, göçmenleri kendilerine doğru çeken mıknatıs gibiydi. Onları orada nasıl bir yaşam bekliyordu?

12
Kent, Endüstri ve İşçi Sınıfı

Bugün ekmeğimizi bile
buharla, türbinle pişiriyorlar,
çok yakındır
makineyle yedirmeleri de

Trautenau'da iki mezarlık var
biri yoksullar, öteki zenginler için
mezarda bile yoksulun şeytanı
dengi değil onların.

Trautenau Wochenblatt'ta yer alan bir şiir, 1869[1]

Eskiden bir gezgin zanaatkâra 'işçi' dense kavga çıkardı ... Oysa şimdi işçi dedikleri ustalar üst tabakalardan; hepsi de işçi olmak istiyor.

M. May, 1848[2]

Yoksulluk sorunu; ölüm, hastalık, soğuk ya da buna benzer doğal bir olaydır. Yoksulluk da doğal olaylar da nasıl durdurulur, bilemiyorum.

William Makepeace Thackeray, 1848[3]

I

Yeni göçmenlerin ya da yeni kuşakların bir endüstri ve teknoloji dünyasına girdiklerini söylemek malumu ilamdır, fakat kendi başına açıklayıcı değildir. Bu nasıl bir dünyaydı?

Öncelikle bu dünya, kendi endüstri sektörünün kaydettiği muazzam ilerlemenin dönüştüreceği kadar fabrikalardan, işverenlerden ve proletaryadan oluşan bir dünya değildi. Kentleşme ve bizzat endüstrinin yayılması göz alıcı değişiklikler ortaya çıkarmış olmasına karşın, bunlar kendi başına kapitalizmin etkisinin bir boyutu değildi. 1866'da Bohemya'nın tekstil merkezi olan Reichenberg (Liberec), toplam üretiminin yarısını hâlâ elle çalışan dokuma tezgâhlarında gerçekleştiriyordu (Geçerken belirtelim, bugün Reichenberg'deki tekstil üretiminin büyük bölümü birkaç büyük fabrikaya bağımlıdır). Endüstriyel örgütlenmesi, son küçük dokumacıları da 1850'lerde kapitalist işe katmış olan Lancashire'dan daha az gelişmiş olmakla birlikte, endüstriyel olmadığını söylemek de gerçekçi bir iddia olmaz. 1870'lerin başlarında şeker üretiminde yaşanan patlama sırasında Çek ülkesindeki şeker fabrikalarında sadece 40.000 işçi çalışmaktaydı. Ama bu durum, Bohemya'da şeker pancarı ekilen toprakların 1853–4

(4.800 hektar) ve 1872–3 (123.800 hektar) arasında yirmi kat artmış olmasından çok, yeni şeker endüstrisinin etkisini göstermektedir.[4] İngiltere'de trenle yolculuk edenlerin sayısının 1848 ile 1854 arasında neredeyse ikiye katlanarak 58 milyondan 108 milyona yükselmesi ve bu arada demiryolu şirketlerinin navlundan kazandıkları gelirin neredeyse iki buçuk kat artması, bu rakamlarda örtük olarak var olan endüstri mallarının ya da iş amaçlı yolculukların tam yüzdesinden daha önemlidir.

Yine de, karakteristik yapısı ve düzeni bakımından endüstrinin ve kentleşmenin –hızla büyüyen kentlerdeki yaşamın–, yeni yaşamın en çarpıcı biçimlerini oluşturdukları kesindir; yeniydi, çünkü varlıklarını sürdüren yerel işler ve kasabalar bile, arkalarında uzun erimli değişiklikler gizliyordu. Bizim ele aldığımız dönemden birkaç yıl sonra (1887) Alman profesör Ferdinand Toennies, her toplumbilim öğrencisinin artık yakından bildiği bir çift kavram arasında, *Gemeinschaft* (cemaat) ile *Gesellschaft* (bireylerden oluşan bir toplum) arasında bir ayrım yaptı. Bu ayrım, sonraki jargonda 'geleneksel' ve 'modern' adı verilecek toplumlar arasında başkalarının yaptığı –örneğin Sir Henry Maine'nın toplumun ilerlemesini 'statüden sözleşmeye' diye özetlerken yaptığı– diğer ayrımları andırmaktadır. Ancak önemli olan şudur: Toennies çözümlemesini, köy topluluğuyla kentli toplum arasındaki ayrıma değil, eski moda kasabayla kapitalist kent, "ticaret kasabasıyla, ticaretin üretken emeğe hakim olduğu fabrika kenti" arasındaki farklılığa dayandırmaktadır.[5] Bu bölümün konusunu, bu yeni çevre ve yapısı oluşturacaktır.

Kent, gerçekten de (demiryolunu bir yana koyarsak) endüstri dünyasının en göze çarpan dış simgesiydi. Kentleşme, 1850'den sonra hızını artırdı. Yüzyılın ilk yarısında yıllık kentleşme oranı, (gerçi Belçika'da da hemen hemen aynı düzeye varmıştı ama) yalnızca İngiltere'de 0.20 düzeyini geçiyordu.* Fakat 1850 ile 1890 arasında Avusturya–Macaristan, Norveç ve İrlanda bile bu oranı tutturdu; Belçika ile Birleşik Devletler 0.30 ile 0.40, Avustralya ile Arjantin 0.40 ile 0.50 arasında, (hâlâ bir boy önde giden) İngiltere ile Galler ve Saksonya yılda 0.50'nin üzerinde bir kentleşme oranı gösterdiler. İnsanların kentlerde yoğunlaşmasının, "bu yüzyılın en dikkate değer toplumsal görüngüsü"[7] olduğunu söylemek, malumun ilamı olacaktır. Yine de, bizim ölçütlerimizle ılımlı bir orandı bu; yüzyılın sonunda ancak bir düzine kent, İngiltere'nin ve Galler'in 1801'deki kentsel yoğunluk oranına ulaşmıştı. Ancak 1850'den sonra (İskoçya ve Hollanda dışında) hepsi bu düzeyi tutturdu.

* Bu, dönemin aralarında yıllar bulunan ilk ve son nüfus sayımları arasında kentli nüfusun düzeyindeki yüzde kaymasını göstermektedir.[6]

Örneğin Berlin, Viyana ve St. Petersburg gibi Orta ve Doğu Avrupa'nın (son derece büyük olan) bazı başkentlerinin aynı zamanda büyük imalat merkezlerine dönüşmelerine karşın, bu dönemde tipik endüstri kasabası, dönemin ölçütleriyle bile orta büyüklükte bir kentti. 1871 yılında Oldham'da 83.000, Barmen'de 75.000, Roubaix'de 65.000 kişi yaşamaktaydı. Endüstrioncesi dönemin eski ünlü kentleri, yeni üretim tarzlarına fazla çekici gelmiyordu; o yüzden, tipik yeni endüstri bölgelerinin ortaya çıkışı, genel olarak ayrı ayrı köylerin küçük kasabalara, küçük kasabaların da daha büyük kasabalara dönüşmesi biçiminde bir yol izliyordu. Çoğu zaman nehir vadilerine sıra sıra dizilmiş fabrika bacaları, demiryolu hatları, üzerlerine atılmış renksiz tuğlalar ve kasvetli perdelerin oluşturduğu yeknesaklık onlara belli bir tutarlılık kazandırmakla beraber, yirminci yüzyılın bütünlüklü endüstri bölgeleri gibi değillerdi. Buralarda yaşayanların pek azı, daha henüz tarlalara yürüme mesafesindeydi. Batı Almanya'nın Cologne ve Düsseldorf gibi endüstrileşmiş büyük kentleri, 1870'lere kadar, ürünlerini serbestçe pazara getiren civar bölgelerdeki köylüler tarafından beslenmekteydi.[8] Bir anlamda endüstrileşmenin şoku, Sheffield'ta olduğu gibi, siyah, yeknesak, kalabalık ve harap yerleşkelerle, onların hemen yanı başındaki rengârenk çiftlikler, yeşil tepeler; "her yanı bu gezegende bulunabilecek en büyüleyici kırlarla çevrili ... gürültülü, isli, iğrenç yerler"[9] arasındaki keskin karşıtlıkta yatmaktadır.

Yeni endüstrileşmekte olan bölgelerdeki işçilerin, (gerçi giderek ortadan kalkıyor olsalar da) tarımdan tamamen kopmamalarını sağlayan şey budur. 1900'lere kadar Belçikalı madenciler işten arta kalan zamanlarını, mevsimi geldiğinde patates tarlalarında –ya da gerekirse yıllık 'patates grevi'nde– geçiriyorlardı. Kuzey İngiltere'de bile kentli işsizler, yazları yakınlardaki çiftliklerde rahatlıkla iş bulabiliyordu: 1859'da Pedihamlı (Lancashire) dokumacıların grevini, hasatçılar destekledi.[10]

Büyük kent –diyelim yarım milyonu aşkın insanın yaşadığı oraya buraya dağılmış birkaç metropol dahil, bu dönemde nüfusu 200.000'i aşan yerleşme* –, içinde çok sayıda fabrika barındırsa da bir endüstri merkezi değil, yığınla insanı kendine çeken ve böylece daha da şişen ticaret, ulaşım, yönetim ve çeşitli hizmetlerin buluştuğu bir merkezdi. Sakinlerinin

* 1870'lerin ortasında Avrupa'da bir milyon ve üstü dört kent (Londra, Paris, Berlin, Viyana), yarım milyonun üzerinde altı kent (St Petersburg, İstanbul, Moskova, Glasgow, Liverpool, Manchester) ve 200.000'in üzerinde yirmi beş kent bulunduğu sanılıyordu. Bunlardan beşi İngiltere'de, dördü Almanya'da, dördü İtalya'da, üçü Fransa'da, ikisi İspanya'da ve birer tane de Danimarka, Macaristan, Hollanda, Belçika, Rus Polonyası'nda, Romanya'da ve Portekiz'deydi. Kırk bir kentte 100.000'den fazla insan yaşıyordu; bunlardan dokuzu Birleşik Krallık'ta, sekizi Almanya'da bulunuyordu.[11]

büyük bölümü, çok sayıda hizmetçi dahil –bu oran Paris'te şaşırtıcı bir biçimde küçük olmasına karşın, neredeyse her beş Londralıdan biri bu durumdaydı (1851)– şu ya da bu biçimde işçiydi.[12] Yine de, çok büyük yerler olmaları, çok büyük sayıda ve oranda (gerek Londra'da gerekse Paris'te yüzde 20 ile 23 arası) orta ve alt sınıf barındırmalarını sağlıyordu.

Bu tür kentler olağanüstü bir hızla büyüdüler. Viyana, 1846'da 400.000'den 1880'de 700.000'e, Berlin 378.000'den (1849) neredeyse bir milyona (1875), Paris 1 milyondan 1.9 milyona, Londra 2.5 milyondan 3.9 milyona (1851–81) çıktı; fakat bu rakamlara Chicago ve Melbourne gibi denizaşırı ülkelerdeki kentler dahil değildir. Ancak kentin biçimi, imgesi ve yapısı da, gerek (özellikle Paris'te ve Viyana'da) siyasi güdülerden hareketle yapılan inşaatlar ve yeniden planlama faaliyetlerinin, gerekse kâr için yanıp tutuşan özel girişimin baskısı altında değişikliğe uğradı. Her iki kent de, zorunluluklarını esef duyarak kabul etmekle birlikte, nüfusun çoğunluğunu oluşturan kentli yoksulların varlığından hoşnut değildi.

Kent planlamacılarına göre yoksullar kamu açısından bir tehlikeydi; toplum huzurunun bozulmasına uygun zemin oluşturan toplandıklar yerler, sokaklarla ve caddelerle küçük parçalara ayrılmalı ve kalabalık mahallelerde yaşayanlar, açıkça belirlenmemiş, fakat muhtemelen daha sıhhi ve kesinlikle daha tehlikesiz olan yerlere dağıtılmalıydı. Bu aynı zamanda, çevre yollarını ve demiryolu hatlarını gayrı menkul bedellerinin düşük ve itirazların güçsüz olduğu teneke mahallelerden geçirmek isteyen demiryolu şirketlerinin de yaydığı bir fikirdi. Ayrıca, müteahhitlere ve emlakçılara göre, yeni uzmanlaşmış işlerden, alışveriş yerlerinden, mazbut evlerden, orta sınıflar için yapılmış dairelerden ve gelişmekte olan banliyölerden elde edilen zengin avantalarla karşılaştırıldığında, yoksullar kazanç getirmeyen bir piyasaydı. Yoksullar, zenginlerin terk ettiği kent merkezindeki eski mahalleleri doldurmaktaydı; diğer durumlarda, yoksulların evlerini, küçük (çoğu zaman zanaatkârlardan bile ufak) spekülatör müteahhitler ya da Almanya'da 'kiralık barakalar' (*Mietskasernen*) olarak bilinen yığma bloktan evler yapan müteahhitler yapmaktaydı. 1866 ile 1874 arasında Glasgow'da yapılan evlerin dörtte üçünde yalnızca bir ya da iki oda bulunmaktaydı; buraları bile tıka basa doluydu.

O nedenle ondokuzuncu yüzyıl kenti dendiğinde 'aşırı kalabalık' bir yer ve 'teneke mahalleler' anlaşılır; ve kent hızla büyüdükçe kalabalık da artmaktadır. Sağlık reformunun ve (küçük de olsa) bir planlamanın varlığına karşın, kent nüfusu büyük olasılıkla bu dönemde de artmaya devam etti ve ne sağlıkta ne de ölüm oranında bir iyileşme oldu, bozulduğu yerler de cabası. Bu şartlarda önemli, göze batan, sürekli bir iyileşme, ancak ele

aldığımız dönemden sonra meydana gelecekti. En eski endüstri bölgesinde yaşayan İngilizler, her ne kadar kendi yeniden üretimlerini neredeyse kendileri gerçekleştirseler de (yani, göçün sağladığı sürekli ve yoğun bir kan nakli olmadan büyüseler de) kentler hâlâ insan yemeye devam ediyordu.

Teneke barakalar yapıp kiralamak, düşük maliyetli yerlerin metre karesinden sağlanan gelirin de gösterdiği gibi, son derece kârlı bir iş olmakla birlikte, yoksulların ihtiyaçlarının karşılanması, Londra'daki mimar sayısını yirmi yılda ancak ikiye katlayabildi (1000'den 2000'e. 1830'lardaysa bu rakam muhtemelen birkaç yüz civarındaydı).[13] Gerçekte, mimarlıktaki ve arsa üretimindeki patlamanın nedeni büyük bir kesinlikle şuydu: Ne olursa olsun hiçbir şey, sermaye akışını, *The Builder*'ın sözleriyle "yatırımın istikbalinin yattığı ... dünyanın bir yarısı"ndan, kentli yoksullara hizmet veren "durmadan aileye uygun konutlar arayan öteki yarısı"na çeviremedi.[14] Ondokuzuncu yüzyılın dörtte üçlük bölümü, kentlerdeki gayrı menkulde ve inşaat işlerinde –burjuvazi açısından– dünya çapında bir patlama çağı oldu. Romancı Zola, bu çağın tarihini Paris açısından yazdı. Pahalı kent arazileri üzerinde durmadan evlerin yükseldiği, bunun sonucunda 'asansörler'in peyda olduğu görülüyor, 1880'lerde Birleşik Devletler'de ilk 'gökdelenler'in kurulduğuna tanık olunuyordu. Manhattan'daki iş yaşamının başının göklere erdiği bir sırada, New York'un Aşağı Doğu Yakası'nın, metrekareye düşen 520 kişiyle batı dünyasının en kalabalık gecekondusu olduğunu unutmamak gerekir. Kimse onlar için (belki de 'Allahtan!' demek gerekir) gökdelenler yapmadı.

Paradoksal olan şudur: Orta sınıf büyüdükçe ve semirdikçe, kaynakların çoğu, çağın gelişimi açısından son derece tanımlayıcı olan borımarşelere, bürolara, özel konutlara ve gösterişli binalara ayrılırken, en genel toplumsal tüketim biçimi –caddeler, sağlık yatırımları, aydınlatma ve kamu binaları– dışında işçi sınıfına ayrılan miktar çok azdı. Çarşılar ve küçük dükkânlar dışında, esas olarak (inşaat dahil) kitlelerin oluşturduğu piyasayı hedefleyen tek özel girişim biçimi, –1860'larda ve 1870'lerde İngiltere'de 'mey–hane'ye dönüşen– taverna ile onun ürünü olan tiyatro ve müzikholdü. Çünkü insanlar kentleştikçe, köylerden ya da endüstri öncesi kasabalardan beraberlerinde getirdikleri eski usuller ve yollar, önemini yitirmekte ve uygulanamaz hale gelmekteydi.

II

Ülke nüfusunun küçük bir bölümünün yaşadığı bir yer olmasına karşın, büyük kent bir mucizeydi. Büyük endüstri henüz ağırlığını koymamıştı.

Bu türden girişimler her geçen gün artma eğiliminde olsalar da, modern ölçütlerle bakıldığında çok etkileyici değillerdi. 1850'lerde İngiltere'de 300 kişinin çalıştığı bir fabrikaya hâlâ 'çok büyük' gözüyle bakılabiliyordu ve 1871 sonlarında ortalama bir İngiliz pamuk fabrikasında 180 kişi çalışıyordu; makine üreten bir fabrikada ortalama seksen beş kişi çalışmaktaydı.[15] Geçerken belirtelim, dönemimiz açısından son derece karakteristik olan ağır endüstri çok daha büyüktü ve sermaye, yoğunlaşarak bütün kentlerin, hatta bölgelerin denetimini ele geçirmek ve devasa büyüklükte bir emek ordusunu komutası altına almak üzereydi.

Demiryolu şirketleri, tamamen yarışmacı serbest piyasa koşullarında kurulup yönetildikleri dönemde bile (ki normalde öyle değillerdi) muazzam yatırımlardı. İngiliz demiryolu sisteminin bir istikrara oturduğu 1860 sonlarında, İskoçya sınırı, Pennine tepeleri, deniz ve Humber nehri arasındaki demiryonun her metresi, Kuzeydoğu Demiryolları'nın denetimindeydi. Meydana gelen maden kazaları (1860'ta Risca'da 145, 1867'de Ferndale'da –aynı zamanda Güney Galler'de– 178, 1875'te Mons'da –Belçika– 110, 1877'de High Blantyre'de –İskoçya– 200 kişi ölmüştü) işin ölçeği hakkında bir fikir verse de, madenler henüz büyük ölçüde bireysel ve kimi zaman oldukça küçük işlerdi. Ne var ki, özellikle Almanya'da, yatay ve dikey bir kombinasyon, binlerce insanın yaşamını denetleyen endüstri imparatorlukları yarattı. 1873'ten itibaren *Gutehoffnungshütte* A. G adıyla tanınan şirket, asla Ruhr'daki en büyük şirket olmamakla birlikte, o tarihlerde demirhaneden taş ocağına ve demir cevheriyle kömür madenciliğine kadar uzanan bir alana yayılmış (215.000 ton demir cevherinin tümünü ve 415.000 ton kömürün yarısını üretmekteydi), taşıma ve köprü, gemi, çeşitli makine yapım ve onarım işlerinde uzmanlaşmıştı.[16]

Krupp'un Essen'deki fabrikalarında çalışan işçi sayısı 1848'de yetmiş ikiden, 1873'te yaklaşık 12.000'e çıktı; Fransa'da Schneider, 1870'te işçi sayısını 12.500'e çıkardı (Öyle ki, Creusot kentinde nüfusun yarısı, maden eritme ocaklarında, hadde fabrikalarında, mühendislik atölyelerinde çalışmaktaydı).[17] Ancak ağır endüstri, bir endüstri bölgesinden çok, insanların yazgılarını, hukukun ve devletin gücünü arkasına almış, otoritesi zorunlu ve yararlı görülen tek bir efendinin talihine ve iyi niyetine bağladıkları bir şirket kasabası yarattı.*

* 1864 yılında değiştirilen biçimiyle Fransa'nın Ölüm Cezası Yasasının 414. maddesi, ücretleri artırmak ya da düşürmek maksadıyla toplu iş bırakımında bulunanlara ya da bulunmaya teşebbüs edenlere veya şiddet, tehdit ya da hileyle özgür çalışma ortamına herhangi bir yolla müdahale etmeye yeltenenlere bu cezayı vermekteydi. Hatta, İtalya'da olduğu gibi bunun yerel yasama örneği olmadığı yerlerde bile hukukun neredeyse evrensel tutumunu temsil etmekteydi.[18]

Nitekim, işi yöneten, 'şirket'in kişisel olmayan otoritesinden çok, küçük ya da büyük bir 'efendi'ydi ve hatta şirket, bir yönetim kurulundan ziyade bir adamla özdeşti. Pek çok insanın gözünde (ve gerçekte de) kapitalizm, hâlâ işin sahibinin tek adam, daha doğrusu tek aile olduğu bir sistemdi. Ancak, tam da bu iki gerçek, girişimin yapısı açısından (sermaye arzı ve işin yönetimiyle ilgili) iki ciddi sorun ortaya çıkardı.

Mali bakımdan özel kaynaklardan –yani aile varlıklarından– finanse edilmesi ve (sermayenin büyük bölümünün bu yolla bağlanması yüzünden, cari işlemlerinde şirketin büyük ölçüde krediye bel bağlaması anlamına gelse de) yeniden üretime yatırılan kârlar sayesinde genişlemesi, yüzyılın ilk yarısındaki kapitalist girişimin bir özelliğiydi. Fakat, demiryolu, metalürji gibi işlerin ve başlangıçta büyük masraflar gerektiren diğer faaliyetlerin hacminin ve maliyetinin artması, özellikle yeni yeni endüstrileşmekte olan ve özel yatırım sermayesi birikiminden yoksun olan ülkelerde bunu daha da zorlaştırmaktaydı. Bazı ülkelerde, kendi gereksinimlerini karşılamanın ötesinde, (uygun bir kâr oranı karşılığında) dünya ekonomisinin geri kalan bölgelerine de göndermeye bol bol yetecek kadar bu tür yedek sermaye depoları zaten bulunmaktaydı. Bu dönemde İngilizler, önceden –hatta bazılarına göre ondan sonra da– hiç olmadığı kadar yurtdışına yatırımda bulundular. Büyük olasılıkla (kuramsal olarak) rakiplerininken çok daha yavaş gelişen kendi endüstrileri pahasına, Fransa da aynı biçimde davrandı. Fakat, İngiltere'de ve Fransa'da bile, bu tasarrufları harekete geçirmenin, gerekli yatırımlara kanalize etmenin ve özel mülkiyet tarafından finanse edilen faaliyetlerden ziyade anonim şirketler kurmanın yeni yollarının tasarlanması gerekti.

O nedenle, yüzyılın üçüncü çeyreği, sermayenin, endüstrinin gelişmesi için harekete geçirilmesi açısından verimli bir dönem oldu. İngiltere ayrı tutulursa, çoğu ülke, ya doğrudan ya da ortodoks bankaları endüstri bankacılığı açısından yetersiz ya da endüstriyle yeterince ilgili bulmayan ve onlarla yarışan bir tür endüstri bankası olan (moda haline gelen) *crédit mobilier* aracılığıyla bankalara yöneldiler. Saint Simon'un düşüncelerinden esinlenen ve III. Napoleon'dan da belli ölçülerde destek gören bu tür dinamik sanayicilerden olan Pereire kardeşler, bu mali aygıtın ilk modelini geliştirdiler. En ciddi rakipleri olan ve bu fikirden hoşlanmasa da aynı biçimde davranmak zorunda kalan Rothschildlerle yarışarak bu uygulamayı bütün Avrupa'ya yaydılar; –bankacıların kendini kahraman gibi hissettikleri ve paranın oluk gibi aktığı ekonomik patlama dönemlerinde sık sık olduğu gibi– özellikle Almanya'da taklitleri ortaya çıktı. En azından Rothschildler Pereirelerle olan savaşı kazanıncaya ve –yine ekonomik

patlama dönemlerinde sıkça görüldüğü gibi– iş sahiplerinin iş yaşamında iyimserlikle sahtekârlık arasında daima varolan o belirsiz sınırı çok fazla aşma cesaretini artık göstermedikleri o döneme kadar *Crédits mobiliers* çok rağbetteydi. Ne var ki, benzer amaçlarla başka aygıtlar da kuruldu; özellikle *banque d'affairs* ya da yatırım bankası. Ve tabii, o günlerde büyük oranda endüstri ve taşıma kuruluşlarının hisselerinin alınıp satıldığı borsa hiç olmadığı kadar gelişme gösterdi. 1856'da sadece Paris borsasında 33 demiryolu ve kanal şirketi, 38 madencilik şirketi, 22 metalürji şirketi, 11 tersane, gemicilik ve liman şirketi, 7 karayolu ulaşım şirketi, 11 gaz şirketi ve tekstilden galvanize edilmiş demir ve bakıra kadar 42 adet çeşitli endüstriyel girişim yer almaktaydı ve bunların parasal değeri 5.5 milyon altın frankı, daha doğrusu bütün değerli kâğıt ticaretinin dörtte birini buluyordu.[19]

İhtiyaç duyulan sermayeyi harekete geçirmenin bu biçimleri ne kadar yeniydi? Ne kadar etkiliydi? Sanayiciler, bankacıları hiç sevmedi; yerleşik sanayiciler, bankerlerle mümkün olduğunca az ilişki kurmaya çalıştılar. 1869'da yerel bir gazeteci, "Lille, kapitalist bir kent değildir"; insanların kârlarını iş hayatına geri yatırdıkları, parayla oynamadıkları ve asla borçlanma gereksinimi duymayacaklarına inandıkları "her şeyden önce büyük bir endüstri ve ticaret merkezidir" diye yazıyordu.[20] Sanayiciler, alacaklıların insafına kalmaktan hoşlanmıyorlardı. Yine de, böyle bir durum ortaya çıkabilirdi. Krupp, 1855 ile 1866 arasında öyle hızlı büyüdü ki, sermaye yetiştiremez oldu. Güzel bir tarihsel örnek vardır: Bir ekonomi ne kadar geri kalmış, endüstrileşmeye ne kadar geç başlamışsa, tasarrufları harekete geçirmenin ve yönlendirmenin büyük ölçekli yeni yöntemlerine de o denli muhtaçtır. Gelişmiş batı ülkelerinde özel kaynaklar ve sermaye piyasası tümüyle yeterliydi. Orta Avrupa'daysa bankalar ve benzeri kurumlar, daha sistemli bir biçimde, tarihin 'geliştiricileri' gibi hareket etmek zorundaydı. Bunun yanında, doğudaki, güneydeki ve denizaşırı yerlerdeki hükümetler, (genel olarak yabancı yatırımların yardımıyla) sermayeye güven vermek ya da (ki bu daha olasıdır) yatırımcıların garanti altında olduklarını, yatırımcıların paralarına yalnızca hisselerin yön verdiğini görmek –en azından öyle olduğunu *düşünmek*– ya da bizzat ekonomik etkinliklerde bulunmak üzere işe karışmak durumundaydı. Bu kuramın geçerliliği ne olursa olsun, büyük bir endüstri devi haline gelmekte olan Almanya'da bankaların (ve benzeri kurumların), endüstrinin geliştirilmesinde ve yönlendirilmesindeki rolünün batıdakinden çok daha büyük olduğuna kuşku yoktur. *Crédit Mobiliers*'de olduğu gibi bu amaçla kurulmuş olup olmadıkları ya da bu role uygun olup olmadıkları ise daha

belirsiz bir sorudur. Büyük olasılıkla, eski günlere nazaran mali desteğe daha çok gereksinimleri olduğunu kabul eden büyük sanayiciler, Almanya'da gözlendiği gibi, 1870'den sonra giderek artan ölçüde büyük bankaları ele geçirdiler.

Mali dünya, iş yaşamının politikalarını etkilemiş olmakla birlikte düzeni üzerinde fazla etkili olmadı. İş idaresi meselesi, içinden çıkılması daha zor bir sorundu. Çünkü işletmenin bireysel mülk ya da aile mülkü olması ve patriarkal aile otokrasisiyle yönetilmesine dayanan temel model, ondokuzuncu yüzılın ikinci yarısında endüstrilerin ihtiyaçlarının giderek dışına düştü. 1868 tarihli Almanca bir el kitabında, "en iyi talimat [eğitim], şifahen verilenidir" deniyordu. "Bırakın talimatları, her şeyi gören, her yerde olan girişimcinin kendisi versin; çalışanlarına örnek olması, emirlerinin gücünü artıracaktır."[21] Küçük zanaatkârlara ya da çiftçilere uygun düşen bu öğüdün, büyük bankerlerin ve tüccarların küçük muhasebe bürolarında bile belki bir anlamı olabilirdi; *eğitim*, iş idaresinin temel yönünü oluşturduğu kadarıyla, bu öğüt yeni endüstrileşmekte olan ülkelerde de geçerliliğini korudu. Dahası, (tercihan metal işlerinde çalışan) zanaatkâr işçilerin temel eğitimine sahip kişilere bile vasıflı fabrika işçisine özgü becerilerin öğretilmesi gerekmişti. Krupp'ta, aslına bakılırsa Almanya'daki bütün makine yapan fabrikalarda çalışan vasıflı işçilerin büyük çoğunluğunun, bu biçimde, iş üzerinde eğitildikleri görülmektedir. Yalnızca İngiltere'deki işverenler, hazırda var olan, daha çok kendi kendini yetiştirmiş, endüstriyel deneyimi haiz vasıflı insanlara dayanabilirlerdi. Kıta Avrupası ülkelerindeki işletmelerin çoğunda varolan paternalizm, [işçilerin] deyim yerindeyse içinde doğdukları, yetiştikleri ve bağlı oldukları şirketle işçi topluluğu arasındaki bu uzun geçmişe çok şey borçludur. Ama ray, maden ve çelik baronlarının, bir baba gibi her zaman işçilerinin başında durmaları beklenemezdi, zaten öyle de davranmadılar.

Eğitimin seçeneği ve tamamlayıcısı, emir ve komutaydı. Aile otokrasisi, el sanayinin küçük ölçekli faaliyetleri ve ticaret yaşamı, gerçek anlamda büyük kapitalist örgütlenmeye kılavuzluk edemezdi. Dolayısıyla, paradoksal olarak, en engelsiz ve anarşik döneminde özel girişim, askeri olsun bürokratik olsun, yalnızca mevcut büyük ölçekli iş idaresi yöntemlerine başvurma eğilimindeydi. İş güvencesi olan, kıdem ve maaş gibi teşvikler alan tek biçimli ve disiplinli işçilerin oluşturduğu piramidiyle demiryolu şirketleri, bu bakımdan uç bir örnektir. Askeri ünvanların, ilk İngiliz demiryolu idarecileriyle büyük liman şirketlerinin yöneticileri arasında yarattığı çekicilik, Almanların anladığı anlamda asker ve subay hiyerarşilerine imrenilmesinden değil, özel girişimin o zamana dek büyük iş

yaşamı için belli bir özel idare biçimi tasarlamamış olmasından ileri gelmekteydi. Örgütlenme açısından bakıldığında, bunun belli üstünlükleri olduğu su götürmez. Ne var ki, emekçiyi, sadık, gayretli ve mülayim bir biçimde çalıştırma meselesine genel olarak bir çözüm getirmedi. Fakat, emekçiler arasında askeri erdemleri cesaretlendirmede üniformanın moda olduğu ülkelerde –ki İngiltere'de ve Birleşik Devletler'de kesinlikle böyle bir şey söz konusu değildi– çok işe yaramıştı ve maliyeti hiç denecek kadar azdı:

> ben bir askerim, endüstrinin askeri
> senin gibi benim de bayrağım var.
> Emeğimle zenginleşti baba toprağı,
> Senin gibi ben de biliyorum
> şerefli bir yazgım olduğunu.[22]

Böyle diyordu, Lille'de (Fransa) bir şair bozuntusu. Ama, burada bile vatanseverliğin varlığı kesindir.

Sermaye çağı, bu sorunla uyuşmakta zorluk çekti. Burjuvazinin sadakate, disipline ve ılımlı bir kanaatkarlığa yaptığı vurgu, işçileri çalıştıran şey hakkındaki gerçek görüşlerinin tamamen farklı olduğu gerçeğini gizleyememektedir. Neydi onlar? İşçilerin, kuramsal olarak işçi olmaktan çıkıp burjuvazinin dünyasına mümkün olduğunca girebilmeleri için çalışmaları gerekiyordu. 'E.B.'nin, 1867'de kaleme alınan *Songs for English Workmen to Sing*'te söylediği gibi:

> Çalışın çocuklar, çalışın ve şükredin
> ekmek alacak paranız olduğuna;
> omuzunu tekerin altına sokarsan ancak
> ileride sen de zengin olursun elbet.[23]

Gerçi bu umut, işçi sınıfından yukarı tırmanacak olanlara ve yine Samuel Smile'ın *Self–Help*'inde (1859) veya benzeri kitaplarda okudukları türden bir başarının ötesini hayal bile edemeyen kimselere yetse de, çoğu işçinin hayat boyu işçi olarak kaldıkları, aslında ekonomik sistemin de böyle olmasını gerektirdiği son derece açıktır. Her askerin sırt çantasında general asasının bulunması, bütün askerlerin general olmasını sağlayacak bir program olarak düşünülmemişti.

Teşvik, yeterli bir dürtü değildi. Peki ya para? Demiryolcu Thomas Brassey gibi uluslararası deneyimi olan zeki girişimciler, iyi ücret alan İngiliz işçilerinin emek üretkenlikleri çok daha yüksek olduğu için, aslında

çok az ücret alan hamallardan daha ucuza geldiklerinin farkına varmaya başlamışlarsa da, ücretleri mümkün olduğunca düşük tutmak, ondokuzuncu yüzyıl ortasında işverenlerin belitiydi. Ama bu tür paradoksların, ücretleri yükseltmenin olanaksızlığının, o nedenle sendikaların da başarısızlığa mahkûm olduklarının bilimsel olarak kanıtlandığına inanan işadamlarını 'ücret–fon' ekonomi kuramına inandırması olanaksız görünüyordu. Örgütlü emeğin, dönem dönem boy gösteren bir olgu olmaktan çıkarak endüstri sahnesinin kalıcı bir aktörü konumuna yükseldiği 1870'lerde 'bilim' de daha esnek hale geldi. İktisat biliminin büyük üstadı, (emeğe kişisel olarak yakınlık da duyan) John Stuart Mill (1806–73), 1869'da bu sorunla ilgili görüşlerini değiştirdi ve ardından 'ücret–fon' kuramı artık kanonik bir otoriteye sahip olmaktan çıktı. Yine de, iş yaşamının ilkelerinde bir değişiklik olmadı. Pek az işveren, gerekli artışlar dışında ücretlerin yükseltilmesine istekli oldu.

Öte yandan, iktisat bilimi bir yana, Eski Dünya'da orta sınıflar, yalnızca her zaman öyle oldukları için değil, aynı zamanda ekonomik bakımdan aşağı olmak, sınıfsal aşağılıklığın uygun bir göstergesi olduğu için de işçilerin yoksul olmaları gerektiğine inanmaktaydı. Zaman zaman (örneğin 1872–3'teki büyük ekonomik patlama sırasında) olduğu gibi, bazı işçiler bir süreliğine (işverenlerin kendi hakları olarak gördükleri) lüks malları almalarına yetecek kadar para kazandıklarında, [orta sınıfların] samimi öfkesiyle karşılaşmaktaydı. Kuyruklu piyanoyla şampanya işçilerin ne haddineydi? Emek arzının kısıtlı olduğu, toplumsal hiyerarşinin fazla gelişmediği, haşin ve demokrat bir işçi sınıfının var olduğu ülkelerdeyse, işler farklı olabiliyordu; fakat, Avustralya ile Birleşik Devletler'den farklı olarak İngiltere, Almanya, Fransa ve Habsburg İmparatorluğu'nda işçilere, iyi beslenmelerini (ama fazla içmemelerini), görece rahat barınmalarını, zenginlerin giyimlerini yakışıksız kaçacak biçimde taklit etmeden morallerini, sağlıklarını ve rahatlarını koruyacak şekilde giyinmelerini sağlamaya yetecek ölçüde azami ücret verilmekteydi. Kapitalist ilerlemenin, sonunda emekçileri, bu azami ücret düzeyine yaklaştıracağı umulmaktaydı (çok sayıda işçi hâlâ bu düzeyin çok altında ücret almaktaydı). Ancak ücretlerin bu sınırı aşması, gerekmediği ve istenmediği gibi, tehlikeliydi de.

Gerçekten de, orta sınıf liberalizminin toplumsal varsayımları ile ekonomik kuramları birbiriyle çelişmekteydi. Bir anlamda galip gelen kuramlar oldu. Ele aldığımız dönemde ücret ilişkileri giderek salt bir piyasa ilişkisine, para bağına dönüştü. Öyle ki, 1860'larda İngiliz kapitalizminin, (sözleşmeyi çiğneyen işçileri hapisle cezalandıran Efendi–Köle Yasaları gibi) ekonomi dışı zordan, (kuzeydeki kömür madencilerinin 'yıllık borç

senedi' gibi) uzun süreli emek kira sözleşmelerinden ve ayni ödemelerden vazgeçtiğini; bu arada da ortalama emek kira süresinin kısaltıldığını, ortalama ödeme döneminin bir haftaya, hatta bir güne ya da bir saate indirildiğini, böylelikle pazarlık piyasasının daha duyarlı ve esnek kılındığını görüyoruz. Öte yandan orta sınıflar, işçilerin verili buldukları yaşam tarzını edimsel olarak sorgulamaları karşısında bile paniğe kapılıp dehşete düşebiliyorlardı. Yaşamla beklentiler arasında eşitsizlik, sistemin içinde vardı.

Bu, karşılamaya hazır oldukları ekonomik dürtüleri sınırladı. Ele aldığımız dönemde yaygın olarak uygulandığını gördüğümüz çeşitli 'parça başı iş' sistemleriyle ücreti işçinin randımanına bağlamak ve dışarıda, çalışmaya hazır büyük bir yedek işgücü ordusu bulunduğundan, işçilerin işleri olduğu için müteşekkir olmaları gerektiğinin altını çizmek istiyorlardı.

Ürüne göre ödeme biçiminin belli üstünlükleri olduğu açıktı: Marx, bunu kapitalizme en uygun ücret biçimi olarak gördü. Parça başına ödenen ücreti keserek emek maliyetinin azaltılması, ücretlerin gerekli ve yeterli olandan fazla yükselmesini önlenmenin uygun bir yolu olmanın yanında, ekonomik çöküntü dönemlerinde ücret faturasının azaltılmasını sağlayan otomatik bir araç, işçinin daha çok çalışması, böylelikle üretkenliğini yükseltmesi için gerçek bir dürtü, gevşemeye karşı bir güvenceydi. Bu durum işçileri ikiye ayırdı; çünkü, işçilerin kazançları aynı fabrika içinde bile farklı olabilmekteydi ya da farklı emek türlerine tamamen farklı biçimlerde ödeme yapılmaktaydı. Kimi zaman vasıflı işçiler, ürüne göre para alan, vasıfsız yardımcılarını düz bir ücret–zaman hesabına göre kiralayan ve onlara işin nasıl yapılacağını gösteren bir tür taşaron konumundaydı. Güçlük, parça başı işe (zaten geleneğin bir parçası olmadığı yerlerde) çoğu zaman ve özellikle vasıflı işçiler tarafından karşı çıkılmasında ve bu sistemin sadece işçiler için değil, uygulanacak üretim nomları konusunda bir türlü karar veremeyen işverenler için de karmaşık ve belirsiz olmasında yatıyordu. Aynı zamanda, bu sistemi belli işlere uygulamak da kolay değildi. Sendikalar ya da gayrı resmi uygulamalar aracılığıyla işçiler, azaltılamaz ve öngörülebilir 'standart' temel ücret anlayışını yeniden devreye sokarak bu dezavantajlardan kurtulmaya çalıştılar. İşverenler de, Amerikalı savunucularının 'bilimsel iş idaresi' adını verdikleri, ama ele aldığımız dönemde henüz emeklemekte olan yöntemle kendi dezavantajlarından sıyrılmaya çalıştılar.

Diğer ekonomik dürtünün daha fazla öne çıkmasına belki de bu durum yol açtı. Ondokuzuncu yüzyılda işçilerin yaşamına egemen olan tek bir etken varsa o da *güvensizlikti*. Hafta başında işe başlarken, hafta sonunda ne kazanacaklarını bilmiyorlardı. O sırada yaptıkları işin ne kadar

süreceğini ya da işlerini kaybettiklerinde yeni bir iş bulup bulamayacaklarını, bulsalar bile çalışma koşullarının ne olacağını bilmiyorlardı. Başlarına gelebilecek kazadan ya da hastalıktan nasıl etkileneceklerini bilmiyorlardı ve orta yaşlarında–vasıfsız emekçiler için kırklarında, daha vasıflı olanlar içinse ellilerinde– bir yetişkinin yapabileceği işleri tam anlamıyla yapamayacaklarını bilseler bile, bu yaştan sonra başlarına ne geleceğini bilmiyorlardı. Onlarınki, köylülerin içinde bulunduğu güvensizlik haline hiç benzemiyordu. Köylüler, kuraklık ve kıtlık gibi dönem dönem nükseden –açık söylemek gerekirse çok daha acımasız olabilen– felaketlerin insafına kalmışlardı, fakat bir yoksulun beşikten mezara yaşamının büyük bölümünü nasıl geçireceğini belli bir dakiklikle öngörebiliyorlardı. İşçilerin büyük kısmı, yaşamlarının büyük bölümünü tek bir işverenin yanında geçiriyor olmalarına karşın, onların yaşamındaki öngörülemezlik daha büyüktü. En vasıflı olanlarının bile iş güvenliği yoktu: 1857–8 ekonomik durgunluk yıllarında Berlin'de makine endüstrisinde çalışan işçi sayısı neredeyse üçte bir oranında azaldı.[24] Yardım ve bağışlar dışında modern sosyal güvenlik kurumlarına karşılık gelebilecek hiçbir şey yoktu.

Liberalizmin dünyasında güvensizlik, (zenginliği anmazsak) özgürlük ve ilerleme için ödenen bir bedeldi; onu katlanılabilir kılan kesintisiz ekonomik büyümeydi. Güvenlikten –en azından zaman zaman– feragat edecek olanlar, özgür insanlar değil, İngiliz terminolojisinin açık biçimde ifade ettiği gibi –özgürlükleri tamamen sınırlanmış– 'hizmetliler'di, ('hizmetçiler', 'demiryolu çalışanları', hatta 'memurlar' –ya da kamu görevlileri–). Bu insanların büyük bölümü (kentli ailelerin yanında çalışan hizmetçiler), geleneksel soyluluğun ve orta sınıfın kayırılmış uşak ailelerinin güvenliğine bile sahip değildi. Tersine, en korkunç biçimiyle sürekli bir güvensizlikle karşı karşıyaydılar ('Bonservissiz', yani eski efendiden ya da çok daha büyük olasılıkla evin hanımından bir tavsiye mektubu alamadan apar topar işlerine son verilebilirdi). Buna mukabil, (uygulamada, bu durumdan sıkıntı duyan işadamları, orta sınıfların yalnızca küçük bir kesimini oluşturmakla beraber), yerleşik burjuvazinin de dünyası temelden güvensizdi; ekonomik rekabet, hileden ya da ekonomik çöküntüden dolayı insanların zayi oldukları bir savaş hali olarak görülmekteydi; başarısızlığın cezası, (ıslahevini ya da düşkünler yurdunu bir yana koyarsak) kol kuvvetiyle çalışmaktı, kaldı ki o bile aslanın ağzındaydı. Kendilerini bekleyen en ciddi tehlike, asalaklık etmekten başka çıkar yolları kalmamış kadın milleti için, eve ekmek getiren erkeklerinin beklenmedik ölümleriydi.

Ekonomik büyüme, bu son derece güvensiz ortamı biraz olsun dengelemekteydi. 1860'ların sonlarına kadar Avrupa'da reel ücretlerin önemli

ölçüde yükselmeye başladığını gösteren pek fazla kanıt bulunmamakla birlikte, o tarihten önce bile gelişmiş ülkelerde her şeyin yoluna girmekte olduğuna ilişkin genel bir hissiyat vardı ve bu durum, kargaşanın, umutsuzluğun hakim olduğu 1830'lu ve 1840'lı yıllarla tam bir karşıtlık içindeydi. Ne 1853–4'te kıta ölçeğinde hayat pahalılığında meydana gelen artış, ne de 1858'te dünya çapında yaşanan çarpıcı ekonomik düşüş, ciddi bir toplumsal rahatsızlığa yol açtı. Gerçek şu ki, ekonomideki büyük patlama, –içeride ve (göçmenler için) dışarıda– benzeri görülmemiş boyutta bir istihdam olanağı yaratmıştı. Gelişmiş ülkelerdeki devrevi düşüşler, ne kadar kötü olsa da, şimdi ekonomik çöküntüden çok, ekonomik büyümede ortaya çıkan geçici duraklamalar olarak görülüyordu. Kırsal nüfusun (içeride ve dışarıda) oluşturduğu yedek iş gücü ordusunun, ilk kez şimdi endüstriyel işçi pazarını *en masse* geride bırakmasından kaynaklanmış olsa bile, emek arzında mutlak bir yetersizlik olmadığı kesindi. Ne var ki, kırsal yedek işgücünün yarattığı rekabet ortamının, bütün bilim adamlarının çevresel olanları dışında işçi sınıfının bütün koşullarında ılımlı da olsa belirgin bir ilerleme olarak gördükleri şeyi nakzetmemesi, ekonomik genişlemenin ölçütü ve itkisi hakkında bir fikir vermektedir.

Ancak, orta sınıftan farklı olarak işçilerin durumu, yoksullardan ancak kıl payı daha iyiydi; dolayısıyla, güvensizlik değişmez, reel bir olguydu. Bir kenara koydukları hiçbir birikimleri yoktu. Birkaç hafta ya da ay tasarruf edebildikleriyle yaşayanlar "çok nadirdi".[25] Vasıflı olanları bile, ancak idare edebilecek kadar ücret almaktaydı. Olağan dönemlerde, yedi çocuğu da çalışan, haftada 4 peni kazanan Prestonlu bir overlokçu, komşularının imrenerek baktığı biriydi. Fakat (Amerikan İç Savaşı nedeniyle hammadde arzının kesilmesi yüzünden) Lancashire'ın karşılaştığı pamuk kıtlığı, birkaç hafta içersinde böyle bir aileyi avuç açacak hale getirdi. İşçilerin ve ailelerinin dar boğaza düşmeleri, olağan ve kaçınılmaz bir durumdu. Preston'da, işlerin iyi gittiği, sürekli çalışmanın mümkün olduğu bir yılda (1851), çocukları çalışma yaşına gelmemiş işçi ailelerinin %52'si yoksulluk sınırının altında zar zor yaşayabiliyorlardı.[26] Yaşlılara gelince, bedensel güçsüzlüğün başladığı kırklı yaşlarda kazanılan para da azalmakta, bunu yoksulluk takip etmekte ve tam bir stoacı felaket yaşanmaktaydı. Orta sınıf açısından ondokuzuncu yüzyıl ortaları, insanların meslek yaşamlarının, kazançlarının ve etkinliklerinin doruğuna çıktığı, ruhsal gerilemenin henüz kendini hissettirmediği, orta yaşın altın çağını andırıyordu. Baskı altındakiler –her iki cinsiyetten işçiler ve her sınıftan kadınlar– içinse, yaşam çiçeği gençken solup gitmişti.

O nedenle, ekonomik dürtüler de, güvensizlik de, emeği işe koşmak için etkin bir *genel* aygıt sağlamaktan uzaktı. Çünkü, birincisinin nüfuz alanı sınırlıydı; ikincisi ise hava gibi kaçınılmazdı ya da öyle görünüyordu. Orta sınıf bunu bir türlü anlayamıyordu. En yüksek ücreti aldıklarına ve en düzenli işe sahip olduklarına göre, sendika kurmaya en istekli olanların neden en iyi, en aklı başında, en ehil işçiler olması gerekiyordu? Fakat (her ne kadar burjuva mitolojisi onları, aksi halde rahatça yaşamalarına olanak sağlayacak kadar kazanabilecekken ajitatörler tarafından kışkırtılan ve yanlış yönlendirilen aptal kitleler olarak görse de) sendikalar aslında bu tür insanlar tarafından oluşturulmakta ve yönlendirilmekteydi. Elbette bunda anlaşılmayacak bir şey yoktu. İşverenlerin uğruna birbirleriyle yarıştıkları işçiler, hem sendikalara hayat veren pazarlık gücüne sahip kimselerdi, hem de tek başına 'piyasa'nın kendilerine ne güvenlik, ne de hakları olduklarına inandıkları başka bir şeyi sağlayacağının farkında olan kişilerdi.

Buna karşın, örgütlenmedikleri sürece –hatta bazen örgütlendiklerinde bile– işçiler, işverenlerinin iş idaresi sorununa çözüm bulmalarını sağladılar: Genellikle çalışmayı sevdiler ve beklentileri son derece makuldu. Kırdan gelen vasıfsız ya da saf göçmenler, güçleriyle gurur duyuyorlardı ve çok çalışmanın kişinin değeri için ölçü teşkil ettiği, evlenilecek kadınların görünüşleri nedeniyle değil, çalışma potansiyellerine bakılarak seçildiği bir ortamdan geliyorlardı. 1875 tarihinde Amerikalı bir handehane yöneticisi şunları söylüyordu: "Deneyimlerim şunu göstermiştir ki, Almanlar, İrlandalılar, İsveçliler ve benim 'Buckwheat' [karabuğday] dediğim –genç köylü Amerikalılar–, akıllıca karıştırıldıklarında, bulabileceğiniz en etkin ve uysal gücü oluşturmaktadırlar"; aslında hiçbir şey, "yüksek ücret, az üretim ve grev konusunda sürekli güçlük çıkartan İngilizlerden" daha kötü olamazdı.[27]

Öte taraftan vasıflılar, zanaat bilgisi ve gururu gibi kapitalist olmayan dürtülerle hareket etmekteydi. Bu dönemde yapılan makinelerin çoğu, eğe ile törpülenip sevgiyle cilalanmıştır; (hâlâ varlıklarını sürdürebilenlerde) yüz yıl sonra bile bunu görebilmek mümkündür. İçinde, uluslararası sergilerde sergilenen nesnelerin bulunduğu kataloglar, estetik bakımdan berbat olmakla birlikte, onları yapanlar için gurur abidesidir. Bu adamlar, kurallara ve denetime bir türlü ısınamadılar; zaten, atölyedeki topluluğun dışında, üzerlerinde ciddi bir denetim de bulunmuyordu. Ayrıca, parça başı işe ya da karmaşık ve zor işleri hızlandıran, dolayısıyla severek çalışmanın değerini azaltan diğer yöntemlere karşıydılar. Fakat, işin gerektirdiğinden daha fazla ve hızlı çalışmamakla birlikte, daha yavaş da değiller-

di; ellerinden geleni yapmaları için kimsenin onları dürtüklemesi gerekmiyordu. 'İyi bir çalışma gününe iyi bir gündelik', onların düsturuydu; kendilerine tatminkâr bir ücret verilmesini bekedikleri gibi, yaptıkları işin, kendileri de dahil herkesi tatmin edeceğine güvenleri tamdı.

Özünde kapitalist olmayan bu çalışma yaklaşımının, işçilerden çok işverenlere yaradığına kuşku yoktur. Çünkü, emek pazarında alıcılar, (zaman zaman gerekli maliyet hesabı yöntemlerinden bihaber olsalar da) en ucuza alıp en pahalıya satma ilkesine göre hareket etmekteydi. Ama satıcılar, normal olarak alışverişin kaldırabileceği azami ücreti isteyip, buna karşılık asgari emek sunamazlardı. Onların amacı insan gibi yaşayacakları parayı kazanmak, belki de 'durumlarını düzeltmek'ti. Özetle, en alt ve en üst ücret arasındaki farka doğal olarak kayıtsız değilseler de, ekonomik ilişkiden ziyade insanca bir yaşam için uğraş veriyorlardı.*

III

Fakat 'işçiler'den tek bir kategori ya da sınıf olarak söz etmek olanaklı mıdır? Çevreleri, toplumsal kökenleri, formasyonları, ekonomik durumları, hatta zaman zaman dil ve töreleri açısından birbirlerinden oldukça uzak gruplar arasında ortak ne vardı? Yoksulluk bile ortak paydaları değildi; çünkü –1850'lerde gazete dizgicilerinin haftada 18 dolar kazanabildikleri Avustralya gibi bir emek cenneti dışında[28]–, orta sınıfların ölçütlerine göre hepsinin de geliri mütevazı olmakla birlikte, yoksulların ölçütlerine göre, Pazarları kiliseye giderken, hatta işe gidip gelirken saygıdeğer orta sınıflar gibi giyinen, iyi kazanan ve az çok düzenli bir işe sahip vasıflı 'zanaatkârlar' ile kendisinin ve ailesinin yarınki ekmeğini nereden kazanacağını bilmeyen sıska ve pejmurde kimseler arasında muzzam bir fark vardı. Aslında hepsini birleştiren, el emeğine ve sömürüye ilişkin bir sağduyu ve ücretli olmalarının getirdiği ortak yazgıydı. Kendi güvensiz durumlarında herhangi bir değişiklik olmazken, serveti olağanüstü biçimde artan burjuvaziyle (sözüm ona aşağıdan yeni katılanları takmayan, öz güvenli bir burjuvaziyle) aralarında oluşan uçurum onları bir-

* Her ne kadar modern biçimleri bizim ele aldığımız dönemde henüz rüşeym halindeyse de, bu karşıtlığın uç örneği, profesyonel seyir sporlarında ortaya çıktı. İlk kez 1870'lerde boy gösteren İngiliz profesyonel futbolcusu, (gerçi transfer piyasasındaki parasal değeri kısa sürede binlerce poundu bulacaktı ama) –İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar– şanın ve zaman zaman verilen ikramiyelerin yanında, esas olarak düzgün bir ücret karşılığında çalışacaktı. Futbol yıldızının kendisine piyasa değerinin ödenmesi beklentisine girdiği an, bu sporda temel dönüşümün başlangıcına damgasını vurmaktadır; ve bu durum Avrupa'ya nazaran önce Birleşik Devletler'de ortaya çıktı.

leştirmekteydi.* Çünkü, başarılı bir işçinin ya da eski işçinin tırmanmayı umabileceği mütevazı konfor tepecikleriyle, gerçekten etkileyici zenginlik birikimleri arasında dağlarca fark vardı. Yalnızca bu toplumsal kutuplaşma değil, en azından kentlerde başlıca rolü (bir burjuva liberalinin 'işçinin kilisesi' olarak adlandırdığı) tavernanın oynadığı ortak bir yaşam –ve tabii ortak bir düşünce– tarzı da işçileri ortak bir bilince yöneltiyordu. En az bilinçli olanlar, zımnen laikleşme eğilimindeydi, en bilinçli olanlarsa (1860'larda ve 1870'lerde Enternasyonal taraftarları, sosyalistlerin gelecekteki takipçileri) radikalleşiyordu. Bu iki görüngü birbirine bağlıydı; zira geleneksel din, topluluğun ritüel savları aracılığıyla her zaman toplumun birliğini sağlayan bir bağ olmuştu. Fakat, İkinci İmparatorluk döneminde Lille'de ortak yürüyüşler ve gösteriler dumura uğradı. Le Play'in 1850'lerde sözünü ettiği Katoliklerin şatafatlı gösterilerinde basit imanları ve nahif eğlenceleriyle yer alan Viyanalı küçük el işçileri, bu gibi şeylere karşı giderek kayıtsız hale geldiler. İki kuşak içersinde imanlarını sosyalizme transfer ettiler.[30]

'Çalışan yoksullar'ın oluşturduğu çoktürlü gruplar, kentlerde ve endüstri bölgelerinde 'proletarya'nın bir parçasını oluşturmaya başladılar. 1860'larda sendikaların artan önemi, bunu tescil etmektedir; bu olmadan Enternasyonal'in –gücü bir yana– varlığı bile olanaksız hale gelebilirdi. Ne var ki, 'çalışan yoksullar', yalnızca ayrı gruplardan oluşan bir topluluk değildi. Özellikle yüzyılın ilk yarısının umutsuz dönemlerinde, hoşnutsuz ve mazlum türdeş bir kitle halinde kaynaşmışlardı. Bu türdeşlik şimdi ortadan kalkmaktaydı. Mamur ve istikrarlı liberal kapitalizm çağı, 'işçi sınıfı'na, kolektif örgütlenme aracılığıyla kolektif yazgısını iyileştirme olanağı vermekteydi. Sadece 'yoksulluk'tan kurtulamamış çeşitli gruplar, sendikalardan hatta Karşılıklı Yardım Cemiyetleri'nden hemen hiç yararlanamadılar. Her ne kadar kitlesel grevler zaman zaman kitleleri harekete geçirebilmişse de, sendikalar genellikle gözde azınlıkların örgütleriydi. Üstelik liberal kapitalizm, tek tek işçilere, çalışan nüfusun büyük bölümünün yakalayamayacağı ya da yakalamak istemeyeceği, burjuvazinin koşullarına göre belirgin bir iyileşme vaadi sunmaktaydı.

Böylelikle, [çalışan nüfus içerisinde] ileride 'işçi sınıfı'nı oluşturacak bir çatlak ortaya çıktı. Bu çatlak, 'işçiler'i 'yoksullar'dan ya da 'saygıdeğer olanlar'ı 'saygıdeğer olmayanlar'dan ayırdı. Siyasal bir ifadeyle (6. Bölüme

* Lille'de 'üst sınıf' (burjuvazi), 1820 ile 1873–5 arasında nüfusun %7'sinden %9'una çıktı, fakat zenginlikten aldığı pay %58'den %90'a yükseldi. Nüfus içersindeki payları %62'den %68'e çıkan 'halk sınıfları'ysa zenginliğin ancak %0.23'ünü alıyordu. Bu rakam, mütevazı sayıldığı 1821 yılında bile yine de yüzde 1.4 idi.[29]

bakınız), İngiliz orta sınıf radikallerinin kucak açtığı 'zeki zanaatkârlar'ı, dışlanmaya yazgılı tehlikeli ve pejmurde kitlelerden ayırdı.

Hiçbir terimi çözümlemek, ondokuzuncu yüzyıl ortalarında işçi sınıfı arasındaki 'saygınlık' terimini çözümlemekten daha zor değildir; çünkü, aynı anda (ağırbaşlılık, özveri, hazzın ertelenmesi gibi) orta sınıf değer, ölçüt ve tutumlarının [işçi sınıfı içine] sızdığını gösterdiği gibi, bu olmadan da, işçi sınıfının öz saygı geliştirmesi çok zor, toplu bir mücadele hareketi oluşturması olanaksız olabilirdi. İşçi hareketinin devrimci niteliği açık olsaydı ya da en azından (1848'den önce olduğu ve İkinci Enternasyonal döneminde yeniden olacağı gibi) orta sınıfın dünyasından keskin hatlarla ayrılabilseydi, bu ayrım da yeterince açık olabilirdi. Ne var ki, ondokuzuncu yüzyılın dörtte üçünde, kişisel ve toplu ilerleme arasına, orta sınıflara öykünmekle (deyim yerindeyse) onu kendi silahlarıyla alt etmek arasına bir çizgi çekmek çoğu zaman olanaksızdı. Örneğin William Marcroft'u (1822–94) nereye koyabiliriz? Samuel Smiles'ın kendini yetiştiren insanına rahatlıkla makul bir örnek olarak gösterilebilir: Bir rençberle bir dokumacının gayrı meşru çocuğu; resmi hiçbir eğitim almamış; Oldham'da tekstil işçisiyken, mühendislik işlerinde ustabaşılığa yükselmiş; 1861'e kadar bağımsız dişçilik yapmış; öldüğünde arkasında 15.000 poundluk hatırı sayılır bir servet bırakmış; yaşamı boyunca radikal bir Liberal ve ılımlı bir taraftar olmuş. Ancak tarihteki bu mütevazı yerini, günlerini adadığı, yine yaşam boyu tutkunu olduğu üretim kooperatifine (yani kendine yeterliliğe dayanan bir sosyalizme) borçludur. Oysa tersine William Allan (1813–74), sınıf mücadelesine sorgusuz sualsiz inanan biriydi ve kendi ölüm ilanında yer alan sözcüklerle "toplumsal meselelerde Robert Owen okulundan yanaydı." Ne var ki, 1848 öncesinin devrim okulunda yetişmiş bu radikal işçi, emek tarihine, 'yeni model' vasıflı sendikaların en büyüğü olan Birleşik Mühendisler Cemiyeti'nin sakıngan, gösterişsiz ve her şeyden önce etkin idarecisi olarak damgasını vuracaktı; hiçbir biçimde siyasal şarlatanlık yapmayan "siyaseten sağlam ve tutarlı bir liberal, aynı zamanda İngiliz kilisesi azalarındandı".[31]

Bu dönemde yetenekli ve zeki işçilerin, bir de vasıflıysalar, hem orta sınıfın toplumsal kontrolünün ve endüstriyel disiplininin başlıca dayanağını, hem de aynı anda işçilerin kolektif öz savunmasının en etkin kadrosunu oluşturdukları bir gerçektir. Bir dayanaktılar; çünkü istikrarlı, müreffeh ve genişlemekte olan kapitalizmin onlara ihtiyacı vardı; ayrıca onlara mütevazı da olsa (şimdi kaçınılmaz görünen) iyi bir gelecek sunmaktaydı. Bu durum, artık iğreti ve geçici gibi de görünmüyordu. Tam tersine, bu büyük devrim, daha büyük bir değişimin ilk bölümünden çok, geçmiş

bir çağın son bölümü gibiydi: En iyi halde son derece renkli ve görkemli bir anıydı, en kötü halde de ilerlemenin kestirme bir yolunun olmadığının kanıtıydı. Fakat, bu işçi aynı zamanda ikinci şartı da yerine getirmekteydi; çünkü çalışan sınıflar, –yoksullara, yaşam boyu yoksulluktan kurtulmak için kişisel bir çözüm yolu, işçiye işçi sınıfından özel bir çıkış yolu ve her yurttaşa diğerleriyle eşitlik vaat eder gibi görünen belki Birleşik Devletler dışında– tek başına liberal serbest piyasanın onlara haklarını ve gereksinimini duydukları şeyleri vermeyeceğini biliyorlardı. Örgütlenmeleri ve savaşmaları gerekiyordu. Bağımsız küçük üreticiler sınıfının, esnafın vs., (alt–orta beyaz yakalı işçiler sınıfı ve küçük bürokratlar kadar) görece önemsiz olduğu bu ülkeye özgü bir tabaka olan İngiliz 'işçi aristokrasisi'nin, Liberal Parti'nin gerçek kitle desteğine sahip bir parti haline gelmesinde payı vardı. Aynı zamanda, alışılmadık güçte örgütlü bir sendika hareketinin de çekirdeğini oluşturmaktaydı. Almanya'da en 'saygıdeğer' işçiler bile, onları burjuvaziden ayıran mesafe ve ara sınıfların gücü nedeniyle proletaryanın saflarına doğru itilmekteydi. Burada, 1860'larda 'kendini yetiştirme' birliklerine (*Bildungsvereine*) –1863'te 1000, 1872'de sadece Bavyera'da en az iki bin adet bu tür klüp bulunmaktaydı– akın eden bu insanlar, (aşılandıkları orta sınıf kültüründen yeteri kadar olmasa da) bu kuruluşların orta sınıf liberalizminden hızla koptular.[32] Özellikle ele aldığımız dönemin hemen sonrasında yeni sosyal demokrat hareketin kadrolarını oluşturmaya başlayacaklardı. Fakat, kendi kendilerini yetiştirmiş olsalar bile saygıdeğerdiler; çünkü kendilerine saygıları vardı ve bu saygınlıklarının kötü yanlarını olduğu kadar iyi yanlarını da Lassalle'ın ve Marx'ın partilerine taşıdılar. Yalnızca devrimin hâlâ çalışan yoksulların yaşam koşullarının tek akla yatkın çözümü olarak görüldüğü yerlerde ya da –Fransa'da olduğu gibi– başkaldırı ve devrimci toplumsal cumhuriyet geleneğinin, işçilerin baskın siyasi geleneğini oluşturduğu yerlerde 'saygıdeğerlik' görece önemsiz bir ögeydi veya orta sınıflarla ya da onlarla özdeşleşmek isteyenlerle sınırlıydı.

Diğerlerinin durumu neydi? 'Saygıdeğer' işçi sınıflarına nazaran çok daha fazla (fakat, 1848'den öncesine ve 1880'den sonrasına göre bu kuşakta belirgin biçimde daha az) araştırma konusu olmalarına karşın, yoksullukları ve sefaletleri dışında haklarında pek fazla şey bilmiyoruz. Kamuyu ilgilendiren görüşler dile getirmedikleri gibi, onlara seslenme zahmetine bile girmeyen (siyasal olsun olmasın) örgütlerle, sendikalarla bile yok denecek kadar az ilişkileri vardı. Hatta, bilhassa 'saygıdeğer' olmayan yoksullar gözönüne alınarak kurulmuş olan Selamet Ordusu bile (üniformaları, bandosu ve canlı ilahileriyle) halk eğlencelerine hoş bir eklenti ve yararlı bir hayır işi olmanın ötesine geçemedi. Gerçekten

de, emek hareketlerine güç katmaya başlayan bu tür örgütler, vasıfsız ya da ağır işlerde çalışanlar için son derece elverişsizdi. Onları kendilerine çeken, 1840'lardaki Chartizm olayında olduğu gibi, siyasal harekette ortaya çıkan büyük kabarmalardı: Henry Mayhew'in anlattığı Londralı işportacıların (küçük pazarcıların) tamamı Chartistti. Büyük devimler, kısa süre de olsa, en çok baskı görenlere ve gayrı–siyasi olanlara bile esin kaynağı olabildiler: Örneğin Parisli fahişeler, 1871 Paris Komünü'nün en güçlü destekçileri arasında yer almaktaydı. Fakat burjuvazinin zafer çağı, bir devrim çağı olmadığı gibi, halk kitlelerinin siyasi hareketlerinin sahneye çıktığı bir çağ da değildi. Gerçi onları devimci hareketin temeli olarak görmekle tamamen hata yapmaktaydı, ama böyle bir zamanda Bakunin'in marjinal ve alt proleter unsurlar arasında en azından potansiyel bir isyan ruhunun kaynamakta olduğunu varsayması, belki de tümüyle yanlış değildi. Paris Komünü, yoksul katmanlar arasında destek buldu; ancak Komünün eylemcileri vasıflı işçiler ve zanaatkârlardı; ve yoksulların en marjinal kesimini oluşturan gençler, kendilerini onlar arasında temsil etmekteydi. Yetişkinler, özellikle de yaşı 1848'in (donuk da olsa) anısını hâlâ anımsayacak denli yaşlı olanlar, 1871'in karakteristik isyancılarıydı.

Emek hareketinin potansiyel eylemcileri içinde çalışan yoksullarla geri kalanları arasında keskin olmamakla birlikte yine de bir ayım çizgisi vardı. 'Birlik' –toplumsal savunma ve ilerleme için gönüllü demokratik cemiyetlerin özgür ve bilinçli oluşumu–, liberal çağın büyülü formülüydü; liberalizmi ortadan kaldıracak olan emek hareketleri bile onun içinden gelişecekti.[33] 'Birleşmek' isteyenler ve bunu başarabilenler, ne bunu isteyen ne de başarabilenlere en iyi halde omuz silkiyor, en kötü halde aşağılıyor; kulüp fomalitelerinden, iç tüzükten ve üyelik tekliflerinden oluşan dünyanın tümüyle dışında kalan kadınlar da bundan paylarına düşeni alıyorlardı. Toplumsal ve siyasal bir güç olarak görülmeye başlanan işçi sınıfının bu kesimlerinin sınırı –ki bağımsız zanaatkârlar, esnaf, hatta küçük girişimcilerle örtüşmekteydi–, kulüpler dünyasının –Karşılıklı Yardım Cemiyetleri, (genellikle güçlü ritüelleri olan) kardeşlik toplulukları, korolar, jimnastik ya da spor kulüpleri ve diğer siyasi derneklerin– sınırlarıyla tamamen çakışmaktaydı. Bu sınır, işçi sınıfının, özsel olmakla birlikte değişkenlik gösteren bir kesimini (ele aldığımız dönemin sonlarında yaklaşık olarak %40'ını) kapsamaktaydı. Ama büyük bir kesimini de dışarda bırakıyordu. Onlar liberal çağın öznesi değil nesnesiydiler. Başkaları, beklentilerinden daha azını, onlar ise daha da azını elde etmişlerdi.

Geriye bakarak, bütün bu çalışan insanların koşulları hakkında dengeli bir görüş oluşturmak zordur. Öncelikle modern kentlerin ve endüstrilerin

bulunduğu ülkelerin alanı şimdi çok daha genişti; aynı şekilde, bu ülkelerin temsil ettikleri endüstriyel gelişme evrelerinin alanı da genişti. O nedenle, genelleştirme yapmak kolay değildir ve geri kalmış olanlardan ayrı olarak, görece gelişmiş ülkelerle; tarımsal ve köylü kesimlerden ayrı olarak kentli işçi sınıflarıyla sınırlasak bile –ki öyle yapmamız da gerekir–, yapacağımız genellemenin değeri yine de sınırlı olacaktır. Sorun, bir yandan çalışan insanların yaşamlarına hâlâ egemen olan amansız yoksulluk, yavan fiziksel çevre ve pek çoklarını kuşatan ahlaki boşlukla, öte yandan 1840'lardan itibaren yaşam koşullarında ortaya çıkan kuşku götürmeyen genel iyileşme arasında bir denge kurabilmektedir. Hiçbiri, ne Sir Robert Giffen'in (1837–1900), İngiltere'nin 1883'ten önceki yarım yüzyılına bakarak, diplomatça bir ifadeyle "henüz ıslah edilmemiş bir tortu" adını verdiği şeyi; ne bu ıslahatın, "mütevazı bir ideal durumla karşılaştırıldığında bile çok yetersiz kaldığını", ne de "kodamanlar için de devrimi andıran bir şeyler istemeden halk kitlelerin yaşam koşulları üzerine kafa yormanın olanaklı olduğunu" yadsıyamasa da, burjuvazinin kendinden hoşnut sözcüleri, bu ıslahat, iyileştirme üzerinde çok fazla durma eğilimindeydiler.[34] Kendilerinden daha az hoşnut olan toplumsal reformcularsa, –görece nadir rastlanan niteliklere sahip olmaları sayesinde, kendi başına önemli bir iyileşme olan devamlı sayılabilecek bir satıcı piyasası oluşturan seçkin işçiler bağlamında yaşanan– iyileşmenin varlığını yadsımamakla birlikte, toz pembe olmayan bir manzara çiziyorlardı. Örneğin, 1880'lerin başlarında bir kez de bayan Edith Simcox şunları yazdı:

> "'Papaza gelme' korkusuyla yaşamları gölgelenmemiş bütün makineciler ve emekçiler dahil yaklaşık on milyon kentli işçi bulunmaktadır. Hangileri yoksul hangileri değil diye işçiler arasına kalın bir çizgi çizilemez; aralarında sürekli bir akış var. Esnaf ve köylülerin yanı sıra, kronik olarak az ücrete çalışan zanaatkârlar, kendi hataları olsun olmasın, durmadan sefalet batağına batıyorlar. Bu on milyondan kaçının (siyasetçilerin temasa geçtiği, dolayısıyla toplumun 'işçilerin temsilcileri' olarak görüp bağırlarına basmakta son derece ikircikli davrandığı) müreffeh işçi sınıfı aristokrasisine dahil olduğunu ya da olabildiğini tahmin etmek zor ... Beş milyonluk bir nüfusu temsil eden iki milyon vasıflı işçinin de, nispeten kalıcı makul bir güven ve huzur ortamında yaşadığını ummanın cüretkârlık olacağını itiraf etmeliyim ... Diğer beş milyon arasında, aldıkları azami ücret en temel ihtiyaçlarını ve varoluşun en yalın icaplarını karşılamaya ancak yeten, o nedenle de her tür şansızlığın, hızla yoksullaşmak anlamına geldiği emekçiler, daha vasıfsız işçiler, kadınlar ve erkekler yer almaktadır."[35]

Fakat bu, bilgiye dayalı ve iyi niyetli izlenimler bile, iki nedenden dolayı, bir bakıma son derece toz pembedir. Birincisi, (1880 sonlarından itibaren yapılan toplumsal alan araştırmalarının da ortaya koyduğu gibi) –Londralı işçilerin yaklaşık %40'ını oluşturan– yoksul işçiler, hatta ileride alt tabakalara uygulanacak olan sade ölçütlere göre 'varoluşun en yalın icapları'na bile sahip değillerdi. İkincisi, 'makul bir huzur ve güven ortamı', hiçbir şey demek değildi. Bacuplu tekstil işçileri arasında kendini belli etmeden yaşayan genç Beatrix Potter'in, rahatı yerinde bir işçi sınıfının (marjinali de, 'saygın olmayanı' da gündelikçi olmayan, "iyi kazancın, iyi ücretin yarattığı genel bir refah" ortamında yaşayan, "iyi döşenmiş rahat evlerde oturan", muhalifiyle, iş birlikçisiyle sıkı bir topluluğun) yaşamını paylaştığından hiç kuşkusu yoktur. Ne var ki, bu zeki gözlemci, tam da bu aynı insanları, iş zamanlarında fiziksel olarak aşırı çalışan, çok az yiyip uyuyan, zihinsel etkinliklere zaman ayıramayan, "fiziksel rahatlığın yok olması anlamına gelen başarısızlık ve çöküntü gibi yığınla değişikliğin" insafına kalmış –Potter'in gözlemlediği şeyin neredeyse farkında bile olmayan– kişiler olarak da anlatabilirdi. Potter, bu insanların derin ve basit püriten sofuluklarını, "posası çıkmış, başarısız bir yaşam"dan duydukları korkuya bir yanıt olarak görmüştü.

> "Bu dünyanın nimetlerine duyulan dinmeyen özlemi, 'öteki dünya'yla yatıştırarak ve başarısızlığı, rezilane bir başarı noksanlığı yerine 'tanrının tadiri' olarak görerek 'İsa'da yaşamak' ve umudu bir başka dünyaya bağlamak, varoluş için verilen bu amansız mücadeleye biraz huzur ve incelik katıyor."[36]

Bu manzarada açlar, uykularından uyanmakta olmadıkları gibi, kendinden hoşnut ve cahil liberal iktisatçıların savundukları gibi, bu manzaradaki "kadınlar ve erkekler elli yıl öncesinden daha iyi bir durumda" da değildir, nerede kaldı ki "son elli yılın bütün maddi nimetlerinden yararlanan" (Giffen)[37] bir sınıf olsunlar. Daha da kötüleşeceklerini bilen, belki de daha yoksul oldukları zamanları anımsayan, (terimden onların anladığı anlamda) yoksulluk hayaletinden başlarını hiç kurtaramamış, beklentileri acınacak ölçüde gösterişsiz, öz güveni, öz saygısı olan bir halkın görüntüsüdür bu. Orta sınıfın yaşam ölçütleri hiçbir zaman bunlarınki gibi olmayacaktı, ama yoksulluk onların da her zaman yakınındaydı. Elindeki sigaradan bir iki nefes çektikten sonra geri kalanını ertesi gece içmek üzere şöminenin üzerine koyarken, "iyi bir şeyden fazla olmamalı, çünkü para kolay harcanıyor", demiş Beatrix Potter'in ev sahiplerinden biri. O günlerde insanların yaşamın nimetlerini nasıl gördüklerini unutan biri,

kapitalizmin kaydettiği büyük ilerlemenin, ondokuzuncu yüzyılın dörtte üçünde çalışan sınıfların büyük bölümünün yaşamında yarattığı küçük ama gerçek iyileşmenin hakkını veremeyecektir. Öte yandan, onları burjuvazinin dünyasından ayıran uçurum da büyük ve aşılması olanaksız bir uçurumdu.

13
Burjuvazinin Dünyası

İnsanların, yalnızca sahip oldukları şeylere göre değerlendirildikleri bir yüzyılda yaşadığımızı biliyorsun. Her gün yeterince enerjik ya da ciddi olmayan efendiler, toplumdaki ebediyen onlarınmış gibi görünen mertebelerden düşüyor ve zeki, cesur çıraklar onların yerini alıyor.

Mme Motte–Bossut'tan oğluna, 1856[1]

Bak *çevresindeki* küçüklere,
nasıl da ısınıyorlar gülüşündeki sıcaklıkta.
Hepsinin de yüzünde masumiyetin *ve sevincin aydınlığı var.*
O, kutsal [baba],
ötekiler onurlandırıyor *onu*; *o*, onları, *onlar onu* seviyor.
O, kararlıdır, *ötekiler onu* sayar;
O, katıdır, *ötekiler* ondan korkar.
Onun dostları, insanlar arasında kusursuzdur
O, düzeni şaşmaz *evine gider.*

Martin Tupper, 1876[2]

I

Şimdi burjuva toplumuna bakacağız. En yüzeyde olanlar, bazen en derin görüngülerdir. Ele aldığımız dönemde gelişiminin doruğuna ulaşmış olan bu toplumu çözümlemeye, üyelerinin giysilerinden ve evlerinin içinden başlayalım. 'İnsanı adam yapan kılığıdır' der bir Alman atasözü ve hiçbir çağ bu atasözünün anlamını, toplumsal hareketliliğin sayısız insanı tarihsel olarak yeni (ve üstün) toplumsal rollere, dolayısıyla da bu rollere uygun kılıklar içine soktuğu bu çağdan daha iyi bilemez. Avusturyalı Nestroy'un, (kızıl saçlı yoksul bir adamın yazgısının, siyah bir perukanın ele geçirilmesi ve sonra kaybedilmesiyle çarpıcı bir biçimde nasıl değiştiğinin anlatıldığı) acıklı güldürüsü *The Talisman*'ı yazmasının (1840) üzerinden fazla zaman geçmemişti. Ev, burjuva dünyasının simgesel özüydü; çünkü bir burjuva, ancak burada toplumunun sorunlarını ve çelişkilerini unutabiliyor ya da yapay olarak bertaraf edebiliyordu. Burjuva, hatta küçük burjuva aile, onu olanaklı kılan ve varlığını tanıtlayan maddi eşyalarla kuşatılmış uyumlu, hiyerarşik mutluluk yanılsamasını; nihai ifadesini, bu amaçla sistemli biçimde geliştirilmiş ev içi ayinlerinde, özellikle Yılbaşı kutlama-

sında bulan hayali bir yaşamı ancak ve ancak burada sürdürebiliyordu. Dickens'in kutsadığı Yılbaşı yemeği, (Almanya'da icat edilmiş, ama kraliyet himayesinde İngiltere'de de hızla tutmuş) Yılbaşı ağacı, –en iyisi Almanca *Stille Nacht* olan– Yılbaşı şarkısı, aynı anda hem dışarıdaki dünyanın soğukluğunu, hem de içerideki aile ortamının sıcaklığını ve bu ikisi arasındaki karşıtlığı simgelemekteydi.

Yüzyıl ortasında burjuva evinin yarattığı en dolaysız izlenim, tıkışıklık ve gizlenmedir; çoğu zaman perdelerle, minderlerle, giysilerle, duvar kağıtlarıyla gizlenmiş ve ne türden olursa olsun her zaman ince ince işlenmiş bir nesneler yığını. Yaldızsız, işlemesiz, nakışsız, hatta kadife kaplamasız hiçbir resim, yüz geçirilmemiş ya da üstü örtülmemiş hiçbir koltuk, püskülsüz hiçbir kumaş, cilâlanmamış hiçbir ahşap, giydirilmemiş hiçbir yüzey yoktur. Bunun, zenginlik ve statünün bir göstergesi olduğuna kuşku yoktu. Biedermayer mobilyalarının sade güzelliği, Alman taşra mali burjuvazisinin yaradılıştan gelen zevkinden çok, darlığını yansıtmaktaydı ve burjuva evlerindeki 'hizmetçi' odaları olabildiğince çıplaktı. Eşyalar, maliyetleri konusunda bir fikir vermektedir; çoğu ev eşyasının hâlâ büyük ölçüde el emeğiyle yapıldığı bir dönemde incelik, pahalı malzemelerle birlikte bir maliyet kalemiydi. Para, aynı zamanda rahatlığı da satın almaktaydı; o nedenle rahatlık, yaşantılanan bir şey olmanın yanında gözle görülür bir şeydi de. Ancak, eşyalar salt yararlı veya statü ve başarı simgesi olmakla kalmıyordu. Burjuva yaşamının gerek tasarısı gerekse gerçekliği olarak, hatta insanın *dönüştürücüleri* olarak, birer kişilik ifadesi olarak da kendi başlarına değerleri vardı. Bütün bunlar evde ifadesini bulmakta ve yoğunlaşmaktaydı. O nedenle birer içsel birikimdiler.

Tıpkı evler gibi evdeki eşyalar da *mazbut*tu ve esas olarak ekonomik girişim için kullanılan bu sözcük, yapılabilecek en büyük methiyeydi. Dayansın diye yapılmışlardı ve öyleydiler. Aynı zamanda da, ufak tefek süsler bir yana bırakılırsa, tasarımlarında şaşırtıcı biçimde işlevselliklerini koruyan kitaplarda ve müzik aletlerinde olduğu gibi tam da mevcudiyetleriyle bu özlemleri temsil etmediklerinde ya da mutfak takımları ve bavul türünden eşyalarda olduğu gibi tamamen yarara yönelik değilseler, güzellikleriyle yaşamın ulvi ve manevi özlemlerini dile getirmeliydiler. Güzellik, süsleme demekti; çünkü burjuvazinin evlerinin ve içlerini dolduran eşyaların yapımında, büyük trenlerde ve buharlı gemilerde olduğu gibi, kendi başına manevi ve ahlaki bir gıda olacak kadar görkemli çok az şey bulunmaktaydı. *Büyük trenlerle buharlı gemilerin* dış tarafları, işlevselliklerini koruyordu; yalnızca içleri, (o da yeni tasarlanmış Pullman koltuklarla (1865) birinci sınıf buharlıların salonları ve kamaraları gibi)

burjuva dünyasına ait oldukları ölçüde, *décor* edilmekteydi. O nedenle güzellik, süsleme; nesnelerin yüzeylerine uygulanan bir şey anlamına gelmekteydi.

Bu anlamda, mazbutluk ve güzellik arasındaki bu ikilik, maddi olanla ideal olan, bedensel olanla tinsel olan arasında, burjuvazinin dünyasına özgü keskin bir ayrımı ifade etmekteydi; ama, bu ikilik içersinde tinsel ve ideal olan, maddeye bağımlıydı ve ancak madde aracılığıyla ya da en azından onu satın alabilecek para aracılığıyla dile getirilebilirdi. Hiçbir şey müzikten daha tinsel değildi, ancak müziğin burjuvanın evine karakteristik giriş biçimi, (gerçek burjuva değerlerine özlem duyan daha ılımlı tabakalar için daha kullanışlı olan dik –*pianino*– biçimde yapıldığında bile) olağanüstü büyük, ince ve pahalı bir aygıt olan piyanoyla olmaktaydı. Burjuvazinin ev dünyası, onsuz eksikti; burjuvanın kızı, onun üzerinde bitmeyen gamlar geçmek zorundaydı.

Burjuva olmayan toplumlar için apaçık bir şey olan ahlak, maneviyat ve yoksulluk arasındaki bağ, tamamen kopmadı. Sadece yüce şeylerle uğraşmanın, kazanç getiren bir şey olmadığı kabul edilmekteydi. Bunun tek istisnası, müşterisi olan belli sanatlardı; ama, o zaman bile başarı ve mutluluk, ancak yaş kemale erdiğinde kısmet oluyordu. Her şeye rağmen, kültürün büyük saygı gördüğü bu muhitlerde yoksul öğrenciler ya da genç sanatçılar, Pazar yemeklerinde özel öğretmen ya da konuk sıfatıyla burjuva ailesinin bir alt parçası olarak kabul görürlerdi. Ama buradan, maddi başarıyla zihinsel başarı peşinde koşmak arasında kesin bir çelişki bulunduğu sonucu çıkartılmıyordu, tersine biri olmadan öteki olmazdı. Romancı E. M. Forster'in burjuvazinin Pastırma yazında dile getireceği gibi: "Hisse senetleri çıkageldi, yüksek fikirlere gün doğdu." Bir filozof için en uygun yazgı, George Lukacs'ta olduğu gibi, bir bankerin oğlu olarak doğmaktı. Almanca bilme, *Privatgelehrter* (ya da bağımsız bilgin) olma şanı, özel gelire dayanmaktaydı. Yoksul Yahudi âlimin, en zengin eşrafın kızıyla evlenmesi isabetli olurdu; çünkü, bilgiye saygı duyan bir topluluğun, bilginlerini övgüden daha elle tutulur şeylerle ödüllendirmemesi akıl alır şey değildi.

Maddeyle ruh arasındaki bu ikilik, mesafeli gözlemcilerin, yalnızca yaygın değil, burjuva dünyasına özgü temel bir nitelik olarak da gördükleri ikiyüzlülüğü içermekteydi. Bu özellik, hiçbir yerde cinsellik alanında olduğu kadar, sözcüğün tam anlamıyla gözle görülür değildi. Gerçi, resmi ahlakla insan doğasının istemleri arasındaki uçurumun giderilemez olduğu bir yerde –ki bu dönemde çoğunlukla böyleydi– bilinçli ikiyüzlülük çok daha sık gözlenen bir şey olmakla birlikte, bu, ondokuzuncu yüzyıl

ortalarının (erkek) burjuvasının (ya da öyle olmak isteyen birinin), vazettiği ahlakla uyuşmayan bilinçli davranışlar gösteren namussuz biri olması anlamına gelmez. New York'un ünlü püriten vaizi Henry Ward Beeches, ya evlilik dışı fırtınalı aşk ilişkilerinden uzak duracaktı ya da kendine, cinsel kısıtlamaların önde gelen savunucularından biri olmasını gerektirmeyen bir meslek seçmek zorundaydı (Fakat, mahremiyeti güçleştirecek inançlara sahip güzel feminist ve özgür aşk savunucusu Victoria Woodhull ile 1870'lerin ortalarında yollarını birleştiren kötü talihe yakınlık duymamak mümkün mü?)* Fakat, son dönemlerde 'Öteki Victorianlar' üzerine yazan pek çok yazarın yaptığı gibi, çağın resmi cinsel ahlakını göz boyamaktan ibaret sanmak, tamamen anakronik bir tutum olur.

Öncelikle, halkın kabul edemeyeceği kadar güçlü cinsel zevkleri olanların (örneğin taşra kentlerindeki püriten seçmenlere ya da saygın eşcinsel işadamlarına bağımlı olan seçkin politikacıların) arasındaki ikiyüzlülüğü saymazsak, dönemin ikiyüzlülüğü yalnızca basit bir yalandan ibaret değildi. Çifte standartın (evli olmayan burjuva kadınlar için iffet, evli olanlar için sadakat, bütün genç burjuva erkeklerin–belki evlenme yaşına gelmiş orta ve üst sınıflardan kızlar dışında– bütün kadınların özgürce peşinden koşması ve evli olanlar için hoşgörülebilir bir sadakatsızlık) açıkca kabul edildiği çoğu Roma Katolik Kilisesi'ne bağlı ülkelerde ikiyüzlülükten söz etmek çok zordu. Aksi halde burjuva ailesinin ya da mülkünün istikrarının tehlikeye düşebileceği durumlarda ağzı sıkı tutmak dahil, burada oyunun kuralları tam anlamıyla anlaşılmıştı: Orta sınıftan her İtalyanın bugün de bildiği gibi, ihtiras başka şey, 'çocuğumun annesi' tümüyle başka bir şeydir. İkiyüzlülük, bu davranış kalıbına ancak, burjuva kadınların bu oyunun tamamen dışında oldukları, dolayısıyla kendileri dışındaki kadınların ve erkeklerin bildiklerini bilmedikleri varsayıldığı ölçüde girmekteydi. Protestan ülkelerde, cinsel baskının ve sadakatin her iki cinsi de bağladığına inanılmaktaydı; fakat, tam da bu ahlakı çiğnemiş olanların bile bunu böyle hissetmesi, onları ikiyüzlülükten çok kişisel bir azaba sürüklemekteydi. Böyle durumdaki birine salt bir sahtekâr gözüyle bakmak hiç meşru değildir.

Öte yandan, burjuva ahlakı çok büyük ölçüde fiilen uygulanmaktaydı; daha doğrusu, 'saygıdeğer' çalışan sınıflar hegemonik kültürün değerlerini

* Eşit ölçüde çekici ve özgür iki kızkardeşten biri olan bu muhteşem kadın, Enternasyonal'in Amerikan seksiyonunu özgür aşk ve maneviyatçılık propagandası yapan bir organa dönüştürme gayretlerinden dolayı zaman zaman Marx'ı kızdırdı. Mali işleriyle ilgilenen Commodore Vanderbilt ile ilişkileri sayesinde, bu iki kızkardeşin durumu hayli iyiydi. Sonunda Victoria Woodhull, iyi bir evlilik yaptı ve arkasında saygın bir ad bırakarak İngiltere'de Bredon's Norton'da, Worcestrshire'da öldü.[3]

benimsedikçe ve tanım gereği bu ahlakın takipçiliğini yapan alt orta sınıflar kalabalıklaştıkça, bu ahlak da giderek etkinliğini artırmış olmalıdır. Bu konular, ondokuzuncu yüz yıl referans kitaplarının üzülerek kabul ettikleri gibi, fahişeliğin ulaştığı düzeyi belirlemeye çalışan bütün girişimleri fiyasko olarak görüp hiçe sayan burjuva dünyasının 'ahlakla ilgili istatistikler'e duyduğu yoğun ilgiye bile karşı koydu. Evlilik dışı belli tür cinsel ilişkilerle yakından ilişkili olduğu açık cinsel hastalıkları belirlemeye yönelik tek kapsamlı girişim de fazla bir şey ortaya koymadı; bunun tek istisnası, (bekleneceği gibi) Prusya idi. Cinsel hastalıklar, megapolis Berlin'de, taşradan çok daha fazlaydı (aynı zamanda, kentlerin ve köylerin büyüklüklerine göre normal olarak azalma eğilimi göstermekteydi); limanların, askeri kışlaların ve yüksek eğitim kurumlarının, yani evlerinden uzakta yaşayan evli olmayan genç erkeklerin yoğun olarak bulunduğu yerlerde uç noktaya varmaktaydı.* Sözgelimi Victoria İngilteresi'nde ve Birleşik Devletler'de ortalama bir orta sınıf, alt orta sınıf ya da 'saygıdeğer' çalışan sınıf üyesinin, cinsel ahlakla ilgili kendi ölçütlerine uygun biçimde yaşayamadığını varsaymak için neden yoktur. III. Napoleon'un Parisi'nde, tek başlarına ya da genç Amerikalı erkeklerle çıkmak için anababalarından izin kopartan ve özgürlükleriyle sinik gece kurtlarını şaşırtan Amerikalı genç kızlar, cinsel ahlak konusunda, mütemadiyen Victoria dönemi İngiltere'sinde yaşanan ahlaksızlıkları sergileyen dergiler kadar, hatta belki de daha güçlü birer kanıttır.[5] Freud öncesi bir dünyayı, Freud sonrasına ilişkin ölçütlerle değerlendirmek ya da o dönemin cinsel davranışlarının bizimkilere benzemesi gerektiğini varsaymak, tamamen gayrı meşrudur. Çağdaş ölçütlerle bakıldığında, (birer laik manastır olan) Oxford ve Cambridge üniversiteleri, cinsel patolojinin seyir defterleri gibi görünmektedir. Küçük kızların çıplak fotoğraflarını çekmek gibi bir tutkusu olan bir Lewis Caroll hakkında bugün ne düşünürüz? Victorian ölçütlerle, en kötü erdemsizlikleri şehvetten çok oburluktu ve üniversitedeki çok sayıda öğretim görevlisinin genç erkeklerden aldıkları (neredeyse kesinlikle –tam da terimin gösterdiği gibi– 'platonik') duygusal keyif, müzmin bekârların doğal hevesleri arasındaydı. İngilizcedeki 'aşk yapmak' deyişini, doğrudan cinsel ilişkinin eş anlamlısı yapan bizim çağımızdır. Burjuva dünyası, kafasını cinsellikle bozmuştu; ama bu, mutlaka cinsel gevşeklik anlamına gelmiyordu: Roman yazarı Thomass Manrı'ın çok açık biçimde gördüğü gibi, burjuva halk–mitinin karakteristik Nemesis'i, *Dr Faustus*'ta besteci

* Prusyalı doktorlardan, 1900 nisanında tedavi görmekte olan bütün zührevi hastaların sayısını vermeleri istendi. Bu rakamların, önceki otuz yıldan çok farklı olduğuna inanmak için bir neden yoktur.[4]

Adrian Leverkuehn'in frengisi gibi, [Tanrının] inayetinden *tek* bir düşüşü izledi. Korkularının aşırılığı, hakim olan bönlüğü veya masumiyeti yansıtmaktadır.*

Ne var ki, cinselliğin burjuva dünyasında ne denli güçlü bir öge olduğunu, burjuvazinin kılık kıyafetinde, baştan çıkarmayla yasağın olağandışı birlikteliğinde çok açık bir biçimde görmemize olanak veren, tam da bu masumiyettir. Victoria döneminin burjuvası, kat kat sarınmıştır; tropik yerlerde bile yüzü dışında pek az yeri açıktadır. Birleşik Devletler'de olduğu gibi uç örneklerde, (masa bacağı gibi) insan bedenini anımsatan nesneler bile gizlenmekteydi. Aynı zamanda, her ikincil cinsel özellik, gülünç biçimde öne çıkartılmaktaydı (Ama, asla 1860'larda ve 1870'lerde olduğu kadar değil): Erkeklerin saçları ve sakalları, kadınlarm saçları, göğüsleri ve kalçaları; takma topuzlar, *culs–de–Paris* vs. ile aşırı ölçüde büyütülmekteydi.** Manet'in ünlü *Déjeuner sur l'Herbe*'sinin (1863) yarattığı şaşırtıcı etki, erkeklerin kılığının mutlak saygınlığıyla kadının çıplaklığı arasındaki karşıtlıktan ileri gelmektedir. Burjuva uygarlığının, kadının özünde tinsel bir varlık olduğunu vurgularken gösterdiği keskinlikte, hem erkeklerin böyle varlıklar olmadığı, hem de cinsler arasındaki malum fiziksel çekimin, değerler sistemine uygun düşmeyeceği imlenmekteydi. Başarı, zevkle bağdaşan bir şey değildi; bugün bile hâlâ yarışmaya dayalı sporlarm folkloründe bunu görmek mümkündür: Büyük maçlardan ya da dövüşlerden önce sporculara evlenmeme yemini ettirilir. Daha genel olarak, bu uygarlık içgüdülerin bastırılmasına dayanmaktaydı. Sonraki kuşaklar tarafından baskıya son vermeye bir davet gibi yorumlanmasına karşın, burjuva psikologların en büyüğü olan Sigmund Freud, bu önermeyi kuramının köşe taşı yapmıştır.

Peki, kendi başına hiç de akıl almaz olmayan bir görüş, orta sınıfın toplumsal özlemlerini ve rollerini geleneksel olarak tanımlayan *juste milieu* [altın orta] ve ölçülülük ülküsüyle (Bernard Shaw'un, o her zamanki zekâsıyla gözlemleyeceği gibi) karşıtlık gösteren, tutkulu, hatta hastalıklı bir aşırılığı neden benimsedi?[7] Orta sınıfa özgü özlemler merdiveninin alt basamakları için bunun yanıtı kolaydır. Yoksul bir adam, kadın, hatta çocukları, yalnızca kahramanca çabalarla ahlaki düşkünlüğün batağından

* Protestan ülkelerde geçerli olan ahlaki ölçütlerin gücü, Kuzey Amerika'daki köle sahiplerinin kadın kölelerine davranışında kendini göstermekteydi. Beklenenin ve Katolik–Akdeniz ülkelerine hakim olan ethosun tersine –"tatlı bir demirhindi ile melez bir bakire gibisi yoktur" der bir Küba atasözü–, köleci Güney'in taşrasında melezliğin, daha doğrusu piçliğin oldukça az olduğu görülmektedir.[6]

** Alt kısımları tamamen örtmekle birlikte belin belli belirsiz öne çıkarılınış kalçalarla zıtlığını aşırı vurgulayan çemberli etek modası, 1850'lerin geçiş evresine özgü bir modaydı.

kurtulup saygıdeğerlik mertebesine yükselebilir, kendi konumlarını burada tanımlayabilirlerdi. İsimsiz Alkolikler üyesine gelince, burada uzlaşmacı bir çözüm olamazdı: Alkol ya toptan bırakılırdı ya da insan yeniden alkol alışkanlığına geri dönerdi. Gerçekten de, o dönemde Protestan ve püriten ülkelerde de yayılma eğilimi gösteren alkolü toptan bırakma hareketi, bunu açık biçimde göstermektedir. Bu, alkolizmi toptan yok etmeyi, hatta sınırlamayı bile değil, kişiliğinin gücünü kanıtlamış, böylelikle saygıdeğer olmayan yoksullardan farkını koymuş bireyler grubunu tanımlamayı ve diğerlerinden ayırmayı amaçlayan bir hareketti. Cinsel püritenlik de aynı işlevi gördü. Fakat bu, ancak burjuva saygınlığının hegemonyasını yansıttığı ölçüde 'burjuva' bir görüngüydü. Samuel Smiles'ı okumak ya da 'kendine yetmenin' ve 'kendini yetiştirme'nin diğer biçimlerini hayata geçirmek, kişiyi burjuva tarzı başarıya hazırlamak yerine bizzat bu başarının yerini aldı. Alkolün bırakılmış olması, 'saygıdeğer' zanaatkâr ya da kâtip düzeyinde çoğu zaman ödülün ta kendisiydi.

Burjuvazinin cinsel püritenliği sorunu daha karmaşıktır. Ondokuzuncu yüzyıl ortalarının burjuvasının safkan olduğu, dolayısıyla fiziksel baştan çıkarılmaya karşı sağlam barikatlar dikmek zorunda olduğu inancı, ikna edici olmaktan uzaktır. Ayartıyı olduğundan büyük gösteren şey, 1860'ların Parisi'ndeki fuhuşu anlatan bir roman olan Emile Zola'nın *Nana*'sındaki Katolik püriten Kont Muffat örneğinde olduğu gibi, düşmeyi daha da dramatik hale getiren kabul edilmiş ahlaki ölçütlerin aşırılığıydı. Göreceğimiz gibi, sorun elbette belli ölçülerde ekonomikti. Aile, burjuva toplumunun yalnızca temel toplumsal birimi değildi, aynı zamanda burjuva toplumunun mülkiyet ve iş dünyasına ait bir birimdi ve kadınları, katı bir adetle burjuva öncesi *virgines intactae* [el değmemiş bakireler] geleneğinden devşiren bir kadın–artı–mal ('evlilik drahoması') değişim sistemi aracılığıyla bu tür diğer birimlerle bağlantılıydı. Hiçbir şeyin bu aile birimini zayıflatmasına izin verilemezdi; ama hiçbir şey bu birime, 'uygunsuz' (yani ekonomik bakımdan arzu edilir olmayan) talipler ve gelinler yaratan, kocaları karılarından ayıran ve müşterek kaynakların heba olmasına yol açan kontrolden çıkmış fiziksel tutkudan daha açık biçimde zarar vermiş değildi.

Fakat, gerilimler yalnızca ekonomik değildi. Bu gerilimler, özellikle ele aldığımız dönemde çok büyüktü; perhiz ahlakı, ölçülülük ve kendini tutma, bu dönemde burjuvazinin başarılarının gerçekliğiyle çarpıcı biçimde çelişmekteydi. Burjuvazi, artık ne ailenin kıtlık ekonomisi içinde, ne de toplumun yüksek sosyetenin ayartılarından uzak bir tabakasında yaşıyordu. Sorunu, tasarruftan çok harcamaydı. Çalışmayan burjuvaların sayısı giderek artmakla kalmadı –Cologne'de, gelir vergisi ödeyen *rantiye-*

lerin sayısı, 1854'de 162'den 1874'te yaklaşık 600'e çıktı[8]–; bir sınıf olarak siyasi iktidarı eline geçirmiş olsun olmasın, başarılı burjuvazi, zaferini para harcamanın dışında hangi yolla kanıtlayacaktı? *Parvenu* (yeni–zengin) sözcüğü, har vurup harman savuranla otomatik olarak eş anlamlı hale geldi. Bu burjuvalar, ister aristokrasinin yaşam tarzını taklit etmeye çalışmış olsunlar, isterse sınıf bilincine sahip Krupp ve onun Ruhr'daki hemcinsleri kodamanlar gibi, kendilerine, ünvanlarını reddettikleri *Junker*lerinkine koşut ve onlarınkinden daha etkileyici şatolar ve endüstriyel–feodal imparatorluklar kurmuş olsunlar, para harcamak ve bunu da yaşam tarzlarını kaçınılmaz olarak püriten olmayan aristokrasinin yaşam tarzına yaklaştıracak (hatta kadınları söz konusu olduğunda geçecek) biçimde yapmak zorundaydılar. 1850'lerden önce bu, görece birkaç ailenin sorunuydu; Almanya gibi bazı ülkelerdeyse neredeyse izi bile yoktu. Oysa, şimdi bir sınıf sorunu olup çıkmıştı.

Bir sınıf olarak burjuvazi, aynı aileden eşit ölçüde dinamik ve yetenekli işadamlarının çıkmasını nasıl sağlayacağı gibi eş önemde maddi bir sorunu çözmeyi başaramadığı gibi, (bunun sonucunda kız çocukların rolleri arttı ve iş yaşamına taze kan getirdiler), ahlaken tatmin edici bir biçimde para kazanmayı ve harcamayı birleştirmekte de büyük zorluk çekti. Wuppertal'da, banker Friedrich Wichelhaus'un (1810–86) dört oğlundan sadece Robert (doğumu 1836) banker oldu. Diğer üçü (doğumları 1831, 1842 ve 1846), hayatlarını toprak sahibi ve akademisyen olarak geçirirken, iki kızı (doğumları 1829 ve 1838), aralarında Engels ailesinin bir üyesinin de bulunduğu sanayicilerle evlendi.[9] Burjuvazinin tam da uğruna çabaladığı şey, yani kâr, yeterince servet yarattığında, yeterince güdüleyici bir etken olmaktan çıktı. Yüzyılın sonuna doğru burjuvazi, geçmişten elde edilen kazançlarla desteklenen, para kazanmayı ve harcamayı birleştiren en azından geçici bir formül buldu. 1914 felaketinden önceki bu son on yıllar, sağ kalanların geriye dönüp baktıklarında matemini tuttukları 'pastırma yazı', burjuva yaşamının *belle époque*'u olacaktı. Fakat, ondokuzuncu yüzyılın üçüncü çeyreğindeki çelişkiler, belki de en kronik çelişkilerdi: Çalışma ve haz bir arada var olmaktaydı, fakat birbirleriyle sürekli çatışıyorlardı. Öte yandan, cinsellik bu çelişkinin kurbanlarından biri, ikiyüzlülükse galibiydi.

II

Kıyafetler, duvarlar ve nesnelerle takviye edilmiş burjuva ailesi, çağın en gizemli kurumuydu. Çünkü, geniş bir edebiyatın da tanıklık ettiği

gibi, püritenlik ile kapitalizm arasında bağlantı kurmak ya da tasarlamak kolay olsa da, ondokuzuncu yüzyıl aile yapısıyla burjuva toplumu arasındaki ilişki hâlâ karanlıktır. Gerçekten de, bu ikisi arasında görünürde var olan çelişkiye fazla dikkat gösterilmemiştir. Kârı amaçlayan rekabetçi bir girişim ekonomisine, diğerlerinden yalıtılmış durumdaki bireyin çabalarına, haklarda ve fırsatlarda eşitliğe ve özgürlüğe kendini adamış bir toplumun, neden bütün bunları toptan yadsıyan bir kuruma dayanması gerekmektedir?

Bu toplumun temel birimini oluşturan tek–ailelik ev, hem ataerkil bir otokrasiydi, hem de bir sınıf olarak burjuvazinin (ya da kuramsal sözcülerinin) suçladığı ve yok ettiği bir toplum türünün (yani, bir kişisel bağımlılık hiyerarşisinin) mikrokozmosuydu.

> "Orada sağlam bir bilgelikle yönetir baba, koca, efendi.
> Saadetle doldurur evi, bekçi, rehber ve yargıç gibi."[10]

Onun [babanın] altında –yine Atasözleri Filozofu Martin Tupper'dan aktarmaya devam edersek–, oradan oraya koşuşturan 'evin iyilik meleği, ana, kadın ve evin hanımı'[11] vardır. Büyük Ruskin'e göre onun işi:

> "I ev halkını hoş tutmak
> II lezzetli yiyeceklerle beslemek
> III giydirmek
> IV tertipli olmalarını sağlamak
> V öğretmek"[12]

ti.

Gariptir ki, bu görev için kadının ne zekâ göstermesine, ne de bilgili olmasına gerek vardı (Charles Kingsley'in dediği gibi, "Sen iyi olmaya bak tatlı kız, aklı sahibine bırak.") Bu, burjuva ev kadınının yeni işlevinin (burjuva kocasının kendisini el bebek gül bebek yaşattığını caka satarak etrafa göstermek) ev idaresinin eski görevleriyle çelişmesinden değil yalnızca, aynı zamanda kadının erkek karşısındaki aşağı konumunu kanıtlama zorunluluğundan dolayı böyleydi:

> "Akıllı kadın mı? Ne nadide bir şey, ama dikkat et aşmasın haddini:
> Çünkü kadın itaat etmelidir aklın sahibi gerçek efendiye."[13]

Ancak, bu şirin, cahil ve budala kölenin de, varlığıyla burjuvaziyi toplumsal bakımdan kendi aşağısında olanlardan ayıran hizmetçiler üzerinde

(burada da efendi *pater familias** [aile babası] olduğundan, çocuklar üzerinde o ölçüde değilse bile) bir efendilik göstermesi gerekmekteydi. Bir 'hanımefendi', çalışmayan, dolayısıyla çalışmayı başka birine buyuran biri olarak tanımlanabilirdi;[15] onun üstünlüğünü oluşturan şey bu ilişkiydi. Toplumbilim açısından çalışan sınıflarla orta sınıf arasındaki fark, hizmetçi tutanlarla potansiyel hizmetçiler arasındaki farktı; Seebohm Rowntree'nin, yüzyılın sonunda York kentiyle ilgili öncü nitelikli toplumsal alan araştırmasında da bu biçimde kullanılmıştı. Sayıları giderek artan hizmetçiler, ezici oranda kadındı –1848 ile 1881 arasında İngiltere'de ev işlerinde ve kişisel hizmetlerde çalışan erkeklerin yüzdesi, yaklaşık olarak yüzde yirmiden yüzde on ikiye gerilemişti–; o yüzden ideal bir burjuva evi, aralarında hiyerarşik olarak derecelenen bir yığın kadına hükmeden bir erkek efendiden; büyüdüklerinde, hatta –İngiliz üst sınıfları arasında– okula başlama yaşına gelir gelmez evden ayrılacak olan çocuklardan oluşmaktaydı.

Fakat, ücret almasına, dolayısıyla ekonomideki erkek işçinin evcimen bir benzeri olmasına karşın, (nadiren erkek, çoğu zaman kadın olan) hizmetçi, özünde tamamen farklıydı; çünkü, işverenle esasen nakit para ilişkisi değil, (aslında pratik amaçlardan ötürü bütünüyle) kişisel bağımlılık ilişkisi içersindeydi. Kendisiyle ilgili her şey kesin olarak belirlenmişti ve evin yavan biçimde döşenmiş tavanarasında yaşadığından, üzerinden denetim hiç eksik olmazdı. Giydiği önlükten ya da üniformadan, (onsuz iş bulamayacağı) iyi davranışlara ya da 'kişiliğe' sahip olduğunu belirten tavsiye mektubuna kadar kendisiyle ilgili her şey, bir iktidar ve bağlılık ilişkisini simgelemekteydi. Kişisel ilişkiler bakımından eşitsizliği köleci toplumlarda olduğundan daha fazla dışlamadığı gibi, hatta onları teşvik de etti (Gerçi bütün yaşamını bir ailenin hizmetinde geçirmiş her dadıya ya da bahçıvana karşılık, hamile kalıncaya, koca ya da başka bir iş buluncaya kadar evlerde kısa süreli çalışan yüzlerce kızın bulunduğunun unutulmaması gerekir). Can alıcı mesele şudur: Burjuva aile yapısı, burjuva toplum yapısıyla açık biçimde çatışmaktaydı. Burjuva ailesinde, özgürlüğün, fırsatın, nakit paranın ve bireysel kazanç güdüsünün hiçbir hükmü yoktu.

Bunun nedeni, burjuva ekonomisinin kuramsal modelini oluşturan bireyci Hobbesçu anarşizmin, aileninki dahil hiçbir toplumsal örgütlenme biçimine temel sağlayamamış olmasına bağlanabilir Gerçekten de, bir açıdan burjuva ailesi, dış dünyayla kasıtlı bir karşıtlık halindeydi; savaş

* "Yine çocuklar da, taptıkları babalarını mutlu etmek çin ellerinden geleni yaptılar; esinlendiler, çalıştılar, anlattılar, kompozisyonlar yazdılar, piyano çaldılar." Bunlar, Kraliçe Victoria'nın kocası Albert'in doğum gününü kutlarken edilen sözlerdir.[14]

alanını andıran bir dünyada bir barış vahası gibiydi (*le repos du guerrier*) [savaşçı sofrası]. Bir Fransız sanayicinin karısı, 1856'ta oğullarına şöyle yazmıştı:

> "Biliyorsun, erkeklerin ancak çalıştıkları kadar değerli olduğu bir yüzyılda yaşıyoruz. Hergün gözü pek ve akıllı bir yardımcı çıkıyor, sanki hep ona ait olacakmış gibi görünen bir mevkiden, gevşekliği, ciddiyetsizliği yüzünden indirilen ustasının [efendisinin] yerini alıyor."

İngiliz tekstil üreticileriyle rekabete tutuşmuş olan kocası "ne savaş" diye yazıyordu; "pek çoğu bu mücadelede ölecek, daha da fazlası vahşice yaralanacak."[16] Evlerini anlatırken barış eğretilemesi kullanmaları gibi, savaş eğretilemesi de, 'varoluş mücadelesi'nden ya da 'en uygunun hayatta kalması'ndan söz ederken dillerinden doğallıkla düşürmedikleri bir şeydi; ev, dışarıda asla tatmin bulamayacağı ya da tatmin bulduğunu itiraf edemeyeceği için hiçbir zaman mutlu olamayan "kalbin, özlemlerini giderdiği, sevinçten uçtuğu bir zevk yeri"ydi.[17]

Fakat aynı zamanda, kapitalizmin üzerine dayandığı temel eşitsizlik, zorunlu ifadesini burjuva ailesinde bulmaktaydı. Hiçbir biçimde kolektif, kurumlaşmış, geleneksel eşitsizliklere dayanmadığından, bağımlılığın bireysel bir ilişki olması gerekiyordu. Üstünlük, birey için son derece belirsiz bir şey olduğundan, kalıcı ve emin bir biçim alması gerekmişti. Üstünlüğün temel ifadesi, salt değişim ilişkisinde ifadesini bulan para olduğundan, birilerinin başkaları üzerindeki tahakkümünü gösteren diğer ifade biçimlerinin de buna eklenmesi gerekmişti. Kadınların ve çocukların bağlılığına dayalı ataerkil bir aile yapısında, kuşkusuz yeni bir yan yoktu. Ancak, bir burjuva toplumunun bu aile yapısını mantıksal olarak dağıtmasını ya da dönüştürmesini beklerken –çünkü gerçekten de daha sonra onu parçalayacaktı–, burjuva toplumunun klasik evresi, tam tersine onu güçlendirdi ve abarttı.

Bu 'ideal' burjuva ataerkil yapının, gerçekliği fiilen temsil etmekten ne denli uzak olduğu bambaşka bir konudur. Bir gözlemci, tipik bir Lilleli burjuvayı, "Tanrıdan, fakat her şeyden çok karısından korkan ve *Echo du Nord* okuyan biri"[18] olarak özetlemişti. Burjuva aile yaşamına ilişkin olguların bu biçimde okunması, (zaman zaman patalojik abartılar halini alarak, çocuğun–kadının müstakbel koca tarafından seçilmesi ve şekillendirilmesiyle ilgili erkeksi hayallere varan, ama bazen de uygulanma olanağı bulan) kadının çaresizliğine ve bağımlılığına ilişkin erkeklerin formüle ettiği kuramlar kadar olası bir anlama biçimidir. Yine de, bu

dönemde burjuva ailesinin ideal–tipinin varlığı, hatta güçlenmesi anlamlıdır ve sistemli bir feminist hareketin, orta sınıftan kadınlar arasında ve herhalükârda Anglo–Sakson ve Protestan ülkelerde bu dönemde başlamasının nedenlerini açıklamaya yeter.

Ne var ki, burjuva evi, bireyin içinde faaliyet gösterdiği (ondokuzuncu yüzyılın toplumsal ve ekonomik tarihinin büyük bölümünü özünde bir hanedan meselesi haline getiren 'Rothschildler', 'Krupplar' ya da 'Forstyeler' gibi) daha geniş bir aile ilişkisinin çekirdeğiydi sadece. Fakat, geçen yüzyıl zarfında bu aileler hakkında muazzam miktarda malzeme birikmiş olmasına karşın, ne sosyal antropologlar ne de (aristokratik bir meşguliyet olan) soyağacı kitapları derleyenler, onlara, bu tür aile grupları hakkında güvenli genellemeler yapabilmeyi kolaylaştıracak yeterli ilgiyi göstermişlerdir.

Alt toplumsal tabakalardan nereye kadar yükselinebilirdi? Kuramsal olarak toplumsal yükselmeyi engelleyecek hiçbir şey bulunmamasına karşın, göründüğü kadarıyla fazla değil. 1865'te İngiliz çelik patronlarının yüzde 89'u orta sınıf ailelerden, yüzde 7'si (küçük esnaf, bağımsız zanaatkâr vs. dahil) alt orta sınıftan ve yalnızca yüzde 4'ü vasıflı ya da –daha büyük olasılıkla– vasıfsız işçilerden gelmekteydi.[19] Aynı dönemde Kuzey Fransa'daki tekstil imalatçılarının büyük kısmı, aynı şekilde, çoktan orta tabaka olarak görülebilecek kimselerin çocuklarıydı; ondokuzuncu yüzyıl ortalarında Nottinghamlı çorap üreticilerinin büyük bölümü, aynı kökenden gelmekteydi; üçte ikisi, bilfiil çorap ticaretinden geliyordu. Güneybatı Almanya'da kapitalist girişimin kurucu babaları her zaman zengin insanlar olmamakla birlikte, aralarında, iş yaşamında ve kendi geliştirecekleri endüstrilerde uzun aile deneyimlerine sahip kişilerin sayısı oldukça fazladır (Teknik olarak yenilikçi zanaatkârlar–girişimcilerden çok, Koechlin, Geigy ya da Sarrasin gibi İsviçre–Alsaslı Protestanlar, küçük prenslerin mali işlerini yaparak yetişmiş Yahudiler). Kapitalist girişim, eğitimli kişileri –özellikle Protestan papazların ya da devlet görevlilerinin oğullarını– değiştirmiş, ancak orta sınıf statülerini değiştirmemişti.[20] Burjuva dünyasının meslekleri gerçekten de yeteneğe açık olmakla birlikte, ortalama bir eğitime, mülke ve toplumsal ilişkilere sahip bir aile, hiç kuşku yok ki, diğer orta tabaka ailelerin arasında, görece büyük bir avatajla yarışa başlamaktaydı; aynı işi yapan ya da kendilerininkiyle birleştirilebilecek kaynaklara sahip aynı toplumsal statüden ailelerle kız alıp vermeler de cabasıdır.

Geniş bir ailenin sağladığı ekonomik avantajlar ya da birbirine kenetlenen ailelerin oluşturduğu bağ, kuşkusuz hâlâ önemliydi. İş yaşamında sermayeyi, belki de yararlı iş bağlantılarını ve hepsinden önce güvenilir idarecileri garanti etmekteydi. 1851'de Lilleli Lefebvreler, enişteleri

Amedé Prouvost'un yün kartelini mali olarak destekledi. 1847'de kurulan ünlü elektrik şirketi Siemens ve Halske, ilk sermayesini bir kuzeninden almıştı. İlk maaşlı çalışanı bir kardeşti ve üç kardeşin (Werner, Carl ve William), sırasıyla Berlin, St Petersburg ve Londra şubelerinin başına geçmesi kadar doğal bir şey olamazdı. Ünlü protestan Mulhouse klanı, sırtlarını birbirine dayamıştı: Dollfus–Mieg'in kurucusu Dollfus'un damadı André Koechlin (hem kendisi hem de babası Mieglerle evlenmişti), dört kayınbiraderi şirketi idare edecek yaşa gelinceye kadar idareyi ele almıştı. Bu arada da amcası Nicholas, "sadece kardeşleri ve enistesiyle ortak olduğu"[21] Koechlin aile şirketini yönetmekteydi. Yine bir başka Dollfus, şirketin kurucusunun büyük torunu, bir başka yerel aile şirketine (Schlumberger et Cie) girdi. Ondokuzuncu yüzyılın iş yaşamının tarihi, aileler arası birleşmeler ve birbirlerine nüfuz etmelerle doludur. Bu durum, elde hazır çok sayıda oğlan ve kız çocuklarının bulunmasını gerektirmekteydi; ama zaten, bu konuda hehangi bir eksiklik söz konusu değildi, dolayısıyla var olma savaşı veren yoksul alt orta sınıf haricinde –aile işletmesini devralacak sadece tek bir mirasçıya ihtiyacı olan Fransız köylülüğünden farklı olarak– doğum kontrolü için güçlü bir istek duymuyorlardı.

Peki, bu klanlar nasıl örgütlenmişti? Nasıl faaliyet gösterdiler? Ne zaman aile gruplarını temsil etmekten çıkıp yüksek tutunumlu bir toplumsal grup, yerel bir burjuvazi, hatta (Protestan ve Yahudi bankerler örneğinde olduğu gibi) aile birleşmelerinin işin sadece bir yanını oluşturduğu daha yaygın ve geniş bir ağ halini aldılar? Henüz bu soruları yanıtlayabilecek durumda değiliz.

III

Başka bir deyişle, bu dönemde bir sınıf olarak 'burjuvazi' derken ne kastediyoruz? Ekonomik, siyasal ve toplumsal tanımları birbirinden belli ölçülerde farklılaşsa bile, bu tanımlar arasında fazla güçlük çıkarmayacak kadar bir yakınlık yine de vardı.

Örneğin, öz burjuvazi, ekonomik bakımdan 'kapitalist'ti; yani, sermaye sahibi veya böyle bir kaynaktan gelir elde eden biri ya da kâr sağlayan bir girişimci veya bütün bunların hepsi birdendi. Aslında, ele aldığımız dönemde karakteristik bir 'burjuva' ya da bir orta sınıf üyesi olup da bu tasnife girmeyen çok az insan vardı. 1848'de Bordeauxlu üst düzey 150 aile arasında, doksan işadamı (bu kentte henüz birkaç sanayici bulunmakla birlikte, tüccarlar, bankerler, esnaf vs.), kırk beş mülk sahibi ve *rantiye*

ile, o günlerde değişik özel işler yapan serbest meslek sahibi on beş kişi bulunmaktaydı. Aralarında, 1960'ta Bordeaux'nun üst düzey 450 ailesi içinde tek başına en büyük grubu oluşturan (en azından nominal olarak) maaşlı üst düzey şirket yöneticilerinden bir teki bile bulunmuyordu.[22] Şunu da ekleyebiliriz: Özellikle endüstrileşmenin yavaş seyrettiği bölgelerde toprak mülkiyeti ya da daha genel olarak kentteki gayrı menkuller, orta ve alt burjuvazi arasında, burjuvazinin gelirinin önemli bir kalemini oluşturmaya devam etmekle birlikte, çoktandır öneminde biraz azalma olmuştu. Hatta bir endüstri kenti olmayan Bordaux'da (1873) üretime dönmeyen, atıl zenginliğin yalnızca yüzde kırkını (en büyük servetin yüzde 23'ü) oluştururken, endüstri bölgesi olan Lille'de aynı dönemde sadece yüzde 31'ini meydana getirmekteydi.[23]

Siyaset, herkese aynı ölçüde çekici gelmeyen ya da herkesin aynı ölçüde uygun olmadığı zaman alan ve uzmanlık isteyen bir iş olduğundan, burjuva siyaset yaşamının kadroları doğal olarak biraz farklıydı. Buna karşın, ele aldığımız dönemde burjuva siyaseti, edimsel olarak, halen işinin başında bulunan (ya da bir köşeye çekilmiş) burjuvalar tarafından yürütülmekteydi büyük oranda. Örneğin ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında İsviçre Federal Konseyi'nin üyelerinin yüzde 25 ila 40'ı girişimcilerden ve rantiyelerden oluşmaktaydı (Konsey üyelerinin yüzde 20 ila 30'u, bankaları, demiryollarını ve endüstri tesislerini yöneten 'federal baronlar'dı). Bu oran, yirminci yüzyıla göre oldukça büyüktü. Yüzde 15 ila 25'i, halen çalışmakta olan serbest meslek sahiplerinden, örneğin avukatlardan meydana geliyordu (Bu grubun yüzde 50'si, çoğu ülkede kamu yaşamı ve kamu idaresi için gereken standart eğitim düzeyi olan hukuk derecelerine sahipti). Kalan yüzde 20 ila 30'luk bölümünü de, meslekten 'devlet şahsiyetleri' (vali, taşra yargıcı ve diğer Devlet Erkânı) oluşturmaktaydı.[24] Yüzyıl ortasında Belçika Yasama Meclisi'ndeki Liberal grubun yüzde 83'ünü burjuva üyeler meydana getirmekteydi: bunun yüzde 16'sı işadamı, yüzde 16'sı *mal sahibi*, yüzde 15'i *rantiye*, yüzde 18'i meslekten idareci ve yüzde 42'si de serbest meslek sahibi, yani avukatla birkaç doktordu.[25] Bu durum, kentlerdeki yerel siyaset düzeyinde aynı, belki daha da büyük oranda geçerliydi; çünkü bölgenin burjuva (yani normal olarak Liberal) kodamanları, buralara doğal olarak hakimdiler. Eğer iktidarın üst basamakları, öteden beri –(Fransa'da) 1830'dan, (Almanya'da) 1848'den itibaren– oraya yerleşmiş eski gruplar tarafından işgal edilmişse, burjuvazi, belediye meclisleri, belediye başkanlığı, mahalle meclisleri gibi 'siyasi iktidarın alt düzeylerine saldırarak buraları fethetmiş' ve yüzılın son on yıllarında kitle siyasetinin ortaya çıkmasına kadar dene-

timlerini elinde tutmuştur. 1830'dan sonra Lille, aynı zamanda önde gelen işadamları olan valilerce yönetilmiştir.[26] İngiltere'de büyük kentlerin, yerel işadamları oligarşisinin elinde olduğu biliniyordu.

'Orta sınıf'ın, yeterince zengin ve yerleşik olmaları kaydıyla yukarıdaki bütün grupları (işadamlarını, mal sahiplerini, serbest meslek sahiplerini ve kuşkusuz başkentler dışında sayısal olarak çok küçük bir grup oluşturan devlet idaresinin üst basamaklarındakileri) içerdiği açıksa da, sözkonusu tanımlamalar, toplumsal bakımdan bu kadar açık değildi. Güçlük, hem toplumsal statü hiyerarşisinde söz konusu tabakanın 'üst' ve 'alt' sınırlarının tanımlanmasında, hem de bu sınırlar içersinde tabaka üyelerinin belirgin biçimde türdeş sayılmasında yatmaktadır: [Oysa] en azından *grande moyenne* [orta sınıf] ile *petite* [küçük] burjuvazi biçiminde kabul edilmiş bir iç tabakalaşma her zaman vardı (Ve bu ikincisi, yavaş yavaş bir tabakaya dönüşerek *de facto* sınıf olmaktan çıkacaktı).

En tepedeki burjuvazi, kısmen bu grubun yasal ve toplumsal açıdan dışlayıcılığına ya da kendi sınıf bilincine bağlı olarak (yüksek olsun aşağı olsun) aristokrasiden ayrıydı. Hiçbir burjuva, sözgelimi Rusya'da veya Prusya'da gerçek bir aristokrat haline gelemezdi ve hatta (Habsburg İmparatorluğu'nda olduğu gibi) aşağı soyluluğa özgü ayrıcalıkların serbestçe dağıtıldığı yerlerde, bir şirketin yönetim kuruluna girmeye ne kadar hazır olsalar da ne Kont Chotek ne de Auersberg için örneğin bir Baron von Wertheimstein, orta sınıf üyesi bir bankerden ve bir Yahudiden başka bir şey değildi. Henüz ılımlı ölçülerde de olsa, bu dönemde işadamlarını –sanayicilerden çok bankerleri ve maliyecileri– sistemli biçimde aristokrasi içerisinde eriten neredeyse bir tek İngiltere vardı.

Öte yandan, 1870'e kadar, hatta ondan sonra da, kendi sınıflarından genç erkekler için uygun olmadığı gerekçesiyle kuzenlerinin yedek subay olmalarına izin vermeye hâlâ yanaşmayan ya da oğulları, askerlik hizmetini, toplumsal bakımdan daha ayrıcalıklı olan süvarilikten ziyade piyade ya da mühendis olarak yapmakta ısrar eden Alman sanayiciler vardı. Fakat şunun da eklenmesi gerekir: Kârlar katlandıkça –ki ele aldığımız dönemde bu son derece önemliydi–, süslerin, ünvanların, soylularla evlenmenin ve genelde aristokratik bir yaşam tarzının yarattığı ayartıya zenginlerin dirençleri azalmaktaydı. İngiltere'nin uyuşmacı olmayan [non-conformist] imalatçıları, İngiliz Kilisesi'ne geçecek ve Fransa'nın kuzeyinde 1850 öncesinin 'gizli Voltaireciliği', 1870'den sonra giderek ateşli bir Katolikçiliğe dönüşecekti.[27]

İşadamlarının, –en azından İngiltere'de– esnaf gibi halka doğrudan mal satan toplum dışı kişilerle arasına (en azından parakende ticaret, bu

ticaretle uğraşanlara milyonlar kazandırabileceğini gösterinceye kadar) keskin bir niteliksel çizgi çekmelerine karşın, dipteki ayırıcı çizginin ekonomik olduğu çok açıktı. Bağımsız zanaatkârla küçük esnafın, toplumsal statüsüne özlem duymaları dışında burjuvaziyle hemen hiç ortak yanı olmayan *Mittelstand* [orta tabaka] ya da alt orta sınıf üyesi oldukları açıktı. Zengin köylü, bir burjuva olmadığı gibi, beyaz yakalı bir çalışan da değildi. Buna karşın, ondokuzuncu yüzyılın ortasında bu ayrım çizgisi belirgin olmadığından, eski tipte ekonomik olarak bağımsız küçük meta üreticilerinden ya da satıcılarından, hatta (halihazırda modern teknoloji kadrolarının yerini dolduran) vasıflı işçi ve ustabaşılardan oluşma yeterince geniş bir havuz vardı; bunlardan bazıları gelişecek ve en azından kendi çevrelerinde kabul gören burjuvalar haline geleceklerdi.

Demek ki, bir sınıf olarak bujuvazinin ana özelliği, doğumun ve statünün kazandırdığı geleneksel güçten ve nüfuzdan bağımsız bir güç ve nüfuz sahibi kişilerden oluşan bir yapı olmasıydı. Burjuvazinin üyesi olması için, bir insanın 'biri' olması; servetinden, başka insanlara buyurma yetisinden ya da bir biçimde onların üzerinde nüfuz sahibi olmasından ötürü *birey* olarak sayılan bir kişi olması gerekirdi. Bu anlamda, burjuva siyasetinin klasik biçimi, gördüğümüz gibi, küçük burjuvazi dahil altındakilerin kitle siyasetinden tamamen farklıydı. Başı derde girdiğinde ya da bir şikâyeti olduğunda bir burjuva, klasik olarak valiyle, milletvekiliyle, bakanla, eski bir okul arkadaşıyla, bir yakını veya birlikte iş yaptığı birileriyle görüşmek yoluyla kişisel nüfuz kullanır ya da kullanılmasını isterdi. Burjuva Avrupa, gayrı resmi himaye ya da karşılıklı terfi sistemiyle, arkadaş bağlarıyla (aynı eğitim kurumlarına, özellikle yerel olmaktan çok ulusal ilişkiler kurulmasını sağlayan yüksek eğitim kurumlarına gitmiş olmaktan kaynaklanan bağlar doğal olarak en önemlileriydi) veya mafyalarla ('arkadaşların arkadaşları') doluydu ya da yaratmıştı.* Bu tip ilişkiler ve bağlantılar arasında biri, farmasonluk, siyasi boyutuyla liberal burjuvazi için fiilen ideolojik çimento işlevi gördüğünden ya da İtalya'da olduğu gibi, bu sınıfın [burjuvazinin] neredeyse tek kalıcı ve ulusal örgütlenmesi olarak, belli ülkelerde, özellikle de Roma Katolik Kilisesi'ne bağlı Latin ülkelerinde çok daha önemli bir amaca hizmet etti.[28] Kendisinden, kamuyu ilgilendiren konularda yorum yapması istendiğini düşünen burjuva birey, *The Times*'a ya da *Neue Freie Presse*'ye yazılan bir mektubun, sadece kendi

* Ancak İngiltere'de, ele aldığımız dönemde hızla gelişmiş olan 'devlet okulları' denen okullar, ülkenin farklı kesimlerinden bujuva çocuklarını daha da erken yaşlarda bir araya getirmekteydi. Fransa'da, Paris'teki bazı büyük *lise*lerin (özellikle aydınlar için) benzer bir amaca hizmet etmiş olması mümkündür.

sınıfının geniş bir kesimine ulaşmakla kalmayıp, daha da önemlisi birey olarak itibarına itibar katacağını da bilirdi. Bir sınıf olarak burjuvazi, kitle hareketlerini değil, baskı gruplarını örgütledi. Onun siyasetteki modeli, Chartism değil, Tahıl Yasasına Karşı Birlik'ti.

Burjuvazinin 'tanınmış, itibar sahibi' olma derecesinin, faaliyet alanı ulusal hatta uluslararası sınırlara uzanan *büyük burjuvazi*den, Aussig'in veya Groningen'in önemli kişileri olan daha ılımlı simalara kadar büyük bir değişkenlik gösterdiğine kuşku yoktur. Zengin, iş bilir bir sanayici, kamu ve kilise yaşamında etkin biri olduğu, seçimlerde gerek belediye düzeyinde gerekse mahalle meclislerinde hükümeti desteklediği için, bölge idaresinin Ticaret Danışmanlığına (*Kommerzienrat*) önerdiği Duisburglu Theodo Boeninger ile karşılaştırıldığında, Krupp, elbette daha fazla saygı beklemiş ve almıştı. Ne var ki, her ikisi de çeşitli biçimlerde 'sayılan' kişilerdi. Milyonerleri zenginlerden, zengileri de hali vakti yerinde olanlardan ayıran züppelik zırhı, toplumun 'orta tabakası'nı 'orta sınıf'a ya da 'burjuvazi'ye dönüştüren bu grup bilinci duygusunu ortadan kaldırmadı (Kaldı ki, özünde bireysel çabayla toplumun daha yüksek basamaklarına tırmanmak olan bir sınıf için oldukça doğaldı bu).

Grup bilinci duygusu, ortak varsayımlara, ortak inançlara, ortak eylem biçimlerine dayanmaktaydı. Ondokuzuncu yüzyılın üçüncü çeyreğinin burjuvazisi ağırlıkla 'liberal'di, ama ideolojik anlamda; Liberal partilerin etkin olduğunu görmemize karşın, bunun mutlaka bir parti duygusu biçimini alması gerekmiyordu. Onlar, kapitalizme, rekabetçi özel girişime, teknolojiye, bilime ve akıla inanıyorlardı. Hukukun egemenliğiyle ve yoksullara haddini bildiren bir düzenle uyuştukları sürece, ilerlemeye, belli ölçülerde temsili yönetime, belli ölçülerde toplumsal haklara ve özgürlüklere inanıyorlardı. Dinden çok kültüre inanıyor, uç durumlarda kilise yerine, ibadet eder gibi operaya, tiyatroya ya da konsere gidiyorlardı. Kariyerin, girişime ve yeteneğe açık olmasına; kendi yaşamlarının bunun yararını kanıtladığına inanıyorlardı. Gördüğümüz gibi, bu dönem boyunca, perhizin ve ölçülülüğün erdemine duyulan geleneksel ve çoğunlukla püriten inanç, başarının gerçekliğine karşı koymakta zorlanıyordu, ama yine de pişmanlık duyuyorlardı. 1855'te bir yazarın ileri sürdüğü gibi, eğer Alman toplumu bir gün çökecekse, bu, "burjuvazinin [*Buergersinn*] sadelik ve çalışkanlık duygusuyla; yaşamın tinsel güçleriyle; bilimi, fikirleri ve yeteneği Üçüncü Tabaka'nın ilerici gelişmesiyle özdeşleme çabasıyla dengelemeden"[29] orta sınıfların gösteriş ve lüks peşinde koşmaya başlamasından olacaktı. Her yanı saran bir var olma mücadelesi; hem uygunluğun, hem de uygunluğu sağlayabilecek temel olarak ahlaki niteliklerin

varlığının, zaferle, hatta sadece hayatta kalmayla ispatlandığı doğal seçilim, belki de eski burjuva ahlakının yeni duruma gösterdiği uyumu yansıtmaktadır. İster toplumsal ister başka türden olsun, Darwincilik, bu sıfatla formüle edilmeden önce bile, sadece bilim değil, aynı zamanda ideolojiydi de. Bir burjuva olmak, yalnızca üstün olmak değil, aynı zamanda eski püriten niteliklere denk ahlaki niteliklere sahip olunduğunu göstermek demekti.

Fakat burjuva olmak, başka her şeyden daha fazla üstünlük anlamına gelmekteydi. Burjuva, yalnızca (devletin ya da Tanrının dışında) kimseden emir almayan bağımsız biri değil, aynı zamanda kendisi emir veren biriydi. Sadece bir işveren, girişimci ya da kapitalist değil, toplumsal bakımdan bir 'sahip', bir 'efendi' (*Fabrikherr*), bir '*patron*' ya da '*şef*'ti. Evinde, iş yaşamında, fabrikasında bu emir tekeline sahip olması, onun benlik tanımı için hayatiydi ve ister adsal ister gerçek olsun, onun şu biçimsel iddiası, dönemin bütün endüstriyel çekişmelerinde temel bir ögedir: "Fakat, ben aynı zamanda Ruhların Yöneticisiyim, yani bütün işçilerin reisiyim [*chef*] ... Ben, otoritenin ilkesini temsil ediyorum ve bana saygı gösterilmesini sağlamaya mecburum: İşçi sınıfıyla olan ilişkilerimin bilinçli hedefi, her zaman bu olmuştur."[30] Sadece, özünde bir işveren olmayan veya kendisine bağlı çalışan kimse bulunmayan serbest meslek sahibi ya da sanatçıyla aydın, temel olarak bir 'sahip' (efendi) değildi. Fakat, burada bile 'otorite ilkesi' vardı: Kıta Avrupası'nın geleneksel üniversite profesörünün, otokratik tabibin, orkestra yöneticisinin ya da kaprisli bir ressamın davranış tarzında bir 'otorite ilkesi' mevcuttu. Krupp, ne kadar emrindeki işçi ordusuna buyurabiliyorsa, Richard Wagner de dinleyicilerinden tam bir itaat bekliyordu.

Tahakküm, aşağılığı [madunluk] imler. Fakat, ondokuzuncu yüzyıl ortalarının burjuvazisi, (ast kitleler arasında en azından saygıdeğer alt orta sınıflar arasına yükselmesi beklenenlerle, iflah olmazları birbirlerinden ayırt etmek için çaba gösterilmesi gerekse de) alt sınıfların, (üzerinde temelli hiçbir anlaşmazlık bulunmamakla birlikte) bu aşağılık doğası hakkında bölünmüştü. Başarı, kişisel liyakatten kaynaklandığı için, başarısızlığın da kişinin liyakatsizliğinden kaynaklandığı açıktı. İş yaşamında başarılı olmak için çok fazla bir beyin gücü gerekmediği, tersine, salt beyin gücünün, zenginliğin, hele hele 'sağlam' görüşlerin garantisi olmadığı açık olduğundan, püriten olsun laik olsun geleneksel burjuva etiği, bunu zekâ noksanlığından çok ahlaki ya da tinsel zayıflığa yormuştu. Bu, mutlaka anti-entelektüellik anlamına gelmemekle birlikte, iş yaşamında başarılı olanlar, ampirizmi ve sağduyuyu kullanan çoğunlukla zayıf eğitimli kimseler olduğundan, anti-entelektüellik İngiltere'de ve Birleşik Devletler'de yaygın bir görüngüydü. Ruskin bile, "işgüzar metafizikçiler,

iyi insanlarla *etkin* insanları her zaman birbirine karıştırırlar ve en katışıksız dünya işlerinin tekerleri arasına örümcek ağları örerler" derken, ortak düşünceyi yansıtmaktaydı. Samuel Smiles ise, meseleyi daha basit biçimde ifade etmektedir:

> "Çoğu zaman değerli olsalar da, kitaplardan edinilen deneyim, *öğrenme* [deneyiminden] başka bir şey değildir; oysa, gerçek yaşamdan elde edilen deneyim, bilgeliğin deneyimidir ve ikincisi birincisinden, kat kat değerlidir."[31]

Fakat, ahlaki açıdan yapılacak üst ve alt biçimindeki basit bir sınıflamanın, ('saygıdeğer' olanları, sarhoş ve sefih emekçi kitlelerden ayırt etmek için yeterli olmasına karşın) sürekli mücadele halinde olan alt orta sınıflar dışında, artık yetersiz kaldığı açıktı; çünkü, eski değerler, başarılı ve zengin burjuvazi için artık gözle görülür biçimde geçerli değildi. Perhiz ve çalışma ahlakı, 1860'ların ve 1870'lerin başarılı Amerikalı milyonerleri, hatta iş yaşamından çekilip bir sayfiyede gününü geçiren zengin imalatçılar, hele hele onların *rantiye* yakınları için geçerli olamazdı. Ruskin'in sözleriyle bu insanların ideali şuydu:

> "Arkasındaki demire ve kömüre rağmen bu yaşam, tatlı tatlı sallanmakta olan bir dünyada geçirilmelidir. Bu dünyanın her hoş köşesinde, hoş bir arabanın içinde, fundalıkların arasından geçilerek varılan güzel bir kaşane ... büyücek bir park; geniş bir bahçe ve limonluklar bulunacaktır. Bu kaşanede ... kerimeleriyle ve güzel ailesiyle bir İngiliz beyefendisi yaşayacak ve her daim karısına yatak odası takımları, mücevherler, oğullarına av için atlar, köpekler alabilecek, kendisi de Highlands'de ava çıkabilecektir."[32]

Bundan sonra, sınıfın *biyolojik* üstünlüğüyle ilgili alternatif kuramların önemi artmaya ve ondokuzuncu yüzyıl burjuva *dünya görüşü*nün büyük bölümünü kaplamaya başlayacaktır. Üstünlük, genetik olarak sonraki kuşaklara aktarılan doğal seçilimin sonucuydu (14. Bölüme bakınız). O sıralarda burjuvazi, farklı bir tür olmasa bile, tarihsel ya da kültürel olarak çocukluk ya da çok çok ergenlik düzeyinde kalmış alt türlerden farklı, insanın evriminde daha yüksek bir evreyi ifade eden en azından üstün bir ırkın üyesiydi.

Demek ki, efendilikten (sahiplikten) efendi–ırk olmaya sadece kısa bir adım kalmıştı. Ancak, tahakküm etme hakkı, bir tür olarak burjuvazinin sorgusuz sualsiz üstünlüğü, sadece aşağılıklığı değil, (bir kez daha, burjuva dünya görüşünü büyük ölçüde simgeleyen) erkek–kadın ilişkisinde olduğu gibi, ideal olarak kabul edilmiş, istenen bir aşağılıklığı içermek-

teydi. Kadınlar gibi işçiler de, sadık ve kanaatkâr *olmalıydılar*. Eğer değilseler, bunun nedeni mutlaka, burjuvazinin toplum evreninde hayati bir sima olan 'dış tahrikçi'dir. En iyi, en zeki, en vasıflı işçilerin zanaat birliklerinin üyeleri olduğu gören gözler için son derece açık olmasına karşın, safderun fakat güçlü kuvvetli işçileri sömüren tembel yabancı söylenini yok etmek mümkün olmadı. 1869'da bir Fransız maden yöneticisi, Zola'nın *Germinal*'de canlı bir dille anlattığı grevin vahşice bastırılması sırasında "işçilerin davranışının acınacak halde" olduğunu yazmıştı, "fakat, onların tahrikçilerin yabanıl aygıtlarından başka bir şey olmadıklarını unutmamak gerekir."[33] Daha kesin bir dille; boyun eğmek, sersemlik ve budalalık kalıbına uyması olanaksız olduğundan, etkin bir işçi sınıfı militanının ya da potansiyel önderin tanım gereği 'tahrikçi' olması *gerekmektedir*. 1859'da –biri yeşilaycı, altısı Primitive Metodist ve ikisi vaiz– Seaton Delavalli dokuz dürüst madenci, *karşı çıktıkları* bir grevden sonra iki aylığına hapishaneye gönderildiğinde, maden yöneticisinin bu konuda kafası tamamen açıktı: "Onların saygıdeğer insanlar olduklarını biliyorum; onları hapise tıktırmamın nedeni de bu. Düşünemeyenleri hapise göndermenin bir faydası olmaz."[34]

Bu tutum, alt orta sınıf içinde eriyerek, kendiliğinden bir biçimde, potansiyel önderlerinden kurtulmadıkları sürece, burjuvazinin alt sınıfların boynunu vurmaya kararlı olduğunu yansıtmaktaydı. Fakat, aynı zamanda dikkate değer bir güven düzeyini yansıtmaktaydı. Sürekli köle ayaklanması korkusuyla yaşayan (*Devrim Çağı*, 11. Bölümün başında yer alan epigrafa bakınız) 1830'ların bu fabrika sahipleriyle şimdi aramızda dağlar var. Efendi–imalatçılar, işverenin işçiyi dilediği gibi işe alıp işten çıkarma mutlak hakkına getirilecek herhangi bir sınırlamanın arkasında komünizm tehlikesinin bulunduğunu söylediklerinde, toplumsal devrimi değil, sadece mülkiyet hakkıyla tahakküm etme hakkının birbirinden ayrılmaz olduğunu ve bir kere mülkiyet hakkına karışılmasına göz yumulursa burjuva toplumunun mahvolacağını kastediyorlardı.[35] Dolayısıyla, toplumsal devrim hayaleti kendinden emin kapitalist dünyayı bir kez daha istila ettiğinde, korkunun ve nefretin tepkisi çok daha isterik oldu. Paris Komüncülerinin katledilmesi (9. Bölüme bakınız), bu tepkinin şiddetine tanıklık etmektedir.

IV

Efendiler sınıfı: Evet. Peki hakim sınıf mı? Bunun yanıtı daha karmaşıktır. Burjuvazinin, eski tarz toprak sahibinin topraklarında yaşayanlar üzerinde *de jure* ya da *de facto* konumundan kaynaklanan etkin bir devlet iktidarı

oluşturması anlamında bir hakim sınıf olmadığı besbelli bir şeydi. Burjuva, normal olarak, kendisinin olmayan, bilfiil işgal ettiği yapıların ('evim, şatomdur') en azından dışında bulunan bir devlet iktidarının ve devlet idaresinin içerisinde faaliyet göstermekteydi. Burjuva efendiler, bu tür bir doğrudan egemenliği ancak, bu otoritenin çok uzağında kalan bölgelerde (örneğin madencilik yapılan tecrit durumdaki yerlerde) veya (Birleşik Devletler'de olduğu gibi) devletin zayıf olduğu yerlerde, ister devlet otoritesinin yerel temsilcilerine buyruk vermek, isterse Pinkerton'un* adamlarından kurulu özel ordular ya da 'düzen'i korumak için silahlı 'vigilante'** gruplar oluşturmak suretiyle uygulayabildiler. Bunun yanında, ele aldığımız dönemde, burjuvazinin biçimsel siyasi denetime sahip olduğu veya onu eski siyasi seçkinlerle paylaşmadığı devlet örnekleri hâlâ son derece ayrıksıydı. Çoğu ülkede, (belki ast ya da yerel yönetim düzeyi dışında) burjuvazinin (öyle de tanımlansa) siyasi iktidarı denetlemediği ya da uygulamadığı açıktı.

Burjuvazinin uyguladığı şey hegemonya, giderek belirlediği şeyse siyasaydı. Ekonomik gelişme modeli olarak kapitalizmin seçeneği yoktu. Ele aldığımız dönemde bu, hem liberal burjuvazinin (bölgelere göre değişikliğe uğramakla birlikte) ekonomik ve kurumsal programının hayata geçirilmesi demekti, hem de bizzat burjuvazinin devlet içindeki hayati konumunu ifade etmekteydi. Sosyalistler için bile proletaryanın zaferine giden yol, tam gelişmiş bir kapitalizmden geçiyordu. Kapitalizmin 1848'den önceki geçiş bunalımı, (*Devrim Çağı*, 16. Bölüme bakınız) aynı zamanda, en azından İngiltere'de bir an için onun son bunalımıymış gibi görünmüştü, fakat 1850'lerde, kapitalizmin en büyük büyüme döneminin henüz başında olduğu ortaya çıktı. Başlıca kalesi olan İngiltere'de de, başka yerlerde de sarsılmaz bir yapısı vardı; toplumsal devrimin geleceği, paradoksal olarak, yerli olsun yabancı olsun burjuvazinin, sonunda kendi yıkılışını mümkün kılacak muzaffer bir kapitalizm yaratmasına her zamankinden daha fazla bağlı görünüyordu. Gerek İngiltere'nin Hindistan'ı, Amerika'nın da Meksika'nın yarısını fethetmesini o sırada tarihsel olarak ilerici görüp (bir anlamda) selamlayan Marx, gerekse kendi gelenekçilerine karşı Birleşik Devletlerle ya da İngiliz egemenliğiyle ittifak arayışındaki Meksika'da veya Hindistan'daki ilerici unsurlar, aynı küresel

* Pinkerton, Allan (1819–84). İskoç asıllı Amerikalı detektif. 1850 yılında bir dedektiflik bürosu kurdu. Abraham Lincoln'a karşı hazırlanan bir suikastı ortaya çıkardı. Hatıralarını yazdı –çn.

** VIGILANCE COMMITTE üyesi. Huzuru sağlamak amacıyla kurulan yasadışı örgüt –çn.

durumu kabul ediyorlardı. Viyana'daki, Berlin'deki ya da St Petersburg'taki burjuva karşıtı ve liberal karşıtı muhafazakâr rejimlere gelince, kapitalist ekonomik gelişmenin seçeneğinin geri kalmışlık, dolayısıyla zayıflık olduğunu ister istemez kabul ettiler. Onların sorunu, burjuva–liberal siyasi rejimlere yol açmadan, kapitalizmi ve onunla birlikte burjuvaziyi nasıl geliştirecekleri sorunuydu. Burjuva toplumunu ve burjuva düşünceleri basitçe reddetmek, yaşama şansı olan bir seçenek değildi artık. Kapitalizme kayıtsız şartsız direnme işini açıkça üzerine alan tek kurum olan Katolik Kilisesi, kendini yalıtmakla kaldı. 1864'ün *Syllabus of Errors*'ü (122. sayfaya bakınız) ve Vatikan Konseyi, tam da ondokuzuncu yüzyıla damgasını vuran herşeyi reddindeki aşırılıkla, tümüyle savunmaya çekildiğini göstermekteydi.

'Liberal' biçimleriyle burjuva programının elde ettiği tekel, 1870'lerden itibaren ufalanmaya başladıysa da, ondokuzuncu yüzyılın üçüncü çeyreğinde genel olarak rakipsizliğini sürdürdü. Ekonomik meselelerde Orta ve Doğu Avrupa'nın mutlakçı yöneticileri bile, kendilerini, serfliği kaldırırken ve devletin ekonomideki geleneksel denetim aygıtlarını ve iktisadi ayrıcalıkları parçalarken buluverdiler. Siyasi konulardaysa, daha ılımlı türden burjuva liberallerine ve ismen de olsa onların temsili kurumlarına başvurdukları ya da en azından onlarla uzlaştıkları görüldü. Eski aristokrasinin (bu sözcükten artık anlaşıldığı anlamda) kültür dünyasının her yanından açıkça geri çekilmesiyle, burjuva yaşam tarzı kültürel açıdan da aristokrasiye galebe çaldı: Bunu yapmayanlar, Matthew Arnold'un (1822–88) 'barbarları' haline geldiler. 1850'den sonra, Bavyera kralı II. Ludwig (1864–86) gibi deliler dışında kralları sanatın büyük hamisi olarak, ekzantrikler dışında soylu kodamanları büyük sanat koleksiyoncuları olarak düşünmek kolay değildi.* 1848'den önce burjuvazinin sahip olduğu varlıklar, hâlâ toplumsal devrim korkusu tarafından nitelenmekteydi. 1870'ten sonra da, yine çalışan sınıfların yükselen hareketinden duyulan aynı ölçüde bir korku, bu varlıkların temelini oyacaktı. Fakat, bu ara dönemde burjuvaların zaferi, tartışmasız ve rakipsiz görünüyordu. Burjuva toplumuna hiçbir zaman yakınlık duymamış biri olan Bismarck, çağın 'maddi çıkarlar' çağı olduğuna hükmetmişti. Ekonomik çıkarlar, 'temel bir güç'tü. "Ülke gelişirken, ekonomik sorunlar da ilerliyor; bunu durdurmanın olanaksız olduğuna inanıyorum."[36] Fakat, eğer kapitalizm ve dünya, burjuvazi tarafından ve burjuvazi için yapılmadıysa, bu dönemde bu temel gücü temsil eden neydi?

* Rus imparatorluk balesi, belki de tek istisnadır; fakat saray mensuplarıyla onların dansçıları arasındaki ilişki, salt kültürel bir ilişkiden ibaret değildi.

14
Bilim, Din, İdeoloji

(Çinlilere ve Zencilere nazaran daha çirkin olan) bizim aristokrasimiz, en seçme kadınlara sahip olduğu için orta sınıflardan daha güzeldir; ama, büyük oğul hakkının Doğal Seçilimi yıkması ne ayıp!

Charles Darwin, 1864[1]

İnsanlar, İncil'den ve İlmihal'den azar azar kurtulduklarını düşünmekle, ne kadar zeki olduklarını göstermek ister gibiler.

F.Schaubach, halkın beğendiği edbiyat hakkında, 1863[2]

John Stuart Mill, Zenciler –ve kadınlar– için de oy hakkı istemeden edemez. Böyle bir sonuç, Mill'in akıl yürütmeye başladığı öncüllerin ... –[ve onların] reductio ad absurdum*larının* [saçmaya indirgeme] *– kaçınılmaz bir sonucudur.*

Anthropoligical Review, 1866[3]

I

Ondokuzuncu yüzyılın üçüncü çeyreğinin burjuva toplumu, kendine güvenen ve başarılarıyla gurur duyan bir toplumdu ve bu, insanın bütün etkinlik alanları arasında en fazla bilginin ilerlemesinde, 'bilim'de böyleydi. Dönemin eğitim görmüş insanları, sadece bilimlerinden gurur duymakla kalmıyorlardı, diğer bütün zihinsel etkinlikleri de bilimlere bağlamaya hazırdılar. 1861'de istatistikçi ve iktisatçı Cournot, şu gözlemde bulunmaktaydı: "Felsefi hakikate duyulan inanç öylesine soğumuştur ki, ne halk ne de akademiler, saf bilginlik ya da tarihsel merak konusu olan ürünler dışında, bu tür eserleri almak ya da karşılaşmak istiyorlar."[4] Gerçekten de bu dönem, filozoflar için mutlu bir dönem değildi. Geleneksel yuvaları olan Almanya'da bile, geçmişin büyük simalarının yerini doldurabilecek cesamette kimse yoktu. Onun eski bir Fransız hayranı olan Hippolyte Taine (1828–93) tarafından Alman felsefesinin 'boş balon'larından biri olarak görülen Hegel bile, kendi ülkesinde demode olmuş ve "eğitimli Alman kamuoyuna rengini veren sıkıcı, kibirli ve bayağı epigonların Hegel'e davranış biçimleri", Marx'ı, 1860'larda "bu büyük düşünürün tilmizi olduğumu ilan etmeye" itmişti.[5] Felsefedeki iki baskın eği-

lim, kendilerini bilimin emrine vermişti: İleride dünyanın her yanında herkesten daha büyük bir etkiye sahip olacak ortalama düşünür Herbert Spencer'ı (1820–1903) saymazsak, Auguste Comte'un okuluyla birlikte anılan Fransız pozitivizmi ile John Stuart Mill ile anılan İngiliz ampirizmi. Comte'un 'pozitif felsefesi', doğa yasalarının değişmezliğiyle, sonsuz ve mutlak bilginin olanaksızlığı gibi çifte bir kaide üzerinde yükselmekteydi. Oldukça ekzantrik bir niteliği olan Comteçu 'İnsanlık Dini'nin dışına çıktığı ölçüde, pozitivizmin, deneysel bilimlerin geleneksel yönteminin felsefi olarak haklılaştırılmasından farkı kalmıyordu. Mill de, yine Taine'nin sözcükleriyle, "tümevarımın ve deneyin eski iyi yolu"nu açan biriydi. Ancak bu görüş, tarihsel bir evrimci ilerleme görüşü barındırmakta, daha doğrusu açıkça Comte'a ve Spencer'a dayanmaktaydı. Pozitif ya da bilimsel yöntem, insanlığın geçmek zorunda olduğu (Comte'un terimleriyle, her biri kendi kurumlarına sahip teolojik, metafizik ve bilimsel) evrelerin sonuncusunun zaferiydi ya da zaferi olacaktı (Mill ile Spencer, en azından bu evrenin, en uygun ifadesini –en genel anlamıyla– liberalizmde bulduğu konusunda hemfikirdiler). Biraz abartma payıyla, bu görüşe göre, bilimin ilerlemesinin (bilim adamı için bir tür entelektüel laboratuvar asistanı olmak dışında) felsefeyi gereksiz hale getirdiği söylenebilirdi.

Bunun yanında, bilimsel yöntemlere duyulan güvene rağmen, yüzyılın ikinci yarısının eğitimli kişilerinin, bilimin başarıları karşısında derinden etkilenmelerinde şaşılacak bir yan yoktur. Gerçekten de, zaman zaman, bu başarıların sadece etkileyici değil, sonul olduklarını da düşünmeye başlamışlardı. Ünlü fizikçi William Thompson (Lord Kelvin), fiziğin bütün temel problemlerinin çözüldüğünü, geriye kalan birkaç görece küçük problemin de halledilmek üzere olduğunu düşünüyordu, ama bildiğimiz gibi, son derece ürkütücü bir yanılgı içindeydi.

Yine de bu, hem anlamlı hem de anlaşılabilir bir yanılgıydı. Toplumda olduğu gibi bilimde de devrimci ve devrimci olmayan dönemler vardır; yirminci yüzyıl, her iki bakımdan da 'devrim çağı'ndan (1789–1848) bile daha fazla devrimci iken, bu kitabın konusunu oluşturan dönem, hiçbir bakımdan devrimci değildi. Fakat bu, bir ekonominin temel örüntüsünü ve fizik evrenin temel örüntüsünü ilgilendiren bazı konularda son derece yetenekli bazı kişilerin, bütün temel sorunları çözdüklerine inanmış olmalarına karşın, zeki ve yetenekli geleneksel [kafalı] kişilerin, bilimin ya da toplumun bütün sorunlarının çözülmüş olduğunu düşündükleri anlamına gelmez. Bu insanların, gittikleri ya da gitmek zorunda oldukları yönle, zihinsel olsun uygulamalı olsun oraya ulaşmanın yöntemleriyle ilgili ciddi kuşkuları olmadığı anlamına gelmektedir. Yadsınamayacak kadar açık

ve aşikar göründüğünden, kimse, maddi olsun zihinsel olsun, ilerleme olgusundan kuşku duymuyordu. Bu ilerlemenin az çok kesintisiz ve çizgisel olduğunu düşünenlerle, kesintili ve çelişkili olacağını, olması gerektiğini düşünen (Marx gibi) kişiler arasında oldukça temelli bir ayrım bulunmakla birlikte, gerçekte çağın egemen düşüncesi ilerlemeydi. Kuşku, olsa olsa, basit niceliksel birikimin hiçbir yol göstericilik değeri taşımadığı görenek ve adetler gibi deyim yerindeyse zevk konusu olan şeyler hakkında duyulabilirdi. 1860'ta insanların, önceki çağlardan daha çok şey bildikleri su götürmez bir gerçek olmakla birlikte, 'daha iyi' olduklarını aynı yolla tanıtlamak olanaksızdı. Ama bunlar, (düşünsel itibarları yüksek olmayan) tanrıbilimcileri, (zenginlerin, kadınlarını satın alabilmelerini sağlayan elmaslara duydukları hayranlığa benzer biçimde kendilerine hayranlık duyulan) filozofları ve sanatçıları, (yaşadıkları ya da yaşamaya mecbur edildikleri bu toplum biçiminden hoşlanmayan) solcu olsun sağcı olsun toplum eleştirmenlerini meşgul eden konulardı. 1860'ta, seçkin ve eğitimli kişiler arasında bunlar ayrı bir azınlıktılar.

Bilginin bütün dallarında gözle görülür muazzam bir ilerleme yaşanmasına karşın, bazılarının diğerlerinden daha fazla yol aldığı ve daha fazla şekle şemale girdiği apaçık gibi görünüyordu. Örneğin fizik, kimyaya nazaran daha olgunlaşmış görünüyordu ve kimyanın henüz gözle görülür biçimde içinde bulunduğu yatağına sığmayan ilerleme evresini geride bırakalı çok olmuştu. Yine, kimya, hatta 'organik kimya' da, heyecan verici bir ilerleme çağına henüz girmiş görünen yaşam–bilimlerinden belirgin biçimde daha çok gelişmişti. Gerçekten, ele aldığımız dönemde doğa bilimlerinin kaydettiği ve yaşamsal kabul edilen ilerlemeleri temsil edecek tek bir bilimsel kuram varsa, o da evrim kuramıydı; yine, bilim denince halkın kafasında, Charles Darwin'in (1809–82) biraz maymunu andıran yalçın imgesi şekilleniveriyordu. Matematikçilerin garip, soyut ve mantıksal açıdan hayali dünyası, hem genel, hem de bilimsel kamuoyuna belki de daha önceki çağlardan bir ölçüde daha uzaktı; çünkü, matematiğin her iki kamuoyuyla (fiziksel teknoloji aracılığıyla) başlıca temas noktasını oluşturan fizik, bu evrede, son derece gelişkin ve maceracı soyutlamaları nedeniyle, göksel mekaniğin kurulduğu o büyük günlerle karşılaştırıldığında pek işe yarar, yararlı görünmüyordu. Bu dönemde mühendislik ve iletişim alanlarında geçekleştirilen başarıları olanaklı kılan hesap, o sıralarda, matematiğin keşif alanının çok dışında kalmaktaydı. Bu durumu belki de en iyi, dönemin en büyük matematikçisi olan Georg Bernhard Riemann (1826–66) temsil etmekteydi. Nasıl Newton'un *Principia*'sı olmadan onyedinci yüzyılla ilgili bir değerlendirme yapılamazsa, aynı şekilde Riemann'ın (1868'te yayımlanan) 'Geo-

metrinin temelini oluşturan hipotezler üzerine' isimli 1854 tarihli üniversite hocalık tezi olmadan da ondokuzuncu yüzyıl bilimiyle ilgili bir değerlendirme yapmak olanaksızdır. Bu çalışma, topolojinin, difransiyel geometri çeşitlerinin, zaman–mekân kuramının ve yerçekiminin temellerini ortaya koydu. Hatta Riemann, modern kuantum kuramıyla bağdaşan bir fizik kuramı da tasarladı. Ne var ki, bunlar ve diğer son derece özgün matematik gelişmeler, yüzyılın sonuda fizik konusunda yeni devrimci bir çağın başlamasına kadar hak ettikleri değeri elde edemediler.

Ancak, doğa bilimlerinin hiçbirinde, bilginin ilerlediği genel yönle veya bu ilerlemenin temel kavramsal veya yöntemsel çerçevesiyle ilgili ciddi bir belirsizlik yok gibi görünüyordu. Çok sayıda keşif yapılmaktaydı; zaman zaman yeni kuramlar ortaya atılmakla birlikte, deyim yerindeyse bu beklenen bir şey değildi. Darwin'in evrim kuramı bile, evrim kavramının yeni olmasından değil –bu kavram on yıllardır bilinmekteydi–, türlerin kökenine ilişkin ilk kez doyurucu bir açıklayıcı model getirdiği ve bunu, liberal ekonominin, rekabetin en bilinen kavramını yansıladığından, bilim adamı olmayanların da son derece aşina olduğu terimlerle yaptığı için etkileyiciydi. Gerçekten de, alışılmadık sayıda bilim adamı –William Thompson (Lord Kelvin) gibi bir fizikçiyi anmazsak, Darwin, Pasteur, fizyolog Claude Bernard (1813–78), Rudolf Virchow (1821–1902) ve Helmholtz (1821–94) (192. sayfaya bakınız)–, halk tarafından kolayca tanınmalarına olanak sağlayan terimlerle yazdılar. James Clerk Maxwell (1831–79) gibi büyük bilim adamlarının, yorumlarını, son derece farklı modellere dayanan sonraki kuramlarla uyuşmalarını sağlayan içgüdüsel bir ihtiyatla formüle etmelerine karşın, temel modeller ya da 'paradigmalar' değişmez görünüyordu.

Doğa bilimlerinde, farklı varsayımlar arasında değil, (örneğin, bir tarafın, sadece farklı olmakla kalmayıp, diğer tarafın yasakladığı ya da 'düşünülemez' bulduğu bir yanıt öne sürdüğü durumlarda olduğu gibi), aynı probleme farklı bakış tarzları arasında bir uyuşmazlık olduğunda ortaya çıkan o şiddetli ve heyecan verici zıtlaşmadan neredeyse eser yoktu. Böyle bir fikir ayrılığı, matematiğin biraz daha uzak dünyasında yaşanmıştı: Sonsuzluğun matematiği konusunda, H. Kronecker (1839–1914), K. Weierstrass'a (1815–1897), R. Dedekind'e (1831–1916) ve G. Cantor'a (1845–1918) amansızca saldırdı. Bu tür *Methodenstreite* (yöntem savaşları), toplumbilimcilerin de dünyasını böldü, fakat toplumbilimciler doğa bilimlerinin –hatta evrim gibi hassas bir meselede biyoloji bilimlerinin– alanına girdikleri ölçüde, mesleki tartışma yerini ideolojik tercihlerin yersiz işgaline bıraktı. Doğa bilimlerinde şiddetli ve heyecan verici zıtlaş-

maların ortaya çıkmamasının inandırıcı bir nedeni yoktu. Örneğin, orta Victoria döneminin en tipik bilim adamı olan William Thompson [Lord Kelvin], (geleneksel teorik düşünme gücünü, muazzam bir teknolojik verimliliği* ve bunun sonucunda iş yaşamında başarıyı şahsında birleştirmesi bakımından tipiktir), pek çok kişinin modern fizik için kalkış noktası olarak gördüğü Clerk Maxwell'in ışık hakkındaki elektromanyetik kuramından açıkça memnun değildi. Ne var ki, bunu, kendi mühendislik tipindeki matematiğinin terimleriyle yeniden formüle etmenin mümkün olduğunu gördüğünde, Maxwell'in kuramma karşı çıkmadı. Yine Thompson, bilinen fizik yasaları temelinde güneşin en fazla 500 milyon yaşında olabileceği, dolayısıyla yeryüzündeki jeolojik ve biyolojik evrim için gerekli olan zaman ölçeğinin olanaksız olduğu [yolundaki savı] doyurucu bulduğunu belirtti (Ortodoks bir Hıristiyan olduğundan, bu sonucu memnuniyetle kabul etmişti). Gerçekteyse, 1864'ün fiziğine göre doğru olan kendisiydi: Fizikçilere, güneş ve ona bağlı olarak yeryüzü için çok daha uzun bir yaşam süresi öngörme olanağını veren şey, yalnızca nükleer enerjinin o zamanlar bilinmeyen kaynakları konusunda yapılan keşiftir. Fakat, o sıralarda kabul edilen jeolojiyle çatışması halinde kusurun kendi fiziğinden kaynaklanmış olabileceği Thompson'u şaşırtmadı; jeologlar da, fiziğe aldırmadan yollarına devam ettiler. Keza, her iki bilimin sonraki gelişmesi düşünüldüğünde, bu tartışma olmayabilirdi de.

Demek ki, bilimin dünyası, kendi düşünsel rayları boyunca hareket etmekteydi ve kaydettiği ilerleme, tıpkı demiryollarının kendisi gibi, yeni topraklara yeni raylar döşeyeceğini gösteriyordu. Daha güçlü teleskoplar ve ölçüm araçları yardımıyla ve, (her ikisi de Almanların gerçekleştirdiği yenilikler olan)** ilk kez 1861'de yıldızların ışıklarına uygulanan, ileride muazzam güçlü bir araştırma aracı olacak spektroskopun yanısıra, yeni fotoğraf teknikleri kullanılarak yapılan bir yığın yeni gözlemin dışında, gökyüzünde, eski gökbilimcileri hayrete düşüren türden şeyler artık yok gibi görünüyordu.

Fizik bilimler, geçen yarım yüzyılda son derece çarpıcı gelişmeler kaydetmişti: Isı ve enerji gibi görünüşte birbirinden farklı görüngüler, termo-

* "Elektronik öncesi çağda, telgrafta, demiryolu sinyal kabinlerinde, postanelerde ve elektrik şirketlerinde, Thompson'a bir şeyler borçlu olmayan bir elektrik ölçüm aletinin bulunmadığı"nı bana hatırlatan Dr. S. Zienau'dur.

** Joseph Fraunhofer'in (1787-1826) teleskop modeli, 1890'lara kadar, o zamanlar Amerika'daki rasathanelere yerleştirilmiş olan dev mercekli teleskopların ilk örneği olarak kaldı. İngiliz astronomisi o dönemde nitelik olarak kıta Avrupası'nın gerisinde kalmış olmakla birlikte kıtaya uzun ve kesintisiz gözlem verileri sundu. "Greenwich, muhafazakâr adetleri olan, güvenilirliğiyle ünlü, garanti müşterilere sahip köklü bir firmaya benzetilebilir; yani o, bütün dünyanın deniz feneriydi." (S. Zienau).

dinamiğin yasalarıyla birleştirilmiş, bu arada elektrik, manyetizma ve hatta ışığın kendisi, tek bir analitik model etrafında toplanmaya başlamıştı. Her ne kadar Thompson, 1851'de (*The Dynamical Equivalent of Heat*) eski mekaniğin öğretileriyle, ısıyla ilgili yeni öğretileri bağdaştırma işlemini tamamlamış olsa da, bizim ele aldığımız dönemde termodinamik büyük bir ilerleme kaydetmedi. Modern teorik fiziğin babası olan James Clerk Maxwell tarafından 1862'de formüle edilen ışığın elektromanyetik kuramıyla ilgili olağanüstü matematik model, gerçekten de hem engin, hem de açık uçlu bir modeldi. Elektronun keşfine giden yolu açtı. Ancak Maxwell, belki de "biraz hantal" diye tanımladığı kuramına hiçbir zaman yeterli bir açımlama kazandıramadığından olsa gerek (bu, 1941'e kadar yapılamayacaktır!)[6], Thompson ve Helmholtz, hatta 1868 tarihli inceleme yazısında istatistiksel mekaniği ele alan Avusturyalı parlak bilim adamı Ludwig Boltzmann (1844–1906) gibi önde gelen çağdaşlarını ikna etmeyi başaramadı. Ondokuzuncu yüzyıl ortalarının fizik bilimi, büyük olasılıkla önceki ve sonraki dönemlerin fiziği kadar göz alıcı olmamakla birlikte, yine de kuramsal düzeyde son derece etkileyici ilerlemeler kaydetti. Ne var ki, bu ilerlemeler arasında termodinamik kuramıyla termodinamiğin yasaları, içlerinde, Bernal'in sözleriyle "belli bir sona ermişlik barındırıyor" gibiydi.[7] Herhalükârda, başta Thompson olmak üzere İngilizler, aslında termodinamik alanında yaratıcı çalışmalar yapmış diğer fizikçiler de, insanın, bugün doğa yasalarıyla ilgili tam ve kesin bir anlayışa ulaştığı görüşünün ayartısına kapıldılar (Ancak Helmholtz ile Boltzmann, haklı olarak bu görüşü ikna edici bulmadılar). Belki de fizik bilimlerin oluşturduğu mekanik modellerin yol açtığı dikkate değer teknolojik verimlilik, sona ermişlik yanılsamasını daha da ayartıcı hale getirmişti.

Ondokuzuncu yüzyılda belki de en hızla gelişen bilim (ikinci büyük doğa bilim) olan kimya konusunda böyle bir sona ermenin var olmadığı apaçık bir şeydi. Kimyanın özellikle Almanya'da gösterdiği çarpıcı genişlemede, endüstriye sağladığı (beyazlatıcıdan, boya ilacından ve gübreden tıp ürünlerine ve patlayıcılara kadar) çeşitli yararların payı hiç de az değildi. Bilimle mesleki olarak uğraşan kişilerin neredeyse yarısından fazlası kimyacıydı.[8] Olgun bir bilim olarak kimyanın temelleri, onsekizinci yüzyılın son üçte birlik bölümünde atılmıştı. Her geçen gün biraz daha ilerleyen kimya, ele aldığımız dönemde de gelişerek, keşifler ve fikirler taşkınının heyecan verici pınarı olmaya devam etti.

Kimyanın temel süreçleri ortaya çıkarıldı ve gerekli analitik araçlar çoktan hazırdı. Farklı sayıda temel birimlerden (atomlardan) meydana gelen sınırlı sayıda kimyasal elementin varlığı ile çok atomlu temel birim-

ler olan moleküllerden oluşan bileşik elementler ve bu bileşimlerin yasaları hakkında belli bir düşünce; bütün bunlar bilinmekteydi. Gerçekten de, kimyacıların temel etkinliklerini oluşturan çeşitli maddelerin analizinde ve sentezinde büyük ilerlemeler kaydedilebilmesi için bunun olması gerekirdi. Hâlâ kömür gibi bir zamanlar canlı olan kaynaklardan elde edilen malzemelerin özellikleriyle –esas olarak üretimde yararlı olan özellikleriyle– sınırlı olmasına karşın, özel bir alan olan organik kimya çoktan gelişmişti. Biyokimya, yani bu maddelerin canlı organizmalarda nasıl işlev gördüklerini anlamak içinse geçilecek daha çok uzun bir yol vardı. Buna rağmen, kimyanın modelleri yine de oldukça kusurluydu. Bu kusurların anlaşılmasında önemli ilerlemeler, ondokuzuncu yüzyılın üçüncü çeyreğinde gerçekleştirildi. O zamana kadar (örneğin bir moleküldeki atomların sayısı gibi) nicelik terimleri içinde görülmemiş olan kimyasal bileşimlerin *yapısı*, bu ilerlemeler sayesinde aydınlandı.

Çoktandır var olan 1811 tarihli Avogadro Yasası aracılığıyla, bir molekülde bulunan her bir atom türünün doğru sayısını saptamak olanaklı hale geldi (1860'ta uluslararası bir sempozyumun dikkatini konuya çeken vatansever bir İtalyan kimyacısı olmuştu). Bunun yanında, –fizikten ödünç alınan bir başka verimli [kimyacı] olan– Pasteur, 1848'de, örneğin dönen veya dönmeyen polarılmış ışık düzlemi gibi, kimyasal bakımdan aynı özelliklere sahip maddelerin fiziksel olarak ayrı olabileceğini buldu. Başka şeylerin yanısıra buradan şu çıkmaktaydı: Moleküllerin, üç boyutlu uzamda bir şekilleri vardı ve parlak Alman kimyacı Kekulé (1829–96), 1865'te Londra'da bir atlı arabanın tepesinde, Victoria dönemine çok yakışan bir durumda yolculuk ederken, karmaşık yapılı molekül modellerinin ilkini, herbirine bir hidrojen atomu bağlı altı karbon atomundan oluşan ünlü benzen halkasını tasarladı. Böylelikle, o zamana kadar kimya formüllerinde geçerli olan $-C_6H_6$ şeklindeki– sadece atomların sayılmasından ibaret muhasebecinin model anlayışının yerini, mimarın ya da mühendisin model anlayışının aldığı da söylenebilir.

Bu dönemin kimya alanında ortaya koyduğu en büyük genelleme (Mendeleev'in [1834–1907] Periyodlar Tablosu), belki de çok daha dikkat çekiciydi. Atomun ağırlığı ve valansıyla (bir elementin atomunun diğer atomlarla kurduğu halkaların sayısı) ilgili problemlerin çözülmesi sayesinde, ondokuzuncu yüzyılın başlarındaki gelişmesinden sonra bir ölçüde ihmale uğramış olan atom kuramı, 1860'tan sonra yeniden yerini buldu ve aynı dönemde spektroskopun şeklinde sağlanan teknolojik ilerleme (1859), çeşitli elementlerin bulunmasına olanak sağladı. Ayrıca, 1860'lar büyük bir standartlaşma ve ölçüm dönemiydi (Bu yıllar, başka

şeylerle birlikte, volt, amper, watt ve om gibi daha önce bilinen elektrik ölçüm birimlerinin düzene sokulmasına tanık oldu). Böylelikle kimyasal elementleri, valansa ve atomların ağırlığına göre yeniden sınıflamaya yönelik girişimler ortaya çıktı. Mendeleev ile Alman Lothar Meyer'in (1830–95) girişimleri, elementlerin özelliklerinin, atomlarının ağırlığına bağlı olarak periyodik biçimde değiştiği gerçeğine dayanmaktaydı. Bu girişimin önemi, şu varsayımda yatıyordu: Bu ilkeye göre, doksan iki elementten meydana gelen periyodlar tablosunda belli yerler hâlâ boştu ve henüz bulunmamış olan elementlerin özellikleri öngörülerek doldurulacaktı. İlk bakışta Mendeleev Tablosu, temelden farklı madde türlerinin varlığına bir sınır getirmek suretiyle atom kuramı incelemelerine son verecek gibi görünüyordu. Oysa gerçekte, "tam yorumunu, artık değişmez atomlardan değil, (kendileri de değişmeye ve dönüşmeye açık) birkaç temel partikülün görece kalıcı ve sürekli olmayan birlikteliğinden oluşan yeni bir madde kavramında bulacaktı." Fakat, o sırada Mendeleev de, tıpkı Clerk Maxwell gibi, yeni bir tartışmanın ilk sözünden çok, eski bir tartışmanın son sözü gibi görünüyordu.

Pratikteki uygulamalarıyla ilgilenen belli başlı iki büyük grubun, çiftçilerin ve özellikle doktorların tutuculuklarından ötürü gelişmesinden alıkonmuş olan biyoloji, fizik bilimlerin uzak ara gerisinde kalmıştı. Geriye bakıldığında, ilk fizyologların en büyüğünün, çalışmasıyla bütün modern fizyolojiye ve biyokimyaya temel oluşturmuş, ayrıca *Introduction to the Study of Experimental Medicine*'inda (1865) bilimin süreçleri hakkında o zamana kadar yapılmış en güzel çözümlemelerden birini kaleme almış Claude Bernard olduğu görülmektedir. Ne var ki, özellikle ülkesi Fransa'da büyük saygı görmesine karşın, yaptığı keşifler doğrudan uygulanabilir şeyler; o nedenle yaşadığı dönemde (ondokuzuncu yüzyılın ortalarında) etkisi, belki de Darwin ile birlikte, halk tarafından en yaygın biçimde tanınan bilim adamı haline gelen vatandaşı Louis Pasteur'den daha az oldu. Pasteur, bakteriyoloji alanına yöneldi ve endüstriyel kimya sayesinde, yani kimyasal analizin ortaya çıkaramadığı nedenlerden dolayı bira ile sirkenin zaman zaman neden kötülediğine ilişkin yaptığı daha kesin bir analizle (bir Alman taşra doktoru olan Robert Koch [1843–1910] ile birlikte) bu alanda büyük bir öncü oldu. Gerek teknikleri – mikroskop, kültürlerin ve slaytların hazırlanması vs.–, gerekse doğrudan uygulanabilme olanağı –hayvan ve insan hastalıklarının kökünün kazınması–, bakteriyolojiyi, ulaşılması, anlaşılması ve başvurulması olanaklı bir bilim durumuna getirdi. 1865 civarında Lister'in (1827–1912) geliştirdiği antisepsi, 'pastörize' gibi teknikler ya da organik ürünleri mikropların

istilasından korumanın diğer yöntemleri ve aşılama, ayrıca tıp mesleğine duyulan müzmin düşmanlığı bile yıkacağı yeterince açık savlar ve sonuçlar artık el altındaydı. Bakterilerin incelenmesi, biyolojiye, yaşamın doğasıyla ilgili muazzam yararlı bir yaklaşım sağlayacaktı; fakat, bu dönemde en geleneksel bilim adamlarının hemen idrak edemeyecekleri kuramsal sorunlar ortaya çıkarmadı.

Biyolojideki en önemli ve çarpıcı gelişme, o dönemde fiziksel ve kimyasal yapı ve yaşamın mekanizmasıyla ilgili araştırmalarla ancak kıyısından köşesinden ilişkili olan bir alanda yaşandı. Doğal seçilime dayanan evrim kuramı, biyolojinin çok ötesine yayıldı; zaten önemi de burada yatmaktadır. Bu bağlamda 'tarih', o dönemin insanları tarafından 'ilerleme' ile genel olarak karıştırılsa da, evrim kuramı, tarihin bütün bilimler üzerindeki zaferini tescil etti. Üstelik, bizzat insanı bir biyolojik evrim şeması içine oturtmakla, doğa bilimleriyle insan ya da toplum bilimleri arasındaki keskin çizgiyi de kaldırdı. Bundan böyle bütün evrenin veya en azından bütün güneş sisteminin, sürekli bir tarihsel değişme süreci olarak anlaşılması gerekecekti. Güneş ve gezegenler, bu tarihin ortasındaydı ve jeologların çoktandır ortaya koydukları gibi (*Devrim Çağı*, 15. Bölüme bakınız), aynı durum yeryüzü için de geçerliydi. Son derece hassas bir sorun olan, yaşamın, yaşamın olmadığı [bir evreden] evrilip evrilmediği sorusu, esas olarak ideolojik nedenlerden dolayı hâlâ çözülmemiş olsa da, şimdi artık canlı şeyler de bu sürece dahil edildiler (Büyük Pasteur, böyle bir evrimin olamayacağını gösterdiğine inanıyordu). Darwin, yalnızca hayvanları değil, insanın kendisini de bu evrim şemasına yerleştirdi.

Ondokuzuncu yüzyıl biliminin önündeki güçlük, evrenin bu biçimde tarihselleştirilmesinin kabul edilmesinden çok –karşı konulamayacak açıklıkta ve kitlesel ölçekte tarihsel değişmelerin yaşandığı bir çağda, hiçbir şey bundan daha kolay değildi–, onu, değişmeyen doğa yasalarının tekbiçimli, sürekli ve devrimci olmayan işleyişiyle uzlaştırmakta yatıyordu. Toplumsal devrimlere karşı güvensizlik bu konudaki değerlendirmelerde hiç eksik olmamakla birlikte, süreksiz değişmeye ('yaratılış'), doğanın düzenliliğine müdahaleye ('mucizeler') bağlı kalan geleneksel dine karşı duyulan güvensizlik çok daha büyüktü. Ne var ki, yine bu evrede, bilimin tekbiçimliliğe ve değişmezliğe [sabitlere] bağlı kaldığı görülmektedir. İndirgemecilik, bilim için özseldi. Sadece Marx gibi devrimci düşünürler, deyim yerindeyse 2 + 2'nin 4 etmediği, pekâlâ başka sonuçlar da verebileceği durumları kolaylıkla kavrayabildiler.* Bugün gözle görülür kesinlikle

* Aritmetiğin kuralları artık beklenen sonuçları vermediği için, herkesi sarsan, matematikçilerin sonsuzlukla ilgili tartışmalarında sorun buydu.

aynı güçlerin işleyişinin, geçmişte olsun şimdi olsun, yeterli zaman verildiğinde cansız dünyada gözlemlenebilecek büyük farklılığı nasıl açıklayabileceğini göstermeleri, jeologların hanesine büyük bir başarı olarak yazıldı. İnsan dahil canlı türlerde var olan daha da büyük farklılıkları açıklamak ise, doğal seçilim kuramının büyük başarısıydı. Bu başarı, düşünürleri, tarihsel değişmeyi yöneten son derece farklı ve yeni süreçleri yadsımaya ya da hafifsemeye ve insan toplumlarındaki değişmeleri biyolojik evrimin kurallarına indirgemeye götürecekti ve hâlâ da götürmektedir (Bunun önemli siyasi sonuçları olmuş, zaman zaman da ['toplumsal Darwincilik'te olduğu gibi] siyasi maksatlar taşımıştır). Batılı bilim adamlarının içinde yaşadığı toplum –bütün bilim adamları, batı dünyasının üyesiydiler, hatta Rusya gibi batının kıyısında oturanlar bile–, istikrar ile değişmeyi uzlaştırmıştı ve aynı şey, evrim kuramları için de geçerliydi.

Buna karşın, geleneğin, muhafazakârlığın ve özellikle dinin güçleriyle ilk kez militan ve bilinçli bir zıtlaşma içine girdiklerinden, evrim kuramları, çarpıcı, daha doğrusu travmatikti: O zamana kadar kavrandığı biçimiyle insanın özel statüsünü kaldırdılar. Evrime gösterilen şiddetli direniş ideolojikti. Tanrının imgesine göre yaratılmış olan insan, nasıl olur da değişime uğramış bir maymundan başka bir şey olamazdı? Maymunlarla melekler arasında bir seçim yapmak söz konusu olduğunda, Darwin'in karşıtları meleklerden yana çıktılar. Bu direncin gücü, batı halklarının öryargılarından en fazla arınmış ve en eğitimli kesimleri arasında bile (çünkü tartışma, yüksek düzeyde okuryazar olan kişiler arasında geçmekteydi) gelenekçiliğin ve örgütlü dinin gücünü göstermektedir. Ne var ki, eşit oranda, hatta belki de daha fazla göze batan bir diğer şey de, evrimcilerin, halkın önünde geleneğin güçlerine meydan okumaya hazır olmaları ve oldukça kısa bir sürede zafer kazanmalarıydı. Yüzyılın ilk yarısında evrim yanlısı çok sayıda insan bulunmakla birlikte, onların arasında biyologlar, konuya ihtiyatla ve biraz da kişisel bir korkuyla yaklaşmışlardı. Darwin bile, çoktan biçimlenmiş olmasına karşın görüşlerini gizledi.

Bu durum, 1850'lerde raslantıların da yardımıyla hızla birikmeye başlamasına karşın, insanın hayvandan geldiğine ilişkin kanıtların artık karşı durulamayacak kadar güçlenmiş olmalarından ileri gelmiyordu (Neandertal insanın (1856) kafatasının maymununkine benzerliği artık tartışma götürmez bir kanıttı. Yine de, 1848'den önceki kanıtlar da yeterince güçlüydü). İki olgunun, liberal ve 'ilerici' bir burjuvazinin hızla gelişmesiyle, devrimin yokluğu gibi iki olgunun mutlu raslantısından kaynaklanıyordu. Gele-

neğin güçlerine başkaldırı daha da güçlenmiş olmakla birlikte, artık toplumsal bir başkaldırıyı ifade etmediği görülüyordu. Darwin'in kendisi, bu uyuşumun göstergesidir. Bir burjuva, ılımlı liberal bir solcu ve (daha önce değilse bile) 1850'lerin sonlarından itibaren muhafazakâr ve dinsel güçlerle karşılaşmaya içtenlikle hazır biri olan Darwin, Karl Marx'ın *Kapital*'in ikinci cildini kendisine adama teklifini nazikçe geri çevirmişti. Her şeyden önce o bir devrimci değildi.

Nitekim Darwinciliğin talihi, bilim çevrelerini ikna etmekteki başarısından, yani *Türlerin Kökeni*'nin açık bilimsel meziyetlerinden çok, zamanın ve ülkenin siyasi ve ideolojik konjonktürüne bağlıydı. Uzun zaman önce evrimci düşünceye güçlü bir öge katınış olan aşırı sol, Darwinciliği hemen benimsedi kuşkusuz. Doğal seçilim kuramını Darwin'den bağımsız olarak keşfetmiş ve bu keşfin onurunu Darwin ile paylaşmış olan Alfred Russel Wallace (1823–1913), ondokuzuncu yüzyıl başlarında önemli bir rol oynamış, 'doğal tarih'i kendilerine uygun bulan artizan bilim ve radikalizm geleneğinden geliyordu. Chartizm yanlısı çevrelerde ve Owencı 'Bilim Salonları'nda biçimlenmiş olan Wallace, bir yandan heteredoks, plebyan ideolojinin diğer karakteristik kuramlarına, frenolojiye ve tinselciliğe inancını korurken, öte yandan aşırı solcu biri olarak kaldı ve yaşamının sonlarında toprak milliyetçiliğinin, hatta sosyalizmin militan bir destekçisi haline geldi (296. sayfaya bakınız). Marx, *Türlerin Kökeni*'ni, "bizim görüşlerimizin doğa bilimindeki temeli"[9] diyerek selamlamakta gecikmedi ve –Marx'ın Kautsky gibi bazı tilmizleri sayesinde– sosyal demokrasi Darwinci oldu.

Sosyalistlerin biyolojik Darwinciliğe gösterdikleri bu apaçık yakınlık, dinamik ve ilerici liberal orta sınıfların Darwinciliğe kucak açıp taraftarlığını yapmalarını engellemedi. Darwincilik, birleşme dönemine denk gelen on yılın kendine güvenen liberal ikliminde Almanya'da ve İngiltere'de hızla zafer kazandı. Orta sınıfın, tercihini Napoleoncu İmparatorluğun istikrarlı yapısından yana yaptığı ve solcu aydınların, Fransa dışından, dolayısıyla geri yabancılardan fikir ithaline gerek duymadığı Fransa'da ise, Darwincilik, İmparatorluk yıkılıncaya ve Paris Komünü yenilinceye kadar hızlı bir ilerleme gösteremedi. İtalya'da Darwinciliğin taraftarları, papalığın şimşeklerini üzerlerine çekmekten çok, Darwinciliğin toplumsal–devrimci içerimlerinden ürküyorlardı; ama endişelenecek bir şey yoktu. Birleşik Devletler'de, yalnızca zafer kazanmakla kalmayıp, kısa zamanda militan kapitalizmin bir ideolojisi haline geldi. Tersine, Darwinci evrimciliğe muhalefet, bilim adamları arasında bile toplumsal bakımdan muhafazakâr olanlardan geldi.

II

Evrim, doğa bilimlerini, (ikinci terim anakronik olmasına karşın) insan ya da toplum bilimlerine bağlamaktadır. Bununla beraber, (çoktandır insani meseleleri ele almakta olan çeşitli ilgili özel disiplinlerden ayrı olarak) toplumun özel ve genel bir bilimine ilk kez ciddi biçimde gerek duyulmaktaydı. İngiliz Toplum Bilimini Geliştirme Derneği'nin (1857) amacı, bilimsel yöntemleri toplumsal reformlara uygulamak gibi alçakgönüllü bir amaçtı sadece. Ancak, 1839'da Auguste Comte tarafından icat edilen ve (diğer pek çok bilimle birlikte bunun da ilkeleri üzerine vaktinden önce bir kitap [1876] yazmış olan) Herbert Spencer'ın yaygınlaştırdığı bir terim olan sosyoloji hakkında çokça konuşulmaktaydı. Ele aldığımız dönemin sonunda sosyoloji, ne kabul görmüş bir disiplin ortaya koymuştu, ne de akademik bir eğitim konusuydu. Öte yandan, hukuk, felsefe, etnoloji ve gezi yazınından, dil ve halkbilimi incelemelerinden, (ileride, çeşitli halkların kafataslarını toplama ve ölçme modasına yol açacak olan 'fiziki antropoloji'nin popüler konuları aracılığıyla) tıp bilimlerinden, daha geniş ama [sosyolojiyle] aynı kökene sahip bir alan olan antropoloji doğdu. Bu konuyu ilk kez ders olarak öğreten kişi, 1855'te, Paris'te Musée National'da bu konuyla ilgili dalda profesörlük yapmakta olan Quatrefages idi büyük olasılıkla. Paris Antropoloji Derneği'nin kurulmasının (1859) ardından, 1860'larda dikkate değer bir ilgi patlaması yaşandı: Londra'da, Madrid'te, Moskova'da, Floransa'da ve Berlin'de benzer dernekler kuruldu. Bu kez John Stuart Mill tarafından yine son dönemde uydurulmuş bir sözcük olan Psikoloji de, henüz felsefeyle ilişkili olmakla birlikte –A. Bain'in *Mental and Moral Science*'ı ise (1868), psikolojiyi ethikle birleştirmekteydi–, büyük Helmhotz'a asistanlık yapmış olan W. Wundt (1832–1920) ile giderek deneysel bir yön kazandı. 1870'lere gelindiğinde, artık tartışmasız kabul görmüş bir disiplindi, özellikle de Alman üniversitelerinde. Aynı zamanda toplum ve antropoloji alanlarına da girmiş ve 1859 gibi erken bir tarihte psikolojiyi dilbilime bağlayan bir dergi bile kurulmuştu.[10]

Aralarından üçü, iktisat, istatistik ve dilbilim, bilim olarak gerçek ve sistemli bir başarıyı daha 1848'den önce gerçekleştirdiklerini iddia edebilirlerse de, 'pozitif', özellikle deneysel bilimlerin ölçütleriyle bakıldığında bu yeni toplum bilimlerinin sicili hiç de ekileyici değildi (Bakınız: *Devrim Çağı*, 15. Bölüm). İktisat ile matematik arasında, (her ikisi de Fransız olan A. A. Cournot [1801–77] ve L. Walras [1834–1910] sayesinde) şimdi yakın ve doğrudan bir bağ kurulmuş ve istatistiğin toplumsal görün-

gülere uygulanması, bir süredir fizik bilimlere uygulanmalarını uyaracak kadar gelişmişti. En azından Clerk Maxwell'in öncülük ettiği istatistiksel mekanik kökenli araştırmacıların savunduğu buydu. Toplumsal istatistiğin, daha önce olmadığı kadar gelişme gösterdiği, uygulayıcılarının devlet kademelerinde geniş iş olanakları buldukları kesindi. 1853'ten sonra belli aralıklarla uluslararası istatistik kongreleri yapıldı ve herkesi kendisine hayran bırakan ünlü Dr. William Farr'ın (1807–83) Royal Society'e kabul edilmesiyle de konunun bilimsel itibarı kabul edilmiş oldu. İleride göreceğimiz gibi dilbilimin gelişme çizgisi farklıydı.

Ne var ki, yöntembilim alanını saymazsak, bir bütün olarak alındığında bunlar kalbur üstü sonuçlar değildi. Aynı anda İngiltere, Avusturya ve Fransa'da 1870 dolaylarında ortaya çıkan iktisadın marjinal fayda ekolü, biçimsel bakımdan şık ve incelikli olmakla birlikte, eski 'ekonomi politik'ten (hatta Almanların inatçı 'tarihsel iktisat okulu'ndan) tartışmasız daha dardı ve bu ölçüde de ekonomi sorunlarına yaklaşımı daha az gerçekçiydi. Liberal bir toplumda toplum bilimleri, (doğa bilimlerinden farklı olarak) teknolojik ilerlemeden uyarıcı olarak bile bir yardım görmüyordu. Temel ekonomik model son derece doyurucu göründüğünden, geriye, büyüme, olası bir ekonomik durgunluk ya da gelir dağılımı gibi çözülmeyi bekleyen hiçbir büyük sorun kalmamıştı. Bu gibi konular hâlâ çözülmemişlerse, insanın çözemeyeceği şeyler olmadıkları ölçüde, piyasa ekonomisinin otomatik işleyişi onları çözecekti; dolayısıyla analizler bundan böyle piyasa ekonomisi üzerine odaklanacaktı. İşlerin herhalükârda yoluna girdiği ve ilerlediği açıktı; iktisatçıların, bu durumda bilimlerinin daha derin yönlerine kafa yormaları olası değildi.

Burjuva düşünürlerin kendi dünyalarıyla ilgili çekinceleri, özellikle devrim tehlikesinin unutulmadığı Fransa gibi ya da bu tehlikenin bir emek hareketinin yükselişiyle ortaya çıktığı Almanya gibi yerlerde, ekonomik olmaktan çok toplumsal ve siyasaldı. Fakat, başka yerlerdeki muhafazakârlar gibi, aşırı liberal kuramı hiçbir zaman tümüyle sindirememiş olan Alman düşünürler, liberal kapitalizmin tehlikeli ve istikrarsız bir toplum yaratabileceğinden endişe duymakla birlikte, [bu tehlikeleri] önleyici nitelikte toplumsal reformlar yapılması dışında hemen hiçbir şey önermediler. Sosyolojinin temel imgesi, biyolojik 'toplumsal organizma' imgesiydi; yani, sınıf mücadelesinden çok farklı bir şey olan, toplumdaki bütün grupların işlevsel işbirliği. Bu, ondokuzuncu yüzyıl kılığına bürünmüş eski muhafazakârlıktı ve geçerken belirtelim, bunu, değişme ve ilerleme anlamına gelen yüzyılın öteki biyolojik imgesiyle, yani 'evrim' ile birleştirmek hiç kolay değildi. Gerçekte, bilimden çok propaganda için iyi bir temeldi.

Bundan dolayı, bugün bile hâlâ saygı uyandıran kapsamlı bir toplumsal yapı ve toplumsal değişme kuramı geliştiren dönemin tek düşünürü, iktisatçıların, tarihçilerin ve sosyologların hayranlığını ya da en azından saygısını kazanan toplumsal–devrimci Karl Marx idi. Bu, dikkate değer bir başarıdır; çünkü, (birkaç iktisatçı dışında) en eğitimli kimseler bile Marx'la çağdaş olan düşünürleri anımsayamamaktadır; yahut, araya giren yüzyılın rüzgârları onları öylesine aşındırmıştır ki, düşünce kazıbilimcileri, onların yazılarında unutulmuş değerleri keşfedebilirler ancak. Fakat asıl dikkat çekici olan, Auguste Comte'un ya da Herbert Spencer'ın her şeyden önce belli bir düşünsel öneme sahip kişiler olmalarından çok, bir zamanlar modern dünyanın Aristoteles'i olarak görülen insanların pratikte gözden yitmiş olmalarıdır. Bu insanlar kendi dönemlerinde, 1875'te isimsiz bir Alman uzman tarafından *Kapital*'i için, son yirmi beş yıldaki ilerlemelerden habersiz kendi kendini eğitmiş bir adamın çalışması değerlendirmesi yapılmış Marx ile karşılaştırıldıklarında, kıyas götürmez biçimde daha ünlü ve nüfuzlu kimselerdi.[11] Çünkü o dönemde batıda Marx, yalnızca uluslararası emek hareketi ve özellikle kendi ülkesindeki yükselen sosyalist hareket içinde ciddiye alınıyordu, hatta buralarda bile etkisi henüz kesin değildi. Ancak, giderek devrimcileşmekte olan Rusya'nın aydınları, çok geçmeden Marx'ı şevkle okudular. *Kapital*'in ilk Almanca baskısı (1867) –bin adet basılmıştı– beş yılda satılmış, fakat 1872'de Rusça basılan ilk bin adet, iki aydan kısa bir zamanda tükenmişti.

Marx'ın önüne koyduğu sorun, öteki toplumbilimcilerin yüzleşmeye çalıştıkları sorunla aynıydı: Kapitalizm öncesi bir toplumdan kapitalist bir topluma geçişin doğası ve mekanizması, kapitalizme özgü üretim biçimleri ve gelecekteki gelişme eğilimleri. Başka yerlerde durmadan güçlenen ekonomik analizi tarihsel toplumsal bağlamlarından ayırma eğilimine Marx'ın gösterdiği direnç belirtilmeye değer olsa da, Marx'ın bu sorulara verdiği yanıtlar az çok bilinen şeyler olduklarından, burada onları özetlememiz gerekmiyor. Ondokuzuncu yüzyıl toplumunun tarihsel gelişmesi sorunu, kuramcıları, hatta eylem adamlarını bile uzak geçmişin derinliklerine sürükledi. Çünkü, gerek kapitalist ülkelerde, gerekse yayılmakta olan burjuva toplumunun öteki toplumlarla karşılaştığı –ve onları yok ettiği– yerlerde, yaşayan geçmişle doğmakta olan bugün, açık bir çatışma içine girdi. Alman düşünürler, kendi ülkelerindeki hiyerarşik 'zümre' düzeninin, yerini çalışan sınıflardan oluşan bir topluma bıraktığını gördüler. İngiliz hukukçular, özellikle de Hindistan'da avukatlık deneyimine sahip olanlar, eski 'statü' toplumu ile yeni 'sözleşme' toplumunu karşılaştırarak, birincisinden ikincisine geçişi, tarihsel gelişmenin ana örüntüsü

olarak gördüler. Rus yazarlar, gerçekte, aynı anda iki dünyada yaşıyorlardı: Çoğunun, senyörlük malikânelerinde geçirdikleri uzun yazlardan bildikleri köylülüğün eski komüncülüğü ile batılılaşmış ve çok gezen aydının dünyası. Ondokuzuncu yüzyılda yaşamış bir gözlemci için, Troya'da ve Mikene'de H. Schliemann (1822–90) ya da Mısır'da Flinders Petrie (1853–1942) tarafından kazılmayı bekleyen (sözcüğün tam anlamıyla) toprağa gömülmüş klasik antikite gibi eski uygarlıklarınki ve imparatorluklarınki dışında, bütün tarih aynı anda bir arada var olmaktaydı.

Geçmişle en yakından ilgilenen bilim dalından, toplum bilimlerinin gelişmesine özellikle önemli bir katkıda bulunması beklenebilir bir şey olmakla birlikte, akademik bir uzmanlık olarak tarihin, gerçekte toplum bilimlerine katkısı yok denecek kadar az oldu. Tarihçiler, tarihsel karnaval giysileri içindeki güncel politikayla ilgilenmediklerinde, hükümdarlar, savaşlar, anlaşmalar, siyasi olaylar ya da siyasi–hukuki kurumlarla, tek sözcükle geçmişe dönük siyasi yaşamla meşguldüler. Artık hayranlık verici biçimde düzenlenen ve korunan devlet arşivlerine dayanarak bir araştırma metodolojisi geliştirdiler ve (Almanları izleyerek) akademik tezin iki kutbu ile bir bilim dergisi etrafında toplanarak yayın yaptılar. *Historische Zeitschrift* ilk kez 1858'de, *Revue Historique* 1876'da, İngilizce çıkan *Historical Review* 1886'da ve *American Hitorical Review* 1895'te yayımlandı. Fakat ortaya koydukları şeyler, bugün bile bizi cezbetmeye devam eden en iyi halde kalıcı allamelik anıtları, en kötü halde de, bugün sadece (az da olsa) yazın olarak taşıdıkları değerden ötürü okuduğumuz dev boyuttaki risaleler oldu. Bazı uygulamacılarının ılımlı liberalizmlerine rağmen, akademik tarihin, geçmişi korumak ve (hayıflanmadığında) geleceğe kuşkuyla bakmak gibi doğal bir eğilimi vardı. Oysa bu evrede toplum bilimleri tam tersi bir yanlılık içindeydi.

Buna karşın, akademik tarihçiler bilginliğin dolaşık yollarında gezinseler de, tarih, yeni toplum bilimlerinin ana bileşeni olarak kaldı. Bu durum, muazzam bir gelişme gösteren –ve öteki pek çok bilim dalı gibi fazlasıyla Alman olan– dilbilim –ya da çağdaş bir terim kullanırsak– filoloji alanında özellikle belirgindi. Dilbilimin başlıca ilgi alanını, (belki de, Almanya'da 'Hint–Alman' olarak bilindiğinden bu ülkede milliyetçi değilse bile ulusal dikkati celbetmiş) Hint–Avrupa dillerinin tarihsel evrimi oluşturmaktaydı. Aynı zamanda, dillere ilişkin çok daha geniş bir evrim tipolojisi oluşturma, yani sözün ve dilin kökenlerini ve tarihsel gelişmesini ortaya çıkarma yönünde –örneğin H. Steinthal (1823–99) ile A. Schleicher (1821–68) tarafından gerçekleştirilen– girişimler gözlenmekle birlikte, bu yolla oluşturulan dilin aile ağaçları son derece kurgul, çeşitli 'cins' ve

'tür'ler arasındaki ilişkiler son derece kuşkulu olmaktan öteye geçemedi. Gerçekte, İbranice, onunla aynı dil ailesine ait olan ve Yahudi bilginlerle Kitabı Mukaddes alimlerini cezbeden Sami diller ve (Macaristan'da Orta Avrupalı bir temsilci bulacak) Fin–Uygur dilleriyle ilgili bazı çalışmalar ayrı tutulursa, ondokuzuncu yüzyıl ortasında filolojinin geliştiği ülkelerde sistemli biçimde incelenen diller, Hint–Avrupa dillerinin çok dışında değildi.* Öte yandan, yüzyılın ilk yarısına ait temel görüler, şimdi, Hint–Avrupa evrimci dilbiliminde sistemli biçimde uygulanmaya ve geliştirilmeye başlandı. Grimm'in Almanca için bulduğu düzenli ses değişikliği kalıpları, şimdi daha yakından araştırılıp belirlenmeye; yazıya geçirilmemiş eski sözcük biçimleri yeniden kurulmaya, dilbilimsel 'aile ağaçları' modelleri oluşturulmaya başlandı, (Schmidt'in 'dalga modeli' gibi) başka evrimci değişme modelleri ortaya atıldı ve –özellikle dilbilgisi kurallarında– benzeştirmeden yararlanıldı: çünkü filoloji, karşılaştırmalı bir disiplinden başka bir şey değildi. 1870'lere gelindiğinde önde gelen *Junggrammatiker* (Genç Gramerciler) okulu, doğuda Sanskritçe batıda ise Keltçe arasında yer alan çok sayıda dilin atası olan Hint–Avrupa dilini ilk biçimiyle yeniden kurabileceğine inanıyordu. Zorlu biri olan Schleicher, bu yeniden oluşturulmuş dilde metinler yazdı. Ondokuzuncu yüzyıl ortalarının bu tarihselci ve evrimci ilgilerini aşırı denebilecek bir şiddetle reddeden modern dilbilim, tamamen farklı bir yol izledi ve ele aldığımız dönemde filolojinin ana gelişmesi de, bu oranda, öngörülen yeni ilkelerden çok bilinen ilkelere dayandı. Fakat dilbilim, son derece tipik evrimci bir toplum bilimdi ve çağdaş ölçütlere göre, gerek bilim adamları arasında gerekse genel kamuoyunda büyük başarı sağladı. Fakat, ne yazık ki genel kamuoyu arasında (ve Oxford'dan F. Max–Muller [1823–1900] gibi bilim adamlarının reddetmelerine rağmen), tamamen dilbilimsel bir kavram olan Hint–Avrupa dillerinin 'Aryan' ırkıyla özdeşleştirilerek, ırkçılığın yayılmasını teşvik etti.

Irkçılık, hızla gelişen bir başka toplum biliminde, başlangıçta birbirinden tamamen ayrı iki disiplin olan (esas olarak anatomi veya benzeri konulara duyulan ilgilerden kaynaklanmış) 'fiziki antropoloji' ile 'etnografya'nın ya da çeşitli –genellikle geri kalmış veya ilkel– topluluklar üzerine yapılan sınıflandırmaların birleşmesinden doğan antropolojide merkezi bir rol oynadı. Her ikisi de, ayrı insan grupları arasındaki farklılıklar sorunuyla ve (evrimci modele doğru çekildikleri oranda) burjuva dünyasının tartışmasız en yüksek basamağını oluşturduğu, insanın ve farklı toplum

* Amerika–Yerli dillerine dayanan Amerikan dilbilim okulu henüz ortaya çıkmamıştı.

türlerinin soyu sorunuyla kaçınılmaz olarak karşı karşıya geldiler, daha doğrusu bu sorunun egemenliğine girdiler. Beyaz, sarı ya da kara derili halklar, Zenciler, Moğollar, Kafkasyalılar (ya da başka hangi sınıflama kullanılırsa kullanılsın [halklar]) arasında yadsınamaz fiziksel farklar bulunduğundan, fiziki antropoloji otomatik olarak 'ırk' kavramına yöneldi. İnsanın evriminin, tarih öncesine ait fosil bulgularına dayanarak incelenmesiyle birleştiğinde öyle olmasına karşın, bu kendi başına, ister üstünlük ister aşağılık olsun, ırksal eşitsizliğe inancı ifade etmiyordu. Çünkü insanın tanımlanabilir en eski atalarının –örneğin Neandental insanın–, hem daha çok maymunu andırdığı, hem de onları bulanlardan kültürel olarak daha aşağı oldukları açıktı. Fakat, mevcut bazı ırkların diğerlerine göre maymunlara daha yakın oldukları gösterilebilirse, bu, onların daha aşağı olduklarını kanıtlamaz mıydı?

Bu, zayıf bir sav olmakla birlikte, ırksal bakımdan aşağı olunabileceğini (örneğin siyahların beyazlar karşısında ya da duruma göre herhangi birinin beyazlara karşı aşağı olduğunu) kanıtlamak isteyenlere doğal olarak çekici geldi (Çağımızda pek çok resimli romanın tanıklık ettiği gibi, önyargının gözüyle Çinlilerde ve Japonlarda bile bir maymun şekli görmek olanaklıydı). Fakat, Darwinci biyolojik evrim kuramıyla birlikte E. B. Tylor'un *Primitive Culture* (1871) kitabının dönüm noktası teşkil ettiği 'kültürel antropoloji'de uygulanan karşılaştırmalı yöntem de, aynı şekilde ırklar arasında bir hiyerarşinin varlığını öne sürmüştür. Fosil insandan farklı olarak [henüz] yok olmamış toplulukları ve kültürleri gözlemleyen 'ilerleme'ye inanan pek çok kişi gibi E. B. Tylor (1832–1917) için de bunlar, doğaları gereği çok aşağı olmaktan ziyade, modern uygarlık yolunda evrimin daha eski bir basamağının temsilcileriydi. Bir insanın yaşamındaki bebeklik ya da çocukluk evresine benziyorlardı. Bu görüş, (saygın kişilerin, hâlâ el yakan bu konuya değinirken malum bir ihtiyatlılık göstermelerine karşın) –Comte'dan etkilenmiş olan– Tylor'ın dine uyguladığı bir evreler kuramını ifade etmekteydi. [İlerlemenin] yolu, (Tylor'un kendi icat ettiği bir sözcükle) ilkel 'animizm'den başlayarak, daha yüksek tek tanrılı dinlere uzanıyor ve sonunda, deneyim alanının giderek daha büyük bölümünü ruha göndermede bulunmadan açıklamaya muktedir, yasanın sistemli işleyişini parça parça bağımsız iradi eylemin yerine koyacak olan bilimin zaferine varıyordu.[12] Ancak bu arada, uygarlığın önceki evrelerine ait değişime uğramış 'kalıntılar', her yerde, uygar ulusların 'geriliği' kesin kısımlarında, örneğin taşranın boş inançlarında ve göreneklerinde bile ayırdedilebiliyordu. Örneğin köylü, yabanıl insanla uygar toplum arasında bir bağ haline geldi. Antropolojiyi, "özünde reformdan yana olanların

bilimi" olarak gören Tylor, bunun, köylülerin, uygar toplumun borçları tamamen ödenmiş üyeleri olabilmeye yetenekli olmadıklarını gösterdiğine elbette inanmıyordu. Fakat bu, uygarlığın gelişmesinde çocukluk ya da ergenlik evresini temsil edenlerin kendilerinin 'çocukvari' olduklarını varsaymaktan ve kendi olgun 'anababaları'ndan çocuk muamelesi görmek zorunda kalmalarından daha kolaydı.

> "Zenci tipi ceninse [diye yazıyordu *Anthropological Review*] Moğol tipi de çocuktur. Tam da buna uygun olarak, yönetim tarzlarının, edebiyatlarının ve sanatlarının da çocukça olduğunu görüyoruz. Onlar, yaşamları ödev, başlıca erdemleri de sorgusuz sualsiz boyun eğmek olan sakallı çocuklardır."[13]

Ya da 1860'ta, Kaptan Osborn'un tok sözlü bir denizci edasıyla dile getirdiği gibi: "Onlara bir çocuğa davranır gibi davranın. Onları, bildiklerimizin bizler kadar onların da yararına olduğuna ve Çin'deki bütün zorlukların sona erdiğine inandırın."[14]

İster biyolojik evrimin veya toplumsal–kültürel evrimin önceki bir evresini, isterse her ikisini temsil ettikleri için olsun, öteki ırklar bu nedenle 'aşağıdır'lar; ve aşağı oldukları kanıtlanmıştır; çünkü, gerçekte 'üstün ırk', (teknolojik bakımdan daha gelişkin, askeri bakımdan daha güçlü, daha zengin ve daha 'başarılı' olan) kendi toplumunun ölçütüne göre üstündü. Bu sav, hem gurur okşayıcı hem de kullanışlıydı; öylesine kullanışlı ki, ulusal olduğu kadar uluslararası amaçlar için kullanmak üzere orta sınıflar onu, (kendilerini uzun zaman üstün ırk kuruntusuna kaptırmış) aristokratlardan devralmışlardı: Yoksullar, biyolojik olarak aşağı oldukları için yoksuldular ve eğer yurttaşlar 'aşağı ırklar'ın üyesi olsalardı, yoksul ve geri kalacaklarına en ufak bir kuşku yoktu. Bu sav, henüz fiilen icat edilmemiş olan modern genetiğin giysisini üzerine geçirmemişti (Keşiş Gregor Mendel'in (1822–84) Moravya'daki manastırın bahçesinde bezelyeler üzerine yaptığı deneyler (1865) yeni yeni duyulmaktaydı ve 1900 dolaylarında yeniden keşfedilinceye kadar hiç kimsenin dikkatini çekmeyecekti). Fakat, üst sınıfların insanlığın daha yüksek bir türünü oluşturduğu, iç evlilikler yoluyla üstünlüğünü geliştirdiği ve alt tabakalarla karışmanın, dahası aşağı ırkların nüfusunun hızla artmasının yarattığı tehditle karşı karşıya olduğu görüşü, ilkel haliyle, yaygın biçimde savunulmaktaydı. Tam tersine, (esas olarak İtalyan) 'suç antropolojisi' okulunun kanıtlamak istediği gibi, suçlu, anti–sosyal ve toplumsal bakımdan ayrıcalıksız olanlar, 'saygın' olanlardan farklı ve aşağı bir insan soyunun üyesiydiler ve bu, kafatasının ölçülmesi ya da başka basit biçimlerle anlaşılabilirdi.

Irkçılık, ele aldığımız dönemin düşüncesini, bugün bizlerin hafsalasına sığmayacak ölçüde belki de hiçbir zaman anlaşılamayacak kadar istila etmişti (Örneğin, melezleşmeden neden yaygın biçimde korkulmaktaydı ve 'yarım–kanlar'ın [melezlerin], ataları olan ırkların kesinlikle en kötü özelliklerini aldıkları görüşü, neden beyazlar arasında neredeyse evrensel bir inanç durumundaydı?) Beyazların beyaz olmayanlar, zenginlerin yoksullar üzerindeki egemenliklerini meşrulaştırmak açısından kullanışlı olmasından başka, bu sav belki de en iyi açıklamasını, özünde eşitlikçi bir ideolojiye dayanan temelde eşitsiz bir toplumun eşitsizliklerini ussallaştırmada ve kurumlarında örtük olarak varolan demokrasinin meydan okuması kaçınılmaz olan bu ayrıcalıkları haklılaştırma ve savunma çabasında bulmaktadır. Liberalizmin, eşitliğe ve demokrasiye karşı mantıksal bir savunması yoktu, o yüzden bu boşluk, ırkın mantık dışı bariyeriyle doldurulmuştu: Liberalizmin kozu olan bilimin kendisi, insanların eşit *olmadıklarını* kanıtlayabilirdi.

Fakat, bazı bilim adamları bunu yapmak istemiş olsa da, ele aldığımız dönemin bilimi elbette bunu kanıtlamadı. Darwinci totoloji ('en uygunun hayatta kalması'; hayatta kalmanın, uygunluğun kanıtı olması), her ikisi de hayatta kalmayı başarmış olduğuna göre, insanların solucanlardan üstün olduklarını kanıtlayamaz. 'Üstünlük', evrim tarihinin 'ilerleme' ile aynı şey olduğu varsayımı aracılığıyla, bulgulardan çıkartılan bir anlamdı. Ayrıca, insanın evrim tarihi, bazı önemli konularda –özellikle bilimde ve teknolojide– çok doğru bir biçimde ilerleme olarak anlaşılsa ve diğer konulara hiç bakılmasaydı bile, 'geriliği' kalıcı ve giderilemez bir şey haline getiremezdi, zaten getirmemiştir de. Çünkü, en azından *homo sapiens*in ortaya çıkışından itibaren insanların aynı oldukları, farklı tarihsel koşullarda olsalar da davranışlarında aynı tekbiçimli yasalara boyun eğdikleri varsayımına dayanmaktaydı. İngilizce, başlangıçtaki Hint–Avrupa dilinden farklıydı; bunun nedeni, modern İngilizcenin, o zamanlar genellikle inanıldığı gibi orta Asya'daki soy kabilelerden dilbilimsel olarak farklı bir tarzda işlemesi değildi. Hem filolojide hem de antropolojide boy gösteren 'aile ağacı' temel paradigması, eşitsizliğin genetik veya başka kalımlı biçimlerinin tam tersini imlemektedir. Lewis Morgan (1818–81) gibi modern toplumsal antropolojinin babalarının –konu, alandan çok kütüphanede incelenmekte olmasına karşın– şimdi ciddi biçimde incelemeye başladıkları Avustralyalı yerlilerin, Pasifik adalarında yaşayanların, Iroquois Yerlilerinin akrabalık sistemleri, ileride ondokuzuncu yüzyılın ailesi haline gelecek olan şeyin evrimindeki ilk evrelerin 'kalıntılar'ı olarak görülmekteydi. Ancak bu kalıntıların önemi, karşılaştırılabilir olmalarında

yatıyordu: Farklıydılar, fakat mutlaka aşağı olmaları gerekmiyordu.* 'Toplumsal Darwincilik' ve ırkçı antropoloji veya biyoloji, ondokuzuncu yüzyıl bilimine değil, ondokuzuncu yüzyıl politikasına ait şeylerdi.

Dönemin gerek doğa gerekse toplum bilimlerine dönüp bakarsak, en canlı izlenimimiz sahip oldukları özgüven olacaktır. Elbette bu özgüvenin, toplum bilimlerinden çok doğa bilimlerinde haklı bir temeli olmakla birlikte, kendisini aynı ölçüde fark ettirmekteydi. Ardıllarına çözülmeyi bekleyen birkaç ufak problem bıraktıklarını düşünen fizikçiler, eski Aryanların kesinlikle farazi bir dil konuştuklarından emin olan (ve bu dili onlar adına yeniden kuran) August Schleicher ile aynı ruh halini dile getirmekteydiler. Bu hissiyat, [bilimsel] sonuçlardan çok 'bilimsel yöntem'in yanılmazlığına duyulan bir inanca dayanmaktaydı (Evrimci disiplinlerin sonuçları, deneyle yanlışlanmaya hemen hiç yatkın değillerdi). Şüphenin ya da maksatlı yapılan değişikliklerin ötesinde tekbiçimli, değişmeyen genel 'yasalar' ortaya çıkaracak biçimde sağlam neden–etki bağlarıyla birbirine bağlanmış nesnel ve sorgulanmış olgulara dayanarak iş gören 'pozitif' bilim, evrenin anahtarıydı ve ondokuzuncu yüzyıl bu anahtarı elinde tutuyordu. Dahası, boş inancın, tanrıbilimin ve kurgul düşüncelerin egemen olduğu insanın ilk ve çocuksu evreleri de, ondokuzuncu yüzyıl dünyasının ortaya çıkmasıyla birlikte sona ermiş, Comte'un pozitif bilimin 'üçüncü evresi'ne ulaşılmıştı. Gerek söz konusu yöntemin yeterliliğine, gerekse kuramsal modellerin kalıcılığına duyulan bu güvenle eğlenmek bugün bizler için kolay olsa da, bazı eski filozofların belirttiği gibi, yanlış olması güçsüz olması anlamına gelmiyordu. Ayrıca bilim adamlarının, kesinlikli bir dille konuşabileceklerini düşündükleri bir durumda, uzmanların kesinliklerinden daha kesin olan (çünkü en azından yüksek matematik kullanmadan söylenebileceği kadarıyla uzmanların söyledikleri şeylerden kastedilmeyen anlamlar çıkartabilen) siyasetçilerin ve ideologların durumunu varın siz düşünün. Fizikte ve kimyada bile bu kesinlikler, 'pratik biri'nin –sözgelimi bir mühendisin– kavrayışı içinde görünüyordu. Darwin'in *Türlerin Kökeni*, meslekten olmayan eğitimli herkesin ulaşabileceği bir eserdi. Liberal kapitalist ilerlemenin muzaffer dünyasının, bütün olası dünyalar içinde en iyisi olduğunu düşünen kör sağduyu için, evreni, kendi önyargıları uğruna harekete geçirmek bir daha asla kolay olmayacaktı.

Artık batı dünyasının her yerinde ve yerel seçkinlerin 'modernleşme'nin çekimine kapıldığı her yerde siyasetçilere, popülistlere ve ideolog-

* Tabii bu, akrabalık sistemleri, ailenin tarihsel evrimine ilişkin öncü çalışmalara (J. J. Bachofen'in 1861'deki *Mutterrecht* –*Anaerkil Hukuk*–) dayanak oluşturan eski klasik halklar için kabul edilmekteydi.

lara rastlanacaktı. Özgün bilim adamları ve bilginler –bir biçimde kendi ülkelerinin dışında ün sahibi olanlar– ise, eşitsiz olarak dağılmışlardı. Aslında, fiilen Avrupa'nın bazı bölümleri ve Kuzey Amerika ile sınırlıydılar.* Yüksek nitelikli ve uluslararası ilgiye sahip çalışmalar, artık Orta ve Doğu Avrupa'da, en tanınmışları Rusya'da üretilmekteydi ve bu dönemde bazı ünlü Kuzey Amerikalılara (özellikle ünlü fizikçi Willard Gibbs'e – 1839–1903–) göndermede bulunmadan bilim tarihi yazmak mümkün değilse de, bu, ele aldığımız dönemde batı dünyasının 'akademik' haritasında ortaya çıkan en gözalıcı değişmeydi. Yine de, diyelim 1875'te, Kazan ve Kiev üniversitelerinde olanların, Yale'de ve Princeton'da olanlardan daha önemli olduğunu yadsımak kolay değildir.

Fakat salt coğrafi dağılım, ele aldığımız dönemin akademik yaşamında giderek ağırlığını hissettirmekte olan şu gerçeği yeterince ortaya koyamaz: Deyim yerindeyse kendi dillerini kullanan (ve İsviçre'nin büyük bölümündeki, Habsburg İmparatorluğu'ndaki ve Rusya'nın Baltık bölgelerindekiler de dahil) sayısız üniversiteye ve Alman kültürünün İskandinavya'da, Doğu ve Güneydoğu Avrupa'da sahip olduğu güçlü çekime sırtını dayayan Almanların hegemonyası. Alman üniversite modeli, Latin dünyası ile İngiltere dışında, hatta bir ölçüde onlarda da genel olarak benimsendi. Alman üstünlüğü, her şeyden önce nicelikseldi: Ele aldığımız dönemde Almanca yayımlanan yeni bilimsel dergilerin sayısı, büyük olasılıkla, Fransızca ve İngilizce yayımlanan dergilerin toplam sayısından daha fazlaydı. Kimya gibi (at koşturdukları) doğa bilimlerinin belli alanları ve belki matematik dışında, bu dergilerin olağanüstü niceliksel başarıları, (ondokuzuncu yüzyılın başlarından farklı olarak) o dönemde özellikle Alman bir doğa felsefesi türü var olmadığı için, belki o denli açık değildi. Muhtemelen milliyetçi nedenlerle Fransızlar, birkaç ünlü sima dışında, kendi üsluplarına saplanıp kalırken –bunun sonucunda (Fransız matematiği değilse bile) Fransız doğa bilimi tecrit olmuştu–, Almanlar böyle davranmadılar. Bilimler, (kolayca anlaşılamayacak nedenlerden ötürü) adeta Almanlar için biçilmiş kaftan olan kuram ve sistemleştirme evresine girinceye kadar, yirminci yüzyılda baskın hale gelecek olan Alman üslubu henüz ortaya çıkmamıştı Herhalükârda çok daha dar biçimde temellendirilmiş olan İngiliz doğa bilimleri ise, Thompson ve Darwin gibi çok ünlü bilim adamları ortaya çıkarmaya devam etti; tabii bunda uzmanların, laik burjuvazinin, hatta zanaatkârların oluşturduğu etkileyici bir kamuoyunun da büyük payı vardı.

* Avrupa'da İberik ve Balkan yarımadaları bu bakımdan oldukça geri yerler olarak kaldılar.

Akademilerdeki tarih ve dilbilimi dışında, toplum bilimlerinde Almanların üstünlüğü bu boyutta değildi. Geriye baktığımızda Fransa'da, İtalya'da ve Avusturya'da büyük analitik çalışmalar yapıldığını görsek bile, iktisat hâlâ büyük oranda İngilizdi (Bazı bakımlardan Alman kültür alanının bir bölümünü oluşturmasına karşın, Habsburg İmparatorluğu, son derece farklı bir düşünsel yörünge izledi). Hemen hiçbir değeri olmayan sosyoloji, esas olarak Fransa'yı ve İngiltere'yi akıla getirmekteydi ve Latin dünyasında büyük bir coşkuyla kabul gördü. Antropolojide, İngilizlerin dünya çapındaki ilişkileri, onlara hayli avantaj sağlamaktaydı. Genel olarak 'evrim' [görüşü] –doğa ve toplum bilimleri arasındaki bu köprü–, İngiltere'de bir çekim merkezine sahipti. Gerçek şudur: Burjuva toplumunun, aritokratların ve bürokratların Bismarckçı çerçevesine dercedildiği Almanya'da bulunamayacak olan klasik biçimiyle burjuva liberalizminin sorunlarını ve önyargılarını yansıtmaktaydı. O dönemde burjuva toplumu artık rakipsiz bir toplum biçimi olmamakla birlikte, dönemin en ünlü toplum bilimcisi olan Karl Marx, İngiltere'de çalışmış, kullandığı somut analiz çerçevesini Alman olmayan iktisat biliminden, çalışmasının ampirik temelini de 'klasik' (İngiliz) düşünce(sin)den türetmiştir.

III

'Bilim', ister liberal ister (küçük olmakla birlikte) artan ölçüde sosyalist olsun, laik ilerleme ideolojisinin merkezini oluşturmaktaydı (Bu yargıyı özellikle tartışmaya gerek yok; çünkü bilimin genel doğasının bu tarihten doğduğunun şimdiye kadar söylenenlerden açık olması gerekir).

Ele aldığımız dönemde din, laik ideolojiyle karşılaştırıldığında, görece daha az ilgi konusu olduğundan, üzerinde uzun uzadıya durulmayı hak etmemektedir. Buna karşın, dünya nüfusunun ezici çoğunluğunun düşüncelerine hâlâ biçim veren bir üslup olmasının yanında, (giderek daha çok laikleşmesine karşın) burjuva toplumu, bu cüretkârlığının olası sonuçları hakkında açıkça endişe duymakta olduğu için, biraz ilgiyi hak etmektedir. Yahudi–Hıristiyan kutsal yazılarda gerçeklenebilir ifadelerin çoğunun, tarih, toplum ve hepsinden önce doğa bilimleri tarafından aşındırılmış ya da fiilen çürütülmüş olmasından ötürü, Tanrıya aleni inançsızlık, ondokuzuncu yüzyılda ve her durumda batı dünyasında görece kolay bir şey haline geldi. Lyell (1797–1875) ile Darwin haklıysalar, o zaman Yaradılış kitabı, düz anlamıyla basitçe yanlıştı ve Darwin ile Lyell'in entelektüel karşıtları da gözle görülür biçimde bozguna uğramaktaydı. Üst sınıflarda özgür düşünce, en azından kibar beyler arasında uzun zamandır aşina

olunan bir şeydi. Orta sınıfın ve aydınların tanrıtanımazlığı yeni değildi ve ruhban karşıtlığının siyasi öneminin artmasıyla birlikte militan bir hal aldı. Gerek eski devrimci ideolojiler arkalarında doğrudan pek az siyasi veçhe bırakarak geriledikleri, gerekse materyalist bir felsefeye sıkı sıkıya bağlı yeni tür ideolojiler zemin kazandığı için, (çoktandır devrimci ideolojilerle birlikte anılmasına karşın) işçi sınıfının özgür düşüncesi özgül bir şekil aldı. İngiltere'de 'laik' hareket, doğrudan eski işçi sınıfının radikal Chartist ve Owencı hareketlerinden türemiş olmasına karşın, şimdi, özellikle görülmedik yoğunlukta bir dini arkaplana karşı tepkide bulunan insanlara çekici gelen bağımsız bir yapı olarak kendini göstermekteydi. Tanrı sadece azledilmekle kalmamıştı, aynı zamanda yoğun bir saldırı altındaydı.

Dine karşı yapılan bu şiddetli saldırı, ılımlı liberallerden Marksistlere ve anarşistlere kadar bütün entelektüel akımları içinde toplayan aynı ölçüde şiddetli ruhban karşıtı akımla çakışmakla birlikte, onunla tamamen özdeş değildi. Kiliselere, en açık olarak da resmi devlet kiliselerine ve –hakikati tanımlama hakkına sahip çıkan ve (evlilik, cenaze ve eğitim gibi) yurttaşları etkileyen bazı işlevlerin tekelini elinde bulunduran– uluslararası Roma Katolik Kilisesi'ne yönelik saldırı, kendi başına tanrıtanımazlığı ifade etmiyordu. Birden fazla dinin bulunduğu ülkelerde, bu saldırı, bir dini mezhebin üyeleri tarafından öteki mezhebe yöneltiliyordu. İngiltere'de, esas olarak uyuşmacı olmayan mezheplerin üyeleri, İngiliz Kilisesi'ne karşı bir savaş verdiler; Almanya'da, 1870–1'de Roma Katolik Kilisesi'ne karşı sert bir *Kulturkampf*'a girişen Bismarck'ın, resmen bir Lutherci olarak, Tanrının varlığını ya da İsa'nın tanrılığını tartışma konusu yapmak niyetinde olmadığı kesindi. Öte yandan tek bir bütüncül dinin bulunduğu (en bilineni Katolik olan) ülkelerde ruhban karşıtlığı, normal olarak bütün dinin reddini ifade ediyordu. Aslında Katolikliğin içinde, 1860'larda formüle edilen (*Syllabus of Errors* ile ilgili yukarıdaki 122. sayfaya bakınız) ve 1870 tarihinde toplanan Vatikan Konsey'inde papanın yanılmazlığının bildirimiyle zaferi resmen onaylanan Roma hiyerarşisinin giderek daha katılaşan aşırı muhafazakârlığına direnen zayıf 'liberal' bir akım da vardı. Ne var ki, ulusal Katolik kiliselerinin göreli özerkliğini korumak isteyen ve büyük olasılıkla en güçlüleri Fransa'da bulunan bazı rahiplerden de destek görmesine karşın, kilise içindeki bu akım kolayca bozguna uğratıldı. Fakat, Roma karşıtı olma gerekçesinin yanı sıra pragmatik gerekçelerle de modern laik ve liberal hükümetlerle anlaşmaya daha yatkın olsa bile, 'Gallicanism'e*, sözcüğün kabul edilen anlamıyla 'liberal' denmesi olanaksızdır.

* Gallicanism: Fransız kilisesinin bazı bakımlardan Papa'nın kontrolünden bağımsız olması gerektiğini öne süren Fransız Katoliklerinin öğretisine ait; bu öğreti yanlısı –çn.

Ruhban karşıtlığı, dini toplum yaşamında sahip olduğu resmi statüden yoksun bırakarak ('kilise ile devletin birbirinden ayrılması', 'kilisenin resmi konumundan çıkarılması') tamamen özel bir mesele haline getirmeyi istediği ölçüde, militan ölçüde laikti. Kilise (kuşkusuz daha büyük olmakla birlikte yine de) pul koleksiyoncuları kulübüne benzeyen tümüyle gönüllü bir kuruluşa dönüştürülecekti. Fakat bu, Tanrı inancının ya da bu inancın herhangi bir özgül yorumunun yanlışlığından çok, özel kuruluşları, artık kendi eylem alanı olarak gördüğü yerden çıkarmaya kendini mecbur hisseden (hatta en liberal ve *laissez–faire* biçiminde bile) laik devletin büyüyen idari yetisine, etkinlik alanına ve hırsına dayanmaktaydı. Ancak, arkasında yerleşik dinlerin ilerlemeye düşman olduğu gibi bir inanç yattığı için, ruhban karşıtlığı, temelde siyasi bir nitelik taşımaktaydı. Ayrıca da gerçekten öyleydiler: Yerleşik dinler, gerek sosyolojik gerekse siyasi açıdan son derece muhafazakâr kurumlardı. Roma Katolik Kilisesi, ondokuzuncu yüzyıl ortalarının sımsıkı yapıştığı herşeye düşmandı. Mezhepler ya da heterodoksi, liberal hatta devrimci bile olmuş olabilir; dini azınlıklar liberal hoşgörünün çekimine kapılmış olabilir; ancak, ne kiliseler ne de ortodoksiler için bu söylenebilirdi. Bununla birlikte, kitleler –özellikle de köylü kitleler– henüz bu gericilik [obscurantism], gelenekçilik ve siyasi reaksiyon güçlerinin elinde oldukları ölçüde, eğer ilerleme tehlikeye atılmayacaksa, onların güçlerinin kırılması zorunluydu. Bu yüzden ruhban karşıtlığı, ülkenin 'geriliği'yle orantılı olarak daha militan ve daha tutkuluydu: Politikacılar, Fransa'daki Katolik okulların durumu hakkında fikir teatisinde bulunurlarken, laik hükümetlerin rahiplere karşı mücadele verdiği Meksika'da bundan çok daha fazlası söz konusuydu.

O nedenle 'ilerleme'nin, –hem toplum hem de bireyler için– gelenekten özgürleşmenin, en tutkulu ifadesini orta sınıf aydınlarının olduğu kadar halk hareketlerinin militanlarının davranışlarında bulan eski inançlardan militanca bir kopuş anlamına geldiği görülmekteydi. *Moses or Darwin* adlı bir kitap, Alman sosyal demokrat işçilerin kütüphanelerinde Marx'ın yazılarından daha büyük bir okur kitlesi bulacaktı. Sıradan insanlara göre ilerlemenin –hatta sosyalist ilerlemenin– tepesinde büyük eğitimciler ve kurtarıcılar yer almaktaydı ve (mantıksal olarak 'bilimsel sosyalizm'e doğru gelişen) bilim, boş inançlarla dolu bir geçmişin ve baskıcı bugünün zincirlerinden zihinsel olarak özgürleşmenin anahtarıydı. Bu tür militanların kendiliğinden güdülerini büyük bir dakiklikle yansıtan Batı Avrupalı anarşistler, ruhbanın amansız düşmanlarıydılar. İtalya Romagna'da radikal bir demircinin, Meksika'nın ruhban karşıtı başkanı Benito Juarez'i izleyerek oğluna Benito Mussolini adını vermesi bir raslantı değildi.

Buna karşın, özgür düşünürler arasında bile bir din özlemi varlığını sürdürdü. Dinin rolünü, yoksullar arasında uygun bir ılımlılık halinin sürmesini sağlayan bir kurum ve düzenin garantisi olmakta gören orta sınıfın ideologları, zaman zaman, Pantheon'un ya da azizler takviminin yerine büyük adamları koyan Auguste Comte'un 'insanlık dini' türünden yeni dinler denemekteydiler (Ama bu tür deneyimler fazla başarılı olamadı). Fakat, aynı zamanda bilim çağında dinin insanı avutan yanlarını kurtarma yönünde de sahici bir eğilim vardı. 1875'te yazılarını yayımlayan Mary Baker Eddy'nin (1821–1910) kurduğu 'Hıristiyan Bilimi', bu türden bir girişimin örneğidir. İlk kez 1850'lerde moda halini alan tinselciliğin halktan gördüğü büyük rağbet de, büyük olasılıkla buradan kaynaklanmaktadır. Özellikle, başlıca yayılma merkezi olan Birleşik Devletler'de, ilerlemeyle, reformla ve radikal solla olduğu kadar kadınların kurtuluşu hareketiyle de siyasi ve ideolojik yakınlığı bulunmaktaydı. Fakat başka çekiciliklerinin yanında, ölümden sonra yaşamayı, deneysel bilimin, hatta belki de (yeni fotoğraf sanatıyla gösterilmeye çalışıldığı gibi) nesnel imgenin sağlam temelleri üzerine görünürde yerleştirmek gibi önemli bir üstünlüğü de vardı. Mucizeler artık kabul görmediğinde, parapsikolojinin potansiyel dinleyicileri çoğalır. Ancak, bazen bu durum, normal olarak geleneksel dinin etkili bir biçimde giderdiği insanın renkli ayinlere duyduğu genel açlığın bir ifadesinden başka bir şey değildi. Ondokuzuncu yüzyıl ortası, sendikaların incelikle işlenmiş alegorik bayraklar ve vesikalar hazırladıkları; Karşılıklı Yardım Dernekleri'nin ('Dostluk Cemiyetleri'nin) 'localar'ını mitolojik ve ayinsel takım taklavatlarla donattıkları ve Klu–Klux Klancıların, Orangecıların* ve daha az 'gizli' cemiyetlerin cüppeleriyle ortaya döküldükleri özellikle Anglo–Sakson ülkelerinde uydurulmuş laik ayinlerle doludur. Bu gizli, ayinsel, hiyerarşik yapıların en eskisi veya en etkilisi olan farmasonluk, (herhalükârda Anglo–Sakson ülkeleri dışında) özgür düşünceye ve ruhban karşıtlığına gerçekten bağlıydı. Üyelerinin sayısının bu dönemde artıp artmadığını bilmiyoruz, ama olasıdır. Siyasi öneminin arttığı ise kesindir (Karşılaştırın: 266. sayfa).

Fakat, özgür düşünürler en azından bazı geleneksel türden tesellilerin özlemini duymuş olsalar bile, öyle görünüyor ki geri çekilmiş bir düşmanın peşinden gitmediler. Çünkü –1860'ların Victoria dönemi yazılarının parlak biçimde tanıklık ettiği gibi–, iman sahiplerinin, özellikle aydın iseler, 'kuşkuları' vardı. Dinin, yalnızca aydınlar arasında değil, sıhhilik gibi

* Orange: İrlanda'da aşırı protestan partiye verilen lakap; Orange prensi III. William'a olan bağlılıklarını göğüslerine taktıkları portakal rengindeki rozet ile simgeledikleri için bu ismi almışlardır –çn.

dinsel ibadet şartlarının nüfusun gerisinde kaldığı ve toplumun, dini uygulamalara ve ahlaka uyulması yönündeki baskısının belli belirsiz hissedildiği hızla gelişmekte olan büyük kentlerde de gerilediğine hiç kuşku yoktu.

Ancak bunun yanında, ondokuzuncu yüzyıl ortalarında tanrıbilimin uğradığı düşünsel bozgunla karşılaştırıldığında kitle dininde herhangi bir gerileme gözlenmedi. Anglo–Sakson orta sınıfların çoğunluğu, (ya genel olarak dinin kurallarını yerine getiren ya da ikiyüzlü davranan) inananlar olarak kaldı. Amerika'nın büyük milyonerlerinden sadece biri (Andrew Carnegie), inançsız olduğunu ilan etti. Gayrı resmi Protestan mezheplerinin yayılma oranı hızını yitirmekle birlikte, onların temsil ettiği 'uyuşumcu olmayan vicdan', (en azından İngiltere'de) orta sınıf arasında yaygınlaştıkça, siyasi olarak da çok etkili hale geldi. Din, denizaşırı yeni göçmen toplulukları arasında gerilemedi: Avustralya'da on beş yaş ve üsündeki kişiler arasında kiliseye gitme oranı 1850'de yüzde 36.5'den 1870'te yaklaşık yüzde 59'a çıktı ve yüzyılın son on yıllarında yüzde 40'lara oturdu.[15] Ünlü tanrıtanımaz Col. Ingersoll'a (1833–99) rağmen, Birleşik Devletler, Fransa'ya nazaran çok daha az tanrısız bir ülkeydi.

Orta sınıflar söz konusu olduğunda, dinin gerilemesini engelleyen şey, önceden gördüğümüz gibi, yalnızca topluca yapılan dini ibadetlerin ve ayinlerin yerini dolduracak bir duygusal yol bulmakta liberal ussalcılığın gösterdiği dikkat çekici başarısızlık ile gelenek değil, aynı zamanda istikrarın, ahlakın ve toplumsal düzenin son derece değerli ve belki de olmazsa olmaz bir payandasından vazgeçmekteki gönülsüzlüktü. Kitleler sözkonusu olduğundaysa, dinde gözlenen yayılma, esas olarak, Katolik Kilisesi'nin nihai zaferi için giderek bel bağlar göründüğü demografik etkenlerden (daha geleneksel, yani dindar çevrelerden insanların, yeni kentlere, bölgelere ve kıtalara kitleler halinde göç etmeleri ve –doğum kontrolü dahil– ilerlemenin yozlaştırdığı inanmayanlarla karşılaştırıldığında dindar yoksulların daha semereli olmaları) kaynaklanmış olabilir pekâlâ. Ele aldığımız dönemde İrlandalıların daha dindar olduklarına dair bir kanıt yoktur; aksine bu göçün, imanın onlar üzerindeki etkisini azalttığını gösteren bazı kanıtlar mevcuttur. Fakat İrlandalıların coğrafi dağılımlarıyla doğum oranlarının, Katolik Kilisesi'nin, bütün Hıristiyan diyarında hem görece hem de mutlak olarak büyümesini sağladığına kuşku yoktur. Yine de, dinin canlanmasını ve yayılmasını sağlayan dinin kendi içinde güçler yok muydu?

İster doğru yoldan ayrılmış içerideki proletaryayı yeniden kazanmaya, ister dışarıdaki putperestlere, rakip dünya dinlerinin inananlarına yönel-

miş olsun, bu evrede Hıristiyan misyonerliğinin fazla başarılı olmadığı kesindir. Yapılan çok büyük harcamalar gözönüne alındığında –1871 ile 1877 arasında yalnızca İngiltere'nin misyonerlere katkısı 8 milyon poundu bulmaktaydı[16]–, çok mütevazı sonuçlar elde edildi. Bütün mezhepleriyle Hıristiyanlık, gerçekten yayılma gösteren tek din olan İslam'a ciddi bir rakip olamadı. İslamın, misyonerlik gibi teşkilatlardan yardım görmeden, büyük devletlerden para ve destek almadan, ama eşitlikçi bir yapıda olmasının yanısıra, fatih Avrupalıların değerlerinden üstün olduğu bilincinin de yardımıyla, Afrika'nın geri kalmış ülkelerine ve Asya'nın bazı bölümlerine karşı konulmaz yayılması sürdü. Misyonerlikler, Muhammed'e inanan halklardan bir taş bile sökemedi. Sömürge fetihleri ya da en azından, 1869'da Hıristiyan bir ada olduğunu ilan eden Madagaskar'da olduğu gibi, yöneticilerin, uyruklarını da arkalarından sürükleyerek resmen din değiştirmesi gibi, Hıristiyanlığın [yabancı ülkelere] sızabilmesinin başlıca silahlarından genel olarak hâlâ yoksun oldukları için, İslami olmayan halklar arasında küçük oyuklar açabildiler ancak. Hıristiyanlık, (yönetimden bu yönde hiçbir gayret gelmemesine rağmen) Güney Hindistan'da (ekseriyetle kast sisteminin alt tabakaları arasında), Fransız fethinin ardından Hindiçin'de bazı ilerlemeler kaydetmekle birlikte, emperyalizm, misyonerliklerin sayısını birkaç misli artırıncaya (1880'lerin ortasında sayıları 3000 olan Protestan misyonerlikleri, 1900'de 18.000'e çıkmıştı) ve Kurtarıcı'nın arkasına büyük bir maddi güç koyuncaya kadar Afrika'da önemli bir ilerleme gerçekleştiremedi.[17] Aslında liberalizmin şaşalı günlerinde misyonerlik faaliyetleri, hızından bir miktar yitirmiş olmalıydı. 1840'larda altı, 1880'lerde on dört ve 1890'larda on yedi misyonerlikle karşılaştırıldığında, 1850 ile 1880 arasındaki her on yılda Afrika'da sadece üç ya da dört Katolik misyonerlik merkezi açılmıştır.[18] Hıristiyanlık en çok, Hıristiyanlık ögelerinin, 'doğacı' senkretik [bağdaştırmacı] tapılar biçiminde, bölgenin dini ideolojisiyle kaynaştığında etkili oldu. Çin'deki Taiping hareketi (7. Bölüme bakınız), bu türden, o zamana kadarki en büyük ve en etkili görüngüydü.

Bununla birlikte, Hıristiyanlığın içinde laikliğin ilerlemesini durdurmaya yönelik bir karşı saldırının belirtileri vardı. Ancak bu belirtiler, yeni gayrı resmi mezheplerin kurulma ve yayılma süreçlerinin 1848'den önce sahip olduğu dinamikliğin (belki Anglo–Sakson Amerika'daki siyahlar dışında) büyük bölümünü yitirir gibi göründüğü Protestan dünyada, Katolikler arasında olduğu kadar güçlü değildi. 1858'de bir çoban kızın önsezileriyle başlayan Fransa'da Lourdes'deki mucizevi tapı, çok büyük bir hızla yayıldı. Başlangıçta belki kendiliğindendi, ama çok geçmeden

kiliseden etkin bir destek gördü. 1875'e gelindiğinde Lourdes'deki tapının bir şubesi Belçika'da açıldı. Yine, daha az çarpıcı bir örnek olarak, ruhban karşıtlığı, inananlar arasında muazzam bir 'İncili Öğrenme' [evangelization] hareketine yol açtı ve bu sayede ruhbanın etkisi büyük oranda güçlendi. Latin Amerika'daki köylülerin büyük kesimi, rahipleri olmadan Hıristiyandılar: 1860 sonrasına kadar Meksika'daki ruhbanın çoğunluğu kentliydi. Devletin ruhban karşıtı tutumuna karşı Kilise, kırı sistemli biçimde ele geçirerek dine döndürdü. Laik reform tehdidiyle karşılaşan kilise, bir anlamda, onaltıncı yüzyılda karşı–reform sırasında yaptığı gibi tepki gösterdi. Şimdi tümden uzlaşmaz, mutlak Papacı, ilerlemenin güçleri olan endüstrileşmeyle ve liberalizmle herhangi bir düşünsel uyuşmayı reddeden Katolikçilik, 1870'te toplanan Vatikan Konseyi'nden sonra, öncekinden çok daha heybetli –ama hasımları arasında sahip olduğu zemininin büyük bölümünü de yitirme pahasına– bir güç haline geldi.

Hıristiyanlık dışındaki dinler, liberal çağın veya batıyla karşılaşmanın yarattığı erozyona direnmek için esas olarak gelenekçiliğin gücüne sarıldılar. Yarı asimile olmuş burjuvaziye hitap eden (tıpkı 1860'ların sonlarında ortaya çıkan Reform Yahudiliği gibi) bu dinleri 'liberalleştirme' çabaları, ortodoksların lanetine ve bilinemezcilerin aşağılamalarına hedef oldu. Geleneğin güçleri hâlâ ezici bir güce sahipti ve 'ilerleme' ile Avrupa'nın yayılmasına karşı direniş tarafından çoğu zaman pekiştirilmekteydi. Gördüğümüz gibi, Japonya bile, Avrupa karşıtı amaçlarla, geleneksel unsurlardan yeni bir devlet dini, *Şintoculuğu* yarattı (8. Bölüme bakınız). Üçüncü Dünya'daki batılılaşmacılar ve devrimciler bile, kitleler arasında başarılı bir politikacı olmanın en kolay yolunun, Budist bir keşiş ya da Hindu bir kutsal adam rolünü üstlenmek ya da en azından saygınlığını kazanmak olduğunu öğreneceklerdi. Ele aldığımız dönemde açık sözlü inanmayanların sayısı görece küçük kalmış olmasına karşın (Avrupa'da bile insan soyunun yarısını oluşturan kadınlar hâlâ bilinemezciliğin pençesindeydi), özünde laik olan dünyaya egemen olanlar onlardı. Dinin onlara karşı bütün yapabileceği, kendi muazzam ve güçlü kalelerine çekilmek ve çok uzun bir kuşatmaya hazırlanmaktı.

15
Sanatlar

Bir kere şuna tam anlamıyla kani olmamız gerek: Bugün tarihimizi yapanlar, bir zamanlar Yunan sanat eserlerini yaratmış olanlarla aynı insanlardır. Fakat bunu yaparken, şöyle bir görevimiz vardır: Onlar sanat ürünleri yaratırken, bugün bizler yalnızca lüks endüstri malları üretiyoruz; bu insanları bu denli kökten değiştiren şeyin ne olduğunu bulmalıyız.

Richard Wagner[1]

Niçin dizelerle yazıyorsunuz? Şimdi kimsenin umurunda değil bu ... Kuşkucu olgunluk, cumhuriyetçi bağımsızlık çağında şiir gerilerde kalmış bir yazın biçimidir. Bizler düzyazıyı yeğleriz; tanıdığı hareket özgürlüğü sayesinde demokrasinin içgüdülerine çok daha uygun düşmektedir.

Eugene Pelletan, Fransız milletvekili, yaklaşık 1877[2]

I

Burjuva toplumunun zaferi, bilim açısından olumluydu; ama sanat bağlamında aynı şeyi söyleyemeyiz. Yaratıcı sanatlarda değer ölçütleri her zaman son derece öznel olmakla birlikte, çifte devrim çağının (1789–1848), olağanüstü tanrı vergisi yeteneklere sahip kişiler tarafından, şaşılacak derecede mütemayiz ve yaygın bir kazanım olarak görüldüğünü yadsımak neredeyse olanaksızdır. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı, özellikle de bu kitabın konusunu oluşturan on yıllar, o zamanlar en ünlüsü Rusya olan görece geri kalmış bir ya da iki ülke dışında, aynı oranda güçlü bir izlenim yaratmamaktadır. Bu, bu dönemin yaratıcı eserlerinin bayağı, ortalama oldukları anlamına gelmemekle birlikte, en büyük eserlerini 1848 ile 1870'li yıllar arasında vermiş ya da halkın teveccühünü bu yıllar arasında kazanmış kişilere baktığımızda, çoğunun 1848'den önce etkileyici bir ürün ortaya koymuş, çoktan olgunlaşmış kimseler olduğunu unutmamak gerekir. Ünleri en tartışmasız olan üç kişi alalım. Örneğin Charles Dickens (1812–70), o zamana kadar, sanatında [*oeuvre*] çoktan yarı yolu geçmişti; Honoré Daumier (1808–79), 1830 devriminden beri faal bir grafik sanatçısıydı; Richard Wagner'in (1813–83) bile arkasında sayısız

opera vardı (*Lohengrin*, 1851 gibi erken bir tarihte yazılmıştı). Yine de, esas olarak Fransızların ve İngilizlerin süregelen ihtişamı ve yeni Rus halesi sayesinde düzyazı edebiyatının, özellikle romanın dikkat çekici bir gelişme gösterdiğine kuşku yoktur. Resim tarihi açısından bu dönem, neredeyse tamamen Fransızlar sayesinde, olağanüstü ve gerçekten parlak bir dönem oldu. Müzikte ise, bu Wagner ve Brahms çağı, yalnızca Mozart, Beethoven ve Schubert çağına göre ikinci sınıf kalmaktadır.

Bununla birlikte, yaratıcılık sahnesine daha yakından bakarsak, bu dönemin fazla esinleyici olmadığı görülecektir. Coğrafi açıdan, yamalı bir yapısı olduğunu daha önce belirtmiştik. Doğa ve toplum bilimleri bir yana, gerek müzik gerekse (özellikle) edebiyat açısından bu dönem şaşılacak ölçüde Rusların çağıydı. Aynı anda Dostoyevski, Tolstoy, P. T. Çaykovskiy (1840–93) M. Musorgskiy (1835–81) ve klasik İmparatorluk Balesi gibi dorukları aynı anda görmüş olan 1870'ler gibi bir on yılın, kendisine rakip koşulmasından yana hiçbir korkusu olamazdı. Gördüğümüz gibi, Fransa ile İngiltere, biri esas olarak düzyazı edebiyatında, diğeri resimde ve şiirde olmak üzere son derece seçkin bir düzey tutturdular.* Görsel sanatlarda ve entelektüel müzikte henüz anlamlı bir başarısı bulunmamakla birlikte, Birleşik Devletler, doğuda Melville (1819–91), Hawthorne (1804–64) ve Whitman (1819–91) ile, batıda en etkileyici siması Mark Twain (1835–1910) olan gazetecilikten gelme yeni bir popülist yazar grubu sayesinde edebi bir güç olarak kendine yer edinmeye başladı. Yine de, dünya ölçülerinde bakıldığında, bu başarı taşra sınırlarını aşamadı; artık ulusal kimliği öne çıkartan kimi ulusların ortaya koyduğu yaratıcı eserlerden pek çok bakımdan daha az etkileyiciydi ve uluslararası etkisi daha azdı (Yüzyılın ilk yarısında çok daha az seçkin birkaç Amerikalı yazarın yurtdışında büyük heyecan yaratmış olması şaşırtıcıdır). Çekçenin, Çekler dışında çok az insanın okuyabildiği ya da öğrenme zahmetine katlandığı bir dil olması nedeniyle, Çek bestecilerin (A. Dvorjak [1841–1904], B. Smetana [1824–84]) uluslararası ün kazanması, Çek yazarlara göre daha kolaydı. Dille ilgili güçlükler, kendi halklarının edebiyat tarihinde önemli yer tutan –örneğin Flaman ve Felemenk– bazı yazarların ünlerinin ülke dışına yayılmasını önledi. Belki de, olgunluk çağına tam bizim dönemimizin sonlarında ulaşan en ünlü temsilcilerinin –Henrik Ibsen (1828–1906)– tiyatro oyunları yazmayı seçmiş olmasından dolayı, bir tek İskandinavlar daha geniş bir kitleye ulaşmayı başardılar.

* İngiliz şiirinde Browning ile birlikte Tennyson'ın başarısı, devrim çağının büyük romantiklerinin başarısından biraz daha az etkileyicidir; Fransa'da Baudelaire ile Rimbaud'unki böyle değildir.

Buna karşılık, yaracılığın iki büyük merkezini oluşturan Almanca konuşan halklarla İtalyanların ortaya koyduğu eserlerin niteliğinde açık ve bazı bakımlardan çarpıcı bir gerilemeyi tespit etmemiz gerekir. Müzik için de aynı savda bulunulabilir: Meslek yaşamına 1848'den epey önce başlamış olan G. Verdi (1813–1901) dışında İtalya'da müzik adına fazla bir şey yoktu; Avusturya–Almanya'da ise tanınmış büyük besteciler arasında yalnızca Brahms (1833–97) ile Bruckner (1824–96) tam anlamıyla bu döneme aittirler (Wagner, çoktan olgunluk dönemine girmişti). Yine de, bu isimler oldukça etkileyicidir; özellikle de, huysuz biri ve bir kültür fenomeni olmasına karşın, bir deha abidesi olan Wagner. Bu iki halk arasında yaratıcı sanatların kalitesini müzikte koruduğu söylenebilse de, edebiyatlarının ve görsel sanatlarının, 1848 öncesi dönemin edebiyatından ve görsel sanatlarından daha aşağı bir düzeyde olduğu kesinlikle tartışılamaz.

Çeşitli sanatlar ayrı ayrı ele alındığında, genel bir düzey kaybı bazılarında açıkça belli olmakla birlikte, önceki dönemden üstün oldukları yadsınamaz bir gerçektir. Daha önce de gördüğümüz gibi, edebiyat, esas olarak romanın yarattığı elverişli ortam sayesinde gelişti. Roman, kendini (yükselişini ve bunalımlarını başlıca konusu yaptığı) burjuva toplumuna uydurma olanağı bulmuş bir tür olarak görülebilir. Ondokuzuncu yüzyıl mimarisinin itibarını kurtarmak için yoğun çaba gösterilmiştir. Bu alanda seçkin eserlerin ortaya konduğuna kuşku yoksa da, müreffeh burjuva toplumunun 1850'lerden itibaren içine düştüğü inşaat çılgınlığı göz önüne alındığında, aralarında bir tek göze çarpan yapı bulunmadığı gibi, sayıları da dikkat çekecek kadar fazla değildir. Haussman'ın yeniden inşa ettiği Paris, planlaması açısından etkileyici olmakla birlikte, yeni yapılan meydanları ve caddeleri kaplayan binalar için aynı şey söylenemez. Daha sade ölçülerde bir şaheser olmayı hedefleyen Viyana'nın, bu işte ne kadar başarılı olduğu oldukça kuşkuludur. Adı, başka hükümdardan çok, kötü mimarlık örnekleriyle birlikte anılan Kral Victor Emmanuel'in Romaası, tam bir felakettir. Diyelim –'modern' ortodoksinin yirminci yüzyıldaki zaferinden önce, mimarlığın çeşitli unsurlarının bir araya getirildiği son biçem olan– yeni klasikçiliğin insanı hayran bırakan eserleriyle karşılaştırıldığında, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına ait yapıların, genel bir hayranlıktan çok, insanda bir bahane [apologia] arama duygusu uyandırması çok daha olasıdır. Elbette bu değerlendirme, (yapıların dış cephesini dolduran 'güzel sanat' çalışmalarının ardına gizlenme eğiliminde olsa da) yaratıcı ve parlak mühendislerin eserleri için geçerli değildir.

Öte yandan, son dönemlere kadar, savunanları [apologistler] bile, genel olarak bu dönemin resim sanatı lehine söyleyecek fazla söz bulamamışlardır.

Yirminci yüzyıl insanlarının imgelemlerindeki müzenin vazgeçilmez parçalarından biri haline gelecek eserler, neredeyse istisnasız olarak Fransızdır: Daumier ve G. Courbet (1819–77) gibi devrim çağının temsilcileri, Barbizon okulu ve 1860'larda ortaya çıkan izlenimcilerin *avant–garde* grubu (Bu etiketi, daha yakından çözümlemeye gerek duymadan, şimdilik gelişigüzel kullanıyoruz). E. Manet'in (1832–83), E. Degas'nın (1834–1917) ve genç P. Cézanne'ın doğuşuna tanıklık eden bu dönemin bu alandaki başarısı son derece etkileyicidir ve ünü hakkında endişe duymasına gerek yoktur. Buna karşın, bu ressamlar, o dönemde tuval üzerine sayıları giderek artan şekiller yerleştirdikleri için değil yalnızca, saygıdeğer sanata ve halkın beğenisine derin bir kuşkuyla baktıkları için de sıra dışıydılar. Bütün ülkelerde dönemin resmi akademik sanatı ya da halk sanatı hakkında söylenebilecek en mantıklı şey, karakter olarak asla tekbiçimli olmadığı, zanaatkârane niteliklerinin yüksek olduğu ve birkaç alçakgönüllü değere şurada burada rastlanabileceğidir. Çoğunluğu korkunçtu ve hâlâ da öyledir.

Sayısız anıtsal çalışmada bol bol sergilenme olanağı bulmuş olan ondokuzuncu yüzyıl ortası ve sonu heykelciliği, üzerinde biraz daha durulmayı hak etmektedir. Her şeyden önce genç Rodin'i (1840–1917) yarattı. Ne var ki, gemiler dolusu ıvır zıvır satın alan zengin Bengallilerin evlerinde bugün bile görülebilecek Victoria dönemine özgü plastik sanat örneklerinden yapılacak herhangi bir koleksiyon iç karartıcı olmaktan kurtulamaz.

II

Bu, bazı bakımlardan traji–komik bir durumdu. Bir toplumsal görüngü olarak gerçekte burjuvazinin bir yeniliği olan (*Devrim Çağı*, 14. Bölüme bakınız) yaratıcı dehanın ortaya koyduğu eserleri ondokuzuncu yüzyıl bujuvazisi kadar takdir eden çok az toplum olmuştur. Sanata bol keseden para dökmeye bu kadar hazır olan bir toplum da görülmemişti; oysa, nicelik olarak alındığında, şimdiye kadar hiçbir toplum, eski ve yeni kitaplar, maddi nesneler, resimler, heykeller, duvar süsleri ile müzik ya da tiyatro gösterilerine bilet benzeri şeyleri bu ölçüde para verip satın almamıştır (Sadece nüfus artışı bile, bu önermeye itirazı ortadan kaldırmaya yeter). Her şeyden önce ve paradoksal olarak, pek az topluluk, yaratıcı sanatlarda altın bir çağ yaşadığından bu kadar emin olmuştu.

Dönemin beğenisi, olmazsa olmaz çağdaştı; evrensel ve kesintisiz ilerlemeye inanan bir kuşak için gerçekten doğal bir şeydi bu. Viyana'nın kültürel bakımdan daha sıcak olan iklimini mesken tutmuş ve ellilerinde koleksiyonculuğa başlamış Kuzey Almanyalı bir sanayici olan Herr

Ahrens (1805–81) için, eski ustaların eserlerinden ziyade modern resimler almak, son derece doğaldı ve Herr Ahrens bu bakımdan tipik biriydi.[3] İngiltere'de yağlı boya resimlerin fiyatlarını artırmak için birbirleriyle yarışan Bolckow (demir), Holloway (ilaç patenti), 'ticaretin prensi' Mendel (pamuk), dönemin akademik ressamlarına servet kazandırdılar.[4] 1848'den sonra kuzeydeki kentlerin görünümünü değiştirmeye başlayan, etraflarını çepeçevre saran isin ve dumanın ardında belli belirsiz fark edilen devasa büyüklükteki kamu binalarının açılışını ve kaça mal olduklarını gururla kaydeden gazeteciler ve kent büyükleri, Medicileri andıran iş dünyasının prenslerinin mali desteğinde yeni bir rönesansı kutladıklarına kendilerini gerçekten inandırmışlardı. Tarihçilerin ondokuzuncu yüzyıl sonlarından çıkartabileceği en açık sonuç, ne yazık ki sadece para dökmenin, bir altın sanat çağı yaratmaya yetmeyeceğidir.

Yine de, kapitalizmin benzersiz üretici yeteneğiyle ilgili ölçütler dışında, başka herhangi bir ölçütle bakıldığında, harcanan paranın miktarı son derece etkileyiciydi. Ne var ki, bu parayı harcayanlar artık aynı insanlar değildi. Burjuva devrimi, prenslere ve soylulara özgü etkinlik alanlarında bile muzaffer olmuştu. 1850 ile 1875 arasında kentlerdeki büyük çaplı yeniden inşa faaliyetleri sırasında, bir kraliyet ya da imparatorluk sarayının ya da aristokratlara ait sarayların bulunduğu yerler, kentin belirgin, hakim bir özelliği olmaktan çıkarıldı. Rusya gibi burjuvazinin zayıf olduğu yerlerde çar ve grand–dükler hâlâ baş patron konumunda olmuş olabilirler; ancak, gerçekte bu gibi ülkelerde bile rolleri, Fransız Devrimi öncesinde olduğundan farklı olarak, merkezi olmaktan çok uzak gibi görünmektedir. Başka yerlerde, bazı bakımlardan ekzantrik biri olan Bavyeralı II. Ludwig gibi küçük bir prens ya da hemen hiç ekzantrik yanı bulunmayan Hertford Markizi gibi bir aristokrat, sanat ve sanatçı satın alma işine kendini delicesine kaptırmış olsa bile, bütün o atların, kumarın ve kadınların, onları sanatın hamisi yapmaktan çok, borca batırmaları çok daha olasıydı.

Öyleyse sanata para ödeyenler kimdi? Hükümetler ve diğer kamu kurumları, burjuvazi ve –üzerinde durulmayı gerektiren bir hususturbu– 'alt tabakalar'ın giderek artan bir kesimi (Teknolojik ve endüstriyel süreçler, bu kesimin, yaratıcı aklın ürünlerine giderek artan miktarda ve azalan fiyatlarla ulaşmalarını mümkün kılmaktaydı).

Laik devlet yetkilileri, genelde çağın, özelde de kentin zenginliğini ve ihtişamını gösterme amacını taşıyan bu dev ve anıtsal yapıların neredeyse tek müşterisiydi. Bu yapılar, faydacı amaçlar gözetilerek yapılmadı. *Laissez–faire* çağında devlete ait binaların dikkat çekici görünüşlere sahip olmaları boşuna değildi. Hızla artan servetlerini ve kendini beğenmişlikle-

rini tescil etmek isteyen İngiliz uyuşmazcıları [non-konformistleri] ve Yahudiler gibi (azınlık konumundaki) dinsel grupların kendi iç kullanımları için yapılanlarla Katolik ülkelerdekiler dışında, bu yapılar normalde dini yapılar değildi. Orta çağdan kalma büyük kiliseleri ve katedralleri 'restore etme' ve eksik yanlarını tamamlama tutkusu, ondokuzuncu yüzyıl ortalarında Avrupa'yı bulaşıcı bir hastalık gibi saran bu tutku, tinsel olmaktan çok toplumsaldı. En görkemli monarşilerde bile bu katedraller ve büyük kiliseler, artık saraydan çok 'halk'a aittiler: İmparatorluk koleksiyonları şimdi müze olmuş, operalar halka açılmıştı. Gerçekte bu yapılar, ihtişamın ve kültürün karakteristik simgeleriydi; nitekim, kent büyüklerinin yapımı için aralarında rekabete tutuştukları muazzam büyüklükteki belediye sarayları, belediye yönetiminin mütevazı ihtiyaçlarının fersah fersah ötesindeydi. Leeds'in becerikli işadamları, kendi inşaatlarında faydacı hesaplara bilerek itibar etmediler. İş, Leedslilerin, ticari çıkarların peşine takılıp, bir güzellik algısı ve güzel sanatlar zevki geliştirmeyi es geçtiklerini ileri sürme noktasına gelmişse, birkaç bin az ya da çok ne fark ederdi? (Gerçekte, maliyeti 122.000 sterlin ya da ilk tahminin yaklaşık üç katı tutmaktaydı ve bu rakam, ilk kez açıldığı 1858 yılında *bütün* Birleşik Krallık'ın *toplam* vergi gelirinin yüzde birinden fazlaydı.)[5]

Bir örnek, böyle bir inşaatın genel karakterini ortaya koyabilir. Viyana kenti, 1850'lerde bütün istihkâmlarını yıktırdı ve ortaya çıkan boş araziyi sonraki on yıllar içinde kamu binalarıyla çevrelenmiş görkemli bir dairesel cadde ile doldurdu. Neydi bu binalar? Biri iş yaşamına (borsa), biri dine (Votivkirche), üçü yüksek eğitime, üçü kent onuruna ve kamu işlerine (kent meydanı, adalet sarayı ve parlamento) ve en az sekizi de sanata (tiyatrolar, müzeler, akademiler vs.) yönelikti.

Burjuvazinin talepleri, bireyler düzeyinde mütevazı, topluluk düzeyindeyse çok büyüktü. Bu dönemde birey olarak [sanat/sanatçı] hamilikleri, ABD'li milyonerlerin bazı sanat eserlerinin fiyatlarını görülmedik (ve görülmeyecek) boyutlara çıkardıkları 1914'den önceki son kuşaktaki kadar önem kazanmamıştı henüz (Hatta, ele aldığımız dönemin sonunda hırsız baronlar adam soymakla, kendilerini haydutluktan kazandıklarını sergilemeye veremeyecek kadar meşguldüler kendilerini haydutluktan kazandıklarını sergileme işine vermek için adam soymakla meşguldüler). Bununla birlikte, özellikle 1860'tan sonra ortalıkta yığınla para olduğu açıktı. 1850'lerde, (ev yaşamına ilişkin uluslararası zenginlik simgesi olan) onsekizinci yüzyıl Fransız mobilyaları arasında bir müzayede de 1000 pounddan daha pahalıya satılan sadece bir tane vardı. 1860'larda bunların sayısı 8, 1870'lerde 14'e çıktı. Hatta birisi 30.000 pounda satılmıştı; (ben-

zer bir statü sembolü olan) büyük Sèvres vazosu gibi eşyalar, 1850'lerde 1000 ya da üç bin, 1860'larda yedi bin, 1870'lerde on bir bin sterline alıcı buluyordu.[6] Birbiriyle rekabet halindeki bir avuç tüccar–prens, bir avuç ressamı ya da resim satıcısını zengin etmeye yeterken, esaslı bir sanatsal üretimin devam edebilmesi için makul büyüklükte bir halk topluluğu gerekir. Tiyatro ve bir ölçüde klasik müzik konserleri bunun kanıtıdır; nitekim, her iki sanat da, çok küçük topluluklara dayanarak geliştiler (Opera ve klasik bale, şimdi olduğu gibi o dönemde de, elbette güzel balerinlerin ve şarkıcıların yanına girme kolaylığı sağlayacağını da hesaba katan statü arayışındaki zenginlerden ya da hükümetten aldıkları yardıma bel bağladılar). Tiyatro, en azından mali açıdan başarılı oldu. Aynı durum, sınırlı bir piyasaya hitap eden sağlam ve pahalı kitap yayımcıları için de geçerliydi (London *Times*'ın tirajı, bu piyasanın boyutları hakkında belki bir fikir verebilir: Bir iki özel durumda tirajı 100.000'e kadar çıkmış olmasına karşın, 1850'lerde ve 1860'larda 50.000 ile 60.000 arasında dolaşıyordu). Livingstone'nun *Travels*'ı (1857) altı yıl içinde bir gineden 30.000 adet sattığında, bundan kim yakınabilirdi?[7] Herhalükârda, burjuvazinin iş ve ev yaşamıyla ilgili gereksinimleri, kentin önemli kısımlarını onlar için yıkıp yeniden yapan çok sayıda mimarı zengin etti.

Burjuva piyasası, şimdi alışılmadık ölçüde büyümüş ve giderek zenginleşen bir piyasa olması dışında, yeni bir olgu değildi. Öte yandan, yüzyıl ortasında gerçekten devrimci bir görüngü ortaya çıktı: Teknolojinin ve bilimin sayesinde, ilk kez bazı yaratıcı sanat türlerini ucuz bir maliyetle ve daha önce görülmedik bir ölçekte yeniden üretmek teknik olarak olanaklı hale geldi. Bu işlemlerden yalnızca biri, sanatsal yaratıcılıkla gerçekten yarışabildi: 1850'lerde rüştünü ispat eden fotoğraf. Göreceğimiz gibi, fotoğrafın resim üzerinde dolaysız ve derin bir etkisi oldu. Fotoğraf dışındaki diğer işlemler, yalnızca geniş kitlelerin, tek tek ürünlerin düşük nitelikli versiyonlarına ulaşabilmelerine olanak sağladı: Ucuz karton kapaklı kitapların çoğalmasıyla, özellikle demiryolları sayesinde (başlıca diziler, 'demiryolu' ya da 'gezginler' adını taşıyordu) yazma işinde; yeni elektrikli basım işleminin (1845) ayrıntı ya da kalite kaybı olmadan büyük miktarlarla reprodüksiyon yapmasına olarak veren çelik gergefler sayesinde de resimde canlanma yaşandı; bu da, gerek gazeteciliğin, edebiyatın gelişmesine, gerekse insanların kendilerini tefrikalar yoluyla eğitmelerine vs. yol açtı.*

Kitlelerin oluşturduğu bu ilk pazarın, salt ekonomik önemi üzerinde genellikle durulmamıştır. Önde gelen ressamların elde ettikleri modern

* Bu gelişmelerin öncülerinin 1830'lara ve 1840'lara ait olması, 1850'lerden itibaren yaşanan nicel yayılmanın önemini azaltmaz.

ölçütlerle bile hafife alınamayacak gelirler, –1868-1874 arasında Victoria döneminin ortalarında Millais yılda ortalama 20–25 bin sterlin kazanıyordu– Gambart, Flatou ya da benzer girişimcilerin başlattığı, 5 şilinlik gergefler içersine oturtulmuş 2 ginelik klişelere dayanmaktaydı. Frith'in *Railway Station*'ı (1860) satış haklarından 4.500 sterlin, ayrıca sergi haklarından 750 sterlin kazandı.[8] Eserlerine sarp uçurumlar, geyikler vs. katmaya ikna etmek için emprezaryolar Rosa Bonheur'u (1822–99) İskoçya'nın dağlarına götürdüler; çünkü Landseer*, atlı, inekli resimlerin çok sattığını göstermişti; bu sayede hayvansever İngiliz halkından bir servet kazanmıştı. Aynı biçimde, 1860'larda L. Alma-Tadema'nın da (1836–1912) dikkatini, çıplaklığı ve sefahat alemleriyle herkese para kazandıracak eski Roma'ya çektiler. 1853 gibi erken bir tarihte, işin ekonomik boyutunu hiçbir zaman ihmal etmeyen bir yazar olan E. Bulwer-Lytton (1803–73), daha önce yazmış olduğu romanların on yıllık basım haklarını Routledge's Railway Library'e 20.000 sterline sattı.[9] İngiliz İmparatorluğu'nda (çoğu korsan olmak üzere) kırk baskı yapan ve yılda yaklaşık 1.5 milyon satan Harriet Beecher Stowe'un *Tom Amcanın Kulübesi*'si (1852) dışında, halkın sanata olan talebi, kendi dönemimizle mukayese bile edilemez. Yine de, vardı ve yadsınamaz bir öneme sahipti

Bu konuda iki saptamanın yapılması gerekir. Birincisi, mekanik yeniden üretimin gelişmesinden en doğrudan etkilenen geleneksel el sanatlarında belirgin bir değer kaybı söz konusudur. Bu gelişme, bir kuşak içersinde, özellikle (endüstrileşmenin vatanı olan) İngiltere'de, sanayici ve örtük olarak kapitalist karşıtı kökleri, William Morris'in 1860 tarihli tasarım şirketinden 1850'lerin Önraffoellocu ressamlarına kadar uzanan (büyük ölçüde sosyalist) sanatlar-ve-el sanatları hareketinin siyasi–ideolojik tepkisine yol açacaktı. İkincisi, sanatçıları etkileyen halkın doğasıyla ilgilidir. Sanatın müşterilerinin, dolayısıyla London West End'in ya da Paris'in bulvar tiyatrosunun içeriğini belirleyenlerin yalnızca aristokratlar ve burjuvalar olmadığı açıktı. Aynı zamanda, saygıdeğer olmaya ve kültüre can atan vasıflı işçiler dahil mütevazı alt orta sınıflardan ve diğerlerinden oluşan devasa bir halk kitlesi vardı. 1880'lerin yeni kitle reklamcılarının, afişlerine koymak üzere daha dokunaklı ve pahalı resimleri satın alırken gayet iyi bildikleri gibi, ondokuzuncu yüzyılın üçüncü çeyreğinin sanatları her anlamda *popüler*di.

Sanat kazançlı bir işti; halka seslenen yetenekli, yaratıcı sanatçıların da işleri yolundaydı (Hiçbirinin durumu çok kötü değildi). Dönemin önde gelen sanatçılarının, değer bilmez, zevksiz filistenler tarafından açlığa terk

* Sir Edwin Henry (1802–73). İngiliz ressam, özellikle hayvan resimleriyle bilinir –çn.

edildikleri, bazı bohem çevrelere ait bir söylenden ibarettir. Çeşitli nedenlerle burjuva kamuoyuna direnen ya da onu sarsmaya çalışan veya sadece alıcıların dikkatini çekmeyi başaramamış kişileri, çoğu (G. Flaubert [1821–80], ilk Simgeciler, İzlenimciler) Fransa'da olmak üzere, her yerde görebiliriz. Ne var ki, ünleri sonraki yüzyıla kalanların çoğu, kendi dönemlerinde büyük saygı duyulan, hatta tapılan; gelirleriyle orta sınıftan hallice yaşayan ya da muazzam paralar kazanan kişilerdi. Tolstoy, bu büyük adam, arazilerinden vazgeçtiğinde, ailesi birkaç romandan gelen gelirle rahatça yaşayacaktı. Mali durumu hakkında çok az şey bildiğimiz Charles Dickens, 1848'den sonra çoğu zaman yılda 10.000 sterlin kazanırken, 1860'larda yıllık geliri artmış, 1868'de (çoğu, uzun zamandır bir kazanç kapısı olan Amerika'daki konferanslardan olmak üzere) yaklaşık 33.000 sterline çıkmıştı.[10] 150.000 sterlin bugün için önemli sayılabilecek bir gelir olabilir, ancak 1870'lerde bir insanı en zenginler sınıfına sokmaktaydı. O yüzden, sanatçılar büyük ölçüde piyasayla barışmışlardı. Fakat zengin olmayanlara bile saygı duyuldu. Dickens, W. Thackeray (1811–63), George Eliot (1819–80), Tennyson (1809–92), Victor Hugo (1802–85), Zola (1840–1902), Tolstoy, Dostoyevski, Turgenyev, Wagner, Verdi, Brahms, Liszt (1811–86), Dvorjak, Çaykovskiy, Mark Twain, Henrik İbsen; bütün bu insanlar, yaşarken değerleri bilinmemiş, ünlü olamamış kişiler değildir.

III

Üstelik, erkek (ve ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısıyla karşılaştırıldığında bu dönemde çok daha nadir olarak kadın) sanatçı, sadece maddi rahatlığa sahip olmakla kalmıyor, itibar da görüyordu. Monarşik ve aristokratik toplumda sanatçı, en iyi durumda sarayın süsü ya da övünç kaynağı, değerli bir maldı; en kötü durumda da, (berber veya terzi gibi) kibar yaşamın gerektirdiği lüks hizmetler sunan pahalı, belki de kaprisli biriydi. Burjuva toplumu içinse, bireysel girişimin maddi olmayan bir halini oluşturan 'deha'yı, maddi başarıyla tamamlanmış ve taçlandırılmış 'ideal olan'ı, daha genel olarak yaşamın tinsel değerlerini temsil etmekteydi.

Sanatın, uygarlıkların bu en maddeci olanına tinsel bir içerik vermek için her derde deva bir kaynak gibi hareket etmesi gerekiyordu; burjuva toplumunun bu talebini anlamadan, ondokuzuncu yüzyılın sonlarında sanatın durumunu anlamak da mümkün değildir. Eğitimli ve boş inançlardan kurtulmuş, yani başarılı orta sınıflar arasında sanatın (tabii esinleyici 'doğa' manzaraları, yani peyzaj eşliğinde) geleneksel dinin yerini aldığı bile söylenebilir. İngilizlerin ekonomik köşeyi, Fransızların da siyasi köşeyi döndükleri

günlerde kültürü kendi özel tekelleri olarak görmeye başlamış olan Almanca konuşan halklar arasında bu durum son derece açıktı. Burada operalar ve tiyatrolar, klasik repertuvarlardan her zaman *haz* almasalar da, insanların dindarca bir edayla adeta ibadette bulundukları, çocukların ilkokulda okumaya sözgelimi Schiller'in *Wilhelm Tell*'iyle başlayıp sonra Goethe'nin *Faust*'unun yetişkinlere özgü gizemlerine geçtikleri tapmaklar haline geldi. Tatsız dahi Richard Wagner, iman sahibi hacıların ustanın Germen yeni-paganculığını uzun saatler ve günler boyu kendilerinden geçerek dinlemek için geldikleri (zamanlı zamansız alkışlama saçmalığının yasaklandığı) Bayreuth'taki katedralini yaptırırken (1872–6), sanatın bu işlevini çok iyi anlamıştı. Bu anlama, yalnızca kurbanla dinsel esrime arasındaki ilişkiyi doğru değerlendirmekten ibaret değildi; aynı zamanda, yeni laik din olan milliyetçiliğin taşıyıcısı olarak sanatın öneminin layıkıyla kavranmasına da dayanmaktaydı. Zira, kaypak ulus kavramını, bayraklarda ve marşlarda olduğu gibi ilkel, (İtalya'nın *risorgimento*sunda bir Verdi ya da Çekler arasında bir Dvorjak ve bir Smetana gibi, kolektif bilinç edinme, bağımsızlık ya da birleşme anlarında) ele aldığımız dönemin uluslarıyla neredeyse özdeşleştirilen 'ulusal' müzik okullarında olduğu gibi seçik ve derin olabilen sanatın simgelerinden (ordulardan başka) daha iyi ne anlatabilirdi?

Hiçbir ülkede, Orta Avrupa'da, daha özel olarak asimile olmuş halklarda ve –Avrupa'nın büyük bölümünde ve Birleşik Devletler'de kültürel olarak Alman ya da Almanlaşmış olan– Yahudi orta sınıfta olduğu kadar sanata tapılma noktasına varılmadı.* Genelde, birinci kuşak kapitalistler (hanımları ulvi şeylere ilgi duymalarına karşın) filistendi. Tinsel şeylere gerçekten tutkuyla bağlı tek Yahudi olmayan Amerikalı *tycoon*, kültürlü bir isyancı olan babasının geleneğini bir türlü unutamayan Andrew Carnegie idi (Amerika'daki iş sahipleri arasında tek özgür düşünceli ruhban karşıtı da o oldu). Almanya, belki de daha çok Avusturya dışında, oğullarının besteci ya da orkestra şefi olduğunu görmek isteyen banker sayısı bir elin parmaklarını geçmezdi; onlar da, oğullarında bakan ya da başbakan olma istidatını göremedikleri için böyle bir seçeneği kabul etmekteydi. Kendini yetiştirmenin ve doğayla sanata tapmanın dinin yerini alması, entelektüel orta sınıfların daha sonra İngiliz 'Bloomsbury'sini oluşturacak kesimlerine, iş hayatına hemen hiç bulaşmamış, kendilerine kalan miraslarla rahat yaşayan insanlara özgü bir durumdu.

Buna karşın, (belki Birleşik Devletler hariç) daha filisten burjuva toplumlarında bile sanata saygı gösterilmekteydi. Kapitalist başkentlerin

* Ondokuzuncu yüzyılın sonlarında sanatın, özellikle de klasik müziğin, bu küçük, zengin ve kültürle dolu topluluğun himayesine borçlu oldukları sayılmakla bitmez.

merkezlerinde (Paris'te [1860] ve Viyana'da [1869] olduğu gibi kent planlamasının merkezi, Dresden'deki [1869] gibi en az katedraller kadar heybetli, Barcelona'da [1862] ya da Palermo'da [1875'ten sonra] olduğu gibi şaşmaz biçimde devasa ve anıtsal) tiyatro ve opera gibi büyük kolektif statü sembolleri yükseldi. Müzeler ve halka açık sanat galerileri kuruldu ya da mevcutlar genişletildi, yeniden yapıldı ve dönüştürüldü; büyük ulusal kütüphaneler açıldı (British Museum'un okuma salonu 1852–7'de eklendi, Bibliothèque Nationale 1854–75'te yeniden inşa edildi). Daha genel olarak, (henüz filisten Birleşik Devletler'de bu ölçüde değilse de) Avrupa'daki (üniversitelerden farklı olarak) büyük kütüphanelerin sayısında muazzam bir artış oldu. 1848'de Avrupa'da yaklaşık 17 milyon cilt kitabın bulunduğu dört yüz kütüphane vardı; 1880'e gelindiğinde bu rakam (her kitaptan bir çift olmak üzere) on iki kat arttı. Avusturya, Rusya, İtalya, Belçika, Hollanda ve İtalya'da kütüphanelerin sayısı on kattan fazla, İngiltere'de yaklaşık aynı miktarda, İspanya ve Portekiz'de bile neredeyse dört kat arttı (Oysa Birleşik Devletler'de bu artış üç kattan daha azdı). (Öte yandan Birleşik Devletler'de mevcut kitapların sayısı dört katına çıktı. Bu ancak İsviçre'nin aştığı bir orandı).[11]

Burjuvaların evlerindeki kitap raflarını, çok güzel ciltlenmiş ulusal ve uluslararası klasikler doldurmaktaydı. Galerilere ve müzelere gidenler çoğaldı: 1848'deki Royal Academy sergisini yaklaşık 90.000 kişi ziyaret etti; 1870'lerde bu rakam yaklaşık 400.000'di. Bu dönemde 'özel sergiler', üst sınıftan insanların bir araya geldikleri özel olaylar halini aldı; bu da, (tiyatroda 'ilk geceler'in sosyetenin boy göstermesine vesile olması gibi) resmin toplumsal statüsünün yükseldiğinin kesin işaretiydi. Bu bakımdan Londra 1870'ten sonra Paris'le yarışmaya başladı. Her iki örnekte de bu durumun söz konusu sanatlar üzerinde yıkıcı etkileri oldu. Şimdi burjuva turistler, ayaklarına kara sular ininceye kadar, Louvre, Uffizi ve San Marco gibi sanatın türbelerine hac ziyaretlerinde bulunmadan edemiyorlardı. Şimdiye dek zan altmda bulunan tiyatro ve opera icraacılarına dek bütün sanatçılar, itibar görmeye başladılar ve şövalyeliğe ya da lortluğa aday gösterildiler.* Boyunbağları, kadife bereleri ve pelerinleri oldukça pahalı şeyler olduğundan, normal burjuvazinin adetlerine uymak zorunda bile değillerdi (Yine, Richard Wagner burada da burjuva kamuoyunu kusursuz bir biçimde anladığını gösterdi: Skandalları bile yaratıcı imgenin bir parçası haline geldi).

* İngiltere'de ressamlar, uzun zamandır şövalye ünvanı alıyorlardı, fakat ele aldığımız dönemde ün kazanan Henry Irving, bu statüyü kazanan ilk oyuncu ve Tennyson da lord yapılan ilk şair olacaktı. Ancak, (Alman) kraliçenin kocasının kültürel etkisine rağmen, bu onurlar ele aldığımız dönemde hâlâ çok nadirdi.

1860'ların sonunda Gladstone, sanat dünyasının parlak simalarını ve aydınları resmi akşam yemeklerine davet eden ilk başbakan oldu.

Burjuva kamuoyu, artan bir savurganlıkla himaye ettiği ve aziz tuttuğu sanatlardan gerçekten *zevk* aldı mı? Bu soru anakroniktir. Salt eğlendirmeye çalıştığı bir halk kesimiyle dobra bir ilişki sürdüren belli sanatsal yaratım türleri bulunduğu doğrudur. Ele aldığımız dönemde altın çağını yaşayan tek sanat olan 'hafif müzik' bunların başında geliyordu. 'Operet' sözcüğü ilk kez 1856'da ortaya çıktı ve 1865 ile 1875 arasındaki on yılda, Jacques Offenbach (1819–80), Johann Strauss jr. (1825–99) –1867 tarihli 'Mavi Tuna Valsi', 1874 tarihli *Die Fledermaus*–, Suppé'nin (1820–95) 'Hafif Süvari'si ve Gilbert ile Sullivan'ın (1836–1911, 1842–1900) ilk dönemlerinde doruğa çıktı. Yüksek sanat ağırlığını duyuruncaya kadar, opera bile, sadece eğlenmek isteyen bir dinleyici kitlesiyle münasebetini sürdürdü (*Rigoletto, Il Trovatore, La Traviata*) ve bu ticari evrede ölçülü dramlar, girift farslar çoğaldı (Yalnızca ikincisi zamanın yıkıcı etkilerine karşı direnebildi (Labiche –1815-88–, Meilhac –1831-97– ve Halévy –1834-1908–). Fakat, ilk kez 1850'lerde Paris'te ortaya çıkan (ve pek çok benzer yanları olan girl–showlar gibi) bu tür eğlenceler, kültürel açıdan aşağı olarak görüldüler.* Gerçek yüksek sanat, sadece eğlence konusu, hatta sadece 'estetik değerlendirme' konusu değildi.

'Sanat için sanat', geç dönem romantiklerine özgü bir azınlık görüngüsüydü henüz ve devrim çağının ateşli siyasal ve toplumsal bağlanmalarına karşı, pek çok yaratıcı insanı beraberinde sürükleyen 1848'in acı düş kırıklıklarının şiddetlendirdiği bir tepkiydi. Estetikçilik, 1870'lerin ve 1880'lerin sonlarına kadar bir burjuva tarzı, modası haline gelmedi. Yaratıcı sanatçılar, bilge, peygamber, öğretmen, ahlakçı, *hakikat* kaynağı kişilerdi. Onların çabaları, (mali olsun tinsel olsun) değerli olan her şeyin başlangıçta hazdan uzak durmayı gerektirdiğine inanmaya çoktan hazır bir burjuvazi tarafından ödüllendirildi. Sanat, bu insani çabanın onu taçlandıran bir parçasıydı.

IV

Bu hakikatin doğası neydi? Onlara benzerlik görüntüsü veren izlekten yoksun olduğundan mimarlığı burada diğer sanatlardan ayırmamız gerekiyor. Gerçekten de, mimarlığı en çok niteleyen yan, geçmiş çağlara her zaman damgasını vurmuş olan kabul görmüş ahlaki–ideolojik–estetik 'biçemler'in olmayışıdır. Burada geçerli olan eklektikliktir. Daha 1850'lerde *Storia dell'Arte del disegno*'sunda Pietro Selvatico'nun gözlemlediği gibi,

* Folies Bergère'in kazancı, Operanın arkasından, ama Comédie Française'nin epey önündeydi.[12]

bir biçem ya da güzellik yoktur. Her biçem, amacına uyarlanmıştır. Örneğin Viyana Ringstrasse boyunca sıralanan yeni yapılar arasında kilise doğal olarak gotik, parlamento binası Yunan, belediye binası rönesans ve gotik biçemlerin bir bileşimi, (bu dönemdeki diğer benzerleri gibi) borsa binası ölçülü bir zenginlik taşıyan klasizm, müzeler ve üniversiteler yüksek rönesans, Kent Tiyatrosu ile Opera binası (en iyi tarifiyle) eklektik rönesans ögelerinin hakim olduğu İkinci İmparatorluk tarzındaydı.

Şatafatın ve görkemin gereklerine en uygun biçem, normal olarak yüksek rönesansta ve son dönem gotikte bulundu (Barok ve rokoko, yirminci yüzyıla kadar küçümsendi). Tüccar prensler çağı (rönesans), kendilerini onların ardılları olarak gören insanlara doğal olarak en yakın biçem olmakla birlikte, onu anımsatan başka biçemler de bol bol mevcuttu. Örneğin, malikânelerinde kömür bulunması sayesinde kapitalist milyonerlere dönüşen Silezyalı toprak sahibi soylular ve onların daha burjuva olan meslektaşları, yüzlerce yıllık mimarlık tarihini adeta talan ettiler. Banker von Eichborn'un (1857) 'Schloss'u [şatosu], Prusya yeni klasik biçemindeydi ve bu, ele aldığımız dönemin sonlarında daha zengin burjuvaların hâlâ rağbet ettikleri bir biçemdi. Sonraları, ortaçağ kentlisinin gururunu ve şövalyenin kahramanlığını birlikte çağrıştıran gotik biçem, Koppitz'te (1859) ve Miechowitz'te (1858) olduğu gibi, daha aristokrat ve zengin kişileri cezbetti. Tanınmış Silezyalı *tycoon*ların, örneğin Napoleon'un gözde kuzenlerinden La Païva ile evlenen Prens Henckel von Donnersmarck'ın izlerini de taşıyan III. Napoleon'un Parisi'nin yarattığı deneyimin, en azından Donnersmarck, Hohenlohe ve Pless prenslerine başka ihtişam modelleri sunması doğaldı. İtalyan, Flaman ve Kuzey Alman rönesansı da, ister tek tek ister birlikte, daha az görkemli kişilere aynı oranda kabul gören modeller sundular.[13] Hatta beklenmedik motifler bile görüldü. Örneğin, dönemimizdeki zengin Yahudiler, giderek zenginleşen sinagogları için (batı aristokrasisiyle rekabet etmesi gerekmemiş[14], Disraeli'nin romanlarında yansısını bulan) doğu aristokrasisinin bir iddiası ve Japon örgelerin moda olacağı 1870'lerin sonlarına ve 1880'lere kadar batı burjuvazisinin sanatında batılı olmayan modellerin bilinçli olarak kullanıldığı neredeyse tek örnek olan bir Mağrib–İslam biçemini yeğlediler.

Özetle, mimarlığın dile getirdiği şey, bir 'hakikat' değil, onu yaratan toplumun kendine duyduğu özgüvendi ve en iyi mimarlık örneklerini (salt büyüklüğü yüzünden bile olsa) bu denli etkileyici yapan şey, burjuvazinin yazgısına sorgusuz sualsiz duyulan bu muazzam inançtı. Mimarlık, toplumsal simgelerin bir diliydi. O yüzden, onda gerçekten yeni ve ilgi çekici olan şey, bilinçli gizleme; (1851 tarihli Crystal Palace'ta, 1873

tarihli Viyana sergisindeki Rotunda'da, son Eyfel Kulesi'nde olduğu gibi) yüzünü ancak nadir durumlarda, simgeleyeceği şey bizzat teknik ilerleme olduğunda alenen gösteren muhteşem bir teknoloji ve mühendislikti. Yoksa, faydacı tarzda yapılmış binaların ünlü işlevsellikleri bile, demiryolu istasyonlarında (çıldırtıcı bir eklektik yapıya sahip Londra Köprüsü [1862], Londra'daki gotik St Pancras [1868], Viyana'daki rönesans Südbahnhof [1869–73]) olduğu gibi gizlenmekteydi (Fakat, pek çok önemli istasyon Allahtan yeni çağın canlı zevklerine dayanmaktaydı). Yalnızca köprüler, mühendislik açısından birer güzellik anıtı olmakla övünmekteydi; hatta onlar bile, demirin bol ve ucuz olması yüzünden oldukça ağır kaçıyordu (Öte yandan, garip bir görüngü olan [Londra'daki Tower Bridge gibi] gotik asma köprüler çoktandır kendini göstermeye başlamıştı). Ancak, bu rönesans biçeminin ve şatafatın arkasında, teknik açıdan en girişken, özgün, *modern* şeyler olmaktaydı. Paris'te İkinci İmparatorluk biçeminde yapılmış apartman tarzı evlerin süslemeleri, arkasında, özgün ve son derece gelişkin bir yenilik olan asansörleri gizlemeye başladı. 'Sanatsal' dış cepheleri olan binalarda bile mimarların pek karşı çıkmadıkları belki de tek haklı teknik palavracılık örneği, –alışveriş yerlerinde, kütüphanelerin okuma salonlarında ve Milano'daki Victor Emmanuel Galerisi gibi halkın alışveriş yaptığı muazzam büyüklükteki pasajlarda olduğu gibi– kemerler ya da kubbelerdi. Bunun dışında, hiçbir çağ kendi meziyetlerini böylesine ısrarlı bir biçimde gizlememiştir.

Sözcüklerle ifade edilebilecek bir anlamı olmadığından, mimarlığın kendine özgü bir 'hakikati' yoktu. Öteki sanatlarınsa, söze dökülebildikleri için, böyle bir hakikatleri vardı. Son derece farklı bir eleştirel dogmanın eğitiminden geçmiş yirminci yüzyılın ortasındaki kuşaklar için, hiçbir şey, ondokuzuncu yüzyılın sanatta biçimin önemsiz olduğu, esas olanın içerik olduğu düşüncesinden daha şaşırtıcı değildir. Her ne kadar içeriklerinin (değişen uygunluk dereceleriyle) sözcüklerle dile getirilebileceğine inanılsa da ve edebiyatın dönemin kilit sanatı olduğu kesinse de, bunu, basitçe diğer sanatların edebiyata bağımlı olmaları anlamında düşünmek yanlış olur. Eğer 'her resmin anlattığı bir öykü' varsa, müzik bile çoğu zaman bunu yapıyorsa –bu çağ, her şeyden önce operalar, bale müzikleri ve süitler çağıydı*–, sesin önde olması gerekiyordu. Her bir sanatın, diğer sanatların

* Edebiyatın müziğe verdiği esin özellikle belirgindi. Goethe, (Berlioz'u anmazsak) Liszt'in, Gounod'un, Boito'nun ve Ambroise Thomas'ın; Schiller, Verdi'nin eserlerinin; Shakespeare, Mendelssohn'un, Çaykovskiy'nin, Berlioz'un ve Verdi'nin esin kaynağı oldu. Tumturaklı sözde ortaçağ nazmı, müziksiz bir hiç olmakla beraber (öyle ki, sözsüz haliyle bile konser repertuvarlarının bir parçası olmuştur), kendi destansı dramasını icat eden Wagner de, müziğinin edebiyata tabi olduğunu kabul etmişti.

diliyle ifade edilebileceğine, dolayısıyla ideal bir 'bütünsel sanat eseri'nde (her zamanki gibi Wagner'in sözcülüğünü yaptığı *Gesamtkunstwerk*'te) bütün sanatların birleştirildiğine inanıldığını söylemek daha doğru olur. Yine de, anlamın kesin ve tam olarak, yani sözcüklerle ve temsili imgelerle dile getirilebildiği sanatların, bunun mümkün olmadığı sanatlara üstünlüğü vardı. Bir öyküyü (örneğin *Carmen*'de olduğu gibi) bir operaya, hatta (Musorgskiy'nin *Pictures from an Exhibition*'ında [1874] olduğu gibi) bir resmi bir kompozisyona dönüştürmek, müzikteki bir kompozisyonu bir resme, hatta lirik bir şiire dönüştürmekten daha kolaydı.

'Ne hakkında' olduğu sorusu, yüzyıl ortasında sanatla ilgili her değerlendirme için yalnızca meşru değil, aynı zamanda temel bir soruydu. Genelde yanıt şuydu: 'Gerçeklik' ve 'Yaşam'. Zamanın gözlemcilerinin ve ileride değerlendirme yapacak olanların bu dönem hakkında, bilhassa edebiyat ve görsel sanatlar söz konusu olduğunda, dudaklarından ilk dökülen terim 'gerçekçilik'tir. Hiçbir terim bundan daha belirsiz değildir. Olguları, imgeleri, fikirleri, duyguları, tutkuları betimlemeye, temsil etmeye ya da onların eksiksiz, tam karşılıklarını bulma çabasını ifade eder (Bunun uç örneği, Wagner'in müzikal *Leitmotive*'dir; her bir *leitmotive*, bir kişiyi, durumu ya da eylemi veya [*Tristan and Isolde*'de –1865– olduğu gibi cinsel esrimenin Wagner tarafından müzikte gerçekleştirilen yeniden yaratımlarını temsil eder). Fakat, böyle temsil edilen gerçeklik, 'sanata benzeyen' yaşam nedir? Yüzyılın ortalarının burjuvazisi, elde ettiği zaferin daha da vahim hale getirdiği bir ikilem yüzünden bölünmüştü. Gerçeklik, mevcudiyetiyle, bütün öz güvene rağmen kararsız olduğu hissedilen istikrarı tehdit eden yoksulluğun, sömürünün ve sefaletin, maddeciliğin, tutkuların ve özlemlerin gerçekliği olduğu sürece, arzu ettiği benlik imgesi, *bütün* gerçekliği temsil edemezdi. *New York Times*'ın gazetecilik düsturunu tekrarlarsak, haberlerle 'basılmaya uygun haberler' arasında bir fark vardı. Oysa, dinamik ve ilerici olan bir toplumda gerçeklik, her şeyden önce durağan değildi. Peki, kusurlu olduğu kesin mevcut durumdan ziyade, insanların özlem duyduğu ve (kuşkusuz zaten yaratılmış olan) daha iyi bir durumu temsil etmek gerçekçilik değil miydi? Sanatın bir gelecek boyutu vardı (Wagner, her zamanki gibi, bunu temsil ettiği iddiasındaydı). Özetle, sanattaki 'gerçek' ve 'canlı' imgeler, biçemleştirilmiş ve duygusallaştırılmış imgelerden giderek uzaklaştı. Yoksulluğun ve çok çalışmanın, itaatkâr dindar yoksullar tarafından kabullenildiğinin anlatıldığı J-F. Millet'in (1814–75) ünlü *Angelus*'unda olduğu gibi, 'gerçekçilik'in burjuva yorumu, en iyi durumda toplumsal açıdan uygun bir seçimdi; en kötü durumda ise iç bayıcı bir aile portresine dönüşüyordu.

Temsili sanatlarda, bu ikilemden kaçmanın üç yolu vardı. Bunlardan biri, tatsız ya da tehlikeli olanlar da dahil bütün gerçekliğin temsil edildiğinde diretmekti. 'Gerçekçilik', 'doğalcılık'a ya da '*verismo*'ya dönüştü. Bu durum, Courbet'in resimde, Zola ile Flaubert'in edebiyatta yaptığı gibi, burjuva toplumunun bilinçli siyasal bir eleştirisini içermekteydi (Gerçi, Bizet'in [1838–75] bir şaheser olan aşağı sınıfların yaşamından bir kesitin sunulduğu *Carmen* operası [1875] gibi böyle bir eleştirinin bilinçli olarak amaçlanmadığı eserler bile, sanki politik eserlermiş gibi kamuoyunu ve eleştirmenleri kızdırmaya yetmekteydi). Bunun alternatifi, ya sanatla yaşam ya da daha özgül olarak çağdaş yaşam arasındaki bağı koparmak ('sanat için sanat') veya (devrimci genç Rimbaud'un *Bateau Ivre*'inde [1871] veya farklı bir tarzda olmakla birlikte, İngiltere'de Edward Lear [1812–88] ve Lewis Carroll [1832–98], Almanya'da Wilhelm Busch [1832–1908] gibi mizah yazarlarının kaçamak düşlemlerinde olduğu gibi) bilinçli olarak düşsel bir yaklaşımı yeğlemek suretiyle, çağdaş olsun olmasın herhangi bir gerçeklikten vazgeçmekti. Fakat, sanatçı bilinçli olarak düş dünyasına çekilmediği (ya da geçmediği) sürece, temel imgelerin hâlâ 'canlı' olduğu varsayılmaktaydı. Ve bu noktada görsel sanatlar, derin, travmatik bir sarsıntı yaşadı: Fotoğraf aracılığıyla teknolojinin rekabeti.

1820'lerde icat edilen ve 1830'lardan sonra Fransa'da kamuoyundan teşvik gören fotoğraf, ele aldığımız dönemde gerçekliğin kitlesel biçimde yeniden üretimine elverişli bir ortam oluşturdu ve 1850'lerin Fransası'nda hızla ticari bir iş halini aldı (Nadar [1820–1911] gibi, onu sanatsal başarının yerine geçirip mali bir başarıya dönüştüren başarısız *bohèm* sanatçıların ve bunu herkese açık ve görece ucuz bir iş haline getiren her türden küçük girişimcinin bunda büyük payı vardı). Burjuvazinin, özellikle de muhteris küçük burjuvazinin ucuz portre resimlere doymak bilmeyen talebi, fotoğrafın başarısına zemin oluşturdu (İngiliz fotoğrafı, daha uzun bir süre, onu deneysel amaçlarla ve bir hobi olarak kullanan tuzu kuru bayanların ve beylerin elinde kaldı). Bu sanatın temsil–eden sanatçının tekelini yıktığı besbelliydi. 1850 başlarında muhafazakâr bir eleştirmen, fotoğrafın "baskı (*gravür*), litografi, resim gibi bütün sanat kolları"nın varlığını ciddi biçimde tehdit ettiğini belirtmişti.[15] Bu sanatlar, 'olgular'ın kendisini doğrudan (deyim yerindeyse) bilimsel biçimde bir imgeye çeviren bir yöntemle doğanın bu (renk dışında) tıpatıp yeniden üretimiyle nasıl baş edebilirlerdi? O zaman, fotoğrafın sanatın yerini aldığı söylenebilir mi? Yeni klasikçiler ve (çoktandır) devrimci romantikler, bunun gerçekleştiğine inanma eğilimindeydiler ve istenir bir durum olarak görmüyorlardı. J.A.D. Ingres (1780–1867), bu gelişmeyi, sanat

alanının endüstriyel ilerleme tarafından istilası olarak gördü. Ch. Baudelaire de (1821-67), son derece farklı bir bakış açısından, ama aynı şekilde düşünüyordu: "Sanatçı adına layık hangi adam, hangi gerçek sanat aşığı, endüstriyi sanatla şimdiye dek karıştırmıştır?"[16] Her ikisi için de fotoğrafa düşen en uygun rol, edebiyatta baskının ya da stenografininkine benzer biçimde, tabi ve tarafsız bir tekniğin rolüydü.

Fotoğrafın tehditini daha doğrudan hisseden gerçekçilerin ise, fotoğrafa karşı böyle tek vücut bir düşmanlık içine girmemeleri oldukça gariptir. Onlar, ilerlemeyi ve bilimi kabul ettiler. Zola'nın gözlemlediği gibi, (tıpkı kendi romanlarında olduğu gibi) Manet'in resminin esin kaynağı da Claude Bernard'ın bilimsel yöntemi değil miydi (14. Bölüme bakınız)?[17] Yine de, fotoğrafı savunurken bile, sanatın, (kendi kuramlarının da içerdiği görülen) sağın ve doğalcı yeniden üretimle basitçe özdeşleştirilmesine karşı çıktılar. "Sanatçıyı sanatçı yapan ne çizgi, ne renk, ne de nesnenin hatasız temsilidir: O, *mens divina*dır, tanrısal esin ... Ressamı ressam yapan eli değil, beynidir; el yalnızca itaat eder" diyordu doğalcı eleştirmen Francis Wey.[18] Fotoğraf yararlıydı, çünkü ressamın nesnelerin salt mekanik kopyalarının üzerine yükselmesine yardım edebilirdi. Burjuva dünyasının idealizmiyle gerçekçiliği arasında bölünmüş olan gerçekçiler, fotoğrafı, belli bir mahcubiyetle de olsa reddettiler.

Tartışma son derece ateşliydi; oysa çözüm, burjuva toplumunun en karakteristik aygıtı olan mülkiyet hakkı [ilkesinden] geldi. 'Sanatsal mülkiyet'i özellikle intihale ya da çoğaltmaya karşı Büyük Devrim döneminde çıkartılan (1793) bir yasayla koruyan Fransız hukuku, endüstriyel ürünleri, çok daha belirsiz bir koruma getiren Medeni Kanunun 1382. maddesine bırakmıştı. Bütün fotoğrafçılar, ürünlerini elde eden sade müşterilerin, bu sayede yalnızca daha ucuz ve tanınmış imgeleri değil, aynı zamanda sanatın tinsel değerlerini de satın almış olduklarını öne sürdüler. Bu arada, ünlü kişileri, yüksek satılma olasılığı bulunan resimlerini çekecek kadar iyi tanımayan fotoğrafçılar, bu kez söz konusu resimleri korsan olarak çoğaltma ayartısına kapıldılar; bu, özgün fotoğrafların, sanat olarak yasa tarafından korunmadıkları anlamına gelmekteydi. Mayer ve Pierson, kendilerine ait olan Kont Cavour ile Lord Palmerston'un resimlerini izinsiz aldığı için rakip bir firmayı dava edince, işe mahkemeler karıştı. 1862 yılı boyunca bütün mahkemeleri dolaşan dosya, sonunda Temyiz Mahkemesi'ne gitti. Mahkeme, fotoğrafın her şeyden önce bir sanat olduğuna karar verdi; çünkü, ancak bu yolla fotoğrafın telif hakkı etkin biçimde korunabilirdi. Ne var ki, teknolojinin sanatın dünyasında yol açtığı bu ve benzeri karmaşalarda yasa tek söz olabilir miydi? Fotoğraf-

çıların, (özellikle kolayca taşınabilir 'kartvizit' biçiminde) kadın bedeninin sunduğu ticari olanakları kaçınılmaz olarak fark ettiklerinde olduğu gibi, mülkiyetin gerekleri ahlakın gerekleriyle çatışırsa ne olacaktı?

"İster ayakta ister yatar durumda olsun, tahrik edici çıplak kadın fotoğraflarının"[19] müstehcen olduğu, kuşkuya yer bırakmayacak biçimde kabul edildi: 1850'lerde bu yasayla da ilan edildi. Fakat, ondokuzuncu yüzyıl ortalarının çıplak kadın fotoğrafçıları (tıpkı çok daha cüretkâr olan ardılları gibi), ahlakın savlarını sanatın savlarıyla çürüttüler: Radikal gerçekçilik sanatı. Teknoloji, ticaret ve *avant garde*, parayla tinsel değerin resmi ittifakını yansıtan bir yeraltı ittifakı oluşturdular. Resmi görüş, sertlikle hükmünü yürütemezdi. Bir savcı, böyle bir fotoğrafçıyı suçlarken, aynı zamanda "kendine gerçekçi diyen ve güzelliği yok eden ... Yunanistan'ın ve İtalya'nın latif perilerinin yerine, bugüne dek bilinmeyen bir soyun, Sen kıyısının dile düşmüş perilerini koyan resim okulu"nu da suçladı.[20] Savcının konuşması, 1863 tarihli (Manet'in *Déjeuner sur l'Herbe*'sinin yayımlandığı yıl) *Le Moniteur de la Photographie*'de çıktı.

Dolayısıyla, gerçekçilik hem iki anlamlıydı, hem de çelişkiliydi. Gerçekçiliğin sorunlarından ancak, kabul edilebilir ve satılabilir şeylerin resmini yapan ve bilimle imgelem, olguyla ideal, ilerlemeyle sonsuz değerler ve diğerleri arasındaki ilişkileri kendi haline bırakan 'akademik' sanatçının değersiz ve saçma tavrına sığınarak uzak durulabilirdi. İster burjuva toplumunu eleştirsin, ister onun iddialarını ciddiye alacak kadar mantıklı olsun, ciddi bir sanatçının durumu çok daha zordu ve 1860'lar, bu durumun yalnızca zor değil çözümsüz olduğunu da gösteren bir gelişme evresi başlattı. Courbet'nin programatik, yani doğalcı 'gerçekçiliği' ile, İtalyan rönesansından itibaren karmaşık olmakla birlikte tutarlı bir çizgi izleyen batı resminin tarihi sonuna gelmektedir. Alman sanat tarihçisi Hildebrand'ın, ondokuzuncu yüzyıl resmi üzerine incelemesini, bu on yılda [1860'larda] Courbet ile bitirmesi manidardır. Ondan sonra geleni –ya da daha ziyade, zaten İzlenimcilerle aynı anda ortaya çıkan şeyi–, geçmişle ilişkilendirmek artık kolay değildi: O, geleceğin habercisiydi.

Gerçekçiliğin temel ikilemi, aynı anda hem konuyla teknikten, hem de ikisi arasındaki ilişkilerden kaynaklanmaktaydı. Konu söz konusu olduğunda, sorun, (solun alenen siyasi sanatçılarının –örneğin, devrimci ve Komüncü Courbet'nin– yaptığı gibi) 'asil' ve 'güzide' olana karşı sıradan ve bayağı olanın; akademilerin başlıca alanını oluşturan konulara karşı, 'saygıdeğer' sanatçıların değinmediği konuların seçilmesinden ibaret değildi yalnızca.[21] Doğalcı gerçekçiliği ciddiye alan bütün sanatçılar kuşkusuz bir anlamda böyleydiler; çünkü, idealların, niteliklerin ya da değer

hükümlerinin değil, gözleriyle görebildikleri şeylerin, daha doğrusu duyu izlenimlerinin resmini yapmak durumundaydılar. *Olympia*, idealleştirilmiş bir Venüs değildi; –Zola'nın sözcükleriyle– "Edouard Manet'nin genç bir modeli, biraz donuk çıplaklığıyla olduğu gibi kopya ettiğine kuşku yok"tu[22] ve Titian'ın ünlü bir Venüs'ünü biçimsel olarak yansıtmasına göre çok daha sarsıcıydı. Fakat, siyasi bir manifesto amaçlansa da amaçlanmasa da, gerçekçilik, Venüs'ü değil, yalnızca çıplak kızları resmedebilirdi (Tıpkı Haşmetmeap'ı değil, taç takmış insanları resmedebileceği gibi; 1871'de I. William'ın Alman İmparatoru ilan edilmesi üzerine Kaulbach'ın, David'in ya da Ingres'in I. Napoleon *ikon*larından çok daha etkisiz olmasının nedeni budur).

Fakat, gerçekçilik, çağdaş ve popüler konularda kendini daha rahat hissettiğinden* siyasi açıdan radikal gibi görünse de, gerçekte 1848'den önceki dönemde sanata hakim olan siyasi ve ideolojik taahhütleri sınırladı, hatta böyle bir sanatı olanaksız hale getirdi; çünkü, siyasi resim, fikirler ve yargılar olmadan yapamazdı. Yüzyılın ilk yarısındaki siyasi resmin en bilinen biçimini, yani (yüzyılın ortasından itibaren hızla gerilemekte olan) tarihsel resmi, ciddi sanattan çıkardı. Cumhuriyetçi, demokrat ve sosyalist Courbet'in doğalcı gerçekçiliği, devrim kuramcısı Çernişevski'nin tilmizi olan *Peredvizhniki*'nin doğalcı bir tekniği öykü anlatımına tabi kıldığı Rusya'da bile, siyasi açıdan devrimci sanata temel oluşturmadı ve bu nedenle, (konu dışında) akademik resimden farksız bir hale geldi. Bir başkasının başlangıcına değil, bir geleneğin sonuna damgasını vurdu.

Böylelikle, '48li' Théophile Thoré (1807–69) ile radikal Emile Zola gibi kuramcıların ve propagandacıların onları bir arada tutma gayretlerine rağmen, sanattaki devrim ile devrimin sanatının yolları ayrılmaya başladı. İzlenimciler, (Pazar gezintileri, halk dansları, kasabalardan ve kentlerden sokak manzaraları, tiyatrolar, hipodromlar ve burjuva toplumunun öteki yarısı olan genelevler gibi) popüler konular seçmelerinden dolayı değil, yöntemlerindeki yenilikten dolayı önemlidirler. Fakat bunlar, fotoğrafı ve durmadan ilerlemekte olan doğa bilimlerini andıran ve onlardan ödünç alınma teknikler aracılığıyla gerçekliği, 'gözün gördükleri'ni daha iyi temsil etmeye çalışan girişimlerdi. Bu, resim yapmanın geçmiş geleneksel kurallarını terk etmek anlamına geliyordu. Işık nesnelere vurduğunda, gözün 'gerçekten' gördüğü nedir? Gök mavi, bulutlar beyaz, çehre 'şöyle' olur diyen

* "Diğer sanatçılar Venüs'ü resmederek doğayı düzeltirken, yalan söylüyorlar. Manet, kendine neden yalan söylemek zorunda olduğunu sordu. Neden gerçek söylenmesin? Böylece bizi Olympia ile, hergün sokakta karşılaştığımız, dar omuzlarına soluk renkli ince bir şal atmış, içimizden bir kızla tanıştırdı", ve bu mealde daha pek çok söz, (Zola).[23]

kabul edilmiş kurallar yoktur. Ne var ki, gerçekçiliği daha 'bilimsel' hale getirme çabası, gerçekçiliği kaçınılmaz olarak ortak duyudan kopardı; ta ki, belli bir süre sonra bu yeni tekniklerin kendisi de geleneksel bir kural halini alıncaya kadar. Manet'ye, A. Renoir'a (1841–1919), Degas'ya, C. Monet'ye (1840–1926) veya C. Pissarro'ya (1830–1903) hayran olduğumuzdan, şimdi bunları güçlük çekmeden anlıyoruz. Ama, o zamanlar anlaşılmaz şeylerdi; Ruskin'in, James MacNeill Whistler (1834–1903) hakkında diyeceği gibi "halkın yüzüne atılmış bir kutu boya" gibiydiler.

Bu sorunun kalıcı olmadığı görülecekti; ancak, yeni sanatın diğer iki yönüyle uğraşmak bu kadar kolay olmadı. Bu yönlerden ilki, ressamlığı, 'bilimsel' niteliğindeki kaçınılmaz sınırlamalarla karşı karşıya getirdi. Örneğin, mantıksal olarak İzlenimcilik, tek tek tabloları değil, ışığın nesne üzerinde yarattığı sürekli değişiklikleri yeniden üretebilen renkli ve tercihan üç boyutlu bir filmi gerektirmekteydi. Claude Monet'yin, Rouen katedralinin dış cephesinde yer alan bir dizi resmi, bunu boyayla ve tuvalle yapmak mümkün olduğu ölçüde gerçekliği yansıtmaya çalıştı (ki bu da çok mümkün değildi zaten). Fakat, eğer sanatta bilim arayışı ortaya sonlu bir çözüm çıkarmazsa, bu durumda elde edeceği tek şey, görsel iletişimin teamül oluşturmuş ve genel olarak kabul edilmiş kurallarını, yerine 'gerçeklik' veya böyle başka tek bir kural koymadan, hepsi de aynı ölçüde olası teamüllerin çoğulluğunu geçirerek yok etmek olacaktır. Son analizde –fakat 1860'larda ve 1870'lerde bunun için kat edilecek daha çok uzun bir yol vardı–, bir birey, öznel görüşler arasında seçimde bulunamayabilirdi ve bu noktaya gelindiğinde, tamamen nesnel bir görsel ifade arayışı, tamamen öznelliğin zaferine dönüştü. Bu, ayartıcı bir yoldu; çünkü, bilim kadar bireycilik ve rekabet de burjuva toplumunun temel değerleriydi. Sanatta akademik eğitimin ve ölçütlerin tam da kaleleri, bazen bilinçsiz bir biçimde, yeni 'özgünlük' ölçütünü, o dönemdeki eski 'mükemmellik' ve 'doğruluk' ölçütlerinin yerine geçirerek kendi yok oluşlarına giden yolu açtılar.

İkincisi, eğer sanat bilime benziyorsa, o zaman (bilimle birlikte), ilerlemenin, 'yeni olan'ı ya da 'sonra gelen'i (kimi kayıtlara rağmen) 'üstün' yapan niteliğini de paylaşacaktı. Bu, bilimde güçlük yaratmadı; çünkü 1875'te bilimin en ağır uygulayıcısının bile, fizik bilimini Newton'dan ya da Faraday'dan daha iyi anladığı açıktı. Ancak bu sanatlarda doğru değildir. Sözgelimi Courbet, örneğin Baron Gros'dan, daha sonra geldiği ya da gerçekçi olduğu için değil, daha yetenekli olduğu için daha iyiydi. Ayrıca, ilerleme sözcüğünün sarih bir anlamı yoktu; tarihsel olarak gözlenmiş, iyileşmeyi gösteren (ya da gösterdiğine inanılan) herhangi bir değişikliğe olduğu gibi, gelecekte istenen değişikliklere yol açmaya yönelik çabalara

da aynı ölçüde uygulanabilirdi ve uygulanmıştı. İlerleme, bir olgu olabileceği gibi olmayabilirdi de; fakat 'ilerici', siyasi yönelim bildiren bir ifadeydi. Özellikle P-J. Proudhon gibi kafası karışık olanlar tarafından, sanatta devrimci olan siyasette devrimci olanla kolaylıkla karıştırılabilmekteydi ve yine her ikisi de, tamamen farklı bir şey olan 'modernlik' ile kolayca karıştırılıyordu (Bu sözcükle yazılı belgelerde ilk kez 1849 dolaylarında karşılaşılmaktadır).*

Bu anlamda, 'modern' olmanın, konu alanının yanı sıra, değişme ve teknik yenilik gibi yan anlamları vardı. Çünkü, Baudelaire'in zekice gözlemlediği gibi, bugünü temsil etmenin hazzı, onun güzel olmasından değil, "bugün olmak gibi özsel bir nitelik"ten kaynaklanıyorsa, o zaman her sonra gelen 'bugün'ün (başka bir bugün onu yeterince ifade edemeyeceğinden) kendine özgü ifade biçimini bulması gerekir. Bu, nesnel iyileşme anlamında 'ilerleme' olabilir de, olmayabilir de; fakat, geçmişi anlamanın yolları kaçınılmaz olarak yerlerini, yalnızca çağdaş oldukları için daha iyi olan, bugünü anlamanın yollarına bırakacağı için, bu anlamda 'ilerleme' olduğu kesindi. Sanatın sürekli olarak kendisini yenilemesi gerekir ve bunu yaparken her yenilikçi kuşak, –en azından geçici olarak– (bu geleceğin unsurlarının çok büyük bir bölümünü sanat açısından formüle eden) genç Arthur Rimbaud'nun (1854–91) 'görü' dediği şeyden yoksun olan gelenekçilerin, filistenlerin çoğunu kaçınılmaz olarak yitirecektir. Kısacası, şimdi (bu terim henüz dolaşımda değilse de) *avant garde*ın malum dünyasına girmeye başlıyoruz. *Avant garde* sanatın geriye dönük soyağacının, normal olarak bizi Fransa'da İkinci İmparatorluk'tan –edebiyatta Baudelaire'den ve Flaubert'ten, resimde İzlenimciler'den– daha geriye götürmemesi raslantı değildir. Tarihsel açıdan *avant garde* büyük ölçüde bir söylenden ibaret olsa da, başladığı tarih önemlidir. Burjuva toplumuyla (çoğu zaman onu eleştirmekle birlikte) düşünsel açıdan tutarlı bir sanat –kapitalist dünyanın fiziksel gerçekliklerini, ilerlemeyi, pozitivizm tarafından anlaşıldığı biçimiyle doğa bilimini kendinde somutlayan bir sanat– yaratma çabasının çöküşüne damgasını vurmaktadır.

V

Bu yıkılış, burjuva dünyasının marjinal tabakalarını (öğrencileri, genç aydınları, hevesli yazarları ve sanatçıları, burjuva saygıdeğerlik yollarını

* "Özetle Courbet ... zamanın bir dışavurumudur. Eseri, Auguste Comte'un Positive Philosophy'si, Vacherot'un Positive Metaphysics'i, benim Human Right'ın ya da Immanent Justice'im ile uyuşmaktadır; çalışına hakkı, işçinin hakkı, kapitalizmin sonunun ve üreticilerin egemenliğinin ilanı; Gale'in ve Spurzheim'ın frenolojisi; Lavater'in fizyonomisi" (P-J. Proudhon).[24]

benimsemeyi –geçici de olsa– reddeden ve bu yolları benimseyemeyen ya da yaşam tarzları buna engel olan kişilerle kaynaşmaya hazır *bohem*leri), merkezindeki çekirdekten daha fazla etkiledi. Bütün bu insanların buluştuğu büyük kentlerin giderek sivrilen mahalleleri –Quartier Latin ya da Montmartre* –, *'avant garde*'ların merkezi haline geldi ve Charleville gibi mekânlarda yutar gibi küçük dergileri ya da heterodoks şiirleri okuyan genç Rimbaud gibi taşralı asiler buralara akın etti. Yüzyıl sonra "underground" ya da "karşı kültür" denecek olan şeyin hem üreticileri hem de tüketicileri oldular (Henüz *avant garde* sanatçının geçimini sağlayacak kadar büyük olmasa da, göz ardı edilebilecek bir piyasa değildi bu). Burjuvazinin sanatı bağrına basma arzusu, kucağına atılmak isteyen adayların sayısını –sanat öğrencilerini, hevesli yazarları vs.– artırdı. Henry Murger'in *Scenes of Bohemian Life*'ı (1815), ondokuzuncu yüzyıl *fête champêtre*'sinin burjuva toplumundaki kentsel muadili denebilecek muazzam bir moda yarattı: Batı dünyasının (İtalya'nın artık aşık atamayacağı) bu yeni laik cennetinde ve sanat merkezinde, ona ait olmadan rolünü oynamak. Yüzyılın ikinci yarısında Paris'te kendine 'sanatçı' diyen on ila yirmi bin insan vardı.[25]

Bu dönemde bazı devrimci hareketler –örneğin Blanquistler–, neredeyse tamamen Quartier Latin çevresiyle sınırlı olsa da ve anarşistler sadece karşı–kültür üyesi olmayı bile devrimle özdeş tutacak olsalar da, *avant garde*ın bu sıfatla belirli bir politikası, daha doğrusu hiçbir politikası yoktu. Ressamlar arasında aşırı solcu Pissaro ile Monet, Fransa–Prusya savaşında yer almamak için 1870'te Londra'ya kaçtılar; taşradaki sığınağında Cézanne, yakın dostu romancı Zola'nın siyasi görüşlerine hiçbir zaman gerçek bir ilgi duymadı. Manet, Degas ve Renoir, sessiz sedasız savaşa gittiler ve Paris Komünü'nden uzak durdular; bir tek Courbet, açıkça Komün içinde yer aldı. Dünyanın kapitalizme açılmasının en anlamlı kültürel yan ürünlerinden biri olan Japon basma resimlerine duydukları tutku, İzlenimcileri, –Komün sırasında Montmartre valisi olan– aşırı Cumhuriyetçi Clemenceau'yu ve isterik boyutta Komüncü karşıtı olan Goncourt kardeşleri birleştirdi. Onları birleştiren (tıpkı 1848'den önce romantiklerde olduğu gibi), burjuvaziden ve onun siyasi rejimlerinden –burada İkinci İmparatorluk'tan–, ortalamanın, ikiyüzlülüğün ve kârın hakimiyetinden hoşlanmamalarıydı.

* Gerçekçi –yani açık havada yapılan– resime bu dönüş, aynı zamanda Paris'in taşrasında, Normandiya sahilinde ya da –sonraları– Provence'ta bu garip, küçük, çoğu zaman geçici sanatçı kolonilerinin ortaya çıkmasına neden oldu. Ondokuzuncu yüzyılın ortalarından çok önce böyle bir şey olmazdı gibi görünüyor.

1848'e kadar burjuva toplumunun bu ruhani Quartier Latinleri, kapitalizmin daha dinamik ögeleri olan hırsız baronlardan yana umutluydular; onlardan bir cumhuriyet ve toplumsal bir devrim bekliyorlardı, hatta (bütün nefretlerine rağmen) geleneksel aristokratik toplumun engellerini bir bir ortadan kaldıran dinamik yapılarına karşı istemeyerek de olsa belli bir hayranlık duyuyorlardı. Flaubert'in *Education Sentimental*'i (1869), 1840'larda dünyayı kasıp kavuran gençlerin kalplerinde yaşattığı bu umudun ve, bizzat 1848 devrimi ile burjuvazinin kendi devrimci ('Özgürlük, Eşitlik ve Kardeşlik') düşüncelerini terk etme pahasına zafer kazandığı sonraki çağın yarattığı çifte düş kırıklığının öyküsüdür. Bu düş kırıklığının kurbanı, bir anlamda 1830–48'in Romantizmi oldu. Onun düşçü gerçekçiliği, toplumsal eleştiri ögesini* koruyarak –belki geliştirerek–, ama görüsünü yitirerek 'bilimsel' ya da pozitivist gerçekçiliğe dönüştü. O da, 'sanat için sanat'a dönüştü ya da dil, biçem ve teknik formalitelerle düşüp kalkmaya başladı. "Her burjuva esinlenir" demişti yaşlı şair Gautier (1811–72) genç bir adama. "Her burjuva güneşin doğuşundan ve batışından duygulanır. Şairinse hüneri vardır."[26] 1848'de çocuk olan ya da henüz doğmamış olan kuşağın yaratacağı yeni bir düşçü sanat biçimi –Arthur Rimbaud'nun ana eseri 1871-3'te çıktı, Isidore Ducasse ('Comte de Lautréamont' [1846-70]) *Chants de Maldoror*'u 1869'da yayımladı–, içrek, us dışı ve (uygulayıcılarının niyeti ne olursa olsun) gayrı siyasi olacaktı.

1848 düşünün son bulmasıyla ve İkinci İmparatorluk Fransası'nın, Bismarckçı Almanya'nın, Palmerston'un ve Gladstone'un İngilteresi'nin ve Victor Emmanuel'in İtalyası'nın gerçekliğinin zaferiyle birlikte, resimle ve şiirle başlayan batı burjuva sanatı, kitlelere seslenen sanatla, sınırlı bir azınlığa seslenen sanat arasında ikiye ayrıldı. *Avant garde* sanatın mitolojik tarihinin gösterdiği gibi, burjuva toplum onları tamamen dışlamadı; fakat, 1848 ile dönemimizin sonu arasında olgunluğa ulaşan bugün bile hayranlık duymadan edemediğimiz ressamların ve şairlerin, istisnasız piyasaya seslendikleri ve ünlerini az da olsa skandallara borçlu oldukları yadsınamaz (Courbet ve İzlenimciler, Baudelaire ve Rimbaud, ilk Önraffaellocular, A. C. Swinburne [1837–1909], Dante Gabriel Rossetti [1828–82]). Fakat, diğer sanatlarda, hatta (dönemin hakkında pek de iyi şeyler söylenmeyen dram sanatı dışında) tamamen burjuvazinin himayesine bağımlı olan sanatlarda bile durumun böyle olmadığı açıktır. Bunun nedeni belki de, görsel sanatlarda 'gerçekçilik'i kuşatan güçlüklerin üstesinden diğerlerine nazaran daha kolay gelinebilmesiydi

* Mgr Dupanloup, taşrada günah çıkartmış her rahibin, Flaubert'in *Madame Bovary*'sinde anlatılanların tamamen doğru olduğunu kabul edeceğini belirtmişti.

VI

Gerçekçilik bu sanatta ciddi bir olasılık oluşturmadığından ve tam da gerçekçiliği müziğe sokma çabası ya eğretilemesel ya da sözcüklere ve dramaya bağımlı olmak zorunda kalacağından, bu güçlükler müziği neredeyse hiç etkilemedi. Wagnerci *Gesamtkunstwerk* içinde (Wagner'in operalarındaki her şeyi kapsama sanatı) erimediği ölçüde, müzikteki gerçekçilik, (Wagner'in *Tristan*'ında [1865] olduğu gibi, kabul edilebilir cinsel duygular dahil) ayırt edilebilir duyguların temsil edilmesi anlamına gelmekteydi. Daha genel olarak, şimdi her yerde gelişmekte olan ulusal bestecilerin oluşturduğu okullarda görüldüğü gibi (Bohemya'da Smetana ve Dvorjak, Rusya'da Çaykovskiy, N. Rimsky Korsakov [1844–1908], Musorgskiy vs., Norveç'te E. Grieg [1843–1907] ve tabii Almanlar –ama Avusturyalılar değil–) milliyetçi duygulardı; çünkü, burada halk müziğinden vs. alınabilecek son derece uygun motifler vardı. Fakat, daha önce de belirtildiği gibi, ciddi müzik, gerçek dünyayı sezdirdiği için değil, tinsel şeyler telkin ettiği, dolayısıyla (diğer şeylerin yanı sıra) dine vekalet ettiği için (çünkü, müziğin her zaman dine güçlü bir desteği olmuştur) fazla gelişemedi. Müzik ne zaman icra edilse, ya patronlara ya da pazara seslenmek zorundaydı. Bu bakımdan, burjuvaziye ancak içerden karşı çıkabilirdi ve bu, (bir burjuvanın, eleştirildiğinin farkına varması pek olası olmadığından) kolay bir görevdi. Burjuvazi pekâlâ kültürünün yüceliğinin ve özlemlerinin dile getirilmekte olduğunu düşünebilirdi. Böylece müzik, az çok geleneksel romantik bir üslup içinde gelişti. Müziğin en militan *avant gardei* olan Richard Wagner, halkın tanıdığı en ünlü simaydı; çünkü, mali açıdan en muteber kültür otoritelerini ve burjuva kamuoyunu, filisten kitlelerin fevkinde, geleceğin sanatını tek başına hak eden seçkin tinsel bir grubun üyesi olduklarına (geçerken belirtelim, Bavyera kralı deli Ludwig'in himayesi sayesinde) inandırmayı başarmıştı.

Düzyazı edebiyatı, özellikle burjuva çağının karakteristik sanat biçimi olan roman, tam tersi bir nedenden dolayı gelişti. Notalardan farklı olarak sözcükler, fikirleri olduğu kadar 'gerçek yaşamı' da temsil edebilirdi ve görsel sanatlardan farklı olarak düzyazı tekniği, gerçek yaşamı edimsel olarak taklit etme iddiasında bulunmadı. O nedenle, romandaki 'gerçekçilik', fotoğrafın resimde yol açtığı türden dolaysız ve çözümsüz çelişkiler yaratmadı. Bazı romanlarda, belgelere dayanan daha kesin gerçeklerin anlatılması amaçlanabildi; bazıları da konularını, yakışıksız görülen ya da saygıdeğer insanlara uymayan alanlara kadar genişletebildi (Fransız Doğalcıları her ikisinden de yanaydı); fakat, gerçek dünya ve (daha sık

olarak) çağdaş toplum hakkında öyküler yazanların en az yavan, en öznel kişiler olduğunu kim yadsıyabilir. Bu dönemde yazdıklarından televizyon dizisi yapılamayacak tek bir romancı yoktur. Bir *tür* olarak romanın gördüğü rağbet, yapısının esnekliği ve elde ettiği başarı bunun kanıtıdır. Birkaç istisna –müzikte Wagner, bazı Fransız ressamlar ve belki de bazı şairler– dışında, ele aldığımız dönemde sanatların elde ettiği başarıda aslan payı romanındı (Rus, İngiliz, Fransız, hatta –Melville'in *Moby Dick*'ini katarsak– Amerikan romanlarının); ve (Melville dışında) en büyük romancıların en büyük romanları, her zaman anlaşılmasalar da, hemen kabul gördüler.

Romanın büyük potansiyeli, kapsadığı alanda yatmaktadır: En engin, en tutkulu izlekler romancının elinin altındadır: *Savaş ve Barış* (1869) Tolstoy'u, *Suç ve Ceza* (1866) Dostoyevski'yi, *Babalar ve Oğullar* (1862) Turgenyev'i baştan çıkardı. Roman, Scott ve Balzac örneğine uyarak birbiriyle bağlantılı bir dizi anlatı aracılığıyla bütün bir toplumun gerçekliğini kavramaya çalıştı. Ne var ki, dönemimizde bu yöndeki bilinçli çabaların büyük yeteneklere çekici gelmemesi oldukça gariptir: Pérez Galdós (1843–1920) *Episodios Nacionales*'i 1873'te, Gustav Freytag (1816–95) –hatta daha da gerilere uzanarak– *Die Ahnen*'i (*The Ancestor*) 1872'de, geçmiş görüsüyle yazarak başladılar; hatta Zola bile 1871'de İkinci İmparatorluğun dev bir portresini çıkartarak işe başladı (Rougon–Macquart dizisi). Dickens'ı, Flaubert'i, George Eliot'u, Thackeray'ı ve Gottfried Keller'i (1819–90) barındıran bir çağın böyle bir rekabetten korkuya kapılmaması olanaksızsa da, bu dev girişimlerin elde ettiği başarılar, Rusya dışında oldukça değişkendi (Rusya'da neredeyse hepsi aynı biçimde başarılı oldu). Fakat, romanı niteleyen ve onu dönemimize özgü bir sanat biçimi haline getiren şey, bu tutkulu girişimlerin, (Wagner'in *Ring*'inde olduğu gibi) söylenle ve teknikle değil, günlük gerçekliğin ince ince betimlenmesiyle gerçekleştirilmesiydi. Tanrıların yaratışı bile, onların katına yapılan bu zahmetli yürüyüş kadar fırtınalı olmadı. Bu nedenle, en az kayıpla çevrilmeleri mümkün oldu. Dönemimizde en azından bir büyük romancı gerçekten uluslararası bir sima haline geldi: Charles Dickens.

Ancak, burjuvazinin zafer çağında sanatla ilgili değerlendirmeyi, (küçük bir kamuoyunun bildiği) ustalarla ve şahaserlerle sınırlamak adil değildir. Gördüğümüz gibi, hareketsiz görüntülerin sınırsız biçimde çoğaltılmasını mümkün kılan reprodüksiyon tekniğinin; gazeteleri, dergileri –özellikle resimli dergileri–, yeni bir kamuoyunun bütün bunlara ulaşmasını sağlayan yaygın eğitimi yaratan iletişimle teknolojinin birleşmesinin olanaklı kıldığı, kitleler için sanat dönemiydi bu. Bu dönemde gerçekten

hemen herkesin bildiği –yani 'kültürlü azınlığın' dışında bilinen– çağdaş sanat eserleri, birkaç istisna dışında (ki bunların en önde geleni muhtemelen Charles Dickens'tı*), bugün çoğumuzun beğenmediği eserlerdir. En fazla satılan edebiyat ürünleri, İngiltere'de ve Birleşik Devletler'de çeyrek, hatta yarım milyon gibi görülmemiş tirajlara ulaşan popüler gazetelerdi. Amerika'nın batısındaki öncülerin ya da Avrupa'daki zanaatkârların kulübelerinin duvarlarında bulunacak olan dini olmayan resimler, Landseer'in *Monarch of the Glen*'inin (ya da bunların ulusal muadillerinin) baskıları, Lincoln'ün, Garibaldi'nin veya Gladstone'un portreleriydi. Kitlelerin bilincine giren 'yüksek kültür' ürünleri, adım başı rastlanan İtalyan lâternacıların çaldığı Verdi'nin ezgileri ya da evlilik törenlerine uydurulabilecek Wagner'den parçalardı, operalar değil.

Fakat, kendi başına bu bile bir kültür devrimini ifade ediyordu. Kentin ve endüstrinin zaferiyle birlikte, kitlelerin 'modern', yani kentlileşmiş, okuryazar kesimleriyle, hegemonik kültürün –yani burjuva toplumunun– özünü, içeriğini kabul eden kesimleri arasında giderek keskinleşen bir ayrım belirdi ve bu ayrım 'geleneksel' kesimleri durmadan aşındırdı. Kırsal geçmişin mirasının, kentli çalışan sınıfın yaşam örüntüsüyle hiçbir ilişkisi kalmadığı için keskinlik giderek arttı: 1860'larda ve 1870'lerde Bohemya'daki endüstri işçileri, kendilerini halk şarkılarıyla ifade etmeye son verdiler ve müzik salonlarında çalınan şarkılara, babalarının yaşamıyla hiçbir ortak yanı bulunmayan bir yaşamı anlatan balıkçı baladlarına yöneldiler. Mütevazı kültürel özlemleri olan insanlar için modern halk müziğinin ve eğlence dünyasının atalarının ve daha etkin, bilinçli ve hırslı olanlar için kendine yeterliliğin ve kolektif örgütlenmenin –dönemimizin sonlarından itibaren giderek daha çok siyasi hareketlerin– doldurmaya başladığı boşluk buydu. İngiltere'de, müzik salonlarının kentleri doldurduğu bu çağ, yüksek kültürün beğenilen 'klasikleri'nden hazırlanmış repertuvarlarıyla koro cemiyetlerinin ve işçi sınıfı bandolarının da endüstri muhitlerini doldurduğu bir çağdı. Fakat, bu on yıllarda kültürün tek bir yöne doğru –en azından Avrupa'da orta sınıftan aşağıya doğru– akması anlamlı bir görüngüdür. Hatta, proletarya kültürünün en karakteristik biçimi haline gelecek olan kitle seyir sporlarının –Futbol Birliği'nde olduğu gibi– dönemimizdeki örüntüsü bile kulüpleri kuran ve yarışmaları düzenleyen orta sınıf gençler tarafından belirlenmekteydi. Bu sporların

* Fakat Dickens, bir gazeteci olarak yazdı –romanları tefrika halinde yayımlandı– ve eserlerinden dramatik bölümleri sahnede okuması sayesinde binlerce kişi tarafından tanınan bir gösteri sanatçısı gibi davrandı.

kitleler tarafından ele geçirilip düzenlenmesi 1870'lerin sonlarına ve 1880'lerin başlarına kadar gerçekleşmeyecekti.*

Fakat, kültürün en geleneksel kırsal kalıplarını aşındıran göçten çok eğitim oldu. Çünkü, ilköğretim kitlelere açıldıkça, temelde sözlü ve yüz yüze bir özellik gösteren geleneksel kültür de son bulur ve ediplerin üstün ya da baskın kültürüyle, okuryazar olmayanların aşağı veya çekinik kültürüne ayrılır. Eğitim ve ulusal bürokrasi, köyü bile, komşuların ve yakınların bildiği ('Topal Pakito' gibi) gözde adlar ve lakaplar ile okulun ve devletin verdiği, yalnızca otoritelerin bildiği ('Francisco Gonzales Lopez' gibi) resmi adlar arasında bölünmüş şizofren bir topluluğa dönüştürdü. Yeni kuşaklar, iki dilli oldular. 'Ağız edebiyatı' biçiminde eski dili okuryazarlığa karşı korumak için gösterilen ve giderek artan girişimler (Ludwig Anzengruber'in [1839–89] köylü dramları, William Barnes'in [1800–86] Dorset ağzıyla yazılmış şiirleri, Fritz Reuter'in [1810–74] *plattdeutsch* özyaşamöyküleri ya da–biraz daha sonraları– *Félibrige* hareketinde [1854] bir taşra edebiyatını canlandırma girişimi), ya orta sınıfın romantik nostaljisine, popülizme ya da 'doğalcılık'a başvurdular.**

Bizim ölçütlerimizle, bu gerileme henüz makul boyutlardaydı. Fakat, o yıllarda henüz yeni proleter ya da kentli bir karşı kültür tarafından dengelenmediği için önemliydi (Böyle bir görüngü taşrada hiçbir zaman ortaya çıkmayacaktı). Muzaffer orta sınıfla kaçınılmaz olarak özdeşleşen resmi kültürün hegemonyası, alttaki kitlelere dayatıldı. Bu dönemde, altta olanları yatıştıracak hemen hiçbir şey yoktu.

* Mükemmelen bir 'spor ülkesi' olan İngiltere'de, (örneğin kriket gibi) çok daha önce ortaya çıkmış tamamen profesyonelce yapılan plebyan sporlarda bu dönemde bir gerileme görüldü. Sonraları öne çıkacak olan profesyonel koşma, yürüme ve kürek yarışları neredeyse tamamen ortadan kalktı.

** Bunun en büyük istisnası, sistemli olarak sokakta konuşulan dili kullanan Birleşik Devletler'in batısındaki ve güneyindeki mizahçıların–gazetecilerin yüksek –yani, burada 'yabancı'– kültürü hedef alan halkçı–demokratik karşı saldırısıydı. Bu hareketin anıtsal eseri, Mark Twain'in *Huckleberry Finn*'idir (1884).

16
Sonuç

Ne yaparsan yap, insan işlerinde son söz yazgınındır. Gerçek bir tirandır o. Oysa, ilerlemenin ilkelerine göre çoktan ortadan kalkması gerekirdi.

Johann Nestroy, Viyanalı komedi yazarı, 1850[1]

Liberalizmin zafer çağı yenilen bir devrimle başladı, uzatmalı bir çöküntüyle sona erdi. İlki, tarihsel bir dönemin başlangıcını ve sonunu belirlemek bakımından ikincisine göre daha elverişli işaretler göstermekle birlikte, tarih (aralarından bazıları her zaman bunun farkında olmasa da) tarihçilerin elverişli buldukları şeylere aldırmaz. Bu kitabın gösterişli bir olayla (örneğin, 1871'de Paris Komünü'nün ve Alman Birliği'nin ilanı ya da 1873'ün büyük borsa iflasıyla) sona erdirilmesi, dramanın gereklerine uygun düşerdi kuşkusuz; fakat, dramanın ve gerçekliğin istemleri, çoğu zaman olduğu gibi, aynı değildir. Yolun sonunda, bizi bir doruk ya da şelale görüntüsü değil, pek kolay ayırt edilemeyen bir havza manzarası beklemektedir: 1871 ile 1879 arası. Eğer buna bir tarih vermemiz gerekirse, "1870'lerin ortası"nı simgeleyen, hiç gerekmediği halde öne çıkmasına neden olacak önemli bir olayı çağrıştırmayacak sözgelimi 1875 gibi bir tarihi seçelim.

Liberalizmin yengisini izleyen yeni çağ çok farklı olacaktı. Ekonomik açıdan, engelsiz rekabetçi özel girişimden, devletin özel girişime karışma-

ma politikasından ve Almanların *Manchesterismus* [Manchestercilik] dediği şeyden (Victoria İngilteresi'nin serbest ticaret ortodoksisinden) hızla uzaklaşacak, büyük endüstri korporasyonlarına (karteller, tröstler, tekeller), ciddi boyutlarda devlet müdahalesine, (mutlaka iktisat kuramında olmasa da) uygulamada son derece farklı ortodoksilere yönelecekti. Bireycilik çağı 1870'te son buldu ve İngiliz avukat A. V. Dicey'in şikayetçi olduğu 'kolektivizm' çağı başladı ('Kolektivizm'in ilerlemesi olarak gördüğü, kendisini endişeye sürükleyen şeyler şimdi bize önemsiz gelse de, Dicey bir anlamda haklıydı).

Kapitalist ekonomi dört önemli açıdan değişti. Öncelikle, artık birinci Endüstri Devrimi'nin yöntemlerinin ve icatlarının belirlemediği yeni bir teknoloji çağına; (elektrik ve petrol, türbinler ve içten patlamalı motorlar gibi) yeni güç kaynaklarının, (çelik, alaşımlar, demirsiz metaller gibi) bilimsel temelli yeni endüstrilerin (örneğin giderek genişlemekte olan organik kimya endüstrisi) çağına giriyoruz. İkincisi, öncülüğünü Birleşik Devletler'in yaptığı, yalnızca kitlelerin gelirinde ortaya çıkan artışın değil, her şeyden önce gelişmiş ülkelerdeki yalın nüfus artışının beslediği yeni bir iç pazar ekonomisine girmekteyiz. Avrupa'nın nüfusu 1870–1910 arasında 290 milyondan 435 milyona, Birleşik Devletler'inki 38.5 milyondan 92 milyona çıktı. Başka bir deyişle, bazı dayanıklı tüketim malları dahil, kitlesel üretim dönemine giriyoruz.

Üçüncüsü, –bazı açılardan en belirleyici gelişme buydu– şimdi, paradoksal olarak bir tersine dönüş ortaya çıktı. Liberal zafer çağı, İngiliz endüstrisinin *de facto* uluslararası tekel oluşturduğu, (bir iki önemli istisna dışında) küçük ve orta ölçekli girişimlerin hemen hiç bir zorluk çıkarmadığı, kârın garanti olduğu bir çağdı. Liberalizm sonrası çağ ise, rakip ulusal endüstri ekonomileri –İngiliz, Alman, Kuzey Amerika– arasında, bu ekonomilerdeki şirketlerin, çöküntü döneminde yeterli kârı elde ederken karşılaştıkları güçlüklerin şiddetlendirdiği uluslararası rekabetin yaşandığı bir çağdı. Bu yüzden rekabet, ekonomik yoğunlaşmaya, pazarın kontrolüne ve manipülasyona yol açtı. Mükemmel bir tarihçinin sözleriyle:

> Ekonomik büyüme, şimdi ekonomik mücadeleydi aynı zamanda; güçlüyü zayıftan ayıran, bazılarının cesaretini kıran bazılarını sertleştiren, eski ulusların pahasına yeni, aç ulusları kayıran bir mücadele. Belirsiz bir ilerlemenin geleceği hakkında iyimserlik, yerini, sözcüğün klasik anlamıyla güvensizliğe ve ıstırapa bıraktı. Bütün bunlar, toprak açlığının bu son dalgasında ve Yeni Emperyalizm adı verilen nüfuz sahası arayışında iç içe geçen iki rekabet biçimini güçlendirdi ve kendisi de sertleşen siyasi rekabet tarafından güçlendirildi.[2]

Dünya, (ekonomik örgütlenmenin yapısındaki değişiklikler, örneğin 'tekelci kapitalizm' dahil) sözcüğün en genel anlamıyla, ama aynı zamanda en dar anlamıyla (yeni bir olgu olarak, 'azgelişmiş' ülkelerin, 'gelişmiş' ülkelerin egemenliğindeki bir dünya ekonomisiyle bağımlılar sıfatıyla bütünleşmesi) emperyalizm dönemine girdi. Devletlerin, kendi işadamları için yeryüzünü resmi ya da gayrı resmi olarak pazar veya sermaye ihracatı açısından yedekler biçiminde paylaşmalarına yol açan rekabetin itici gücü dışında, bu durum, (iklimden ya da coğrafi nedenlerden dolayı) gelişmiş ülkelerin çoğunda bulunmayan hammaddelerin öneminin artmasından kaynaklanmaktaydı. Yeni teknolojik endüstrilerin, petrol, bakır, demirsiz metal gibi maddelere ihtiyacı vardı. Yüzyılın sonuna gelindiğinde Malaya kalay; Rusya, Hindistan ve Şili manganez; Yeni Caledonia nikel üreticisi olarak bilinmekteydi. Bu yeni tüketici ekonomisi, aynı zamanda (tahıl ve et gibi) gelişmiş ülkelerde de üretilen ürünlere olduğu gibi, (tropik bölgelere özgü içecekler ve meyveler ya da denizaşırı ülkelere özgü bitkisel yağlar gibi) bu ülkelerde üretilmeyen ürünlere de giderek artan ölçülerde ihtiyaç duymaktaydı. 'Muz cumhuriyeti', kauçuk ya da kakao sömürgesi kadar kapitalist dünya ekonomisinin bir parçası haline geldi.

Küresel ölçekte, gelişmiş ve (teorik olarak gelişmişin çağdaşı olan) azgelişmiş bölgeler arasındaki bu ikilem (kendi başına yeni bir şey olmamakla birlikte), ayırt edilebilir biçimde modern bir biçim kazandı. Gelişmiş/bağımlı biçiminde yeni bir örüntünün gelişmesi, kısa fasılalarla, (dünya ekonomisindeki dördüncü büyük değişmeyi oluşturan) 1930'ların ekonomik düşüş dönemine kadar devam edecekti

Liberal çağın sona erdiği, siyasi açıdan, sözcüklerin düz anlamlarında da görülmektedir. İngiltere'de Whig/Liberaller (genel anlamıyla Tory/Muhafazakâr olmayanlar), iki kısa istisna dışında 1848–1874 arasında iktidardaydı. Yüzyılın son çeyreğindeyse ancak sekiz yıl iktidar olacaklardı. Almanya'da ve Avusturya'da Liberaller, 1870'lerde (hükümetler böyle bir dayanağa ihtiyaç duydukları ölçüde) hükümetlerin meclisteki ana dayanağı olmaktan çıktılar. Bu ülkelerde liberallerin temelini oyan şey, serbest pazara ve ucuz (görece etkisiz) devlete dayalı ideolojilerin yenilmesi kadar, kitleleri temsil ettikleri yanılsamasına son veren seçim politikalarındaki demokratikleşme oldu (6. Bölüme bakınız). Bir yandan, ekonomik çöküntü, ulusal tarımın çıkarlarının ve bazı endüstrilerin talep ettiği devlet koruması yönündeki baskıyı daha da artırdı. 1874–5'te Rusya'da ve Avusturya'da, 1877'de İspanya'da, 1879'da Almanya'da ve İngiltere dışında uygulamada her yerde ticaretin daha serbestleşmesi yönündeki eğilim tersine döndü (Hatta İngiltere'de bile serbest ticaret 1880'ler-

den sonra baskı altındaydı). Öte yandan, sosyal güvenlik, devletin işsizliğe karşı önlem alması ve işçiler için asgari ücret gibi bağlamlarda 'küçük insanlar'ın 'kapitalistler'e karşı devletten koruma talebi dillendirilmeye ve siyasi açıdan etkisini duyurmaya başladı. İster eski soylular, ister yeni burjuvazi olsun 'tuzu kuru sınıflar', artık 'alt tabakalar' adına konuşamaz, dahası bedelini ödemeden desteklerine güvenemezlerdi.

Dolayısıyla, (anti demokratik düşünürlerin endişeyle öngördükleri) gücü ve karışmacı niteliği giderek artan yeni bir devlet ve onun içinde yeni bir siyasi yaşam örüntüsü gelişti. 1870'de tarihçi Jacob Burckhardt, 'İnsan Haklarının modern yorumu'nun, "çalışma ve geçinme hakkını da kapsadı"ğını düşünmüştü; "çünkü, imkânsızı istediklerinden ve bunun ancak devletin zorlamasıyla güvenlik altına alınabileceğine inandıklarından, insanlar en hayati konuları [burjuva] topluma bırakmaya istekli değiller."[3] Anti demokratik düşünürleri rahatsız eden şey, yoksulların doğru dürüst yaşama yönündeki sözde ütopyacı talepleri değil, bunu dayatma yetenekleriydi. "Kitleler huzur ve ücret istiyorlar. Bunu onlara cumhuriyet verirse cumhuriyetçi, monarşi verirse monarşi yanlısı olurlar. Eğer olmazsa, gürültü çıkarmadan, onlara istediklerini vaad eden ilk anayasayı destekleyecekler."[4] Bu arada, geleneğin kazandırdığı meşruiyetin ve ahlaki özerkliğin ya da ekonomik yasaların bozulamayacağı inancının denetiminden çıkan devlet, teoride kitlelerin amaçlarına ulaşmalarının salt bir aracı gibi görünse de, uygulamada gücü her şeye yeten bir Leviathan haline gelecekti.

Belki liberalizmin, huzurun ve devletten yardım görmeyen özel girişimin kaleleri olan İngiltere, Hollanda, Belçika ve Danimarka dışında, büyük ölçüde devlet borçlarındaki keskin artışın bir sonucu olarak, ele aldığımız dönemde neredeyse her yerde kişi başına devlet harcamalarının (yani devletin faaliyetlerinin) artmış olmasına karşın, devletin rolündeki ve işlevlerindeki artış, modern ölçütlerle karşılaştırıldığında yine de mütevazıydı.* Oysa, belki eğitim dışında, sosyal amaçlı harcamalar yine önemsiz kaldı. Öte yandan, hemen her yerde toplumsal ajitasyon ve hoşnutsuzluk çağı haline gelen bu yeni ekonomik çöküntü çağının karışık gerilimlerden siyasi yaşamda üç yeni eğilim doğdu.

Birincisi (ve görünüşe göre en yeni olanı), işçi sınıfının sosyalist (yani giderek Marksist) yönelime sahip bağımsız partilerinin ve hareketlerinin ortaya çıkmasıydı; Alman Sosyal Demokrat Partisi bu açıdan hem öncüydü, hem de en etkileyici örneği oluşturmaktaydı. Dönemin orta sınıfları-

* Devlet harcamalarındaki bu artış, ekonomilerinin alt yapısını kurmakta olan denizaşırı gelişmiş ülkelerde (Birleşik Devletler, Kanada, Avusturya ve Arjantin) sermaye ithali nedeniyle çok daha belirgindi.

nın ve hükümetlerinin onları son derece tehlikeli bulmalarına karşın, liberalizmin dayandığı ussalcı aydınlanmanın değerlerini ve varsayımlarını onlar da paylaşıyordu. İkinci eğilim ise, bu mirası paylaşmadı, hatta düpedüz ona karşı çıktı. 1880'lerde ve 1890'larda, ya – Hitlerciliğin atası olacak anti semitik ve pan Germen milliyetçiler gibi– liberalizmle olan eski bağlantılarının gölgesinde ya da –Avusturya'daki 'Hıristiyan Sosyal' hareket gibi– o zamana dek siyasi açıdan etkisiz olan kiliselerin kanatları altında liberal karşıtı ve sosyalist karşıtı partiler ortaya çıktı.* Üçüncü eğilim, milliyetçi kitle partilerinin ve hareketlerinin liberal radikallikle eski ideolojik özdeşliklerinden kurtulmaları oldu. Ulusal özerklikten ya da bağımsızlıktan yana bazı hareketler, özellikle işçi sınıfı ülkede önemli bir rol oynadığında, en azından kuramsal olarak sosyalizme doğru kayma eğilimi gösterdiler. Fakat bu eğilim, (sözde Çek Halk Sosyalistleri'nde ya da Polonya Sosyalist Partisi'nde olduğu gibi) uluslararası sosyalizmden çok ulusaldı ve ulusal öge sosyalist ögeye baskın gelme eğilimindeydi. Ötekiler, (etnik gelenek olarak anlaşılacak olan) kan, toprak, dil üzerine dayalı bir ideolojiye yöneldiler.

Bu durum, gelişmiş devletlerde 1860'larda ortaya çıkmış olan temel siyasi örüntüyü (demokratik bir anayasacılığa az çok aşamalı ve gönülsüz bir yaklaşım) bozmadı. Buna karşın, kuramsal olarak kabul edilebilir olsalar da liberal olmayan kitle politikalarının ortaya çıkması hükümetleri korkuttu. Yeni sistemi çalıştırmayı öğrenmeden önce, zaman zaman – özellikle 'Büyük Çöküntü' sırasında– paniğe yuvarlanıp zora başvurdukları oldu. Üçüncü Cumhuriyet, katliamdan sağ kurtulan Komüncülerin 1880'lerin başına kadar siyasi yaşama girmelerine izin vermedi. Burjuva liberalleri nasıl idare edeceğini bilen, ama sosyalist bir kitle partisiyle de Katolik bir kitle partisiyle de nasıl baş edeceğini bilmeyen Bismarck, 1879'da Sosyal Demokratları yasa dışı ilan etti. Gladstone, İrlanda'da zorlama politikasının batağına saplandı. Ancak, bunun kalıcı bir eğilimden çok, geçici bir evre olduğu görüldü. Mevcut olduğu yerlerde burjuva siyasasının ana çerçevesi, yirminci yüzyılın ilk on yıllarına kadar kırılma noktasına kadar gerilmedi.

Gerçekten, 'Büyük Çöküntü'nün bulanık ve kederli zamanlarında dibe vursa da, ele aldığımız dönemi canlı renklerle resmetmek yanıltıcı

*Azınlık olduğu ve –1870'lerde Almanya'da 'Merkez Partisi'nde olduğu gibi– bir baskı grubu olarak örgütlenmeye mecbur kaldığı birkaç batı ülkesi dışında, Katolik Kilisesi kitle politikası açısından taşıdığı muazzam potansiyeli çeşitli nedenlerden dolayı etkin biçimde kullanamadı. Bu nedenler arasında belki de en önemlisi IX. Pius döneminde (1846–78) Vatikan'ın aşırı tepkici konumuydu.

olurdu. 1930'lardaki düşüşe kadarki ekonomik güçlükler, bu kitapta ele alınan dönemden sonraki yirmi yılı 'çöküntü' terimiyle tarif etmenin ne kadar doğru olacağı noktasında tarihçileri kuşkuya düşürecek kadar karmaşık ve sınırlıdır. Tarihçiler yanılsa bile, kuşkuları, bu döneme aşırı dramatik bir tutumla yaklaşılması konusunda bizi uyarmaktadır. Ondokuzuncu yüzyıl ortalarında kapitalist dünyanın yapısı ne ekonomik ne de siyasi olarak çöktü. Kapitalist dünya, ekonomik ve siyasi liberalizmin biraz değişmiş bir biçimiyle de olsa yeni bir evreye girdi; fakat arkasında geniş bir hareket alanı bırakmıştı. Egemen, azgelişmiş, geri kalmış ve yoksul ülkelerde ya da (Rusya gibi) hem galipler hem de kurbanlar dünyasına giren ülkelerde farklıydı. 'Büyük Çöküntü', yaklaşmakta olan devrim çağını bu noktada açtı. Fakat, muzaffer burjuvazinin dünyası, 1875'ten sonraki bir ya da iki kuşağa oldukça sağlam göründü. Belki eskisi kadar öz güvenli değildi, o yüzden iddiaları daha keskindi; belki geleceği konusunda biraz daha endişeliydi; belki, (özellikle 1880'lerden sonra) düşünürlerin, sanatçıların ve bilim adamlarının aklın yeni ve zorlu alanlarına cesurca girmeleriyle birlikte eski entelektüel kesinliklerinin yıkılması onu daha muammalı hale getirmişti. Fakat, burjuva, kapitalist biçimiyle ve genel anlamda liberal toplumlarda 'ilerleme'nin hâlâ devam ettiğine kuşku yoktu. 'Büyük Çöküntü', sadece bir ara dönemdi. Ekonomik büyüme, teknik ve bilimsel ilerleme, iyileşme ve barış yok muydu? Yirminci yüzyıl, ondokuzuncu yüzyılın daha görkemli, daha başarılı bir versiyonu olmayacak mıydı?

Bugün bizler, öyle olmayacağını biliyoruz.

I. TABLO
AVRUPA VE ABD: DEVLETLER VE KAYNAKLAR

	1847–50			1876–80		
	nüfus	buhar gücü (000 HP)	kentlerin sayısı 50 bin ve üzeri	nüfus	buhar gücü (000 HP)	posta birimi kişi başına
Birleşik Krallık	27	1.290	32	32.7	7.600	48.2
Fransa	34.1	370	14	36.9**	3.070	29.5
Almanya	–	–	17	42.7	5.120	28.7
Prusya	11.7	92				
Bavyera	4.8					
Saksonya	1.8					
Hanover	1.8					
Würtemberg	1.7					
Baden	1.3					
Diğer 32 devlet 0.02–0.9 arasında (Avusturya)*	*					
Rusya	66.0	70	8	85.7	1.740	2.6
Avusturya (Macaristan'la)	37.0	100	13	37.1**	1.560	12.0
İtalya	–	–		27.8	500	13.4
2 Sicilya	8.0		4			
Sardunya	4.0		2			
Papalık devletleri	2.9		1			
Tuscany	1.5		2			
Diğer 3 devlet 0.1–0.5 arasında (Avusturya)						
İspanya	12.3	20	8	16.6	470	7.1
Portekiz	3.7	0	2	4.1	60	5.4
İsveç (Norveç dahil)	3.5	0	1	4.3	310	12.5
Danimarka	1.4	0	1	1.9**	90	26.6
Hollanda	3.0	10	5	3.9	130	29.5
Belçika	4.3	70	5	5.3	610	35.5
İsviçre	2.4	0	0	2.8	230	46.1
Osmanlı İmp. (yaklaşık)	30***	0	7	28(1877)**	–	?
Yunanistan (yaklaşık)	1.0	0	–	1.9	0	2.3
Sırbistan (yaklaşık)	0.5	0	–	1.4	0	0.7
Romanya	–	–	–	5.0	0	1.5
Birleşik Devletler	23.2	1.680	7	50.2**	9.110	47.7

* Avusturya İmparatorluğu'nun bazı bölümleri, 1866'ya kadar 'Alman Konfederasyonu' içinde sayıldı.

** 1847–76 arasında önemli toprak/nüfus kaybı ya da kazancı olmuştur.

*** Yalnızca Avrupa'daki toprakları.

2. TABLO
I DEMİRYOLU AĞININ YOĞUNLUĞU, 1880*

(10.000 kişi başına) km²	ülke
1000'den fazla	Belçika
750'den fazla	Birleşik Krallık
500'den fazla	İsviçre, Almanya, Hollanda
250–499	Fransa, Danimarka, Avusturya–Macaristan, İtalya
100–249	İsveç, İspanya, Portekiz, Romanya, Birleşik Devletler, Küba
50–99	Türkiye, Çin, Yeni Zelanda, Trinidad, Victoria, Cava
10–49	Norveç, Finlandiya, Rusya, Kanada, Uruguay, Arjantin, Peru, Kosta Rika, Jamaica, Hindistan, Seylan, Tasmanya, Galler, G. Avustralya, Cape sömürgesi, Cezayir, Mısır, Tunus

II DEMİRYOLLARI VE BUHARLILAR, 1830–76*

	demiryolunun kilometresi	buharlıların tonu
1831	332	32000
1841	8591	105121
1846	17424	139973
1851	38022	263679
1856	68148	575928
1861	106886	803003
1866	145114	1423232
1871	235375	1939089
1876	309641	3293072

III DÜNYADA DENİZ TRAFİĞİ. TONAJIN COĞRAFİ DAĞILIMI, 1879**

Bölge	toplam tonaj (000)	Bölge	toplam tonaj (000)
Avrupa		*Dünyanın geri kalan bölgesi*	
Kuzey Buz Denizi	61	Kuzey Amerika	3783
Kuzey Denizi	5536	Güney Amerika	138
Baltık	1275	Asya	700
Atlantik (İrlanda Denizi ve Kanal dahil)	4553	Avustralya ve Pasifik	359
Batı Akdeniz	1356		
Doğu Akdeniz (Adriyatik dahil)	604		
Karadeniz	188		

* F. X. von Neumann Spallart, *Übersichten der Weltwirtschaft* (Stuttgart, 1880), s. 335 ve devammda.

** A. N. Kiaer, *Statistique Internationale de la Navigation Maritime* (Christiania, 1880, 1881).

3. TABLO
DÜNYA ALTIN VE GÜMÜŞ ÜRETİMİ, 1830–75 (000 KİLOGRAM)*

	altın	gümüş
1831–40	20.3	596.4
1841–50	54.8	780.4
1851–55	197.5	886.1
1851–60	206.1	905.0
1861–65	198.2	1.101.1
1866–70	191.9	1.339.1
1871–75	170.7	1.969.4

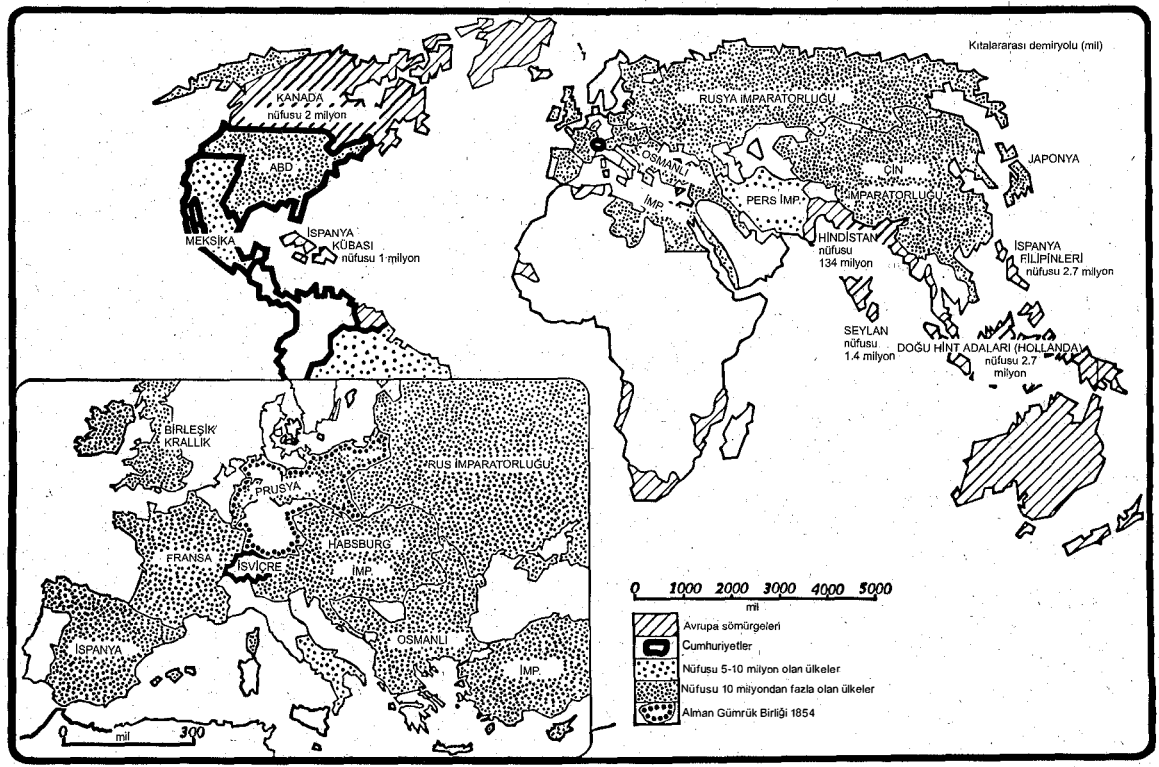
* Neumann–Spallart, *age.*, (1880), s. 250.

4. TABLO
DÜNYADA TARIM, 1840–87*

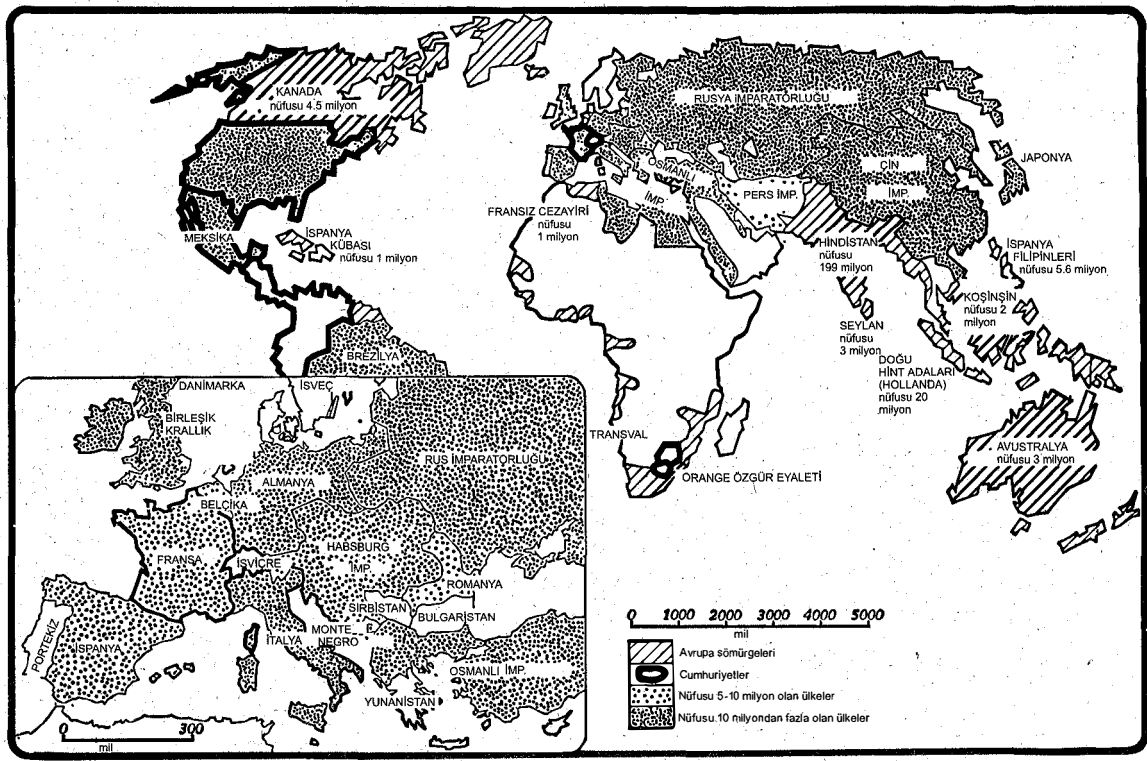
	üretimin değeri (milyon sterlin)		çalışan sayısı (000)	
	1840	1887	1840	1887
İngiltere	218	251	3400	2460
Fransa	269	460	6950	6450
Almanya	170	424	6400	8120
Rusya	248	563	15000	22700
Avusturya	205	331	7500	10680
İtalya	114	204	3600	5390
İspanya	102	173	2000	2720
Portekiz	18	31	700	870
İsveç	16	49	550	850
Norveç	8	17	250	380
Danimarka	16	35	280	420
Hollanda	20	39	600	840
Belçika	30	55	900	980
İsviçre	12	19	300	440
Türkiye, vs.	98	194	2000	2900
Avrupa	1544	2845	50.430	66.320
Birleşik Devletler	184	776	2550	9000
Kanada	12	56	300	800
Avustralya	6	62	100	630
Arjantin	5	42	200	600
Uruguay	1	10	50	100

* M. Mulhall, *A Dictionary of Statistics* (Londra, 1892), s. 11.

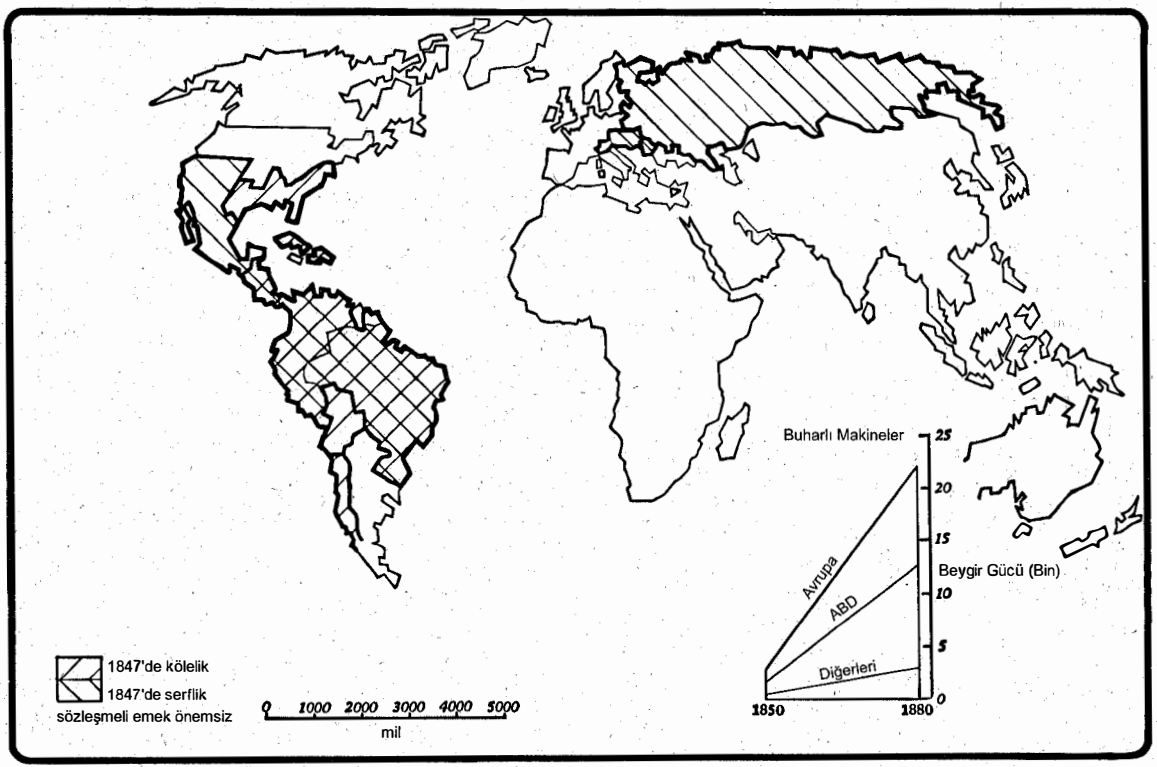
1847'de Dünya

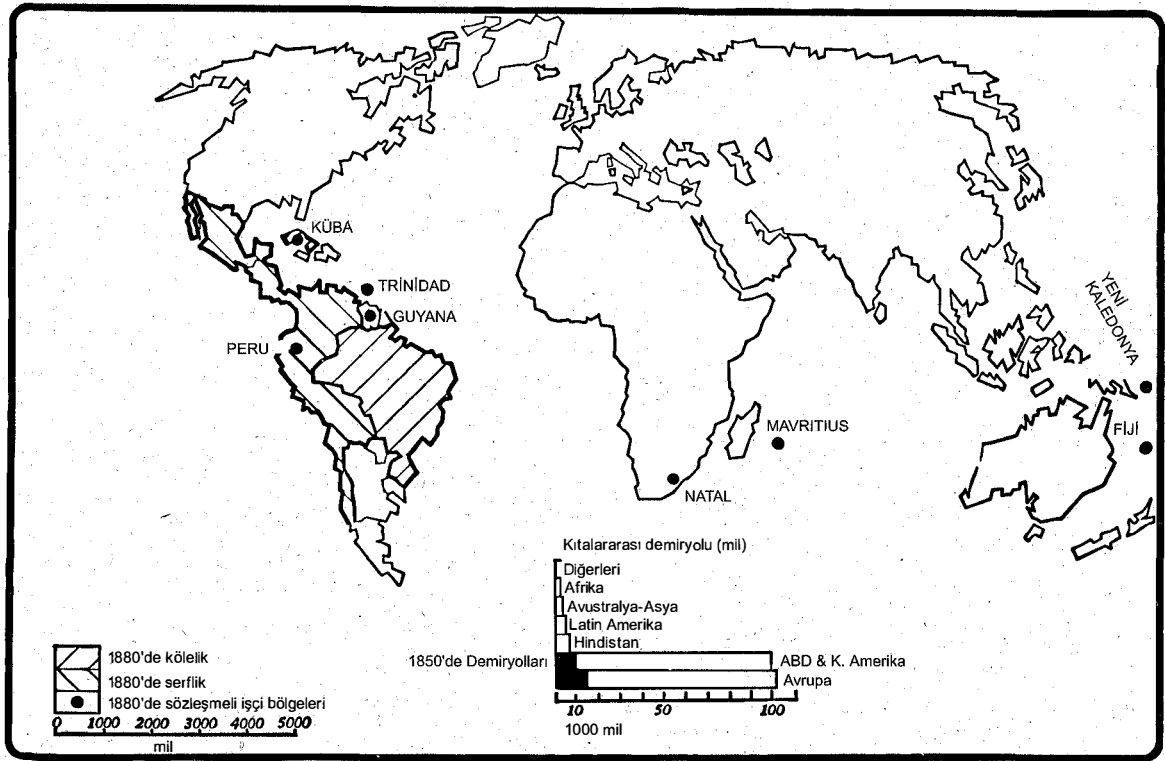
Yaklaşık 1880'de Dünya

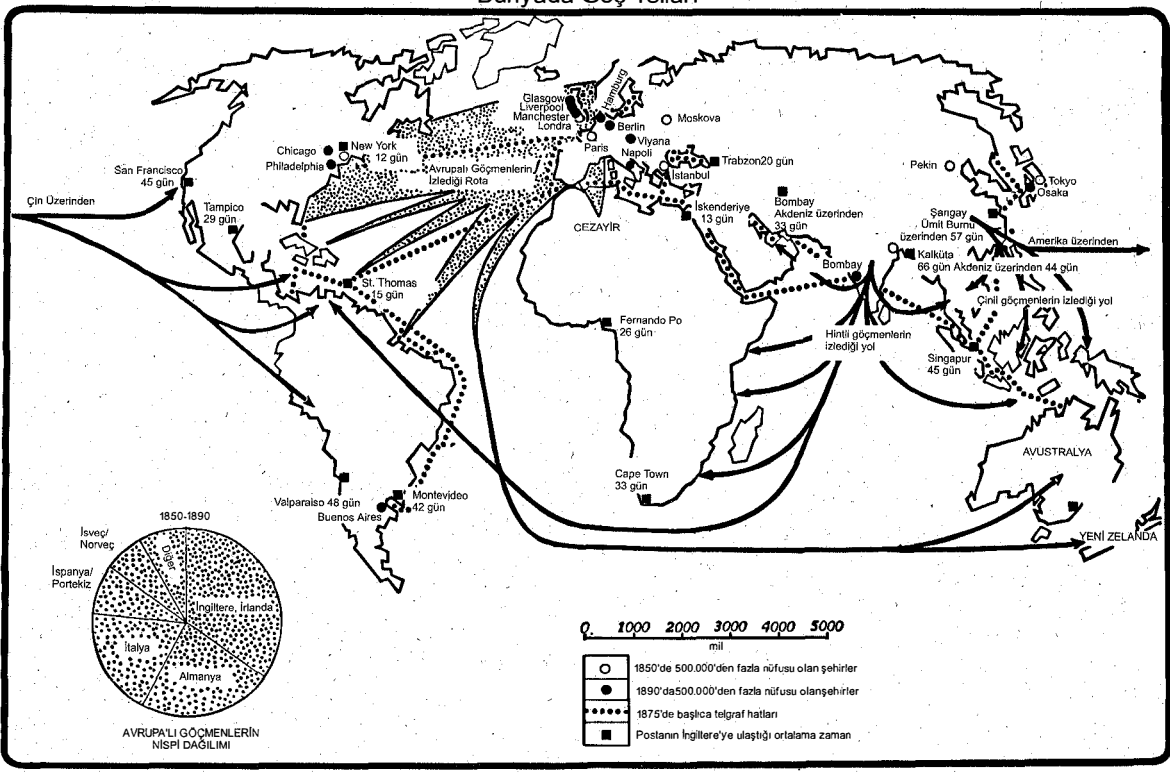
1847'de Batı Dünyasında Kölelik ve Serflik

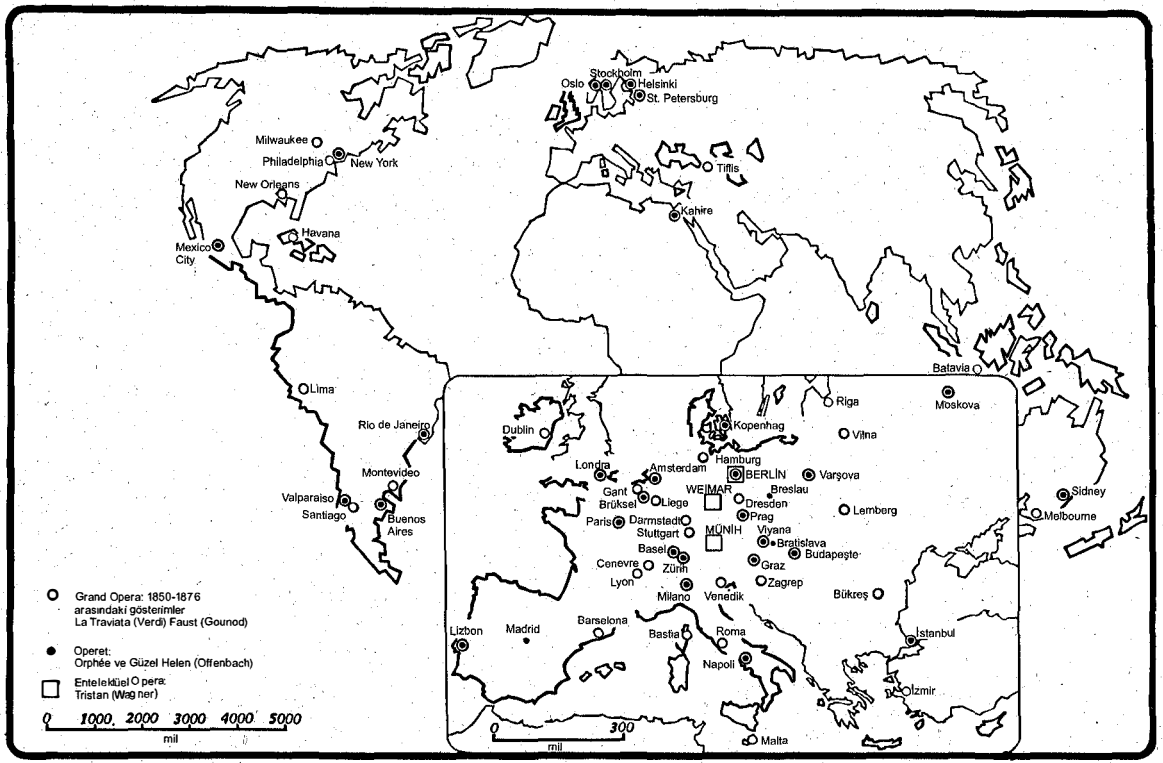
1880'de Batı Dünyasında Kölelik ve Serflik

Dünyada Göç Yolları

1847-1875 Yıllarında Batı Kültürü: Opera

Ek Okuma Listesi

Birkaç istisna dışında aşağıdaki notlarda, yalnızca İngilizcede yayımlanmış olan kitaplardan söz edilmektedir. Çoğu zaman öyle olmakla birlikte, bu, söz konusu kitapların daha kolay bulunabilir olmaları anlamına gelmiyor. İngilizce konuşan dünyada çoğu okurun yabancı dil bilmemesi bir ayrıcalıktır.

Dönemle ilgili kaynakçalar, hatta seçici biçimde bile olsa, dönemi bütün yönleriyle kapsamaya el vermeyecek kadar geniştir; dolayısıyla kaynakçalar arasında önerilen seçim kişisel ve zaman zaman da tesadüfidir. Amerikan Tarih Derneği'nin aralıklarla gözden geçirilen yayını *A Guide to Historical Literature*'de pek çok konuda okuma kılavuzu yer almaktadır. *Cambridge Economic History of Europe*'daki (VI. cilt) kaynakça, başlığın düşündürdüğünden daha geniştir. J. Roach'ın yayıma hazırladığı *A Bibliography of Modern History*'e de (1968), ihtiyatlı olmak kaydıyla, danışılabilir. Aşağıdaki listede yer alan kitapların çoğu, dipnotlarda ya da ayrı olarak kitapta yer almaktadır.

Tarihsel göndermelerin bulunduğu genel çalışmalar arasında W. Langer'in *Encyclopedia of World History*'sinde, Neville Williams'ın

Chronology of the Modern World'unda (1966) olduğu gibi, belli başlı tarihler yer almaktadır. Alfred Mayer'in *Annals of European Civilization 1500–1900*'ü (1949), sanatları ve bilimleri ele almaktadır. M. Mulhall'ın *A Dictionary of Statistics*'i (1892), rakamlar bakımından en iyi kaynak olmayı sürdürüyor. İyi üniversitelerin kütüphanelerinde hâlâ bulunabilen *Encyclopaedia Britannica*'nın onbirinci baskısı, genel ondokuzuncu yüzyıl tarihi açısından ardıllarından fersah fersah üstündür; aynı şekilde, *Encyclopaedia of the Social Sciences* da (1931) –bizim amaçlarımız açısından– 1968'den sonra çıkan ardıllarından üstündür. Özel konulardaki kaynakça özetleri ve başvuru kitapları anılamayacak kadar çoktur. Tarih atlasları arasında J. Engel (ve diğerleri), *Grosser Historischer Weltatlas* (1957), Rand–McNally, *Atlas of World History* (1957) ve *Penguin Historical Atlas* (1974–) önerilebilir.

G. Barraclough'un *An Introduction to Contemporary History*'si (1967) ve C. Morazé'nin *The Triumph of the Middle Classes*'ı (1966) –ikincisinde çok güzel tasarlanmış haritalar vardır–, küresel tarihe bir giriş olabilir. V. G. Kiernan'ın zarif ve bilgince kitabı *The Lords of Human Kind*'ı (1969, 1972), Avrupa'nın dünyaya karşı olan tutumlarını gözden geçirmektedir. Gerek *New Cambridge Modern History*, X. Cilt, (yayıma hazırlayan J. P. T. Bury, *The Zenith of European Power 1839–1870*) gerekse *Cambridge Economic History*'nin (VI. cilt) iki bölümü (*The Industrial Revolutions and After*), Avrupa'nın ötesine de uzanmaktadır. Her iki kaynağa sürekli başvurulması yararlı olacaktır. Daha Avrupalı çalışmalara gelince, M. S. Anderson'ın *The Ascendancy of Europe 1815–1914*'ü (1974) ve E. J. Hobsbawm'ın *Devrim Çağı, 1789–1848 Arasında Avrupa*'sı (1962), kıta Avrupası'nın dışını da kapsamaktadır. W. E. Mosse'un *Liberal Europe 1848–1875*'i (1974), elinizdeki kitapla aynı dönemi kapsamaktadır. William L. Langer'in *Political and Social Upheaval 1832–1852*'si (1969) –yararlı bir kaynakçadır–, aynı yazarın yayıma hazırladığı *The Rise of Modern Europe* dizisindeki kitaplar zamandizinsel olarak bu kitabın kapsamıyla çok yakından ilgilidir.

Daha özel konularda yazılmış genel çalışmalar arasında C. Cipolla'nın yayıma hazırladığı *The Fontana Economic History of Europe* (1973, 3., 4i. ve 4ii. ciltler) son derece yararlıdır. Fakat dönemin ekonomi tarihine en iyi giriş, D. S. Landes'in şahane çalışması *The Unbound Prometheus*'tur (1969); yazarın *Cambridge Economic History*'e hazırladığı bölümün genişletilmiş halidir. C. Singer'ın (ve diğerlerinin) *A History of Technology*'sindeki ilgili ciltlere başvurulabilir. G. L. Mosse'un *The Culture of Western Europe: the nineteenth and twentieth centuries*'i (1963), konuya uygun bir

giriş kitabı niteliğindedir. J. D. Bernal'ın *Science in History*'si (1965), parlak bir çalışma olmakla birlikte, dönemimizle ilgili olan bölümleri eleştirisiz okunmamalıdır. A. Hauser'in *The Social History of Art*'ına da (1952) aynı şekilde yaklaşılmalıdır. *Penguin History of Art*'daki çeşitli ciltler ondokuzuncu yüzyılı kapsamaktadır. Peter Stearns'ın *European Society in Upheaval*'ı (1975 baskısı), vakitsiz olmasına karşın, kıtanın toplumsal tarihini ele almaya yönelik bir çalışmadır. C. Cipolla'nın iki eseri, *The Economic History of World Population* (1962) ile *Literacy and Development in the West*'i (1969), kısa, giriş niteliğinden yararlı kaynaklardır. A. F. Weber'in *The Growth of Cities in the 19th Century*'si (1899 ve yeniden basımları), ilk yayımlandığı tarihten bu yana paha biçilmez bir özettir.

İngilizce'de, ele aldığımız dönemle ilgili, bütün ülkelerin yeterince hacimli modern ulusal tarihine yer veren eserler yoktur. H. Perkin'in *The Origin of Modern English Society 1780–1880*'i (1969) ve Geoffrey Best'in *Midvictorian Britain 1850–75*'i (1971) toplumsal tarih bakımından iyi ve J. H. Clapham'ın *An Economic History of Modern Britain*, II (1850–1880)'i bugün bile dikkate değer bir çalışma olmakla beraber, İngiltere açısından da durum budur. Fransa hakkında şimdiye kadarki en iyi tarih (İngilizceye çevrilmemiş olan) *Nouvelle Histoire de la France Contemporaine*'nin 8. ve 9. ciltleridir (M. Agulhon'un hazırladığı *1848 ou l'apprentissage de la Republique* ile Alain Plessis'in hazırladığı *De la fête imperiale au mur des fédérés*. Her ikisi de 1973 tarihlidir). Hajo Holborn'un *A History of Modern Germany 1840–1945*'i (1970) iyi olmakla birlikte, T. S. Hamerow'un *Restoration, Revolution, Reaction, Economics and Politics in Germany 1815–1871*'i (1958) ve *Social Foundations of German Unification*'ı (1969) bizim dönemimizle çok daha yakından ilgilidir. C. A. Macartney'in *The Habsburg Empire 1790–1918*'inde (1969) ve etkileyici biri olan Raymond Carr'ın *Spain 1808–1939*'unda (1966) ülkeleri hakkında çoğumuzun bilmesi gereken şeyler bulunmaktadır; B. J. Hovde'nin *The Scandinavian Countries 1720–1865*'inde (iki cilt, 1943) bundan da fazlası yer almaktadır. Rusya ile ilgili tarih kitapları, güçlü biçimde savunulan görüşleri yansıtmaktadır. Hugh Seton Watson'ın *Imperial Russia 1801–1917*'si (1967), malumatla doludur; P. Lyashchenko'nun *A History of the Russian National Economy*'si (1949) için de aynı durum geçerlidir. G. Procacci'nin *History of the Italian People*, II'si (1973) iyi olmakla birlikte, çok sıkıştırılmış bir giriştir. D. Mack Smith'in *Italy, A Modern History*'si (1959), İtalyan tarihinde bu dönemle ilgili önde gelen bir uzmanın ilk çalışmasıdır. L. S. Stavrianos'un *The Balkans since 1453*'ü (1958), mükemmel bir araştırmadır.

Avrupa dışındaki dünya hakkında çoğu okur bu dönemle ilgili tarih kitaplarına değil, iyi bilinmeyen yerlerle ilgili genel girişlere ihtiyaç duyacaktır. Çin konusunda böyle bir kaynak China Readinglerde (Franz Schurmann ile O. Schell'in yayıma hazırladığı *Imperial China* [1967]); Japonya için Japan Reader I'de (J. Livingston, J. Moore ve F. Oldfather'ın yayıma hazırladığı *Imperial Japan 1800–1945*); İslam dünyası için G. von Grunebaum'un yayıma hazırladığı *Unity and Variety in Muslim Civilization*'da (1955); Latin Amerika için, Lewis Hanke'nin yayıma hazırladığı *Readings in Latin American History II: Since 1810*'da (1966); Hindistan için, Elizabeth Whitcombe'un, *Agrarian Conditions in Northern India, I: The United Provinces under British Rule*'da (1972); Mısır için, E. R. J. Owen'ın *Cotton and the Egyptian Economy 1820–1914*'te (1969) bulunabilir. Kendi ülkelerindeki başlıca olaylar için M. Franz'ın *The Taiping Rebellion*'ına (1966) ve W. G. Beasley'in *The Meiji Restoration*'ına bakınız.

Amerikan tarihiyle ilgili kaynakça sınırsızdır. Bu ülkeyi hiç tanımayanlar için herhangi bir genel tarih kitabı işe yarayacaktır; örneğin, E. C. Rozwenc'in *The Making of American Society I; to 1877*'si (1972), ek olarak R. B. Morris'in *Encyclopaedia of American History*'si (1965). Hepsi de, araştırmada kaydedilen ilerlemenin gerisinde kalmıştır.

Elinizdeki kitabın ana izleği, kapitalist hegemonya altında tek bir dünyanın ortaya çıkış sürecidir. Keşif süreci hakkında bakınız: J. N. L. Baker, *A History of Geographical Discovery and Exploration* (1931); harita için, Cdr L. S. Dawson RN, *Memoirs of Hydrography* II (1830–80 dönemini kapsamaktadır, 1969'da yeniden basılmıştır); ulaşım için, M. Robbins'in *The Railway Age*'deki (1962) kısa girişi ve W. S. Lindsay'in hacimli ve başarılı kroniği *History of Merchant Shipping*'i (4 cilt, 1876). Yerleşmelerin ve girişimin yayılması, göçün tarihinden ayrılamaz (bakınız: 11. Bölüm); bakınız: Brinley Thomas, *Migration and Economic Growth* (1954); göçün insanı yanı için, M. Hansen, *The Immigrant in American History* (1940) ve C. Erickson, Invisible Immigrants: *The Adaptation of English and Scottish immigrants in 19th century America* (1972). Hugh Tinker'ın *A New System of Slavery*'sinde (1974) sözleşmeli emek ihracı ele alınmaktadır. Sınır boylarındaki insan hareketleri için bakınız: R. A. Billington *Westward Expansion* (1949) ve Rodman Wilson Paul, *Mining Frontiers of the Far West* (1963). Yurtdışındaki kapitalist girişim için bakınız: D. S. Landes'in mükemmel çalışması *Bankers and Pashas: International Finance and Modern Imperialism in Egypt* (1958), L. H. Jenks, *The Migration of British Capital to 1875* (1927), H. Feis, *Europe, The World's Banker* (1930), A. T. Helps, *The Life and Labours of Mr Brassey* (1872, 1969'da yeniden basılmıştır)

ve W. Stewart, Henry Meiggs, *A Yankee Pizarro* (1946). Son ikisi, demiryolu yapımının devlerini anlatmaktadır. Dönemin tutumlarına ilişkin ilginç bir bakış için bakınız: Jean Chesneaux, *The Political and Social Ideas of Jules Verne* (1972), *Round the World in Eighty Days*'in yazarı.

Dönemimizin kilit sınıfı olan burjuvazinin tarihi, İngilizce olarak ve herkesin kolayca ulaşabileceği biçimde yazılmayı beklemektedir. Asa Briggs'in *Victorian People*'ı (1955), yararlı bir giriş olmakla birlikte, en iyi kılavuz, Emile Zola'nın Rougon–Macquart dizisinden çıkan, Fransa'nın İkinci İmparatorluk toplumunu çözümleyen, belgesel güvenilirliği son derece yüksek romanlarında bulunacaktır Yine bakınız: Mario Praz'ın, G. S. Métraux ve F. Crouzet'in yayıma hazırladığı *The Nineteenth–Century World*'a (1968) yazdığı giriş yazısı. Monografiler arasında, Adeline Daumard'ın *La Bourgeoisie parisienne 1815–1848*'inin (1970 tarihli kısa versiyonu) ve A. Tudesq'in, 1848 devrimi sırasında siyasi bilincin oluşumunu göstermek açısından iyi bir çalışma olan *Les Grands Notables en France*'ının (iki cilt, 1964) ve H. U. Wehler'in yayıma hazırladığı *Modern Deutsche Sozialgeschichte*'de F. Zunkel'in 'Industriebürgertum in Westdeutschland' başlıklı yazısının sayılması gerekir. Alt orta sınıfın özlemleri konusunda Samuel Smiles'ın *Self Help*'i (1859 ve çeşitli baskıları) sanırım herkese uyar. W. L. Burn'un *The Age of Equipoise*'si (1964), (İngiliz) burjuva toplumunun çok iyi bir kesitini vermektedir. T. Zeldin'in *France 1848–1945* (I. cilt, 1974), aile ve cinsiyet dahil Fransız burjuva toplumu için çok iyi bir rehberdir. J. R. Vincent'in *The Formation of the British Liberal Party 1857–68*'i, düşündürücü bir kitaptır.

Ondokuzuncu yüzyıl üzerine, A. F. Weber'inkine ek olarak mükemmel kitaplar bulunmakla birlikte (örneğin, Asa Briggs, *Victorian Cities* [1963] ve H. J. Dyos ve M. Wolff'un yayıma hazırladığı ansiklopedik bir kitap olan *The Victorian Cities* [iki cilt, 1973]), –örgütlenmelerinin tarihinden farklı olarak– el emeğiyle çalışanların dünyasına ilişkin genel kılavuz kitaplar çok nadirdir. John Burnett'in yayıma hazırladığı *Useful Toil* (1974), uygun giriş yazılarıyla birlikte, İngiliz işçilerinin otobiyografilerini bir araya getirmektedir. Henry Mayhew'in *London Labour and the London Poor*'u (4 cilt, ilk olarak 1861–2'de basıldı), batıdaki bu en büyük kent hakkında bir dehanın anlatısıdır. E. J. Hobsbowm'ın *Labouring Men*'inde (1964), konuyla ilgili bazı bölümler bulunmaktadır. Belli ülkelerle, özellikle Fransa ile ilgili çok sayıda değerli çalışma ne yazık ki İngilizceye çevrilmedi. Michelle Perrot'un *Les Ouvriers en grève, 1871–90*'ı (iki cilt, 1974), Rolande Trempé'nin *Les Mineurs de Carmaux*'u (1971) ve Rudolf Braun'un *Sozialer und kultureller Wandel in einem ländlichen*

Industriegebiet'i (1965) bunlar arasında ilk göze çarpanlardır. J. Kuczynski'nin hacimli çalışması *Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus*'un (kırk cilt, 1960–72) anılması gerekir.

Şimdiye kadar sözü edilen genel çalışmalara ek olarak, T. Shanin'in yayıma hazırladığı *Peasants and Peasant Societies*'de (1971), Jerome Blum'un *Lord and Peasant in Russia*'sında (1961), Geroid T. Robinson'ın *Rural Russia under the Old Regime*'inde (1932), F. M. L.Thompson'ın *English Landed Society in the 19th Century*'sinde (1963) ve F. A. Shannon'un *The Farmer's Last Frontier*'inde (1945) toprak, tarım ve tarım toplumuyla ilgili bilgiler bulunabilir. Çok tartışılan bir konu olan köleliğin son evresiyle ilgili olarak bakınız: Eugene G. Genovese, *The World the Slaveholders Made* (1969) ve *Roll, Jordan Roll: the World the Slaves Made* (1974) ve tartışmalı bir çalışma olan R. W. Fogel ile S. Engermann, *Time on the Cross*'u (iki cilt, 1974). Az bilinen bir konu olan sözleşmeli emek ekonomisi için bakınız: Alan Adamson, *Sugar without Slaves* (1972). Zola'nın *La Terre*'si, köylüler hakkında doğru bilgilerle, kentlilerin köylüler hakkındaki önyargılarını bir araya getirmektedir. Köklerinden kopan köylüler için bakınız: O Handlin'in yayıma hazırladığı *Immigration as a Factor in American History* (1959).

A. J. P. Taylor'un *The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918*'ine (1954) ve W. E. Mosse'un *The European Powers and the German Question 1848–1871*'ine (1969), uluslararası ilişkiler tarihine giriş; A. Vagts'ın *A History of Militarism*'ine (1938), E. A. Pratt'ın *The Rise of Rail Power in War and Conquest*'ine (1915) ve H. Nickerson'ın *Journal of World History*'deki 'Nineteenth Century Military Techniques' başlıklı yazısına (IV, 1957–8) savaşlar konusunda giriş olarak başvurulabilir. Michael Howard'ın *The Franco–Prussian War*'u (1962) örnek bir monografidir.

Ulusal yönetimler ve halk yönetimleri gibi iki büyük konuda dönemin tutumu hakkında bilgi sahibi olmak için bakınız: Walter Bagehot, *Physics and Politics* (1873) ve *The British Constitution* (1872: muhtelif baskılar). Milliyetçilikle ilgili değerlendirmeler ve tarihyazımı doyurucu değildir. Ernest Renan'ın, A. Zimmern'in yayıma hazırladığı *Modern Political Doctrines* (1939) içindeki 'What is a Nation?', bir başlangıç noktasıdır. En iyi kitap şudur: M. Hroch, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas* (Prag, 1968); yine karşılaştırın: *Commision Internationale d'Histoire des Mouvements Sociaux et des Structures Sociales, Mouvements Nationaux d'Indépendance et Classes Populaires aux 19e et 20e siècles*, I. Cilt (1971). 1867'de İngiltere'de oy hakkının genişletilmesi konusunda bakınız: Royden Harrison, *Before the Socialists* (1965), III–IV.

Bölümler; Almanya için, *Grünberg's Archiv*'deki (II, 1911, s. 1–67) G. Mayer'in 'Die Trennung der proletarischen von der bürgerlichen Demokratie in Deutschland 1863–70' başlıklı yazısı. Yine bakınız: J. R. Vincent, T. S. Hamerow ve T. Zeldin, *The Political System of Napoleon III* (1958). Dönemin devrimleriyle ilgili olarak: V. G. Kiernan, *The Revolution of 1854 in Spanish History* (1966), C. A. M. Hennessy, *The Federal Republic in Spain 1868–74* (1962) ve Marx'ın ünlü *Fransa'da Sınıf Savaşı*, J. Rougerie'nin *Paris Libre 1871*'i (1971) dahil Paris Komünü ile ilgili geniş literatür. W. L. L. Langer'ın *Political and Social Upheaval 1832–52*'si (1969) ve Peter Stearns'ın *The 1848 Revolution*'ı (1974), okuru, Marx'ın üzerine iki kitapçık (*Fransa'da Sınıf Savaşı* ve *Louis Bonaparte'nin On Sekiz Brumairei*), Engels'in bir kitap (*Almanya'da Dervim ve Karşı Devrim*) yazdığı ve A. de Tocqueville'in *Memoirs*'inde anımsanmaya değer bazı bölümlerin bulunduğu dönemimizin en büyük devrimiyle tanıştıracaktır. J. Ridley, *Garibaldi*'de (1974) bu dönemin en büyük özgürlük savaşçısını, klasik bir eser olan F. Venturi'nin *Roots of Revolution*'ı (1960) Rus devrimcilerini konu almaktadır.

H. K. Girvetz'in *From Wealth to Welfare: The Evolution of Liberalism*'i (1963), hakim olan burjuva ideolojisinin değişen anlamlarını ele almaktadır; Henry Nash Smith'in *Virgin Land*'i (1957), en saf ifadesini sınırlarda bulan radikallik ideolojisine ilişkin mükemmel bir kılavuz çalışmadır (Yine bakınız: Eric Foner, *Free Soil, Free Labor, Free Men* [1970]). G. Lichteim'ın *The Origins of Socialism*'i (1969), konuya en iyi giriş kitabı niteliğindedir. G. D. H. Cole'un *A History of Socialist Thought, II: Marxism and Anarchism 1850–1890*'ı (1954), konuyla ilgili bugün bile en kapsamlı anlatımdır. Kapitalizmin sosyalist olmayan eleştirisi için bakınız: Belki de en büyük çağdaş çalışmalardan biri olan J. Burckhardt'ın *Reflexions on World History*'si (1945). E. Roll'un özlü ve kavrayışlı çalışması *A History of Economic Positivism Thought*'u, yazarın ilk zamanlardaki radikal görüşlerinden uzaklaşan bir çalışmadır. W. M. Simon'un *European Positivism in the 19th Century*'si (1963), bu dönemin oldukça merkezi bir ideolojik akımı hakkındadır. Franz Mehring'in *Karl Marx, The Story of His Life*'ı (1936), Marx'ın yaşamı ve düşüncelerine giriş olarak tercih edilebilir; çünkü yazar, doğrudan tilmizi ve takipçisi olan kuşak için Marx'ın ne anlam ifade ettiğini anlatmaktadır. A. D. White'ın *A History of the Warfare of Science and Theology*'si (1896), aynı nedenlerle, başvurulmaya değer bir çalışmadır. Darwincilik konusunda bakınız: J. Burrow, *Evolution and Society: A Study in Victorian Social Theory* (1966); aynı yazarın Penguin yayınlarından çıkan (1968) *Türlerin Kökeni*'ne yazdığı giriş yazısı; R.

Hofstadter, *Social Darwinism in American Thought* (1955); W. Bagehot, *Physics and Politics* (1873).

J. T. Merz'in *A History of European Thought in the 19th Century*'si (4 cilt, 1896–1914), 19. yüzyıl bilimi hakkında temel çalışma olma niteliğini korumaktadır. S. P. Thompson'ın *The Life of William Thompson*'ı (iki cilt, 1910), dönemin başlıca simalarından birini ele almaktadır. J. D. Bernal'ın *Science and Industry in the 19th Century*'si (1953), parlak bir monografidir. Aynı yazarın *Science in History*'sinden (1948) yukarıda söz edilmişti. A. Findlay'in *A Hundred Years of Chemistry*'i (1948), dönemin önemli bir bilimini değerlendirmektedir. Sanatlar konusunda, yukarıda sözü edilen genel eserlere ilaveten bakınız: G. Reitlinger, *The Economics of Taste* I ve II'de (1961, 1963), sanat piyasasının yapısını; T. J. Clark, *The Absolute Bourgeois*'te ve *Image of the People*'da (1973) sanatı ve devrimi ele almaktadır. Linda Nochlin ise *Realism*'inde, adı üzerinde gerçekçiliği tartışmaktadır (Yine bakınız: Linda Nochlin, *Art News Annual* 34 içindeki 'The invention of the Avant–Garde: France 1830–1880' başlıklı yazısı). Gisèle Freund, *Photographie und bürgerliche Gesellschaft* (1968). Walter Benjamin'in 'Paris–Capital of the 19th Century'si (*New Left Review* 48, 1968), özet ama derin bir çalışmadır. G. Lukacs, *Studies in European Realism* (1950), düzyazıyı eleştiren önemli bir çalışmadır; Georg Brandes'in *Main Currents in Nineteenth Century Literature*'ı (6 cilt, 1901–5), çağdaş bir değerlendirme sunmaktadır. Bryan Magee'nin *Aspects of Wagner*'i (1972) büyük, fakat tatsız bir besteciyi savunmaktadır.

Dönemimizin sonunda ortaya çıkan bunalım konusunda bakınız: Hans Rosenberg, *Grosse Depression und Bismarckzeit* (1967) ve David Wells, *Recent Economic Changes* (189).

Son olarak dikkate değer bir ilgi uyandıran Barrington Moore'un *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri* (V Yayınları, çev. Şirin Tekeli ve Alâeddin Şenel) anılabilir.

Notlar

Giriş

1) Bakınız: J. Dubois, *Le Vocabulaire politique et social en France de 1869 à 1872* (Paris, 1963).

2) D. A. Wells, *Recent Economic Changes* (New York, 1889), s. 1.

1 'Halkların Baharı'

1) Yayıma hazırlayan P. Goldammer, *1848, Augenzeugen der Revolution* (Doğu Berlin, 1973), s. 58.

2) Goldammer, *age.*, s. 666.

3) K. Repgen, *Märzbewegung und Maiwahlandes Revolutionsjahres 1848 im Rheiland* (Bonn, 1955), s. 118.

4) *Rinascità, Il 1848, Raccolta di Saggi e Testimonianze* (Roma, 1948).

5) R. Hoppe ve J. Kuczynski, 'Eine ... Analyse der Märzgefallenen 1848 in Berlin', *Jahrbuch für Wirtschaftgeschichte* (1964), IV, s.200–76; D. Cantimori, F. Fejtö'nün yayıma hazırladığı *1848–Opening of an Era* (1948) içinde.

6) Roger Ikor, *Insurrection ouvrière de juin 1848* (Paris, 1936).

7) K. Marx ve F. Engels, Addressto the Communist League (Mart 1850) (*Werke* VII, s. 247).

8) Paul Gerbod, *La Condition universitaire en France au 19e siècle* (Paris, 1965).
9) Karl Marx, *Class Struggles in France 1848–1850* (*Werke*, VII, s. 30–1).
10) Franz Grillparzer, *Werke* (Münih, 1960), I, s. 137.
11) K. Marx, *Class Struggles in France* (*Werke* VII, s. 44).

2 Büyük Patlama

1) *Ideas and Beliefs of the Victorians* (Londra, 1949), s. 51'den alınmıştır.
2) Bu kaynağı, profesör Sanford Elwitt'e borçluyum.
3) 'Philoponos', *The Great Exhibition of 1851; or the Wealth of the World in its Workshops* (Londra, 1850), s. 120.
4) T. Ellison, *The Cotton Trade of Great Britain* (Londra, 1886), s. 63 ve 66.
5) Horst Thieme, 'Statistiche Materialien zur Konzessionierung der Aktiengesellschaften in Preussen bis 1867', *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (1960), II, s. 285.
6) J. Bouvier, F. Furet ve M. Gilet, *Le Mouvement du profit en France au 19e siècle* (Hague, 1955), s. 444.
7) Engels'ten Marx'a (5 Kasım 1857) (*Werke*, XXIX, s. 211).
8) Marx'tan Danielson'a (10 Nisan 1879) (*Werke*, XXXIV, s. 370–5).
9) Hesaplamalar Ellison'dan (*age*) alınmıştır; s. 111'de çarpanın kullanıldığı II. Tablo.
10) F. S. Turner, *British Opium Policy and its Results to India and China* (Londra, 1876), s. 305.
11) B. R. Mitchel ve P. Deane, *Abstract of Historical Statistics* (Cambridge, 1962), s. 146–7.
12) C. M. Cipolla, *Literacy and Development in the West* (Harmondwsorth, 1969), I. Tablo, II., III. Ekler.
13) F. Zunkel, 'Industriebürgertum in Westdeutschland', H. U. Wehler'in yayıma hazırladığı *Moderne Deutsche Sozialgeschichte* (Cologne–Berlin, 1966), s. 323.
14) L. Simonin, *Mines and Miners or Underground Life* (Londra, 1868), s. 290.
15) Daniel Spitzer, *Gesammelte Schriften* (Münih ve Leipzig, 1912), II, s. 60.
16) J. Kuczynski, *Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus* (Doğu Berlin, 1961), XII, s. 29.

3 Birleşen Dünya

1) K. Marx ve F. Engels, *Manifesto of Communist Party* (Londra, 1848).
2) U.S. Grant, *Inaugural Message to Congress* (1873).
3) I. Gonçarov, *Oblomov* (1859).
4) J. Laffey, 'Racines de l'imperialisme français en Extrême–Orient', *Revue d'Hsitoire Modern et Contemporaine XVI* (Nisan–Haziran, 1969), s. 285.
5) Bu verilerin çoğu, W.S. Lindsay, *History of Merchant Shipping*'den (4 cilt, Londra, 1876) alınmıştır.

6) M. Mulhall, *A Dictionary of Statistics* (Londra, 1892), s. 495.

7) F. X. von Neumann–Spallart, *Übersichten der Weltwirtschaft* (Stuttgart, 1880), s. 336; 'Eisenbahnstatistik', *Handwörterbuch der Staatswissenshaften* (ikinci basım) (Jena, 1900).

8) L. de Rosa, *Iniziativa e capitale straniero nell' industria metalmeccanica del Mezzogiorno, 1840–1904* (Napoli, 1968), s. 67.

9) Sir James Anderson, *Statistics of Telegraphy* (Londra, 1872).

10) Engels'ten Marx'a (24 Ağustos 1852) (*Werke*, XXVIII, s. 118).

11) *Bankers Magazine*, V (Boston 1850–1), s. 11.

12) *Bankers Magazine*, IX (Londra, 1849), s. 545.

13) *Bankers Magazine*, V (Boston, 1850–1), s. 11.

14) Neumann–Spallart, *age.*, s.7.

4 Çatışmalar ve Savaş

1) Prens Napoléon Louis Bonaparte, *Fragments Historiques, 1688 et 1830* (Paris, 1841), s. 125.

2) Jules Verne, *From Earth to the Moon* (1865).

5 Ulusların İnşası

1) Ernest Renan, 'What is a Nation', A. Zimmern'in yayıma hazırladığı *Modern Political Doctrines* içinde (Oxford, 1939), s. 191–2.

2) Johann Nestroy, *Haeuptling Abendwind* (1862).

3) F. Dostoyevski'nin *The Possessed*'indeki [*Ecinniler*] (1871–2) Shatov.

4) Gustave Flaubert, *Dictionnaire des idées reçues* (yaklaşık 1852).

5) Walter Bagehot, *Phsics and Politics* (Londra, 1873), s. 20–1.

6) Aktaran D. Mack Smith, *Il Risorgimento Italiano* (Bari, 1968), s. 422.

7) Tullio de Mauro, *Storia linguistica dell'Italia unita* (Bari, 1963).

8) J. Koralka, 'Social problems in the Czech and Slovak national movements': Commission Internationale d'Histoire des Mouvements Sociaux et des Structures Sociales içinde, *Mouvements Nationaux d'Indépendance et Classes Populaires* (Paris, 1971), I, s. 62.

9) J. Conrad, 'Die Frequenzverhältnisse der Universitäten der hauptsächlichsten Kulturländer', *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* (1891), 3üncü dizi, I, s. 376 ve devamında.

10) Bu verileri bana verdiği için Dr. R. Anderson'a müteşekkirim.

6 Demokrasi Güçleri

1) H. A. Targé, *Les Déficits* (Paris, 1868), s. 25.

2) Sir T. Erskine May, *Democracy in Europe* (Londra, 1877), I, s. lxxi.

3) Karl Marx, *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte* (*Werke*, VIII, s. 198–9).

4) G. Procacci, Le elezioni del 1874 e l'opposizione meridionale (Milano, 1956), s. 60; W. Gagel, *Die Wahlrechtsfrage in der Geschichte der deutschen, Liberalen Parteien 1848–1918* (Düsseldorf, 1958), s. 28.

5) J. Ward, *Workmen and Wages at Home and Abroad* (Londra, 1868), s. 284.

6) J. Deutsch, *Geschichte der österreichischen Gewerkschaftsbewegung* (Viyana, 1908), s. 73–74; Herbert Steiner, 'Die internationale Arbeiterassoziation und die österr. Arbeiterbewegung', *Weg und Ziel* (Viyana, Sondernummer, Jänner, 1965), s. 89–90.

7 *Kaybedenler*

1) Erskine May, *age.*, I, s. 29.

2) J. W. Kaye, *A History of the Sepoy War in India* (1870), II, s. 402–3.

3) Bipan Chandra, *Rise and Growth of Economic Nationalism in India* (Delhi, 1966), s. 2.

4) Chandra, *age.*

5) E. R. J. Owen, *Cotton and the Egyptian Economy 1820–1914* (Oxford, 1969), s. 156.

6) Nikki Keddie, *An Islamic Response to Imperialism* (Los Angeles, 1968), s. 18.

7) Hu Sheng, *Imperialism and Chinesse Politics* (Peking, 1955), s., 92.

8) Jean A. Meyer, *Annales E.S.C.* 25, 3 içinde (1970), s. 796–7.

9) Karl Marx, 'British Rule in India', *New York Daily Tribune* (25 Haziran 1853) (*Werke*, IX, s. 129).

10) B. M. Bhatia, *Famines in India* (Londra, 1967), s. 68–97.

11) Ta Chen, *Chinese Migration with Special Reference to Labour Conditions* (ABD Calışma İstatistikleri Ofisi, Washington, 1923).

12) N. Sanchez Albornoz, 'Le Cycle vital annuel en Espagne 1863–1900', *Annales E.S.C.* 24, 6 (Kasım–Aralık 1969); M. Emerit, 'Le Maroc et l'Europe jusqu'en 1885', *Annales E.S.C.* 20, 3 (Mayıs–Haziran 1965).

13) P. Leroy–Beaulieu, *L'Algérie et la Tunisie*, 2. baskı (Paris, 1897), s. 53.

14) *Almanach de Gotha 1876.*

8 *Kazananlar*

1) Jakob Burckhardt, *Reflections on History* (Londra, 1943), s. 170.

2) Erskine May, *age.*, I, s. 25.

3) Aktaran Henry Nash Smith, *Virgin Land* (New York, 1957 baskısı), s. 191. Eric Foner'in (*Free Soil, Free Labor, Free Men*, Oxford, 1970) yanısıra, Birleşik Devletler' eşitlikçi–ütopyacı damara ilişkin de bu değerli incelemeye de çok şey borçluyum.

4) Herbert G. Gutman, 'Social Status and Social Mobility in Nineteenth Century America: The Industrial City. Paterson, New Jersey' (teksir) (1964).

5) Martin J. Primack, 'Farm construction as a use of farm labor in the United States 1850–1910', *Journal of Economic History* XXV (1965), s. 114 ve devamında.

6) Rodman Wilson Paul, *Mining Frontiers of the Far West* (New York, 1963), s. 57–81.

7) Joseph G. McCoy, *Historic Sketches of the Cattle Trade of the West and South–west* (Kansas City, 1874; Glendale, California, 1940). Yaratıcısı, Abilene'i bir sığır merkezi olarak kurmuş ve 1871'de oranın valisi olmuştur.

8) Charles Howard Shinn, R. W. Paul'ün yayıma hazırladığı *Mining Camps, A Study in America Frontier Government* (New York, Evanston ve Londra, 1965, bölüm XXIV, s. 45–6) içinde.

9) Hugh Davis Graham ile Ted Gurr'un yayıma hazırladıkları, *The History of Violence in America* (New York, 1969), 5. bölüm, özellikle s. 175.

10) W. Miller'in yayıma hazırladığı, *Men in Business* (Cambridge [Mass.], 1952), s. 202.

11) Bu tahminin dayandığı verilere ulaşmamı sağlayan Johns Hopkins Üniversitesi'nden Dr. William Rubinstein'a müteşekkirim.

12) Herbert G. Gutman, 'Work, Culture and Society in Industrializing America 1815–1919', *American Historical Review*, 78, 3 (1973), s. 569.

13) John Whitney Hall, *Das Japanische Kaiserreich* (Frankfurt, 1968), s. 282.

14) Nakagawa, Keiichiro ve Henry Rosovsky, 'The Case of the Dying Kimono', *Business History Review*, XXXVII (1963), s. 59–80.

15) V. G. Kiernan, *The Lords of Human Kind* (Londra, 1972), s. 188.

16) Horace Capron, 'Agriculture in Japan', *Report of the Commissioner for Agriculture, 1873* içinde (Washington, 1874), s. 364–74.

17) Kiernan, *age.*, s. 193.

9 *Değişen Toplum*

1) Erskine May, *age.*, I, s.lxv–vi.

2) *Journaux des Frères Goncourt* (Paris, 1956), II, s. 753.

3) *Werke*, XXXIV, s. 510–11.

4) *Werke*, XXXII, s. 669.

5) *Werke*, XIX, s. 296.

6) *Werke*, XXXIV, s. 512.

7) M. Puşkin, 'The professions and the intelligentsia in nineteenth century Russia' *University of Birmingham Historical Journal*, XII, I (1969), s. 72 ve devamında.

8) Hugh Seton Watson, *Imperial Russia 1861–1917* (Oxford, 1967), s. 422–3.

9) A. Ardao, 'Positivism in Latin America', *Journal of the History of Ideas*, XXIV, 4 (1963), s. 519'da, Comte'un gerçek Anayasa'sının, Rio Grande do Sul (Brezilya) devletine dayatıldığını belirtmektedir.

10) G. Haupt, 'La Commune comme symbole et comme exemple', *Mouvement Social*, 79 (Nisan–Haziran 1972), s. 205–26.

11) Samuel Bernstein, *Essays in Political and Intellectual History* (New York, 1955), xx. bölüm, 'The First International and a New Holy Alliance', özellikle s. 194–5 ve 197.

12) J. Rougerie, *Paris Libre 1871* (Paris, 1971), s. 256–63.

10 Toprak

1) Aktaran Jean Meyer, *Problemas campesinos y revueltas agrarias (1821–1910)* (Meksika, 1973), s. 93.

2) Aktaran R. Giusti, 'L'agricoltura e i contadini nel Mantovano (1848–1866)', *Movimento Operaio* VII, 3–4 (1955), s. 386.

3) Neumann–Spallart, *age.*, s. 65.

4) Mitchell ve Deane, *age.*, s. 356–7.

5) M. Hroch, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas* (Prag, 1968), s. 168.

6) 'Bauerngut', *Handwörterbuch der Staatxissenschaften* (ikinci baskı), s. 441 ve 444.

7) 'Agriculture', Mullhall'da, *age.*, s. 7'de.

8) I. Wellman, 'Histoire rurale de la Hongrie', *Annales E.S.C.*, 23, 6 (1968), s. 1203; Mulhall, *age.*

9) E. Sereni, *Storia del paesaggio agrario italiano* (Bari, 1962), s. 351–2. Endüstriyel amaçlarla ormanların yok edilmesi de gözardı edilmemelidir. '[ABD'deki Lake Superior ocaklarının] ihtiyaç duyduğu büyük miktarda yakacağın, çoktandır çevredeki orman üzerinde son derece tayin edici bir etkisi olmuştur' diye yazıyordu 1868'de H. Bauermann (A *Treatise on the Metallurgy of Iron* [Londra, 1872], s. 227); tek bir ocak, günlük üretimini yapabilmek için, ormandan bir dönümün kesilmesini gerektiriyordu.

10) Elizabeth Whitcombe, *Agrarian Conditions in Northern India, I, 1860–1900* (Berkeley, Los Angeles ve Londra, 1972), s. 75–85'de, Uttar Pradeş'deki büyük ölçekli sulama mühendisliğinin sonuçlarını eleştirel biçimde ele almaktadır.

11) Irwin Feller, 'Inventive activity in agriculture, 1837–1900', *Journal of Economic History* XXII (1962), s. 576.

12) Charles McQueen, *Peruvian Public Finance* (Washington, 1926), s. 5–6. Peru devleti, 1861–6'da gelirinin yüzde 75'ini,1869–75'de ise yüzde 80'ini *guano*dan sağlamaktaydı. (Heraclio Bonilla, *Guano y burguesia en el Peru* [Lima, 1974], s. 138–9, aktaran Shane Hunt).

13) 'Bauerngut', *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* (ikinci baskı), II, s. 439.

14) Bakınız: G. Verga'nın 'Liberty' isimli kısa öyküsü. Bu öykü, D. Mack Smith'in *Studi in Onore di Gino Luzzatto*'daki (Milano, 1950, s. 201–40) 'The

peasants' revolt in Sicily in 1860' başlıklı yazısında ele alınan ayaklanmalardan biri olan Bronte'deki ayaklanmaya dayanmaktadır.

15) E. D. Genovese, *In Red and Black, Marxian Explorations in Southern and Afro–American History* (Harmondsworth, 1971), s. 131–4.

16) Bu savın en ayrıntılı yorumu için bakınız: R. W. Fogel ve S. Engermann, *Time on the Cross* (Boston ve Londra, 1974)

17) Th. Brassey, *Works and Wages Practically Illustrated* (Londra, 1872).

18) H. Klein, 'The Coloured Freedmen in Brazillian Slave Society', *Journal of Social History* 3, I (1969), s. 36; Julio Le Riverend, *Historia aconomica de Cuba* (Havana, 1956), s. 160.

19) P. Lyashchenko, *A History of the Russian National Economy* (New York,1949),s.365.

20) Lyashchenko, *age.*, s. 440 ve 450.

21) D. Wells, *Recent Economic Changes* (New York, 1889), s. 100.

22) Jaroslav Purs, 'Die Entwicklung des Kapitalismus in der Landwirtschaft der böhmischen Länder 1849-1879', *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (1963), III, s. 38.

23) I. Orosz, 'Arbeitskräfte in der ungarischen Landwirtschaft', *Jahrbuch für Wirtschaftgeschichte* (1972), II, s. 199.

24) J. Varga, *Typen und Probleme des bäuerlichen Grundbesitzes 1767–1849* (Budapeşte, 1965). Annales E.S.C. 23, 5 (1968), s. 1165'de anılmaktadır.

25) A. Girault ve L. Milliot, *Principes de Colonsation et de Législation Coloniale. L'Algérie* (Paris, 1938), s. 383 ve 386.

26) Raymond Carr, *Spain 1808–1939* (Oxford, 1966), s. 273.

27) José Termes Ardevol, *El Movimiento Obrero en Espana. La Primera Internacional (1864–1881)* (Barcelona, 1965), sayfa numarası belirtilmemiş..Ek: Sociedades Obreras creadas en 1870–1874.

28) A. Dubuc, 'Les sobriquets dans le Pays de Bray en1875', *Annales de Normandie* (Ağustos 1952), s. 281–2.

29) Purs, *age.*, s. 40.

30) Franco Venturi, *Les Intellectuels, le peuple et la revolution. Histoiré du populisme russe au XIX siècle* (Paris, 1972), II, s. 946–8. İngilizcede eski bir çeviri basımı da (*Roots of Revolution* [Londra, 1960]) bulunan bu muhteşem kitap, konusunda standard bir eserdir.

31) M. Fleury ve P. Valmary, 'Les Progrès d'instruction élementaire de Louis XIV à Napoléon III', *Population* XII (1957), s. 69 ve devamında; E. de Laveleye, *L'Instruction du Peuple* (Paris, 1872), s. 174, 188, 196, 227–8 ve 481.

11 İnsan Hareketleri

1) Scholem Alejchem, *Aus den nahen Osten* (Berlin, 1922).

2) F. Mulhauser, *Correspondence of Arthur Hugh Clough* (Oxford, 1957), II, s. 396.

3) I. Ferenczi, yayıma hazırlayan F. Willcox, *International Migrations*; I. Cilt *Statistics*, Ulusal Ekonomik Araştırmalar Dairesi (New York, 1929).

4) Ta Chen, *Chinese Migration with Special Reference to Labor Conditions*, Birleşik Devletler Çalışma Yaşamıyla İlgili İstatistikler Dairesi (Washington, 1923), s. 82.

5) S. W. Mintz, 'Cuba: Terre et Esclaves', *Etudes Rurales*, 48 (1972), s. 143.

6) *Bankers Magazine*, V (Boston, 1850–1), s. 12.

7) R. Mayo Smith, *Emigration and Immigration, A Study in Social Science* (Londra, 1890), s. 94.

8) M–A. Carron, 'Prélude a l'exode rural en France: les migrations ancie nnes des travailleurs creusois' *Revue d'histoire économique et sociale*, 43, (1965), s. 320.

9) A.F. Weber, *The Growth of Cities in the Nineteenth Century* (New York, 1899), s. 374.

10) Herbert Gutman, 'Work, Culture and Society in industrializing America, 1815–1919', *American History Review*, 78 (3 Haziran 1973), s. 533.

11) Barry E. Supple, 'A Business Elite: German–Jewish Financiers in Nineteenth Century New York', *Business History Review*, xxxı (1957), s. 143–78.

12) Mayo Smith, age., s. 47; C. M. Turnbull, 'The European Mercantile Community in Singapore, 1819–1867', *Journal of South East Asian History*, x, 1 (1969), s. 33.

13) Ferenczi, yayıma hazırlayan Willcox, *age.*, II. cilt, s. 270'deki dipnot.

14) K. E. Levi, 'Geogaphical Origin of German Immigration to Wisconsin', *Collections of the State Historical Society of Wisconsin*, XIV (1898), s. 354.

15) Carl F. Wittke, *We Who built America* (New York, 1939), s. 193.

16) Egon Erwin Kisch, *Karl Marx in Karlsbad* (Doğu Berlin, 1968).

17) C. T. Bidwell, *The Cost of Living Abroad* (Londra, 1876), Ek. İsviçre, bu turun başlıca hedefiydi.

18) Bidwell, *age.*, s. 16.

19) Georg v.Mayr, *Statistik und Gesellschftslehre; II, Bevoelkerungsstatistik*, 2. Lieferung (Tübingen, 1922), s. 176.

20) E. G. Ravenstein, 'The Laws of Migration', *Journal of the Royal Statistical Society*, 52 (1889), s. 285.

12 Kent, Endüstri ve İşçi Sınıfı

1) J. Purs, 'The working class movement in the Czech lands', *Historica*, x (1965), s. 70.

2) M. May, *Die Arbeitsfrage* (1848) aktaran R. Engelsing, 'Zur politischen Bildung der deutschen Unterschichten, 1789–1863' *Hist. Ztschr.* 206, 2 (Nisan 1968), s. 356.

3) *Letters and Private Papers of W. M. Thackeray*, yayıma hazırlayan Gordon N. Ray, II, 356 (Londra, 1945).

4) J. Purs, 'The industrial revolution in the Czech Lands', *Historica*, II (1960), s. 210 ve 220.

5) H. J. Dyos ve M. Wolff'un yayıma hazırladıkları *The Victorian City*'de (Londra ve Boston, 1973, I, s. 110) aktarılmaktadır.

6) Dyos ve Wolff, *age.*, I, s.5.

7) A. F. Weber (1898), Dyos ve Wolff, *age.*, I, s. 7'de anılmaktadır.

8) H. Croon, 'Die Versorgung der Staedte des Ruhrgebietes im 19. u. 20. Jahrhundert' (teksir) (Uluslararası Ekonomi Tarihi Kongresi, 1965), s.2.

9) Dyos ve Wolff, *age.*, I, s. 341.

10) L. Henneaux–Depooter, *Misères et Luttes Sociales dans le Hainaut 1860–96* (Brüksel, 1959), s. 117; Dyos ve Wolff, *age*, s. 134.

11) G. Fr. Kolb, *Handbuch der vergleichenden Statistik* (Leipzig, 1879).

12) Dyos ve Wolff, *age.*, I, s. 424.

13) Dyos ve Wolff, *age.*, I, s. 326.

14) Dyos ve Wolff, *age.*, I, s. 379.

15) J. H. Clapham, *An Economic History of Europe*, 4; *The Emergence of Industrial Societies* (Londra, 1973), I, s. 60, J. P. Rioux, *La Révolution Industrielle* (Paris, 1971), s. 163.

16) Erich Maschke, *Es entsteht ein Konzern* (Tübingen, 1969).

17) R. Ehrenberg, *Krupp–Studien* (Thünen–Archiv II, Jena, 1906–9), s. 203; C. Fohlen, *The Fontana Economic History of Europe*, 4; *The Emergence of Industrial Societies* (Londra, 1973), I, s. 60; J. P. Rioux, *La Révolution Industrielle* (Paris, 1971), s. 163.

18) G. Neppi Modona, *Sciopero, potere politico e magistratura 1870–1922* (Bari, 1969), s. 51.

19) P. J. Proudhon, *Manuel du Spéculateur à la Bourse* (Paris, 1857), s. 429 ve devamında.

20) B. Gille, *The Fontana Economic History of Europe; 3: The Industrial Revolution* (Londra, 1973), s. 278.

21) J. Kocka , 'Industrielles Management: Konzeptionen und Modelle vor 1914', *Vierteljahrschrift für Sozial – und Wirtschaftsgesch.* 56/3 (Ekim 1969), s. 336, Emminghaus'dan (*Allgemeine Gewerbslehre*) alınmıştır.

22) P. Pierrard, 'poesie et chanson ... à Lille sous le 2e Empire', *Revue du Nord*, 46 (1964), s. 400.

23) G. D. H. Cole ve Raymond Postgate, *the Common People* (Londra, 1946), s. 368.

24) H. Mottek, *Wirtschaftsgeschichte Deutschlands* (Doğu Berlin, 1973), II, s. 235.

25) E. Waugh, *Home Life of the Lancashire Factory Folk during the Cotton Famine* (Londra, 1867), s. 13.

26) M. Anderson, *Family Structure in Nineteenth Century Lancashire* (Cambridge, 19739, s. 31.

27) O. Handlin'in yayıma hazırladığı, *Immigration as a Factor in American History* (Englewood Ciffs, 1959), s. 66–7.

28) J. Hagan ve C. Fisher, 'Piece–work some of its consequences in the printing and coal mining industries in Australia, 1850–1930', *Labour History*, 25 (Kasım 1973), s. 26.

29) A. Plessis, *De la fête impériale au mur des Fédérés* (Paris, 1973), s. 157.

30) E. Schwiedland, *Kleingewerbe uber Hausindustrie in Österreich* (Leipzig, 1894), II, s. 264–5 ve 284–5.

31) J. Saville ile J. Bellamy'nin yayıma hazırladığı *Dictionary of Labour Biography*, I, s. 17.

32) Engelsing, *age.*, s. 364.

33) Rudolf Braun, *Sozialer und kultureller Wandel in einem ländlichen Industriegebiet im 19. u. 20. Jahrhundert* (Erlenbach–Zürich ve Stuttgard, 1965), s. 139'da, bu terimi, bu dönem için özellikle kullanmaktadır. Onun paha biçilmez kitabı (aynı zamanda bakınız: *Industrialisierung und Volksleben* [1960]) ne kadar salık verilse azdır.

34) *Industrial Remuneration Conference* (Londra, 1885), s. 27.

35) *Industrial Remuneration Conference*, s. 89–90.

36) Beatrice Webb, *My Apprenticeship* (Harmondsworth, 1938), s. 189 ve 195.

37) *Industrial Remuneration Conference*, s. 27 ve 30.

13 Burjuvazinin Dünyası

1) Aktaran L. Trénard, 'Un Industriel roubaisien du XIX siècle', *Revue du Nord*, 50 (1968), s. 38.

2) Martin Tupper, *Proverbial Philosophy* (1876).

3) Bakınız: Emanie Sachs, *The Terrible Siren* (New York, 1928), özellikle s. 174–5.

4) G. von Mayr, *Statistik und Gesellschaftslehre III Sozialstatistik*, Erste Lieferung (Tübinge, 1909), s. 43–5. Fuhuşla ilgili istatistiklerin güvenilmezliği için, *age.* (5. Lieferung), s. 988. Fuhuş ile zührevi hastalıklar arasında ilişki için bakınız: Gunilla Johansson, 'Prostitution in Stockholm in the latter part of the 19th century' (teksir) (1974). Fransa'da frenginin yaygınlığı ve yol açtığı ölüm oranı ile ilgili tahminler için bakınız: T. Zeldin, *France 1848–1945* (Oxford, 1974), I, s. 304–6.

5) Amerikalı kızlara ziyarette bulunmanın serbestliği, nefis bir broşür olan *Paris Guide 1867*'de (iki cilt) yer alan Paris'teki yabancılarla ilgili bölümün ilgili bölümünde belirtilmektedir.

6) Küba için Verena Martinez, 'Elopement and seduction in 19th century Cuba', *Past and Present*, 55 (Mayıs 1972); Güney Amerika için bakınız: E. Genovese, *Roll Jordan Roll* (New York, 1974), s. 413–30 ve R. W. Fogel ve Stanley Engermann, *age.*

7) *Man and Superman* içinde yer alan 'Maxims for Revolutionists'den [Devrimciler için Maksimler]: "Sağlık koşulları ölçülü bir evde, her ikisi de

ölçülü içkici olan, inancı ölçülü karısıyla ölçülü dürüstlükte bir adam: Gerçek orta sınıf aile birimi budur".

8) Zunkel, *age.*, s. 320.

9) Zunkel, *age.*, s. 526. sayfadaki 59. dipnot.

10) Tupper, *age.*, 'Of Home', s. 361.

11) Tupper, *agy.*, s. 362.

12) John Ruskin, 'Fors Clavigera'; E. T. Cook ile A. Wedderburn'un yayıma hazırladığı *Collected Works* (Londra ve New York, 1903–12, 27. cilt, 34. mektup) içinde.

13) Tupper, *age.*, 'Of Marrige', s. 118.

14) H. Bolitho'nu yayıma hazırladığı *Further Letters of Queen Victoria* (Londra, 1938), s. 49.

15) "Kanımca, eğer bir kadın çalışmak zorunda kalırsa, (iyi yetiştirilmiş bir Hıristiyan olsa bile), *hanımefendi* sözcüğünün geleneksel olarak ona tanıdığı özel konumunu derhal yitirir" (*Englishwoman's Journal*'a yazılan bir okur mektubundan, (VIII, 1866, s. 59).

16) Trénard, *age.*, s. 38 ve 42.

17) Tupper, age.: 'Of Joy', s. 133.

18) J. Lambert–Dansette, 'Le Patronat du Nord. Sa période triomphante', *Bulletin de la Société d'histoire moderne et contemporaire* içinde, Série 18 (1971), s. 12.

19) Charlotte Erickson, *British Industrialists: Steel and Hosiery, 1850–1950* (Cambridge, 1959).

20) H. Kellenbenz, 'Unternehmertum in Südwestdeutschland', *Tradition*, 10, 4 (Ağustos 1965), s. 183 ve devamında.

21) *Nouvelle Biographie Générale* (1861); yazılar: Koechlin, s. 954.

22) C. Pucheu, 'Les Grands notables de l'Agglomération Bordelaise du milieu du XIXe siècle à nos jours', *Revue d'histoire économique et sociale*, 45 (1967), s. 493.

23) P. Guillaume, 'La Fortune Bordelaise au milieu du XIX siècle', *Revue d'histoire économique et sociale*, 43 (1965), s. 331, 332 ve 351.

24) E. Gruner, 'Qelques reflexions sur l'élite politique dans la Confédération Helvetique depuis 1848', *Revue d'histoire économique et sociale*, 44 (1966), s. 145 ve devamında.

25) B. Verhaegen, 'Le groupe Libéral à la Chambre Belge (1847–1852)', *Revue Belge de Philologie et d'histoire*, 47 (1969), 3–4, s. 1176 ve devamında.

26) Lambert–Dansette, *age.*, s. 9.

27) Lambert–Dansette, *age.*, s. 8; V. E. Chancelor'un yayıma hazırladığı *Master and Artisan in Victorian England* (Londra, 1969), s. 7.

28) Serge Hutin, *Les Francs–Maçons* (Paris, 1960), s. 103 ve devamında, s. 114 ve devamında; P. Chevallier, *Histoire de la Francmaçonnerie francaise*, II (Paris, 1974). İberik dünyasıyla ilgili değerlendirme şöyledir: "Bu dönemin farmasonluğu, feodal, monarşik ve tanrısal tiranlığa karşı devrimci orta sınıfın evrensel

entrikasından başka bir şey değildi. Bu sınıfın Enternasyonaliydi." Aktaran M. Zavala, *Masones, Comuneros y Carbonarios* (Madrid, 1971), s. 192.

29) T. Mundt, *Die neuen Bestrebungen zu einer wirtschaftlichen Reform der unteren Volkslassen* (1855), aktaran Zunkel, *age.*, s. 327.

30) Rolande Trempé, 'Contribution à l'étude de la psychologie patronale: le comportement des administrateurs de la Societé des Mines de Carmaux (1856–1914)', *Mouvement Social*, 43 (1963), s. 66.

31) John Ruskin, *Modern Painters*, aktaran W .E. Houghton, *The Victorian Frame of Mind* (Newhaven, 1957), s. 116. Samuel Smiles, *Self Help* (1859), II. bölüm, s. 359–60.

32) John Ruskin, 'Traffic', *The Crown of Wild Olives*, (1866), Works 18, s. 453.

33) Trempé, *age.*, s. 73.

34) W. L. Burn, *The Age of Eqipoise* (Londra, 1964), s. 244'teki not.

35) H. Ashworth, 1853–4 içinde, aktaran Burn, *age.*, s. 243.

36) H. U. Wehler, *Bismarck und der Imperialismus* (Cologne–Berlin, 1969), s. 431.

14 Bilim, Din, İdeoloji

1) Yayıma hazırlayanlar Francis Darwin ve A. Seward, *More Letters of Charles Darwin* (New York, 1903), II, s. 34.

2) Aktaran Engelsing, *age.*, s. 361.

3) *Anthropological Review*, IV (1866), s. 115.

4) P. Benaerts, diğerleriyle, *Nationalité et Nationalisme* (Paris, 1968), s. 623.

5) Karl Marx, *Capital*, I, ikinci baskıya not.

6) MIT'den Julius Stratton'unun *Electromagnetic Theory*'sinde. Fizik bilimleri konusunda yapığım göndermelerin büyük bölümünü kendisine borçlu olduğum Dr S. Zienau, bana bunun Anglo–Saksonlar için şanslı bir anda, savaş sırasında radar alanında gerçekleştiğini söyledi.

7) J. D. Bernal, *Science in History* (Londra, 1969), II, s. 568.

8) Bernal, *age.*

9) Marx'tan Engels'e (19 Aralık 1860) (*Werke*, XXX, s. 131).

10) H. Steinthal ve M. Lazarus, *Zeischrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft.*

11) F. Mehring, *Karl Marx, he Sory of his Life* (Londra, 1936), s. 383.

12) E. B. Tylor, 'The Religion of Savages', *Fortnighly Review* VI (1866), s. 83.

13) *Anthropological Review* IV (1866), s. 120.

14) Kiernan, *age.*, s. 159.

15) W. Philips, 'Religious profession and practice in New South Wales 1850–1900', *Historical Studies* (Ekim 1972), s. 388.

16) *Haydn's Dictionary of Dates* (1889 baskısı); 'Missions' maddesi.

17) Eugene Stock, *A Short Handbook of Missions* (Londra, 1904), s. 97. Bu yanlı ve nüfuzlu kitapçıktaki istatistikler, J. S. Dennis'den alınmıştır, *Centennial Survey of Foreign Missions* (New York ve Chicago, 1902).

18) *Catholic Encyclopedia*, 'Missions', Afrika maddesi.

15 Sanatlar

1) R. Wagner, 'Kunst und Klime', *Gesammelte Schrifften* (Leipzig, 1907), III, s. 214.

2) Aktaran E. Dowden, *Studies in Literature 1789–1877* (Londra, 1892), s. 404.

3) Th.v. Frimmel, *Lexicon der Wiener Gemäldesammlungen* (A–L, 1913–14); madde: Ahrens.

4) G. Reitlinger, *The Economics of Taste* (Londra, 1961), 6. bölüm. Sanat incelemesini, dönemimize uygun işbilir bir mali gerçekçiliğe oturtan bu değerli eserden çok yararlandım.

5) Asa Briggs, *Victorian Cities* (Londra, 1963), s. 164 ve 183.

6) Reitlinger, *age.*

7) R. D. Altick, *The English Common Reader* (Chicago, 1963), s. 355 ve 388.

8) Reitlinger, *age.*

9) F. A. Mumby, *The House of Routledge* (Londra, 1934).

10) M. V. Stokes, 'Charles Dickens: A Customer of Coutts & Co.', *The Dickensian*, 68 (1972), s. 17–30. Bu kaynağı Michael Slater'e borçluyum.

11) Mulhall, *age.*; 'Kütüphaneler' makalesi. İngiliz halka açık kütüphane hareketi hakkında özel bir saptama yapmak gerekiyor. 1850'lerde on dokuz, 1860'larda on bir, 1870'lerde elli bir kentte böyle serbest kütüphaneler kuruldu (W. A. Munford, *Edward Edwards* [Londra, 1963].

12) T. Zeldin, *France 1848–1945* (Oxford, 1974), I, s. 310.

13) G. Grundmann, 'Schlösser und Villen des 19. Jahrhunderts von Unternehmern in Schlesien', *Tradition*, 10, 4 (Ağustos 1965), s. 149–62.

14) R. Wischnitzer, *The Architecture of the European Synagogue* (Philadelphia, 1964), X. Bölüm, özellikle 196. ve 202–6. sayfalar.

15) Gisèle Freund, *Photographie und bürgerliche Gesellschaft* (Munich, 1968), s. 92.

16) Freund, *age.*, s. 94–6.

17) Aktaran Linda Nochlin (yayıma hazırlayan), *Realism and Tradition in Art* (Englewood Cliffs, 1966), s. 71 ve 74.

18) Gisèle Freund, *Photographie et Société* (Paris, 1974), s. 77.

19) Freund, *age.*, (1968), s. 111.

20) Freund, *age.*, (1968), s. 112-13.

21) Bu dönemde sanatçılar ve devrim sorunuyla ilgili olarak bakınız: T. J. Clark, *The Absolute Bourgeois* (Londra, 1973) ve *Image of the People: Gustave Courbet* (Londra, 1973).

22) Nochlin, *age.*, s. 77.

23) Nochlin, *age.*, s. 77.
24) Nochlin, *age.*, s. 53.
25) Hatta, Paris'ten daha küçük bir yer olan Bohemya'nın merkezi Munich'te, 1870'lerin ortasında Münchner Kunstverein'in 4500 kadar üyesi vardı. P. Drey, *Die wirtschaftlichen Grundlagen der Malkunst. Versuch einer Kunstökonomie* (Stuttgart ve Berlin, 1910).
26) "Sanatta el hüneri hemen her şeydir. Esin; evet, esin de çok güzel bir şeydir, ama biraz *banal*dir. Çok evrensel bir şeydir. Her burjuva güneşin doğuşundan ve batışından duygulanır. Belli ölçüde bir esin onda da vardır." Aktaran Dowden, *age.*, s. 405.

16 Sonuç

1) Johann Nestroy, *Sie Sollen Ihn Nicht Haben* (1850).
2) D. S. Landes, *The Unbound Prometheus* (Cambridge, 1969), s. 240–41.
3) Burckhardt, *age.*, s. 116.
4) Burckhardt, *age.*, s. 171.

Dizin

Abbe, Ernst 57.
Afganistan 134, 144.
Afrika 18, 62-65, 68-69, 71, 77-78, 86, 135-138, 141, 155, 161, 176, 226, 237, 331-332.
Afyon Savaşı 94, 145, 147, 166-167.
Ahrens 305.
Aïda (Verdi) 143
Aix–les–Bains 225.
Akdeniz 69, 82, 90, 225-226, 256, 379.
Alaska 90, 153.
Albert 28.
Albert, Prens, kraliçe Victoria'nın eşi 260.
Alexander II, Rus Çarı 180-182.
Allan William 245.
Allgemeiner Deutscher Arbeitverein 128.
Alma Tadema, Sir Lawrence 308.
Alman Sosyal Demokrat Partisi 176, 331.
Almanach de Gotha 63, 354.
Alpler 69, 104.
Alpler Klübü 226.
altın 46, 52-53, 62, 76, 79-80, 83, 141, 166, 170, 224, 226.
American Federal Reserve Sistemi 169.
American Historical Review 335.
Amerikan Telgraf Şirketi 72.
Amerikan İç Savaşı 16, 55, 59, 91, 93-94, 98, 127, 144, 164, 248.
Anarşizm 131, 176, 178-180, 260.
Angelus (Millet) 315.
Antartika 63, 66.
Anthropological Review 290, 362.
Antropoloji 184, 284-285, 289, 294-297, 299.
Anzengruber, Ludwig 327.
Arizona 153.
Arjantin 68-70, 93, 113, 136-137, 192, 196, 216, 236, 244, 331.
Armour, Philip 169, 194.
Arnold Matthew 272.
Astor ailesi 163.
Asya 64, 71, 82, 94, 134-135, 153, 155, 201, 291, 299.

Atlantik, gemi taşımacılığı 65.
Auersperg 265.
Avogadro Yasası 279.
Avustralya 18, 48-49, 63-65, 67, 71, 75-80, 110, 126, 130, 133, 138, 194, 196-197, 199, 215-216, 219, 221, 223, 227, 229, 238, 243, 292, 298.
Avusturya-Macaristan İmparatorluğu 86, 96, 106, 110, 123, 129, 229.
Avusturya 22-26, 30-33, 50, 54, 63, 73-74, 85, 88, 90, 92, 95-96, 104, 110, 120, 129, 186, 285, 294, 303, 310-311, 330-333, aynı zamanda bakınız Habsburg İmparatorluğu
Avusturyalı Lloyd 71.
Azeglio, Massimo d' 104.

Babalar ve Oğullar (Turgenyev) 325.
Bach, Alexander 32.
Bachofen, J.J. 292.
Baden-Baden 225.
Baedeker, Karl 225-226.
Bagehot, Walter 16, 98-99, 124, 348, 350, 353.
Bain, A. 284.
Baker, S. W. 64.
Bakunin, Michael 36, 107, 127, 176, 178-180, 184, 209, 247.
Balkanlar 98, 195, 224.
Baltık 50, 52, 100, 106, 293, 335, 379.
Balzac, Honoré de 325.
Bankers Magazine 77, 214, 353, 358.
Barbizon okulu 304.
Barcelona 15, 311, 357.
Barmen 129, 230.
Barnes, William 327.
Barth, H. 64, 70.
Bateau Ivre (Rimbaud) 316.
Baudelaire, Charles 302, 317, 321, 323.
Bavyera 22, 102, 246, 272, 305, 324.
Bayreuth 310.
Bebel, August 109, 128.
Beeches, Henry Ward 254.
Beethoven, Ludwig van 302.
Belçika 22-23, 35, 44, 50-51, 54-57, 64, 73-74, 81, 110, 118-121, 124, 129, 191, 197, 211, 226, 229-230, 233, 264, 300, 311, 331, 380.
Belinsky, V. 184.
Bengal 48, 70, 193.
Bengal Ordusu 141.
Benthamcılar 137.
Berberiler 134, 139.
Berlin 11, 22, 26, 28, 34, 217-218, 227, 230-231, 240, 255, 263, 271, 284, 351-352, 357, 358-359, 362, 364.
Berlioz, Hector 314.
Bernal, J. D. 278, 345, 350, 362.
Bernard, Claude 256, 276, 280, 317.
Bessemer konverteri 56.
Biarritz 224-225.
Bildungsvereine 246.
Birleşik Devletler 15, 47-49, 51-57-59, 64, 66-67, 72-73, 75-80, 82, 90-93, 95-96, 105, 110, 113, 117-118, 126, 128, 133, 136, 138, 147, 152-155, 157, 160-166, 171-172, 174-177, 191-193, 196-198, 201-202, 205-207, 211, 213-218, 220-221, 229, 232, 237-238, 243, 246, 255-256, 269, 271, 283, 297-298, 302, 310-311, 326-327, 329, 331, 354, 358, 380.
Birleşik Dülgerler ve Doğramacılar Derneği 126.
Birleşik Mühendisler Derneği 126.
Birmingham 65, 355.
Bismarck, Kont Otto von 16, 38, 86-89, 92-93, 104, 116, 121, 123-124, 128, 132, 168, 186, 225, 272, 294-295, 323, 332, 350, 362.
biyoloji 133, 269, 276-277, 280-283, 285, 289-290, 292.
Bizet, Georges 316.
Blanc, Louis 36, 125.
Blanqui, L.A. 36, 103, 125, 131, 177, 184, 302 322.
Bleichroeder ailesi 218.
Boeninger, Theodore 267.
Bohemya 26, 112, 207, 228, 324, 326, 364.
Boito, Arrigo 314.
Bolckow 305.
Bolivya 208.
Bolton 65, 69.
Boltzmann, Ludwig 278.
Bombay (gemi) 66, 71, 73, 141, 150.
Bonheur, Rosa 308.
Bonn Üniversitesi 58.
Bordeaux 78, 263, 264.
Born ailesi 195.
Born, Stefan 28, 34.
Bosna 89, 101.
Boston 77-78, 194, 213-214, 353, 357-359.
Bournemouth 224.
Brahms, Johannes 302-303, 309.

Brassey, Thomas 70, 202, 237, 346, 357.
Bremen 78, 85, 218.
Brezilya 22, 47, 67-68, 93, 113, 135-137, 152, 158, 184, 193, 195, 201, 203, 356.
Bright, John 45.
Brindisi 66, 69.
British Columbia 153.
British Museum 311.
Brougham, Lord 225.
Browning, Robert 302.
Bruck, K. von 32.
Bruckner, Anton 303.
Bulgaristan 89, 98, 110.
Bulwer-Lytton, Sir Edward 308.
Bunge Ailesi 195.
Buonarroti 183.
Burckhardt, Jacob 331, 352.
Burma 134, 229.
Burton, Sir Richard 75.
Busch, Wilhelm 316.
Büyük Çöküntü 18, 108, 208, 349-350.
Büyük Sergi (1851) 47, 224, 313.

Cabet, Etienne 125, 177.
Calabria 23.
California 18, 48-49, 75-78, 153, 156, 158, 162, 166, 194, 355.
California Bankası 78.
Callao 70, 72.
Cannes 225.
Canton 67, 78, 146.
Cantor 276.
Capri 226.
Carbonari 116, 362.
Carmen (Bizet) 11, 315, 316.
Carnegie, Andrew 163, 298, 310.
Carroll, Lewis 316.
Cava 68, 151.
Cavaignac, Louis 38.
Cavour, Kont Camillo 16, 27, 29, 87-89, 102-103, 116, 225, 317.
Cenevre Anlaşması 94.
Cézanne, Paul 304, 322.
Cezayir 29, 68, 82-83, 110, 138, 142, 151, 208, 217.
Chants de Maldoror (Ducasse) 323.
Chartist Hareket 27
Chatterjee, Bankin Chandra 142.
Chicago 16, 59, 154, 157, 194, 218, 227, 231, 363.
Chotek, Kont 265.
Cizvitler 93.
Clemenceau, Georges 322.
Cluseret, Gustave Paul 109.
Cobden, Richard 45.
Cologne 28, 230, 258, 352, 362.
Colombus, Christopher 48.
Colorado 153, 157.
Comte, Auguste 137, 177, 184, 274, 284, 286, 289, 292, 297, 321, 323, 355.
Connemara 67.
Cook, Thomas 224, 226, 361.
Cooke, Sir William Fothergill 72.
Copenhagen 15, 52.
Cortez, Hernando 48.
Côte d'Azur 225.
Courbet, Gustave 304, 316, 318-323, 363.
Cournot, A. A. 273, 284.
crédit mobilier 234.
Creusot 233
Crocker, Charles 162.
Crystal Palace 47, 313.
Custer, George 157.
Custozza savaşı 32.

Çaykovskiy, Peter İliç 302, 309, 314, 324.
Çehov, Anton 206.
Çek Halk Sosyalistleri 332.
Çekler 24, 97, 100, 102-103, 106, 112, 215, 302, 310.
Çernişevski 184, 319.
Çin 11, 93, 94, 96, 134, 143-149, 165-166, 185, 214, 346.
Çinlileri Kısıtlama Yasası, (1882) 77.

Dalhousie, Lord 141.
Danimarka 22, 50, 51, 57, 73, 80, 85, 92, 103, 120, 130, 153, 197, 220, 230-331.
Darwin, Charles 102, 138, 163, 170-171, 268, 273, 275-276, 280, 281-283, 289, 291-295, 349-350, 362.
Das Kapital (Marx) 13, 125.
Daumier, Honoré 301, 304.
David, Jacques Louis 64, 74, 319, 350.
Davitt, Michael 108.
de Gaulle, Charles 117.
Dedekind, R. 276
Degas, Edgar 304, 320, 322.
Déjeuner sur l'Herbe (Manet) 256, 318.
Der Ring des Nibelungen (Wagner) 325.
Devlete Karşı İnsan (Spencer) 179.

Diaz, Porfirio 154.
Dicey, A. V. 329.
Dickens, Charles 80, 252, 301, 309, 325-326, 363.
Die Ahnen 325.
Die Fledermaus (Strauss) 312.
Dilbilim 284-285, 287-288, 291, 294.
Disraeli, Benjamin 87, 124, 130, 313.
Dobrolyubov 184.
Doğu [Şark] Sorunu 91-92, 98.
Doğu Hint Şirketi 142.
Dollfus–Mieg 263.
Donnersmarck, Prens Henckel von 313.
Dostoyevski, Fyodor 97, 180, 302, 309, 325, 353.
Dr Faustus (Mann) 255.
Dresden 311.
Ducasse, Isidor 323.
Dupanloup, Mgr 323.
Düsseldorf 230, 354.
Dutt, R. C. 142.
Dvorjak, Antonin 302, 309-310, 324.

Echo du Nord 261.
Eddy, Mary Baker 297.
Edison, Thomas Alva 57.
Eichborn, von 313.
El Afgani, Cemalettin 144.
Eliot, George 309, 325.
emperyalizm 58, 96, 135, 142, 149, 153, 299, 329-330.
Endonezya 133, 138, 153, 193.
Engels ailesi 258.
Engels, Friedrich 11, 21, 37, 49, 62, 76, 103, 125, 129, 132, 174-176, 194, 349, 351-353.
Enternasyonal I., II. 18, 80, 109, 126-127, 129-132, 175, 179, 181-182, 192-193, 214, 247-248, 254.
Episodios Nacionales (Galdos) 325.
Esperanto 80.
Evrensel Posta Birliği 80.
Eyfel Kulesi 314.

Faraday, Michael 72
Farmasonluk 137, 266, 297.
Farr, William 285.
Fas 63, 83, 134, 148.
Faust (Goethe) 255, 310.
Favre, Jules 117.
Félibrige hareketi 327.
Fenianlar 98, 107-109, 209, aynı zamanda bakınız İrlanda
Ferry, Jules 117.
Finlandiya 334.
Fischhof, Adolf 33.
Fisk, Jim 70, 161-162.
Flatou 308.
Flaubert, Gustave 97, 309, 316, 321, 323, 325, 353.
Flamanlar 122.
Florence, Uffizi 311.
Forster, E. M. 253.
fotoğraf 277, 297, 307, 316.
Fourier, François 177.
Frankfurt Meclisi 25.
Fransa'da Sınıf Savaşı (Marx) 131.
Fransa-Prusya Savaşı 92, 96, 109, 142, 322.
Frederick William IV., Prusya Kralı 26.
Freiligrath, F. 33.
Freud, Sigmund 255-256.
Freytag, Gustav 325.
Frith, William Powell 308.

Gaj 31.
Galdós, Benito Pérez 325.
Galiçya 28, 202, 215.
Gale, Franz Joseph 321.
Gama, Vasco da 48.
Gambart 308.
Gambetta, Léon Michel 117.
Garcia Marquez 122.
Garibaldi, Giuseppe 16, 37, 88-89, 109, 127, 174, 178, 185, 209, 326, 349.
Gastein 225.
Gautier, Théophile 323.
Geigy ailesi 262.
Gelsenkirchen 222.
Genel Alman İşçiler Derneği 128.
Germinal (Zola) 270.
Gewerbeordnung 51.
Gibbs, Willard 293.
Giffen, Sir Robert 248-249.
Gilbert, Sir William Schenk 312.
Gintl 72.
Gladstone, William Ewart 87, 312, 323, 326, 332.
Glasgow 56, 230-231.
Goethe, Johann Wolfgang 310, 314.
Goncourt kardeşler 173, 322, 355.
Görgei 32.
Gould, Jay 70, 161-162.
Gounod, Charles François 314.
Grant, Ulysses 62, 352.

Gravelotte savaşı 94.
Great Eastern 73.
Greeley, Horace 177.
Grieg, Edvard 324.
Grillparzer, F. von 37, 352.
Grimm, Jakob 288.
Gros, Baron 320, 344, 350.
Guggenheim ailesi 218.
Guide de Paris 223.
Güney Afrika 18, 68, 138, 158.
Güney Amerika 58, 64, 67, 75-76, 82, 154, 160, 192-193, 208, 335, 360, 379.
Gutenhoffnungshütte, A. G. 233.
Guyana 152, 214.

Habsburg İmparatorluğu 24-25, 27, 30, 46, 71, 85, 98-99, 101, 107, 112-113, 202, 238, 265, 293, 294.
Halévy, Jacques 312.
Hamburg 78, 81-82, 85, 195, 218.
Hanover 97.
Hart, Robert 147.
Haussman, Georges Eugène 303.
Hawthorne, Nathaniel 302.
Hegel, Georg Willhelm Friedrich 273.
Helmholtz, Hermann von 276, 278.
Hertford, Markizi 305.
Herwegh, G. 33.
Herzen, Alexander 184.
Heykelcilik 304.
Hickok, Vahşi Bill 158.
Hildebrand 318.
Hindiçin 91, 153, 299.
Hindistan 69, 82, 90, 133, 138-139, 141-142, 193, 198, 330, 346.
Hindistan Ulusal Kongresi 142.
Hint İsyanı 141.
Hispaniola 153.
Historical Review 287, 355.
Historische Zeitschrift 287.
Hitler, Adolf 88, 116, 332.
Hobbes, Thomas 260.
Hollanda 73, 97, 118, 153, 211, 229-230, 311, 331.
Holloway 305.
Holyhead 67.
Hong Kong 66, 153.
Hopkins, Mark 162, 355.
Hudson, George 70.
Hugo, Victor 33, 116, 309.
Hung Hsiu Chuan 146.
Huntington, Collis P. 162.
Hussçular 106.
Hyndman, H. M. 48.
Hıristiyan Bilimi 297.

Ibsen, Henrik 302, 309.
Il Trovatore (Verdi) 312.
Ingersoll, Robert Green 298.
Ingres, J. A. D. 316, 319.
Introduction to the Study Experimental Medicine 280.
Irving, Sir Henry 311.

İberik Yarımadası, bakınız: Portekiz ve İspanya
İngiliz Kilisesi 245, 265, 295.
İngiliz Toplum Bilimini Geliştirme Derneği 284.
İngiliz–Amerikan Bulwer–Clayton Anlaşması 78.
İran 63, 134, 144, 149, 151.
ırkçılık 170, 207.
İrlanda Cumhuriyet Ordusu 107.
İrlanda Cumhuriyetçi Kardeşlik Örgütü (Fenianlar) 107.
İskandinavya 63, 79, 82, 86, 118, 120, 195, 215, 293.
İskenderiye 72, 73.
İslam 62, 75, 80, 83, 134, 144, 151, 299, 313, 346.
İsmail Paşa, Mısır Hıdivi 143.
İspanya 45, 51, 57, 73, 78, 83, 89, 91, 99, 103, 118, 129, 132, 135-136, 151, 153, 179, 195, 201, 208-211, 224, 230, 311, 330, 334-335, 336.
İsveç 21, 23, 50, 51, 54, 57, 73, 80, 100, 113, 118, 120, 178, 197, 215, 242, 334-336.
İsviçre 22, 51, 54, 57, 73, 84, 101, 118, 179, 226, 262, 264, 293, 311, 334-336, 358.
İtalya 16, 21-28, 31, 38, 46, 51, 57, 69, 73, 80, 85, 87-89, 96, 98-102, 104, 106, 110-113, 119, 123, 127, 129, 137, 174, 178-179, 185, 197-198, 201-202, 208-209, 211, 215, 221-222, 225, 230, 233, 254, 266, 279, 283, 291, 294, 297, 303, 310-311, 313, 318, 322-323, 326, 334-336, 345.
İzlenimcilik 320.

Jacoby, C. G. 33.
Jamaika, demiryolları 73.
Japan Herald 172.
Japonya 62-63, 68, 77, 95, 98, 134, 138, 148, 152, 164-172, 300, 346.

Jellacic, Baron 31.
Jones, Ernest 45.
Joseph II, İmparator 211
Juarez, Benito 138, 208, 297.
Juglar, Clement 60.
Junggrammatiker 288.

Kagoshima 164, 167.
Kalkütta 66, 71, 73, 140.
Kanada 70, 133, 138, 153, 157, 197, 215-216, 331, 334, 336, 380.
Kansas 153, 156-157, 355.
Karadeniz 71, 335, 379.
Karayibler 78, 135, 193, 214.
Kardeşlik Cemiyetleri 125.
Kareiev, N. 184.
Karlsbad 225, 358.
Kathedersozialisten 130.
Kaulbach, Wilhelm von 319.
Kautsky, Karl 283.
Kekulé, F. A. 279.
Keller, Gottfried 325.
Kırım Savaşı 16, 85, 91, 94, 96, 181, 202.
Kıtlıklar 83, 98, 108, 151, 156, 199, 220, 223, 244, 246, 262.
Kimya 56, 278-279, 293.
Kingsley, Charles 259.
Klu-Klux Klan 297.
Koch, Robert 280.
Koechlin ailesi 263.
Koechlin Nicholas 263.
Koechlin, André 263.
Kölelik 155, 158, 160, 201-203.
Kolombiya 22, 52, 122, 137, 154, 185, 193.
Komünist Birliği 21, 35.
Komünist Manifesto 27, 109, 127, 175-176.
Koppitz 313.
Kossuth, Louis 31-33, 36, 37, 89, 211.
Kosta Rica 334.
Krause, Karl 184.
Kronecker, H. 276.
Kropotkin, Prens 223.
Krupp 233, 235-236, 258, 271, 273.
Krupp ailesi 262.
Küba 67, 136-138, 153, 158, 160, 201, 203, 214, 256, 334, 360.
Kugelmann, Dr. 225.
Kuhn ailesi 218.
Kuzey Kutbu 63, 65.

La Païva 313.
La Traviata (Verdi) 312.
Labiche, Eugène 312.
Lamartine, A. de 33.
Lancashire 28, 228, 230, 241, 359.
Landseer, Sir Edwin 308, 326.
Lassalle, Ferdinand 128, 246.
Latin Amerika 69, 71, 77, 79, 82, 91, 93-94, 135-138, 150, 152-154, 185, 201, 203, 208, 223, 300, 346.
Latin Para Birliği 51.
Lavater, Johann Kaspar 321.
Le Havre 78, 218, 219.
Le Moniteur de la Photographie 318.
Le Play, Frédéric 244.
Lear, Edward 316.
Ledru-Rollin 36-37.
Leeds 306.
Lefebvre ailesi 263.
Lehmann ailesi 218.
Leipzig savaşı 95.
Lenin 36, 183, 185, 205.
Lesseps, F. M. de 71, 78.
Li Hung Chang 148.
Liberec 228.
Liebig, Justus 194.
Liebknecht, Wilhelm 109.
Lille 35, 235, 237, 244, 261, 263-265, 359.
Lincoln, Abraham 16, 118, 127, 156, 160, 164, 326.
Lister, Joseph 281.
Liszt, Franz 309, 314.
Liverpool 66-67, 78, 219, 230.
Livingstone, David 64, 74-75, 307.
Lohengrin (Wagner) 302.
Loncalar, kaldırılması 50
Londra 21, 37, 47, 56, 66, 67, 73-74, 78, 127, 194, 213, 218, 224, 226, 231-232, 247, 249, 263, 279, 284, 311, 314, 322, 352.
Lopez, Francisco Gonzales 327.
Lourdes 300.
Ludwig II, Bavyera Kralı 272, 278, 305, 327.
Lukacs, George 253, 350.
Lutchisky, V. 184.
Lyell, Sir Charles 295.

Macaristan 22, 26-27, 30-33, 86, 88, 96, 98-99, 106, 110, 123, 129, 192, 197, 207-208, 211, 229-230, 288, 334-335.
Macarlar 24, 27, 30-32, 46, 86, 98, 103, 107.
Macaulay, T. B. 140.
Madagaskar 299.

Madame Bovary (Flaubert) 323.
Maine, Sir Henry 229.
Malaya 153, 214, 330.
Manet, Edouard 256, 304, 317,-320, 322.
Manin, Daniele 30.
Mann, Thomas 255.
Maoriler 139.
Marcroft, William 245.
Margall, F. Piy 179.
Marienbad 225.
Marshall, James 75.
Marsilya 71, 73.
Marx, Karl 11, 13, 17-18, 21, 28, 33, 35-38, 47, 49, 52, 62, 76, 82, 94, 103, 108, 116, 118, 125-128, 131-132, 144, 150, 174-176, 178, 183-185, 194, 222, 224-225, 239, 246, 254, 271, 273, 275, 281, 283, 286, 294, 296, 349, 351-354, 358, 362.
Max-Muller 288.
Maximilian, Meksika İmparatoru 91.
Maxwell, James Clerk 276-278, 280, 285.
Maya Yerlileri 135.
Mayer ve Pierson 317.
Mayhew, Henry 247, 347.
Mazzini, Giuseppe 30, 36-37, 101, 103, 178.
Meiggs, Henry 70, 347.
Meilhac, Henry 312.
Meksika 68, 75, 77-78, 91, 135-138, 150, 153-154, 157-158, 166, 184, 191, 208, 271, 296, 297, 300, 356.
Melbourne 231.
Melgarejo 208.
Melville, Herman 164, 302, 325.
Mendel 305.
Mendel, Gregor 290.
Mendeleev 279, 280.
Mendelsshon, Felix 314.
Mental and Moral Science (Bain) 284.
Metternich, Prens Clemens 24, 37, 104.
Meyer, Lothar 280.
Miechowitz 313.
Mieg ailesi 263.
Milano 22, 28, 30, 314, 354, 357.
Mill, John Stuart 138, 238, 273-274, 284.
Millais, Sir John Everett 308.
Millet, J-F. 315.
Mimarlık 226, 303, 313.
Minnesota 153, 218.
Mitsui 165.
Moby Dick (Melville) 164, 325.
Moğol hanedanı 145.
Monarch of the Glen (Landseer) 326.
Monet, Claude 320, 322.
Mont Cenis Tüneli 69.
Monte Carlo 225.
Moravya 211, 290.
Morgan, J. P. 163.
Morgan, Lewis 291.
Mormonlar 220.
Morris, William 308, 346.
Moses or Darwin 296.
Mozart, Wolfgang Amadeus 302.
Mughal İmparatorluğu 141.
Mukherjee's Magazine 140.
Mulhouse ailesi 263.
Murger, Henry 322.
Murray's Guide 225-226.
Müslümanlar 208-209.
Mussolini, Benito 297.
Musorgskiy, Modest 302, 315.
Mutterrecht (Bachofen) 292.
Mısır 62, 68-69, 83, 95, 143, 144, 149, 193, 198, 225, 287, 334, 346.

Naçayev, Sergei Gennadevich 180, 184.
Nadar 316.
Nana (Zola) 257.
Nanking 146-147.
Napoleon I, Fransa İmparatoru 16, 95, 319.
Napoleon III, Fransa İmparatoru 16, 45, 51, 71, 84, 86-88, 116-117, 125, 127, 130, 143-144, 186, 208, 224, 234, 255, 313.
Napoleon Savaşları 10, 81, 94.
National Labor Tribune 164.
Nebraska 153, 156-157.
Nestroy, Johann N. 97, 251, 328, 353, 364.
Neue Freie Presse 267.
Neue Rheinische Zeitung 33.
Nevada 153, 157.
New Caledonia 187.
New Mexico 153.
New York 58, 61, 66-67, 74, 78, 82, 127, 218, 227, 232, 254.
New York Herald 64, 74.
New York Times 315.
Newton, Isaac 276, 320.
Nice 225-226.
Nicholas I, Rus Çarı 92, 180.
Normandiya 210, 224, 322.
Norveç 70, 73, 100, 106, 120, 215, 218, 220, 229, 324, 334-336, 380.
Novara 30.

Odessa 110, 195.
Offenbach, Jacques 312.
Oldham 230, 245.
Olympia (Manet) 319.
Orangecılar 297.
Ordnance, Survey 66.
Oregon 78, 153.
Orta Doğu 64, 90, 95, 201.
Orta Pasifik Demiryolu 162.
Osborn, Kaptan 290.
Osmanlı İmparatorluğu 23, 63, 85, 90, 98, 134, 143.
Ouargla 83.
Oudth 141.
Overweg 64.
Owen, Robert 177, 245, 283, 295, 346, 354.

Önraffoellocu 308, 323.

Palacky 24.
Palermo 15, 23, 123, 311.
Palmerston, Viscount 90, 317, 323.
Panama Kanalı 71, 154.
Paraguay Savaşı 93, 160.
Paris 15, 22, 26, 28-29, 35-36, 38, 45, 47, 86, 109, 143-144, 186-187, 195, 216, 218, 225, 227, 231, 232, 235, 247, 255, 257, 284, 303, 308, 311-314, 322.
Paris Antropoloji Derneği 284.
Paris Komünü 92, 109, 129, 131, 173-174, 177, 180, 185, 247, 283, 322, 328, 349.
Pasteur, Louis 56, 276, 279-281.
Patanlar 134.
Pather Panchali 70.
Pattison, William 69.
Pecqueur, Constantin 125.
Pedro II, Brezilya İmparatoru 47.
Peking 354.
Pereire, Emile 71.
Pereire, Isaac 71.
Pernambuco 22, 203.
Perry, Komodor 164.
Peru 67-68, 77-78, 136-137, 199, 214, 356.
Peru Merkez Demiryolu 69-70.
Petöfi, S. 28, 33.
Petrie, Flinders 287.
Philadelphia Centennial 47.
Pictures from an Exhibition (Musorgskiy) 315.
Pinkerton Detektiflik Bürosu 271.
Pissarro, Camille 320.
Pius IX, Papa 122, 332.
Pizarro, Francisco 48, 347.
Plate, River 93, 137-138, 194-195.
Polesia 195.
Polk, James Knox 76.
Polonya 23, 28, 98-99, 103-104, 106, 185.
Polonya Sosyalist Partisi 332.
Portekiz 54, 73, 80, 93, 99, 135-136, 153, 230, 311, 334-336.
Potter, Beatrix 249.
Prag 26, 106, 112-113, 348, 356.
Preston 241.
Primitive Culture (Tylor) 289.
Proudhon, Pierre-Joseph 36, 117, 125, 127, 178-179, 321, 359.
Prouvost, Amedée 263.
Prusya 15, 23-27, 30, 32-33, 38, 44, 50, 57, 73, 85-88, 90, 92, 95-96, 98, 104, 109, 111, 120, 123-124, 128, 142, 168-171, 186, 191, 205-207, 218, 255, 265, 313, 322, 335.
Porto Riko 153.

Quatrefages, Jean Louis Armand de 284.

Railway Station (Frith) 308.
Ralston, W. 78.
Raspail, François 33, 37.
Ray, Satyajit 70, 359.
Reform Yasası, (1867) 86-87, 111, 119, 124.
Reichenberg 228.
Ren bölgesi 23, 28.
Renoir, Auguste 320, 322.
Reuter, Fritz 327.
Reuter, Julius 74.
Revue Historique 287.
Rhone 71.
Richardson, J. 64.
Riemann, Georg Bernhard 275-276.
Rigoletto (Verdi) 312.
Rimbaud, Arthur 302, 316, 321-323.
Rimsky Korsakov 324.
Rockefeller, John D. 58, 163, 164.
Rocky Dağlan 69.
Rodin, Auguste 304.
Roma 30, 31, 100, 104, 122, 135, 227, 296, 351.
Roma Katolik Kilisesi 254, 266, 295-296.
Romanof hanedanı 202.
Romanya 22, 27, 73, 92, 98, 107, 204, 207, 230, 334-335.
Rosas, Juan Manuel de 136.
Rossetti, Dante Gabriel 323.

Rósza Sandor 31.
Rothschild ailesi 71, 218, 234, 262.
Rothschild bankası 22.
Rothschild, James de 44.
Roubaix 35, 65, 230.
Rowntree, Seebohm 260.
Royal Academy 311.
Royal Society 285.
Ruhr 233, 258.
Ruskin 259, 269, 320, 361, 362.
Rusya 23, 27, 35, 50-51, 57, 73-74, 85-86, 90-92, 95-96, 99, 107, 119, 129, 132, 144, 147, 153, 175-176, 180-184, 186, 192-193, 195, 197, 201-202, 204-207, 211, 215, 265, 282, 286, 293, 301, 305, 311, 319, 324-325, 330, 333-336, 345.

Sachs ailesi 360.
Sadowa savaşı 94.
Saint-Simon, Kont Claude de 38, 71, 116, 177.
Saksonya 23, 35, 191, 202, 229, 335.
San Francisco 66, 70, 75-76, 78, 214.
Sardunya 102.
Sarrasin ailesi 262.
Savaş ve Barış (Tolstoy) 182, 325.
Scenes of Bohemian Life (Murger) 322.
Schiller, J. C. F. von 310, 314.
Schleicher, August 288, 292.
Schliemann, H. 287.
Schlumberger et Cie 263.
Schmidt 288.
Schneider 233.
Schubert, Franz 302.
Scott, Sir Walter 206, 325, 346.
Seaton Delaval 270.
Sedan savaşı 94.
Self-Help (Smiles) 270.
Selamet Ordusu 246.
Seligmann ailesi 237.
Selvatico, Pietro 312.
Semmering Pass 69.
Sendikalar 51-52, 125-127, 129-131, 219, 238-239, 242, 244-246, 297.
Sentimental Education (Flaubert) 323.
Serflik 204.
Seylan 68, 193, 334.
Shakespeare, William 21, 100-101, 314.
Shaw, Bernard 256.
Sheffield 230.
Siyam 63, 134.
Sibirya 153, 215.
Sicilya 22-23, 89, 102, 104, 185, 201-202, 209, 215.
Siemens ve Halske 263.
Siemens, Carl 263.
Siemens, William 263.
Sihler 134.
Silezya 313.
Simcox, Edith 248.
Simgeciler 309.
Siyonizm 104, 112.
Slavlar 101-102, 107.
Smetana, Bedrich 302, 310, 324.
Smiles, Samuel 245, 257, 269, 347, 362.
Solferino savaşı 95.
Songs for English Workmen to Sing 237.
Southampton 78, 218.
Spa 225.
Speke, John Hanning 64, 75.
Spencer, Herbert 171, 179, 274, 284, 286.
Spurzheim, Johann Caspar 321.
St Pancras istasyonu 314.
St Petersburg 230, 263, 271.
Standard Oil 58.
Stanford, Leland 162.
Stanley, Henry Morton 64, 75, 360.
Stark 72.
Steinthal, H. 288, 362.
Stephenson, George 56.
Storia dell'Arte del Disegno (Selvatico) 312.
Stowe, Harriet Beecher 308.
Strauss, Johann, jr. 312.
Strousberg, Barthel 70.
Suç ve Ceza (Dostoyevski) 325.
Sullivan, Sir Arthur 312.
Suppé, Franz von 312.
Suriye 91.
Sutter'in Değirmeni 75.
Süveyş Kanalı 16, 66, 67, 71-72, 143, 225.
Svatopluk, Kral 211.
Swift 194.
Swinburne, A. C. 323.
Sydney 78.
Syllabus of Errors (IX. Pius) 272, 295.
Sırbistan 98.

Şangay 72, 147.
Şili 67, 76, 77, 136, 199, 330.

Tafilelt 83.
Tahiti 68.
Tahıl Yasaları, kaldırılması 52.

Tahıl Yasası Karşıtı Birlik 267.
Taine, Hippolyte 273-274.
Taiping İsyanı 93, 144.
Talabot 71.
Telgraf 47, 56-57, 62, 65-66, 72-75, 79-80, 82, 94, 141, 150, 163, 170, 277.
Temyiz Mahkemesi 317.
Tennyson, Alfred, Lord 302, 309, 311.
Thackeray, William Makepeace 228, 309, 325, 358.
The Builder 232.
The Dynamical Equivalent of Heat (Thompson) 278.
The Talisman (Nestroy) 251.
The Times 74, 267.
Thiers, Adolphe 117.
Thomas, Ambroise 56-57, 70, 202, 213, 224, 226, 237, 255, 314, 346.
Thompson, William, Lord Kelvin 56, 274, 276-278, 294, 348, 350.
Thoré, Théophile 319.
Tilak, B. G. 140.
Timbuctoo 83.
Titian 319.
Tiyatro 80, 106, 232, 267, 302, 304, 306-308, 310-311, 313, 319.
Tocqueville, Alexis de 21, 349.
Toennies, Ferdinand 229.
Tolstoy, Kont Leo 182, 206, 302, 309, 325.
Tom Amcanın Kulübesi (Stowe) 308.
Transilvanya 23.
Travels (Livingstone) 307.
Trieste 32, 69, 71.
Trinidad demiryolları 214.
Tristan und Isolde (Wagner) 315, 324.
Tuna 26, 51, 71, 92, 98, 312.
Tunus 83.
Tupper, Martin 251, 259-361.
Turgenyev, Ivan 180, 224, 309, 325.
Turizm 223.
Türkiye 64, 73, 74, 91, 98, 119, 144, 149, 336.
Türlerin Kökeni (Darwin) 276, 283, 293, 349.
Twain, Mark 302, 309, 327.
Tylor 289-290, 362.

Ulusal Emek Birliği (Birleşik Devletler) 128.
Ulusal Emek Reform Partisi (Birleşik Devletler) 128.
Uluslararası Kızıl Haç 80, 94.
Uluslararası Meteoroloji Örgütü 80.
Uluslararası Posta Birliği 223.
Uluslararası Telgraf Birliği 80.
Uluslararası İşaret Kuralları 80.
Uluslararası İşçiler Birliği (IWMA), bakınız: Enternasyonal.
Union Pacific 69.
Uruguay 93, 137, 380.
Utah 153, 156.

Üç İmparatorun Birliği 186.

Vacherot, Etienne 321.
Vanderbilt ailesi 70, 78, 161-162, 254, 374.
Vanderbilt, Cornelius 161-162.
Vatikan Konseyi 272, 300.
Venedik 30, San Marco 311.
Venezüela 193.
Ventnor 224.
Verdi, Giuseppe 303, 310.
Verein für Sozialpolitik 130.
Verlaine, Paul 224.
Verne, Jules 56, 66, 84, 347, 353.
Vichy 225.
Victor Emmanuel II, İtalya Kralı 88.
Victoria, İngiltere Kraliçesi 17, 48, 122, 220, 223, 254-256, 260, 277, 279, 298, 304, 308.
Vietnam 134.
Vinogradov 184.
Virchow, Rudolf 276.
Viyana 22, 26, 31-33, 35, 47, 58.
Viyana Uluslararası Sergisi 58.
Volapük 80.

Wagner, Richard 268, 301-303, 309-311, 314-315, 324-326, 350, 363.
Wallace, Alfred Russel 283.
Walras, L. 284.
Weierstrass, K. 276.
Wertheimstein ailesi 218.
Wertheimstein, Baron von 265.
Wey, Francis 317.
Wheatstone, C. 56, 72.
Whistler, James McNeill 320.
White Star Denizyolları 67.
Whitman, Walt 302.
Whymper, Edward 226.
Wichelhaus, Friedrich 258.
Wichelhaus, Robert 258.
Wilde, Oscar 67.
Wilde, Sir William 67.
Wilhelm Tell (Schiller) 310.

William I, Prusya İmparatoru 319.
Wilson, Thomas Woodrow 101, 346, 355.
Wisconsin 153, 218, 219, 358.
Wo Jen 147.
Woodhull, Victoria 177, 254.
Wundt, W. 284.

Yahudiler 24, 50, 111, 112, 215, 220, 262, 306, 313.
Yardım Cemiyetleri 244, 247.
Yeni Granada (Kolombiya) 52.
Yeni Zelanda 64, 68, 133, 138, 217, 220.
Yucatan 135.
Yunanistan 23, 73, 98, 318.
Yüz Yıllık Yalnızlık (Marquez) 122.

Zeiss 57.
Zola, Emile 232, 257, 270, 309, 316-317, 319, 322, 325, 347, 348.
Zulular 134, 139.

SERMAYE ÇAĞI

E. J. Hobsbawm

Türkçesi: Bahadır Sina Şener

Fransız Devrimi'nden I. Dünya Savaşı'na kadar ondokuzuncu yüzyıl tarihini ele aldığı üçlemesinin bu 'orta' kitabında Hobsbawm, ekonomiden sanata, bilimden laikliğe burjuva dünyasının yerleşikleşme sürecini, hegemonik liberalizmin hemen her kişi ve grubun kendiliğinden ideolojisi haline gelişini, yanlı ama adil bir tarihçi tavrıyla ansiklopedik bilgileri ete kemiğe büründürerek anlatıyor.

Dönemin en çarpıcı yanı, kapitalizmin bütün dünyaya yayılması, ilk kez İngiltere'nin egemenliğinde uluslararası tek bir ekonominin ortaya çıkmasıydı. Bu süreçte milyonlarca yoksul insan tarihteki en büyük göç hareketini başlattı. Endüstrileşme ve kentleşme, en büyük ivmelerini bu dönemde kazandı. Demokrasi ve milliyetçilik, muhafazakârların ve monarşilerin karşı duramayacakları tarihsel güçler haline geldi. Marx, Enternasyonal, "yenileceği baştan belli olan" ömre bedel Paris Komünü bu dönemde tarih sahnesine çıktı. 'Kitleler' siyasi yaşamda sayılması, hesaba katılması gereken bir etkendi artık.

Liberal olmayan kitle hareketlerinin, us dışılığın yaratacağı şok dalgalarına henüz maruz kalmamış kendine güvenen, başardıklarıyla övünen bir toplumun öyküsü.

iktisat tarihi

ISBN 975-7501-49-2

9 789757 501 49200